

Х.ДОСМУХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ - НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА

ISSN 2077-0197 (Print)
ISSN 2790-332X (Online)

**АТЫРАУ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF THE ATYRAU
UNIVERSITY**

№ 2 (73) 2024

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Атырау қ., 2024
г. Атырау, 2024
Atyrau, 2024

«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы» ғылыми журналында іргелі және қолданбалы зерттеулердің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарындағы тарих және археология, педагогика және психология, экономика және құқық бағыты бойынша мақалалар жарияланады.

Бас редактор

п.ғ.к., қауым. проф. **Идрисов Саламат Нұрмұханұлы**

Бас редактордың орынбасары

э.ғ.к. **К.М. Утепкалиева**

Ғылыми редактор

э.ғ.к., қауым. проф. **А.М. Бакирбекова**

Жауапты хатшы

т.ғ.к. **Г. Кайргалиева**

Редакциялық алқа

Ш.И. Джанзакова	п.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Б. Панькин	п.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
Л.Е. Қойшығұлова	п.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.Б. Бердығожин	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.С. Сарсенов	т.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
П.М. Кольцов	т.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
С.Ж. Сапанов	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.В. Орлова	э.ғ.д., проф., Г.К. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және басқару университеті (Ресей)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембридж университеті (Ұлыбритания)
Ж.Б. Шаяхметова	з.ғ.к., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.М. Бакирбекова	э.ғ.к., қауым. проф., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Д. Таиров	т.ғ.д., Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті (Ресей)
Д.Б. Санақоев	з.ғ.к., Днепропетровск мемлекеттік ішкі істер университеті (Украина)
Э.М. Адиегова	э.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
А.А. Нукушева	з.ғ.к., доцент, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Е. Юхневичюс	з.ғ.д., Гданьск университеті (Польша)
И.С. Сактаганова	з.ғ.к., қауым. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Меншіктенуші: «Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде № KZ21VPYU00048733 Мерзімді баспасөз басылымдарын қайта есепке қою арқылы 04.05.2022 ж. тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 300 дана

Редакцияның мекенжайы: E01Y6P0 (060011), Қазақстан Республикасы, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, құрылыс, 1 ғимарат, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

Научный журнал «Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова» публикует научные и образовательные материалы в области фундаментальных и прикладных исследований по направлению социально-гуманитарные науки: история и археология, педагогика и психология, экономика и право.

Главный редактор

к.п.н., асс. проф. **Идрисов Саламат Нурмуханович**

Заместитель главного редактора

к.э.н **К.М. Утепкалиева**

Научный редактор

к.э.н., асс.проф. **А.М. Бакирбекова**

Ответственный секретарь

к.и.н. **Г. Кайргалиева**

Редакционная коллегия

Ш.И. Джанзакова	д.п.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.Б. Панькин	д.п.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
Л.Е. Койшигулова	к.п.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Б. Бердыгужин	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
А.С. Сарсенов	д.и.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
П.М. Кольцов	д.и.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
С.Ж. Сапанов	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.В. Орлова	д.соц.н., проф., Московский государственный университет технологий и управления им. К.Г. Разумовского (Россия)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембриджский университет (Великобритания)
Ж.Б. Шаяхметова	к.ю.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.М. Бакирбекова	к.э.н., асс.проф., АУ им. Х.Досмухамедова
А.Д. Таиров	д.и.н., Южно-Уральский Государственный университет (Россия)
Д.Б. Санакоев	к.ю.н., Днепрпетровский государственный университет внутренних дел (Украина)
Э.М. Адиегова	к.э.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова
А.А. Нукушева	к.ю.н., доцент, Карагандинский университет им. Е.А. Букетова
Э. Юхневичюс	д.ю.н., проф., Гданьский университет (Польша)
И.С. Сактаганова	к.ю.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Атырауский университет имени Халела Досмухамедова».

Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания зарегистрировано в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан за № KZ21VPY00048733 от 04.05.2022 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 300 экземпляров

Адрес редакции: E01Y6P0 (060011), Республика Казахстан, г.Атырау, пр.Студенческий, строение 1, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

The scientific journal «Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University» publishes scientific and educational materials of fundamental and applied research in social and humanitarian field: history and archeology, pedagogy and psychology, economics and law.

Chief Editor

candidate of pedagogical sciences, associate professor **Salamat Idrissov**

Deputy chief editor

candidate of economic sciences **K. Utepkaliyeva**

Scientific editor

candidate of economic sciences, ass. prof. **A. Bakirbekova**

Responsible secretary

candidate of historical sciences **G. Kairgaliyeva**

Editorial Board

Sholpan Dzhanzakova	doctor of ped. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Arkadiy Pankin	doctor of ped. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Lyailya Koishygulova	cand. of ped. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Leskali Berdyguzhin	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aldar Sarsenov	doctor of his. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Peter Koltsov	doctor of his. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Saifulla Sapanov	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyudmila Orlova	doctor of soc. sciences, prof., K.G. Razumovsky Moscow State University of Technology and Management (Russia)
Turalay Kenc	PhD, prof., University of Cambridge (UK)
Zhanna Shayakhmetova	cand. of law., ass. prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aigul Bakirbekova	cand. of econ., ass. prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Alexander Tairov	doc. of his. sciences., South Ural State University (Russia)
Dmytro Sanakoiev	cand. of law., Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Ukraine)
Elmira Adiyetova	cand. of econ., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Renat Shaikhadenov	PhD, Sh.Yessenov Caspian University of technology and engineering
Aigul Nukusheva	cand. of law., Karaganda University named after E.A. Buketov
Edwardas Juhnevicius	doc. of law., University of Gdansk (Poland)
Indira Saktaganova	cand. of law, ass. prof., L.N. Gumilev Eurasian national University

Proprietary: Non-profit joint-stock company "Khalel Dosmukhamedov Atyrau University".

The certificate of registration of a periodical printed publication was registered in the Information Committee of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan № KZ67VPY00025498 issued on 04.05.2022

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: Student Ave., building 1, Atyrau, Republic of Kazakhstan, E01Y6P0 (060011), tel. +7 (7122) 276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

Gündoğdu A. Nevruz festival in Turkic peoples and Turkey.....	6
Қарасаев Ф.М., Уалтаева А.С., Конрбаев Н.У., Беркінбаев О.У. Ресей ресми деректеріне сай Ақмола облысының әлеуметтік-шаруашылықтық даму тарихы (1901-1917 жж.) [History of socio-economic development of Akmolinsk region according to Russian official sources (1901-1917)]......	15
Сарсенов А.С., Жумагулов Б.С., Қуаныш С.О. Формирование воинских соединений и частей в Западном Казахстане в годы Великой Отечественной войны [Formation of military formations and units in Western Kazakhstan during the Great Patriotic war].....	25
Садвокасова З. Ресей империясының казактарды шоқындыру саясаты: нәтижелері (XIX ғ. – XX ғ. басы) [Policy of the Russian empire on the christianization of kazakhs: results (XIX – early XX centuries)]......	39

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ~ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ~ PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Crispin Castrejon V.A. The design of an instrument to assess cognitive levels of informal inferential reasoning in high school physics.....	50
Zhanzhigitov S.Zh. Pedagogical strategies for the development of linguoconflictological competence of lawyers: modern challenges and requirements.....	61
Майданғалиева Ж.А., Идрисов С.Н., Кузембаева Г.А., Ташмухамбетов Б.Г. Внедрение модели менторства молодых ученых (в начале их научной карьеры) региональных вузов Республики Казахстан для раскрытия научного потенциала [Implementation of a mentoring model for young researchers (at the beginning of their scientific career) at regional universities of the Republic of Kazakhstan to unlock scientific potential].....	73
Кайрова А.Т., Туребаева К.Ж. Патриоттық мәдениетті қалыптастыру: шетелдік және отандық тәжірибелер [Understanding patriotic culture: insights from foreign and domestic perspectives].....	86
Sultangubiyeva A.A., Koishigulova L.E., Mukhanbetzhanova A.U. Problems of socialization of displaced children with disabilities.....	99

ЭКОНОМИКА ~ ЭКОНОМИКА ~ ECONOMICS

Kaimoldiyev A.B., Bokayev B.N. Intellectual migration as a factor of socio-economic development of the country: analysis of Canada's experience.....	107
Torebekova Z., Bokayev B. Social and economic status of public servants: examining the cases of the UK, Canada, Germany, New Zealand, and Kazakhstan.....	116
Moldasheva A.K., Mussayeva N.R., Zhazylbek A.Zh. Strategic planning in the management of cultural and art organizations.....	129
Talapbayeva G., Yerniyazova Zh., Shilmanova A., Muratbekuly R. Government support for small and medium-sized businesses in Kazakhstan: trends, problems and prospects.....	142
Karshalova A., Aitkazina M., Murzalieva A. Development of the real estate market in Kazakhstan and the specifics of its audit.....	154
Мусабаев К.М., Захан Ж.А. Қазіргі кезеңде Қазақстанның киноиндустриясының дамуын талдау [Analysis of the development of the film industry of Kazakhstan at the present stage].....	166
Бакирбекова А.М., Адиетова Э.М., Мукашева А.Д., Қорған Б.Б. Қазақстанның инновациялық инфрақұрылымын дамыту: өңірлер тұрғысынан [Development of innovative infrastructure in Kazakhstan: from the perspective of the regions].....	176
Abuzyarova Zh. Improving the system of motivation of civil servants in the Republic of Kazakhstan.....	189

ҚҰҚЫҚ ~ ПРАВО ~ LAW

Abdulvaliev A.F. Some issues of investigation of terrorist crimes.....	202
Сабикенов С.Н. Адам құқықтары теориясының халықаралық құқықтық мәселелері [International legal issues in the theory of human rights].....	212
Тажгарина Б.К. Сотталған әйелдер құқығын қорғау [Protection of the rights of convicted women].....	221

A. Gündoğdu*

Ankara University
Ankara, 60000, Turkey

*e-mail: abdullahgundogdu@yahoo.com

NEVRUZ FESTIVAL IN TURKIC PEOPLES AND TURKEY

Abstract.

Although mythology, that is, shorthand for unknown times, unusually conveys everyday life with the help of symbols, it cyclically tells about the creation of the world and the apocalypse. The mythology of the steppe peoples also transmits their early times from generation to generation in the form of oral culture. This oral culture is a product of a nomadic lifestyle with livestock farming. Steppe peoples have their unique perception of time and the universe in their mythologies. Nauryz culture also reflects their perception of the universe and time. The purpose of the article is to reveal the content of the Nauryz holiday, personifying spring and fertility, the new year, and the beginning of the year, in the culture of the Turkish people, which is filled with meanings and elements symbolizing spring, the joy of life, water and sacred purification, renewal, abundance, fertility, and awakening of nature. The time of the awakening of nature has been celebrated at various times in agricultural and livestock societies since ancient times. Nauryz is a widely celebrated holiday among the peoples of Eurasia, who devote their lives mainly to animal husbandry. Although the Turkic peoples living throughout Eurasia celebrate Nauryz in different ways and continues to exist as a common value.

This study will examine the origins of the Nauryz holiday among the steppe peoples and the Turkic world, as well as its development among the Ottoman Turks and Turkey in the light of some archival documents, as well as research and source studies.

Key words: Nauryz, Engi Kyun (new day), Hydyrellez, steppe peoples, Turkic world, Turkey, Sabantoy, mythology, cosmology.

Introduction.

The main problem that needs to be discussed here is the origin of Nevruz celebrations, when, where, and how they started. Another issue is to comparatively evaluate the situation of Nevruz celebrations among the steppe peoples, especially among the Turkic peoples. It is also an examination of the development of these celebrations in the Ottoman Empire, which went to the westernmost point of Europe, and its heir, Turkey.

Nomads, with their flexible and portable cultures, determined policies, and social achievements, were not only a power in Inner Asia but also left permanent traces in the history of civilizations [1].

The data of contemporary anthropology show us that nomadism and animal husbandry emerged simultaneously with settled agriculture in the social and economic evolution of humanity. The great progress made by man in the field of agriculture and animal husbandry from the earliest times, especially in the Neolithic Age, through extensive plant and animal breeding, is incompletely described only as the agricultural revolution. However, this process also includes a large-scale livestock revolution [2].

There is a consensus that the nomadic economy was based on animal husbandry and this remained unchanged for centuries. Sinologist W.Eberhard classifies the nomads, who carry the ethnic and cultural influences of the period, according to the means of production of the livestock economy. According to this, Indo-Germans and Turks were differentiated by horse breeding, Mongolians by cattle, Tibetans by sheep, and Tunguses by pig breeding [1. – 8].

Materials and methods of research.

Navruz is the most universal among all famous folk festivals: both on a natural basis and according to cultural archetypes. The universality of Navruz as an astronomical phenomenon is

obvious: it is the equinox, which is reflected in all known systems of solar chronology (from the Mayan calendar to the “Jaloli era” created by O. Khayyam). The phenomena of the equinox were not discovered by the Iranians (it was first discovered by the Greek astronomer Hipparchus in the second century BC, and the medieval Arab astronomer Sobit ibn-Kurra contributed to its scientific study). The tet in the designation of the vernal equinox as the beginning of the new year also does not belong to them (the Sumerians and Babylonians did this before them). But the Iranians spiritualized the equinox: they organically incorporated it into their polyphonic tradition, which grew up at the junction of civilizations of the East and West Al-Biruni, speaking about the ancient holidays of the Iranian peoples, notes two of their kinds: “Among the holidays there are those whose cause is worldly affairs, and there are and those whose cause is the works of faith”. The first of Al-Biruni calls the spring festival the secular holidays – Nooruz – Navruz – Nauruz.

The history of its origin is unknown. According to Iranian mythology, the hero Siyavush, who was killed by the Turanian Afrasiyab, was buried on this day. This legend is mentioned in the Avesta (Ard. Yasht 17:42). It is described in more detail in Firdowsi's Shah-Nama “From the sources that have come down to us, it is clear that the day of Siyavush's funeral was named “Navruz” and is celebrated annually as a holiday”.

Results and its discussion.

However, although these views are outdated, the view that the nature of nomadism is determined by the animal species that nomadic tribes specialize in breeding is valuable. Although certain tribes specialized in raising certain animal species, the nomadic economy's reaching economic efficiency in itself required the use of other means of production, especially agriculture and hunting. The steppe empires themselves needed trade with the settled agricultural societies, and they also made the agricultural societies surrounding the steppe belt from the south a part of their economic order. The nomads had their unique habitats, based on the principle of migrating according to the seasons, in their winter pastures on the plains in winter and in their high plateaus in summer. However, these were limited to the living areas of other tribes. Depending on the type of animal they have, some communities, especially horse herders, had places where they migrated in the fall and spring, apart from winter quarters and summer pastures. Khazanov, who extensively studies nomadic anthropology, examines nomadism under four types. Unlike the last two of these, Middle Eastern and East African nomadism, it divides nomadism in the Eurasian steppes into two branches the Northern and Eurasian steppe types. The Eurasian steppe type in which the steppe states are embodied geographically occupies the huge steppes, semi-deserts, and deserts of the temperate zone stretching from the Danube (Hungary) to Northern China [3].

1. In fact, the nomads' migration route stretched along the Siberian forests' southern borders, between steppes and deserts, rather than the Silk Road.

This was the Northern Route from Inner Mongolia to Kyrgyzstan, and then via Kazakhstan, across the northern Aral Sea, to Eastern Europe. This road was another route of the land road connections, where most tribes flowed [4].

Nomads specializing in animal husbandry filled the vast gap between the oases of civilization that spread along the Eurasian coastal regions, ensuring a permanent relationship between them [5]. Thus, the steppe peoples became the protective masters of the trade routes. The activity of the steppe peoples, which spread over this wide area, allowed them to establish relations with many civilizational environments. In this way, besides being the carriers of various cultural elements of ancient civilizations, they also made them a component of their own culture [2. – 8]. This is also reflected in the cosmology and mythology of the steppe peoples.

Cosmology is concerned with the nature of the universe in general. The main part of cosmology, which concerns social sciences, including the science of history, is its belief and mythological dimension. This dimension is based on the creation myths and the apocalyptic (eschatology) traditions that have gained an anonymous nature alongside the esoteric narrative. In this respect, it feeds on mythologies that contain myths about the existence and functioning of man

and the universe. These myths describe natural events and their existence by giving personality. The steppe culture, which forms the cultural base of the Turkic peoples, has been formed over thousands of years, starting from early times. Mythology is the product of a nomadic lifestyle with an animal husbandry economy. Steppe peoples have their specific perception of time and the universe in their mythology [6]. Nevruz culture is also the product of their perception of the universe and time.

2. The Roots of Nevruz Celebrations in Turkic People

Here, with a general view, it draws attention that there are almost no apocalyptic/eschatological myths about the end of the world in the mythology of Turkic peoples [7]. The eschatological myths that are found, albeit few, were acquired and produced as a result of contact with the settled world and agricultural societies.

The main reason why Turkic mythology is devoid of apocalyptic myths should be sought in the Turkic people's unique perception of the universe and non-linear time. As a result of their simple lifestyle in harmony with nature, they saw themselves as an inseparable part of nature. Life experiences, a product of the cyclical perception of time, fueled by optimism and pragmatism, were not fit to wait for an eschatological end. We can see beliefs such as the “return of the great shaman spirit”, which symbolizes rebirth and renewal, as a manifestation of this understanding of time [8].

The narrative in the Turkic Inscriptions, “The sky pressed from above, the earth is pierced below” is a depiction of the apocalypse, again linked to a cyclical natural disaster. Here, there is a secularism that sees the deterioration of the state and tradition/ceremony as related to this disaster, addressing the Turk Oghuz chieftains [9].

The awakening of nature has been celebrated by the steppe peoples as the official and holy holiday of the state, on the axis of the “Ancestors cult”, starting from the Hun period. Celebration rites were held during Spring (March 21), Summer (in May), and Autumn (in August). Ancient Turks and other nomadic communities used the phenological calendar, which was based on the repetition of times of natural events. In the phenological calendar, the periods of developmental stages in living things are calculated very precisely [10].

Describing the Twelve Animal Calendar as a Turkic calendar might be an exaggeration. However, its apparent connection with both the cyclical understanding of time and the way of life based on animal husbandry allows us to think that this calendar is the product of the universe and time perception of the steppe peoples. Edouard Chavannes also states that he is of this opinion [11]. Another indicator of this is the Nowruz culture.

Nowruz, a Persian word, means “New Day/ Yengi Kün”. Nevruz celebrations, which are almost like a museum of intangible cultural heritage, are a more visible common cultural element among the peoples of Eurasia as they move from Turkey to the east and go back to the past [12]. The new day, which is accepted as the beginning of spring and when nature wakes up after long winter days, is celebrated with different rituals and ceremonies among all the peoples of the world. Although the date of this celebration changes since nature wakes up on different dates according to the regional climatic conditions, March 21, when the Sun enters the “Aries” sign and the night and day become equal, has gradually settled as a common date. Because the name Nevruz is Persian, it is inconsistent with the facts to say that it has an Iranian origin. It is stated that the Turks and Steppe peoples did not have intense contact with the Iranian world, and it was widely celebrated in the Chinese sources, especially in the periods before the 5th century [10. – 61].

The gray wolf and Ergenekon legends are associated with Nevruz in Turkic mythology. After staying in Ergenekon for 400 years, the departure day is considered Nevruz. Abulgazi Bahadur Khan confirms this as the exit of the Kıyan and Nüküz tribes from Ergenekon [13].

Due to the migration of Turkic communities to Iran and Front Asia, they used the Shamsi and Hijri calendars simultaneously, fusing them with Iranian and Islamic traditions [14]. The Jalali calendar, which was organized by a committee under the chairmanship of Omar Hayyam on behalf

of the Seljuk Sultan Malik Shah, and counting March 21 as the first day of the year, is a good example of this. According to Old Turkic beliefs, which are estimated to be influenced by Iranian dualist beliefs, the summer and winter seasons arise from the struggles of benevolent and evil forces with each other. The arrival of spring means that the light overcomes the darkness. Nowruz celebrations herald the day when the light, which is the symbol of goodness, overcomes the darkness, which is the symbol of evil. In this process, Semitic and Islamic beliefs were completely mixed with Nowruz traditions. Some of these are as follows: Nevruz is the day the first human Adam was created and met Eve in the holy land. Nowruz is the day when Prophet Jonah came out of the stomach of the fish and out of the dungeon. Prophet Moses crossed the Red Sea with his staff on a day of Nowruz and came to the opposite shore. Nevruz is the day when the Prophet Muhammad was given the good news of prophethood, went on pilgrimage, and his horse went out to graze. The birthday of Hazrat Ali, the day of his marriage to Hazrat Fatima, and the day he became the caliph, is also Nowruz [15].

Among the Turkic peoples, the Kazakhs are the ones who keep the Nevruz traditions best. Kazakhs have their own unique, day-long Nowruz celebration traditions. Among these traditions, cooking the soup called (Naurız Köje) comes first. Again, they greet each other with a hug; (Körisu), where young boys present gifts to girls; (Salt Yetkizer), and young girls prepare the table for the boys (Yuku Aşar) to draw attention. They have rituals such as visiting the graves of ancestors during the day, jumping from the fire (Ottan Sekiru), cleaning the migration with fire (Köşti Alastau), drinking fresh water, lighting double candles, breaking a pumpkin (Kauak Sındıru) [16].

The famous historian, ethnographer, and traveler Kurban Gali Halidi, who lived from 1829-1913, lived in the city of Chöchek (Chügüchek) of the Tarbakatay province of East Turkestan, where Kazakhs were densely populated, and assumed the duty of imam and kadi. He was given the name "Chala Kazakh" because he learned Kazakh later. In his voluminous work known as *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, which was published in Kazan in 1910 with 797 pages, Kurbangali gives important information about Kazakh folklore, history and culture, mostly based on his observations. In this work, where we also find information on Kazakh cosmology and Nevruz; He says that Kazakhs call the first month "Birdiñ Ayı" and they celebrate Nowruz after the twentieth of this month. He states that Nevruz sometimes coincides with the end of January and sometimes the beginning of February. He says that they celebrate Nowruz as New Year's and according to their customs, the most remarkable celebration is to meet with each other. Kurbangali lists the Kazakh months, compiled from the region where he lived, as follows: *Birdiñ Ayı* = March, *Kökek* = April, *Mamur* = May, *Childe* = July, *Tamuz* = August, *Mizam* = September, *Kazan* = October, *Characha* = November, *Zheldi Toksan* = December, *Qañtar* = January, *Üç Dâñ Ayı*=February [17].

Throughout history, Nevruz has been celebrated in a wide geography from Egypt to the Middle East, the Turkic world, and India. That these celebrations existed before Islam is understood from the fact that there was a monastery and an old site called Navbahar in Balkh, Afghanistan. For this reason, Nevruz is not only a festival of certain people or geography. During the Sassanid period in Iran, kings organized big festivals for Nevruz. People would take to the streets, light fires, and make water jokes. These jokes and entertainment have turned into a tradition over time. In Iraq and Egypt, this tradition continued under Islamic rule. Nevruz is celebrated not only in Iran but also in other cultures, meaning 'new year or a new phase of life'. Those who attended the celebration wore new dresses. On the day of Nevruz, which is believed to be the end of winter, it is celebrated in Iran by placing seven foods that start with the sound "s" on plates and lighting a candle on top of each plate. These foods were apples, garlic, sumac, jujube, samanu (a type of confectionery), vinegar, and vegetables (greens). The plates were placed on a cloth spread on the flat ground in front of a mirror, and a candle was lit on each plate. Nevruz is also written as 'Nayruz' in Arabic sources. There was no such day in the Islamic Lunar calendar. But in

Iran, it was considered the first day of the Persian Solar year. In the Achaemenid state of Iran, the official year started with Newroz. On this day, crops were planted and tribute was collected. According to the calendar of the Seljuk sultan Melikşah and Persian astronomers, Nevruz is the 'spring equinox'. Nowruz was a pre-Islamic tradition that symbolized the arrival of spring. With the advent of Islam, this tradition was tried to be put into an Islamic form in certain geographies. For this reason, differences emerged in the celebrations.

3. Newroz Celebrations in Turkey

As for the Ottoman view of Newroz: The Ottomans officially define this day as Nevruz-ı Firuz (meaning auspicious, happy Newroz). Official congratulations are made among the dignitaries, and servitude to the sultan is expressed. It is a day when everyone gives gifts to each other hierarchically. Sultans give gifts (akça) to their first imams on this day. Clothing money is distributed to civil servants. This is called a Newroz gift in official correspondence. Gifts are given especially to doctors and financial officers. In terms of Ottoman financial history, Nevruz is a 'financial New Year'. On this day, dated accounts and budgets are prepared or calculated. It is also an important day for Ottoman land and sea soldiers. The Ottoman navy usually set sail on Newroz, the soldiers gathered before Newroz, and the bridges were started to be built after Newroz, as floods and rains decreased [18].

Sometimes Nevruz holidays were celebrated by giving gifts along with prayers to the sultans by the viziers. In one of them, Admiral Silahdar Yusuf Pasha (1604-1646) presented gifts to Sultan İbrahim (1640-1648) with the wish that “every day would be like Nevruz”, and these gifts were accepted by the sultan [19].

Ottoman intellectual Ahmet Cevdet Pasha (1822-1895), in a letter dated February 14, 1876, sent to his son Ali Sedat, mentions that Nevruz is not known enough. He celebrates his son's Newroz day with excitement [20].

Nevruz celebrations became less and less important for the Ottoman Turks after the 16th century. In addition to changing production relations, the society gradually gained a more cosmopolitan character when Mehmed the Conqueror transformed the state into a large centralized empire in the 15th century [21]. Due to the deterioration of the Ottoman territorial order at the end of the 16th century, the effectiveness of the Tımarlı sipahis, which formed the basis of the army, in state life gradually decreased. The conditions of the agricultural society became decisive as the nomads who made up the Ottoman rural life were settled over time and became settled peasants [22]. While Nevruz is a seasonal holiday that marks the time when nomads take their animals to the plateau, Hıdırellez, the seasonal holiday of agriculturalists, celebrated in May, when the fields are plowed, has started to be celebrated more. Sıraç Alevi, known as Beğdili Turkmens, who continue the tradition of Ahmet Yesevi and Hacı Bektaş-ı Veli in Central Anatolia, celebrate the arrival of spring every year on February 25. It is called “Gilavan Spring Festival” or “Çiğdem Gezdirmek”. They also celebrate the Ficenk Festival in the last week of April [23].

Similarly, one of the seasonal holidays that replaced Nevruz is “Sabantoy”, celebrated as a national holiday by Tatars and Bashkirs. While Sabantoy used to be celebrated in the last weeks of May or the first weeks of June before the planting work started, today it is celebrated after the planting work is completed.

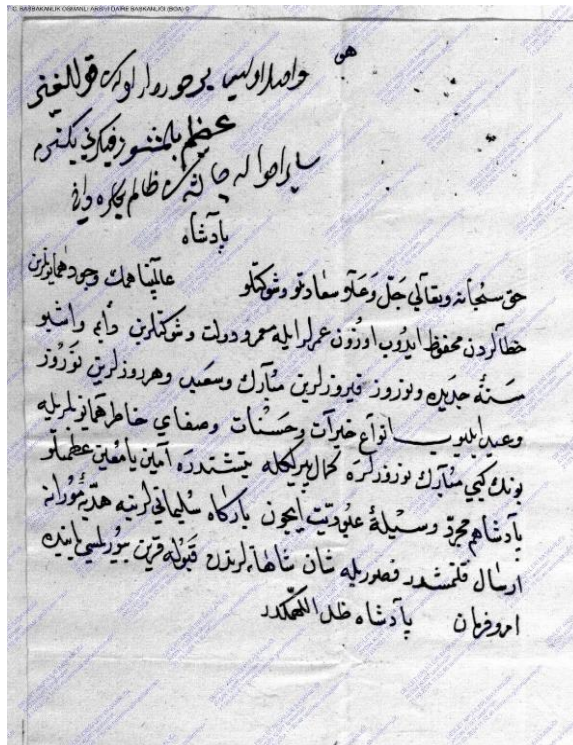
The Ottoman Empire was invaded and destroyed after the First World War. This struggle of Atatürk, who started the struggle for independence to save Turkey from occupation, was perceived as the holiday of leaving Ergenekon, that is, the Newroz holiday. During this period, Kütahya deputy Besim (Atalay) Bey confirmed this with his article titled “Ergenekon-Nevruz” in the Hâkimiyet-i Millîye newspaper. Also during this period, in 1921, the head of the government of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic, Neriman Narimanof, sent a telegram to Mustafa Kemal Pasha stating that he celebrated the Newroz holiday. During this period and after the establishment of the Republic of Turkey, Nevruz was celebrated at the highest level as a national holiday [24].

Due to the emergence of the Turkic world after the collapse of the Soviets, Nevruz celebrations in Turkey began to be celebrated more clearly at the official and public levels.

Conclusion.

When we look at the origins of the celebration of Nevruz, we see that it does not originate from any one source, but is widely celebrated among all the peoples of Eurasia. Moreover, it has deep roots in the mythology and traditions of the steppe peoples who enthusiastically celebrate Navruz. His connection with the perception of the universe and the cyclical flow of time is striking. The celebration of Nevruz, traces of which can be found in the Ottoman Empire and Turkey, is becoming increasingly important today. There are many versions of the origin of this holiday, but our task is to, what we have tried to assess here, and a historical assessment of this amazing holiday, which united quite a large number of people, where the significance of this holiday has always played a very important role in their society. And even now Navruz has still retained its significance, especially among the Turkic peoples, this holiday is still very important in its symbolism and deep historical meaning.

Annex 1

Ottoman Archives (BOA): I am grateful to my dear student Aydın Kurt, who delivered the document to me.)

Reading of the document:

Hu. Vâsıl olıb berhûdâr olasın kulluğın ‘azîm-i bi’l-müsevvir fikrini beğendim sâyir ahvâle..

Hak subhânehu ve te’âla-yi celle ve ‘alâ sa’âdetlü şevketlü pâdishâh-ı ‘âlempenâhımın vücûd-ı hümâyunları hatâlardan mahfuz idüb uzun ömürler ile muammer devlet ve şevketlerin dâ’im ve işbu sene-i cedîde ve nevrûz-ı firûzların mübârek ve sa’îd ve her ruzların nevrüz ve ‘ıyd eyleyüb envâ’ hayrât ve hasenât ve safâ-yi hâtır-ı hümâyûnlarıyla bunun gibi mübârek nevrüzlara kemâl-i birlikle yetiştiddire âmin ya mu’în ‘azametlü pâdishâhım mücerred-i vesîle-i ‘ubûdiyyet için bârgâh-ı süleymânîlerine hediyye-i mûrâne irsâl kılınmışdır kusûriyle şân-ı pâdishâhanelerinden kabule karîn buyurılması bâbında emr ü fermân pâdishâh-ı zıllü’lilahımındır.

I like the idea of the "perseverance" of slavery, that you may be successful and blessed, etc.

The bodies of Allah subhanahu wa ta'ala-i cella and the happiest and most cheerful sultan in the world are protected from mistakes with long lives and stable states and societies, and blessings and goodness in this new year and Nowruz. order and decree sent as a gift to the Solomons of Solomon for reaching the blessed Nauryz with perfect unity. belongs to the Great Sultan of God regarding his reception from their glorious Sultanate.

REFERENCES

- 1 Eberhard W. (2008). "The process of state-building among the nomadic tribes of Central Asia", Translated by O.G. Ozgenden, *Journal of Reviews of Turkish Culture*, 18. P. 1-8
- 2 Damgaard P. (2018). "The first horse herders and the impact of early Bronze Age steppe expansion into Asia", *Science*, 360. 1422. P. 1-9
- 3 Khazanov A.M. (1994). *Nomads and Outside World*, J. Crookenden (trans). Madison: The University of Wisconsin Press. 99 p.
- 4 Altheim F. (1998). *What Asia has taught Europe*. E.T. Fifty-fifty (translation). Istanbul: Thematic publications. 97 p .
- 5 Taaffe R.N. (1994). "The Geographic Setting". *The Cambridge History of Early Inner Asia*. D. Sinor (ed). Cambridge: Cambridge University Press. 86 p.
- 6 Sagalaev A.M. (2017). *Archetypes and symbols in Ural-Altai mythology*, translated from English. Ali Toroman, Bilge Kulture Art, Istanbul. 88 p.
- 7 Bahaddin died. (2010). *Turkish Mythology I-II*, Publications of TTK Ankara. 97 p.
- 8 Envery E. (2019). "On Cyclic Time in Ancient Turkic Culture", *Motif Akademi Halkabilimi Magazine*, Volume: 12, issue: 26. P. 292-304
- 9 Tekin T. (2003). *Orkhon inscriptions*. *Yildiz Language and Literature* 1, Istanbul. 46 p.
- 10 Nuranieh H.E. (2016). "Navruz among the Turks, according to Chinese sources", *Curr Res Soc Sci*, 2 (2). P. 67-78
- 11 Chavannes É. (1906). *Le Cycle Turc des Douze Animaux*, E.J. Brill, Leide. 96 p.
- 12 Oquz D. (1996). "Nevruz Open Air Museum of the Turkish World", *National Folklore*, Spring/Summer, Issue 29/30. P. 3-5
- 13 Abulgazi B.K. (1874). *The History of the Mughals and Tatars of AbulGazi Behadur Khan*, published, translated and annotated by Baron Desmayson, St. Petersburg. 250 p.
- 14 Topakkaya A. (2021). "Time among the ancient Turks". *The Philosophical Journal of Temashi* 15. P. 17-22
- 15 Our son. (2005). "Intangible Cultural heritage: Navruz / Yenigyun in Turkey", *National Folklore*, 17, issue 65, volume 9, Spring, P. 5-16
- 16 Kartaeva T., Khabizhanova G. (2017). "Rituals of Navruz and the Navruzname holiday in Kazakh culture, their features", *Journal of Studies of Turkic Culture and Haji Bektash Veli*, 82 (June). P. 107-124
- 17 Khalidi K. (1910) *Tevarih-i Sharqi-i Khamse*, Printing house, Kazan. P. 531-532
- 18 Erdogan M. "Navruz throughout history", *Izmir, Newspaper of September 9, 03.21.2022*. 7 p.
- 19 Ottoman Archives (BOA): Annex 1.
- 20 Ottoman Archive, Y. EE. 142/5.
- 21 Inalcik H. (2003). *The Ottoman Empire (Classical Era, 1300-1600)*, trans. by Rusen Sezer, YKY, Istanbul. 56 p.
- 22 Barkan died. (1980). *The territorial question in Turkey*. *Collective Works* 1, Observational Publications, Istanbul. 90 p.
- 23 Yilmaz O. (2016). "The only Anatolian Alevi branch that accepted Khoja Ahmed Yasawi as a Feast: Turkmens of Zile Sych (Beydilli)", *International Symposium of Khoja Ahmed Yasawi from the Past to the Future*, September 26-28, Istanbul/Turkey, vol: II, P. 1087-1092
- 24 Chenikoglu T. (2002). "Navruz Bayram and Ataturk", *Journal of Social Sciences of Dumlupinar University*, issue 6, June. P. 1-8

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ МЕН ТҮРКИЯДАҒЫ НАУРЫЗ МЕРЕКЕСІ

Андатпа.

Белгісіз уақыт стенографиясын білдіретін мифология, күнделікті өмірді таңбалармен ерекше түрде жеткізсе, жаратылыс пен ақырзаманды циклдік түрде баяндайды. Дала халықтарының мифологиясы да олардың ерте дәуірін ауызша мәдениет түрінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізеді. Бұл ауызша мәдениет мал

шаруашылығымен көшпелі өмір салтының жемісі. Дала халықтарының мифологияларында уақыт пен ғаламды қабылдаудың өзіндік ерекшелігі бар. Наурыз мәдениеті олардың ғалам мен уақытты қабылдауын да көрсетеді. Мақала мақсаты: Наурыз мерекесінің түрік халқының мәдениетінде көктем мен құнарлылықты, жаңа жыл мен жыл басын шақыратын көктемді, өмір қуанышын, су мен қасиетті тазаруды, жаңаруды, молшылықты және құнарлылықты бейнелейтін мән-мағыналар мен элементтерге толы мазмұнын ашып көрсету. Табиғаттың оянған мезгілі ерте заманнан егіншілік және мал шаруашылығы қоғамдарында әр уақытта тойланып келеді. Наурыз – өмірін негізінен мал шаруашылығымен өткізетін Еуразия халқы арасында кең көлемде тойланатын мереке. Еуразияға тараған түркі халқы Наурыз мерекесін әртүрлі тәсілдермен тойласа да, Наурыз ортақ құндылық ретінде өмір сүруін жалғастыруда.

Бұл зерттеуде Наурыз мейрамының дала халықтары арасында және жалпы түрік әлемінде пайда болуы, Осман түріктері мен Түркиядағы дамуы зерттеу, деректану жұмыстарынан бөлек, кейбір мұрағат құжаттары аясында қарастырылады.

Негізгі сөздер: Наурыз, Еңгі күн (жаңа күн), Хыдыреллез, дала халықтары, Түркі әлемі, Түркия, Сабантой, мифология, космология.

ПРАЗДНИК НАВРУЗ (НАУРЫЗ) У ТЮРКСКИХ НАРОДОВ И В ТУРЦИИ

Аннотация.

Хотя мифология, то есть стенография неизвестных времен, необычным образом передает повседневную жизнь с помощью символов, она циклически рассказывает о сотворении мира и апокалипсисе. Мифология степных народов также передает их ранние времена из поколения в поколение в форме устной культуры. Эта устная культура является продуктом кочевого образа жизни с животноводческим хозяйством. Степные народы имеют в своих мифологиях свое уникальное восприятие времени и вселенной. Культура Наурыза также отражает их восприятие вселенной и времени. Целью статьи является раскрытие содержания праздника Наурыз, олицетворяющий весну и плодородие, новый год и начало года, в культуре турецкого народа, который наполнен смыслами и элементами, символизирующими весну, радость жизни, воду и священное очищение, обновление, изобилие, плодородие и пробуждение природы. Время пробуждения природы отмечалось в разное время в земледельческих и животноводческих обществах с древнейших времен. Наурыз – широко отмечаемый праздник среди народов Евразии, посвящающих свою жизнь преимущественно животноводству. Хотя тюркские народы, проживающие по всей Евразии, празднуют Наурыз по-разному и продолжает существовать как общая ценность.

В данном исследовании будут рассмотрены истоки праздника Наурыз у степных народов и тюркского мира, а также его развитие у турок-османов и Турции в свете некоторых архивных документов, а также исследовательских и источниковедческих работ.

Ключевые слова: Наурыз, Еңги Кюн (новый день), Хыдыреллез, степные народы, тюркский мир, Турция, Сабантой, мифология, космология.

REFERENCES

- 1 Eberhard W. (2008) “The process of state-building among the nomadic tribes of Central Asia”, Translated by O. G. Ozgenden, Journal of Reviews of Turkish Culture, 18. P. 1-8 [In English]
- 2 Damgaard P. (2018) “The first horse herders and the impact of early Bronze Age steppe expansion into Asia”, Science, 360. 1422. P. 1-9 [In English]
- 3 Khazanov A.M. (1994) Nomads and Outside World, J. Crookenden (trans). Madison: The University of Wisconsin Press. 99 p. [In English]
- 4 Altheim F. (1998) What Asia has taught Europe. E.T. Fifty-fifty (translation). Istanbul: Thematic publications. 97 p. [In English]
- 5 Taaffe R.N. (1994) “The Geographic Setting”. The Cambridge History of Early Inner Asia. D. Sinor (ed). Cambridge: Cambridge University Press. 86 p. [In English]
- 6 Sagalaev A.M. (2017) Archetypes and symbols in Ural-Altai mythology, translated from English. Ali Toroman, Bilge Kulture Art, Istanbul. 88 p. [In English]
- 7 Bahaddin died. (2010) Turkish Mythology I-II, Publications of TTK Ankara. 97 p. [In English]
- 8 Envery E. (2019) “On Cyclic Time in Ancient Turkic Culture”, Motif Akademi Halkabilimi Magazine, Volume: 12, issue: 26. P. 292-304 [In English]
- 9 Tekin T. (2003) Orkhon inscriptions. Yildiz Language and Literature 1, Istanbul. 46 p. [In English]
- 10 Nuranieh H.E. (2016) “Navruz among the Turks, according to Chinese sources”, Curr Res Soc Sci, 2 (2). P. 67-78
- 11 Chavannes É. (1906) Le Cycle Turc des Douze Animaux, E.J. Brill, Leide. 96 p. [In English]

- 12 Oquz D. (1996) “Nevruz Open Air Museum of the Turkish World”, National Folklore, Spring/Summer, Issue 29/30. P. 3-5 [In English]
- 13 Abulgazi B.K. (1874) The History of the Mughals and Tatars of AbulGazi Behadur Khan, published, translated and annotated by Baron Desmayson, St. Petersburg. 250 p. [In English]
- 14 Topakkaya A. (2021) “Time among the ancient Turks”. The Philosophical Journal of Temashi 15. P. 17-22 [In English]
- 15 Our son. (2005) “Intangible Cultural heritage: Navruz / Yenigyun in Turkey”, National Folklore, 17, issue 65, volume 9, Spring, P. 5-16 [In English]
- 16 Kartaeva T., Khabizhanova G. (2017) “Rituals of Navruz and the Navruzname holiday in Kazakh culture, their features”, Journal of Studies of Turkic Culture and Haji Bektash Veli, 82 (June). P. 107-124 [In English]
- 17 Khalidi K. (1910) Tevarih-i Sharqi-i Khamse, Printing house, Kazan. P. 531-532 [In English]
- 18 Erdogan M. “Navruz throughout history”, Izmir, Newspaper of September 9, 03.21.2022. 7 p. [In English]
- 19 Ottoman Archives (BOA): Annex 1. [In English]
- 20 Ottoman Archive, Y. EE. 142/5. [In English]
- 21 Inalcik H. (2003) The Ottoman Empire (Classical Era, 1300-1600), trans. by Rusen Sezer, YKY, Istanbul. 56 p. [In English]
- 22 Barkan died. (1980) The territorial question in Turkey. Collective Works 1, Observational Publications, Istanbul. 90 p. [In English]
- 23 Yilmaz O. (2016) “The only Anatolian Alevi branch that accepted Khoja Ahmed Yasawi as a Feast: Turkmens of Zile Sych (Beydilli)”, International Symposium of Khoja Ahmed Yasawi from the Past to the Future, September 26-28, Istanbul/Turkey, vol: II, P. 1087-1092 [In English]
- 24 Chenikoglu T. (2002) “Navruz Bayram and Atatürk”, Journal of Social Sciences of Dumlupinar University, issue 6, June. P. 1-8 [In English]

Information about authors:

Abdullah Gundogdu – **corresponding author**, professor, head of the Department of “General turkish history”, Ankara University, Ankara, Turkey

E-mail: abdullahgundogdu@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9171-6965>

Информация об авторе:

Абдуллах Гюндогду – **основной автор**, профессор, заведующий отделом «Общей турецкой истории», университет Анкара, г. Анкара, Турция

E-mail: abdullahgundogdu@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9171-6965>

Авторлар туралы ақпарат:

Абдуллах Гюндогду – **негізгі автор**, профессор, «Жалпы түрік тарихы» бөлімінің меңгерушісі, Анкара университеті, Анкара қ., Түркия

E-mail: abdullahgundogdu@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9171-6965>

Ғ.М. Қарасаев^{1*}, А.С. Уалтаева², Н.У. Коңрбаев¹, О.У. Беркінбаев³

¹ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы

²ҚР ҒЖБМ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы

*e-mail: karasayev_gm@mail.ru

РЕСЕЙ РЕСМИ ДЕРЕКТЕРІНЕ САЙ АҚМОЛА ОБЛЫСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ШАРУАШЫЛЫҚТЫҚ ДАМУ ТАРИХЫ (1901-1917 ЖЖ.)

Андатпа.

Бұл мақалада архив материалдары негізінде ХХ ғасырдың басындағы Ақмола облысының әлеуметтік-шаруашылық даму барысы зерттеліп, талдау жүргізілді. Ғылыми айналымға сол кезеңде шығарылған өнеркәсіп өнімдерінің түрлері, тасымалдау техникасы, тау-кен өндірісі тауарларының экспорты кезеңдерінің дамуы және Ақмола облысында кен орындарын игеру тарихқа арналған деректер көрсетілген.

Мақалада көрсетілгендей, осы аймақтағы белсенді сауда орындары зерттелді, салалық өнімдерге байланысты сағудың әртүрлі түрлері жүйеленіп талданды. Сонымен қатар, зерттелген мұрағаттық құжаттардың негізінде қазақтардың ғана емес, басқа ұлттардың да мал басы, өндірілетін және сағуға шығарылатын өнімдері мен олардың нарықтық құны туралы статистикалық деректер берілді.

Облыста ұйымдастырылған жәрменкелер мен сауда алаңдары, тауарлардың бағасы нақты мәліметтер негізінде анықталды. Тауар айналымында облыс аумағында өндірілген, сондай-ақ Қазақстанның ғана емес, бүкіл Орта Азияның әртүрлі өңірлерінен жеткізілетін тауарлардың бірнеше түрлері болды.

Мақаланы дайындаудың мақсаты Ақмола өңірі халқының экономикалық әл-ауқатын арттырудың қажетті негізі болып табылатын көптеген кен орындарында өндірілетін пайдалы қазбалардың, атап айтқанда алтын өндірудің алуан түрлілігі мен байлығын көрсету болды. Мұның бәрі аймақ экономикасының дамуына және оның тұрғындарының әл-ауқатының жақсаруына айтарлықтай әсер етті.

Негізгі сөздер: Ақмола облысы, тау-кен, алтын өндірісі, сауда, мал шаруашылығы, жәрменке, зауыт.

Кіріспе.

ХХ ғасырдың басынан Ресей империясы тарапынан осы отарлаушы мемлекеттің құрамында болған негізінен қазіргі Қазақстан территориясының солтүстік, оңтүстік шығыс, шығыс аймақтары болған Дала өлкесіне қарасты облыстардағы шаруашылықтың даму, тұрғындар арасындағы қатынас, бұл жерлерге орыс казактары және шаруаларымен одан ары қоныстандыру, әлеуметтік даму мәселелеріне арналған арнайы ресми басылымдар жариялау жалғастырылып келді. Және мұндай басылымдарда өлкені одан ары отарлау ісінің барысы мен нәтижелері айқындалып, бұл жұмысты одан ары жүргізудің бағыттарын белгілеу міндеттелгендігі анық.

Енді осы Ақмола облысының ХХ ғасырдың басынан 1917 жылға дейінгі көрсеткіштері берілген жарияланымдардың мазмұндары мен анықтамаларына жекелеп тоқтайтын болсақ, олардан негізгі тұрғындары қазақтар болып табылатын бұл өлкені ресейлік отарлаудың барлық мақсаты мен көлемі айқындала түседі. Сонымен қатар, аталған жарияланымдардағы мәліметтерден бұл отарлық қанауға түскен қазақтардың тұрмыстық жағдайларын, әлеуметтік даму барысын да білуге болады. Империялық саясаттың олардың күнделікті тұрмыстарына, дамуына тигізген ықпалы нақты мысалдармен белгілі.

ХХ ғасырдың басында (1901-1907 жж.) Ақмола облысы экономикасының әлеуметтік дамуының жоғарыда келтірілген сараланған көрсеткіштеріне негізделген осы зерттеудің ғылыми нәтижесі Қазақстандағы өнеркәсіптің даму көлемін, тау-кен өндіру ресурстарын

игеруді, ауыл шаруашылығын, оның ішінде астық өндірісін одан әрі ұлғайтуды, астық өндірісін жолға қою мен сауданы дамытуды көрсететін көздердің ғылыми айналымға енгізілгені болды. Патша үкіметі империяның орталық аудандарын қазақ мал шаруашылығы мен шикізат өнімдерімен қамтамасыз етудің тұрақты және арзан әдісін қамтамасыз етуде тиімді болды.

Бірақ соған қарамастан патша үкіметі деректерден белгілі болатынындай, жергілікті қазақтардың шаруашылықтық, әлеуметтік дамуына патша үкіметі ешқандай жағдай жасамады. Бұл бағыттағы атқарылған аздаған істер мен олардың нәтижелері негізінен аталған бағыттағы жаңалықтардың керегін ұғынған қазақтардың жеке бастамалары арқылы ғана жүзеге аса бастады.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Зерттеудің әдіснамалық негізі танымның жалпы ғылыми принциптері және ең алдымен, тарихизм принципі. Тарихизм принципі оның дамуындағы кез келген тарихи құбылысты, нақты тарихи деректер мен жеке зерттеулерді қамтиды. ХХ ғасырдың басында Ақмола облысы дамуының тарихи ерекшеліктері әлеуметтік-шаруашылық процестерге әсер еткен шаруашылық өмірдегі түрлі салттардың болуымен анықтады.

Тарихизм принципі осы процестердің мәнін түсінуге, оларды дұрыс бағалауға мүмкіндік береді. Мақаланы дайындау кезінде мұнымен бірге жүйелілік принципі қолданылды. Бұл авторларға әлеуметтік-экономикалық дамуды біртұтас тұтастық ретінде қарастыруға мүмкіндік берді, сонымен бірге оны құрайтын элементтердің өзара байланысы мен тәуелділігін көрсетті.

Жоғарыда аталған әдістемелік принциптерден хронологиялық, тарихи-салыстырмалы, статистикалық сияқты жеке зерттеу әдістері де шығады. Хронологиялық әдіс революцияға дейінгі кезеңдегі аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуын динамикасын қарастыруға және сонымен бірге осы процестің компоненттерін бөліп көрсетуге мүмкіндік берді. Тарихи-салыстырмалы әдіс өнеркәсіптік өндіріс пен сауданы дамытудың жалпы белгілері мен ерекшеліктерін анықтауға бағытталған. Статистикалық әдіс экономикалық қызмет пен сауда мәселелерін зерттеу кезінде сипаттамадан алыс болды.

Негізгі дереккөздері архив материалдары, ғылыми айналымға енгізілген авторлар айқындаған анықтамалық және статикалық деректер болды.

Тақырып бойынша тарихнамалық материалдар да кең, бірақ қолда бар барлық әдебиеттер 20 ғасырдың басындағы облыстың даму тарихының жалпы мәселелеріне арналған. В.В. Тоскинаның диссертациясында өнеркәсіптік өндіріс пен сауданы дамыту негізінде қалыптасқан Ақмола облысының аумағындағы әкімшілік, ландшафттық-рекреациялық және коммерциялық функциялар зерттелді [1].

Г.А. Алпыспаеваның жұмысында ХІХ ғасырдың екінші жартысы – ХХ ғасырдың басында Ақмола облысындағы Дала өлкесіндегі жәрмеңкелік сауданың даму тарихы ұсынылған. Жәрмеңкелер санының динамикасы, олардың облыс уездері бойынша таралу географиясы көрсетілген. Жәрмеңкелердегі тауарлардың түрлері, сауда айналымдарының көлемі және тауар айналымдарының бағыттары талданды. Ақмола облысындағы жәрмеңке саудасының өсу себептері мен факторлары анықталды, жәрмеңкелердің тауар-ақша қатынастарын дамытудағы және өңірдегі нарықтық кеңістікті қалыптастырудағы рөлі негізделді [2]. Сауда мен жәрмеңкелерді зерттеуге Т.К. Щеглованың жұмысы арналған [3].

С.А. Сүндетовтың [4], Г.Чулановтың [5] еңбектері де осы мәселелерге арналған. Асылбеков М.Х. [6] т.б. тарихнаманың қазіргі кезеңінде қазақстандық тарихшылар ХХ ғасырдың басындағы уездік қалалардың шаруашылық даму тарихы бойынша нақты-нақты материал әзірлеуде. Қ.Ж. Әбілов [7], С.Н. Мамытова [8], Р.М. Джаниева [9], В.В. Козина [10], А.Т. Бексеитова [11] және т.б. бірқатар авторлардың еңбектері.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Мысалы, 1908 жылы Омск қаласында жарияланған «Обзор Акмолинской области за 1907 год» атты жинақта осы облыстың 1907 жыл бойынша негізгі шаруашылықтық көрсеткіштері баяндалған [12]. Онда жазылғанындай: «Алтын өндіру ісі. 1907 жылдан бері Округтік Инженер кеңсесіне 1 ғана өтініш түсті. 1907 жылы іздеу жұмыстарына қажетті алаңдар берілген жоқ. 1907 жылғы есептегі 26 алтын іздестіру орындарынан үшеуі ғана жұмыс істеді.

Тау-кен өндірісі. Ақмола облысындағы кен орындарынан түсті металдар өндірудің бастамасы XIX ғасырдың ортасынан негізделе бастады. Атап айтқанда, олардың біріншісі 1854 жылдан жұмыс істей бастаған, ал келесісі енді ғана жұмысын жолға қойған екі өндіріс орнын атауға болады. Біріншісі Ақмола уезіндегі кәсіпорын азаматтар Рязановтарға тиесілі болған 1854 жылдан 1904 жылға дейін жұмыс істеген, одан ары 1907 жылдан негізгі қызметі Спасск зауытында жүргізіліп келе жатқан ағылшындық Акционерлік Қоғамына қарайтын Спасский мыс кен орындары.

Екіншісі Фонь-Штейн мырзаның иелігіндегі (ағылшын капиталы үшін жұмыс істейтін) 1-ден едәуір қашықтықтағы басқа уездегі, атап айтқанда Абасар уезінің Торғай облысымен шекарасына жақын орналасқан тау-кен өндірісі кәсіпорны.

Сауда. 1907 жылы облыста 2 896 сауда және өндіріс орындары болды. Солардың қатарында ақша айналымы 63 825 000 рубльді (рубль – сол уақыттағы Ресей империясының ақша өлшемі, 1 рубль – 100 копейкаға тең) құраған I разрядты – 28, II разрядты – 976, III – 18 926 сауда орындары, сауда айналымы 79 044 000 рубльді құраған 187, соның ішінде барлығы I разрядты – 1, II – 1, III – 1, IV – 22, V – 66 және VI – 96 өндіріс орындары жұмыс істеді. Облыста сауда айналымы тауар әкелуден 50 миллионнан артық рубль және сатудан 20 млн-нан артық болып, барлығы 80 миллион рубльді құрайтын 100 жәрмеңке мен сату орындары жұмыс атқарды. Сауда орындарын бес топқа бөлуге болады: 1) мал (жылқы, мүйізді ірі қара, қой); 2) мал өнімдері шикізаты және қырғыз өнімдері (ет, май, тері, қой және ешкі терісі, жүн, қыл, аң терілері, киіз т.б.), 3) тұрмысқа қажетті бұйымдар мен шаруашылық өнімдері; 4) Түркістан өлкесінен әкелінетін азиялық тауарлар (халаттар, көрпелер, кілемдер, мата, жібек бұйымдары, ат әбзелдері, кептірілген жемістер, күріш, фисташка т.б.) және 5) еуропалық тауарлар (зауыттық және фабрикалық өнімдер, шыны және фарфор ыдыстар, тері және темір бұйымдар, мануфактуралық, бакалеялық, галантереялық, москательдік және басқа тауарлар)» [12. – 33]. Ал келесі, 1911 жылы Омбы қаласында жарыққа шыққан «Обзор Акмолинской области за 1910 год» [13] атты жинақтағы анықтамалардан:

Тау-кен өндірісі. Облыстағы тау-кен өндірісі Солтүстік Дала тау округіне тиесілі. 1910 жылы 36 адам облыстағы 176 пункте қазба металдарын, атап айтқанда: мыс кені, тас көмір және тағы да басқаларын іздестіру құқығын алды. Есепті жылдың соңында тек қана 69 пунктте іздестіру жұмыстарының нәтижелері туралы мәлімет алынды, ал қалған 107 орында іздестіру жұмыстары жүргізілмеді.

Алтын өндіру ісі. Есептегі 23 іздестіру орнынан есепті жылы Көкшетау уезіндегі жалғыз ғана Троицкий-Шпринбаха іздестіру орны жұмыс істеді. Жыл ішінде құрамында алтын бар 73 680 пұт (пұт – салмағы 16 келіге тең ауырлық өлшемі) кварц (кварц, шынытас – табиғатта ең көп таралған тау жынысын түзеуші минерал) жуылды. 100 пұттағы алтын көлемі 30 бөлікке тең болды. Өткен жылғыдан 1 фунт, 15 алтынды және 16 бөлік аз, барлығы 7 фунт, 19 алтын және 54 бөлік алтын алынды.

Фабрика-зауыттық өндіріс. Соңғы жылдары ол едәуір дәрежеде алға басқанын әр жылдардағы сандық көрсеткіштер дәлелдегенімен, капиталдың, іскерліктің, облыстың шаруашылығының даму деңгейінің төмендігінен тұрғындар санының аздығынан дамуынан фабрика-зауыттық өндіріс нашар жолға қойылған:

1897 жылы – 1 289 198 р;

1907 жылы – 3 659 576 р;

1908 жылы – 3 624 959 р;

1909 жылы – 6 936 111 р;

1910 жылы – 12 817 021 р» [13. – 34], - деген сандарды білуге болады.

1909 жылы Чернигов қаласында жарияланған «Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область Акмолинский уезд. Том III-й Часть II-я Чернигов, 1909» атты жазда деректер жинағында Ақмола облысының шаруашылықтық дамуының 1912 жылғы анықтамалары жарияланған. Онда баяндалғандай:

Мал шаруашылығы. Мал саны 1912 жылы облыстағы әр түрлі мал саны – 4 554 652, өткен жылмен салыстырғанда (1911 жылмен) 195 067 басқа артық болды. (Осының ішінде, - Ғ.Қ.) 1912 жыл бойынша, қазақтардың (негізгі деректе қырғыз деп көрсетілген) барлық мал саны 3 057 908 бас болса, 1911 жылы олардың барлық мал саны 2 980 098 бас болды.

Тау-кен ісі. 1912 жылы 74 жеке тұлға облыста мыс кені, тас көмір және басқа кен орындарын іздестірумен айналысты. Ақмола уезіндегі Спасск мыс қорыту зауытында 1 514 030 пұт мыс кені қорытылды және одан 271 421 фунт таза мыс алынды. Атбасар уезіндегі (Атбасар кен өндіру орнында) 314 140 пұт кен өндірілді.

Алтын өндіру. Есепті жылы Шпринбахқа тиесілі Көкшетау уезіндегі Троицк іздестіру орнында 71 900 пұт құрамында алтын бар кварц құмы жуылды 16 фунт, 62 алтынды алтын алынып, өткен жылғыдан 2 фунт, 19 алтындыққа көп болды.

Жәрмеңкелер. Облыста 1912 жылы 200-ден артық жәрмеңкелер мен сауда алаңдары болып, олардағы сауда айналымы 19 миллион рубльге, сату 10 рубльге дейін жетті» [14], - деген анықтамалар берілген. «Памятная книжка и Адрес – Календарь Акмолинской области на 1912 год г. Омск» [15] атты анықтамада баяндалғанындай: Тау-кен ісі. Статистикалық Комитеттің мәліметі бойынша, облыста бекітілген тау-кен өндіру (рудниктер мен копи) орындары 13, бекімегендері 81; олардың ішінде кен орындары 39, копей 5, солардың қатарында жұмыс істеп тұрған кен орындары 8, жұмыс істемейтін – 31, жұмыс істейтін тас көмір өндіру орындары 1, жұмыс істемейтіндер 4. Атбасар уезінде орналасқан бұрынғы «Ұлытау» бекінісінен 110 верст (верст – ұзындығы 1,06 км-ге тең ескі орыс өлшемі) қашықтықта орналасқан Атбасар кен орындары Акционерлік қоғамына тиесілі кен өндіру орындарында өндірілген мыс кені: Крестовоздвиженск кен өндіру орнында 57 700 пұт, Покровск кен өндіру орнында 39 000 пұт, Петропавловск кен өндіру орнында 84 300 пұт, Никольск кен өндіру орнында 10 000 пұт, барлығы 196 400 пұт мыс кені өндірілді» [16], Омскіде 1915 жылы жарыққа шыққан «Памятная книжка Акмолинской области на 1915 год» [17] атты деректер топтамасында: «Мал шаруашылығы. 1913 жылы облыста 4 810 372 бас үй малы есептелініп, өткен жылмен салыстырғанда 255 720 басқа көп болды. Осылардың ішіндегі, қазақтарға (негізгі деректе – қырғыз деп көрсетілген) 3 112 818 бас мал, шаруаларға – 1 154 751 бас және жеке иеленушілермен бірге казактарға – 542 803 бас мал тиесілі болды. Азықтың жоқтығынан, боран, аурулардан, солармен бірге жыртқыш аңдардың жоюларынан 215 085 бас мал шығын болды. Жылқыны 50 рубль, ірі қара малын – 60 рубль, қойды – 8 рубль, ешкіні – 6 рубль, түйені – 100 рубль және шошқаны 15 рубль деп есептегенде, барлық малдың бағасы 165 220 074 рубль деп бағаланды. Сауда орындары 1913 жылы 4 631-ге жетіп, 1912 жылмен салыстырғанда сауда айналымы 63 399 140 рубльді құраған 123-ке артық болды.

1913 жылы облыстағы барлық 334 жәрмеңкенің 100 – мал және шикі мал өнімдерімен сауда жасалынды. Барлық жәрмеңкелерге 21 220 жылқы, 247 518 мүйізді ірі қара мал, 142 255 қой мен ешкі, 306 түйе және 85 шошқа әкелініп, ветеринарлық бақылаудан өткізілді. Өңделмеген мал өнімдерінен әкелінгені: мүйізді малдың терісі – 43 618 дана, жылқы терісі – 58 498 дана, қой және ешкі терілері – 281 764 дана, түйе терісі – 2 303 дана, жылқы қылы – 19,97 пұт, қой жүні – 85,836 пұт, және түйе жүні – 33,147 пұт. [17. – 14], - деген мәліметтер

жазылған. Одан кейінгі «Обзор Акмолинской области за 1915 год. Издание Акмолинского Областного Статистического Комитета. Омск. 1917» [18] деген атаумен баспадан шыққан жинақта Ақмола облысының 1915 жылдың шаруашылықтық қорытындысы беріліп, көпсалалалы негізгі шаруашылықтық анықтамалар баяндалған. Осы жинақта жазылғанындай: «Тау-кен өндірісі. Облыстағы тау-кен ісі Далалық Солтүстік тау округіне қарайды. Облыс қазба байлықтарына аса бай. Алайда кен орындарының темір жолдан алыстығынан іздестіру жұмыстары баяу жүргізілуде. Негізгі кен байлықтары оның тас, көмір, алтын және тұз өндірілетін оңтүстік бөлегінде (Ақмола және Атбасар уездерінде) орналасқан.

Атбасар Акционерлік Қоғамына қарасты Қарсақпай мыс балқыту зауытының құрылысы 1915 жылы аяқталған жоқ, сонымен бірге Успенск кен игеру орнынан 15 верст қашықтықта орналасқан және Спасск Акционерлік Қоғамына қарасты Байыту зауыты да дайын емес. Есепті жылы Спасск Акционерлік Қоғамына қарасты бір ғана Спасский мыс балқыту зауыты жұмыс істеді. Зауыт облыстың оңтүстігінде, Ақмола қаласынан 260 верст қашықтықта орналасқан. Успенск кен орны есепті жылы 1 292 532 пұт мыс кенін өндіріп, одан Спасск зауыты 214 013 пұт мыс балқытты. Қарағанды кен орнында 4 036 992 пұт тас көмір өндірілді.

Алтын өндіру. 1915 жылы алтын екі кен орнында ғана жүргізілді. Георгиев кен орны 30 фунт (фунт – салмақ өлшеу техникасы, 1 фунт – 453 грамм, 15 фунт алтын алынды. Ирмен кен орны 38 фунт, 72 алтынды, 51 үлесті алтын алынды, 1915 жылы 31 фунт, 54 алтынды 51 үлестік алтын алынды» [18. – 28].

Ақмола облысының аталған уақыттағы тарихын баяндайтын жазба деректерден өңірдің шаруашылықтық даму көрсеткіштерінен басқа тұрғындарға білім беру ісінің анықтамалықтарын да білуге болады Мысалы: «Акмолинской области за 1910 год» [19], - атты жазба деректер жарияланымында: «Комитеттегі бар мәліметтер бойынша, облыста 32 046 адам білім алды. Оқу орындары орта, арнаулы және төменгі деп бөлінді. Орта және арнаулы оқу орындары негізінен соңғы 5 жылда 1 арнаулы және 4 орта білім беретін оқу орындары ашылған Омбы қаласында орналасты. Міне осылай, облыста 1910 жылы 464 оқу орны болып, оларда 32 046 оқушы, солардың ішінде қырғыз ауылдық мектептерінде 590 ұл және 82 қыз білім алды» [19. – 60], - деген анықтамалар бар. Ал, бұл басылымдардың қатарындағы, «Памятная книжка Акмолинской области на 1915 год» деген атаумен дайындалып, баспадан шыққан жылдық жазба деректер жинағында: «Есепті жылы облыстағы оқу орындарының саны 743 болды. Оқушылардың діни сенімдеріне қарай бөлінуі келесі мәліметтерден білуге болады: мұсылмандық 34,71. Барлығы 49,309.

Қазақ тұрғындарының балаларын оқыту үшін облыста 66 ауылдық мектептер бар. Олардың саны әр жыл сайын артып келеді, мұндай жағдай әсіресе орыс қоныстары қазақ ауылдарына таяу келген немесе оларды қоршай орналасқан уездерде ерекше орын алуда. Қазақтар орыс тілін үйренудің қажеттігін ұғына бастады. Олар жиі ауыл мектептерін ашу мәселесін көтеруде, үйлер бөлу және жылумен қамтамасыз етуге жағдайлар жасап, бұл іске ерекше назар аударуда» [20], - деп көрсетіліп, ондағы тақырыпқа байланысты нақты сандардан жергілікті қазақ балаларын оқытудың барысы мен болашағын, осындай маңызды шараға деген империялық саясаттың көзқарасы пен мақсатын сезінуге болады.

Қорытынды.

Ақмола облысының ХХ ғасырдың басындағы (1901-1907 жж.) шаруашылықтың әлеуметтік дамуға арналған жоғарыдағы сараланған көрсеткіштерінен байқайтынымыз:

- Ресей империясы тарапынан өнеркәсіпті дамыту, тау-кен байлықтарын игеру, ауыл шаруашылығын, соның ішінде астық өндіруді одан ары арттыру, жергілікті қазақтармен сауда жасауды одан ары жолға қою арқылы империяның орталық өңірлерін мал өнімдерімен, оның шикізаттарымен кен қамтамасыз етудің тұрақты да арзан жолын молайту;

- Өлкені орыс шаруаларымен қоныстандыру арқылы, жергілікті тұрғындар саны мен үлес салмағын барынша азайту, осындай шаралар арқылы бұл жерлерді толығымен ресейлік ету;

- Мүмкіндігінше әскери бекіністер негіздеу мен казак әскерлерін молайту есебінен Ақмола облысы аймағын Ресей патшалығының одан арғы Орталық Азия аймағын игерудегі тірек орны ету, осындай шаралар арқылы болашақта отарлау көлемін одан ары Қытаймен шектесетін өңірлерге қарай арттыру;

- Аталған өңірге жақын өтетін ТрансСібір темір жолының көмегімен оның байлығын империяның ішкі бөлігіне молынан тасу;

- Осындай отарлау шаралары негізінде Ресей империясының қуаттылығын әлемдік деңгейде көрсету міндеттері қойылды.

Нақты деректерден белгілі болатынындай, жергілікті қазақтардың шаруашылықтық, әлеуметтік дамуына, оларға білім беру, құқықтарын айқындау шараларына ешқандай жағдай жасалмады. Бұл бағыттағы атқарылған аздаған істер мен олардың нәтижелері негізінен аталған бағыттағы жаңалықтардың керегін ұғынған қазақтардың жеке бастамалары арқылы ғана жүзеге аса бастады.

Ұсыныстар.

- Жоғарыдағы талданып, тарихи баға берілген нақты жазба деректер арқылы қазақ жерін ресейлік отарлаудың, оның салдарларының ХХ ғасырдың басындағы ерекшеліктері мен мақсатына сипаттама беруге арналған ғылыми шығармалардың молынан жарық көруіне назар аудару;

- Қазіргі күндері ресейлік ғылыми орталары және жоғары оқу орындары кітапханаларындағы сирек кездесетін әдебиеттер қорларында ғана сақталынып отырған, сандары аз мұндай бағалы деректердің өзара жасалған келісімдер негізіндегі мүмкіндігінше көшірмелерін, электронды нұсқаларын алдырып, еліміздің орталық және жетекші жоғары оқу орындары кітапханаларында болуына назар аудару;

- Бұлармен қатар Қазақстан тарихының Ресей империясына бодандыққа айналуы кезеңімен айналысатын жас зерттеушілердің ғылыми туындыларының маңызын кеңінен ашу мақсатындағы архив деректерімен қатар мүмкіндігінше осындай бағалы тарихи жазбалардың түпнұсқаларын молынан пайдалануларына назар аудару;

- Сонымен қатар аталған тақырыптарға арналған шығармалардағы көне тарихи деректерді пайдаланғанда, бұл істің теориялық-методологиялық әдістері талаптарының толығымен орындалуына жетісу;

Міне осындай және де тағы да басқа талаптар жүзеге асырылғанда, Қазақстанның әрбір өлкесінің жалпы, соның ішіндегі Ресей империясына бодандық мерзіміндегі тарихы кеңінен ашылып, оны шетелдік журналдарға да барынша жариялануына мүмкіндік туады деп есептейміз.

Қаржыландыру туралы ақпарат.

Жұмыс «Қазақстан тарихындағы саяси институттар мен құрылымдардың эволюциясы (XIX-XXI ғғ.) (ЖТН №BR21882308) мақсатты-бағдарламалық қаржыландыру аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрілігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Тоскина В.В. Эволюция архитектурно-планировочной структуры населенных пунктов Северного Казахстана в XIX-XX вв.: на примере Акмолинской области. Автореферат на соискание кандидата архитектуры. — 2002. — 197 с.

2 Алпыспаева Г.А. Ярмарочная торговля в Акмолинской области Степного края во второй половине XIX – начале XX века. Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. — № 185. — 2020. — С. 239-248

- 3 Щеглова Т.К. Ярмарки Западной Сибири и степных областей второй половины XIX века. Из истории российско-азиатской торговли. — Барнаул. — 2002. — 158 с.
- 4 Сундетов С.А. Торговля в Казахстане в начале XX века. Казахстан в канун Октября. — Алма-Ата. — 1969. — 25 с.
- 5 Чуланов Г. Промышленность дореволюционного Казахстана. (Историко-экономический очерк). — Алма-Ата. — 1960. — 11 с.
- 6 Асылбеков М.Х. Развитие сети железных дорог Казахстана в конце XIX – начале XX века. Казахстан в канун Октября. — Алма-Ата. — 1969. — 25 с.
- 7 Абилов К.Ж. История и теория кооперативного движения: Учебно-практическое пособие для дистанционного обучения. — Караганда: КЭУК. — 2003. — 140 с.
- 8 Мамытова С.Н. О русских предпринимателях в казахстанском Прииртышье во второй половине XIX – начале XX вв. дореволюционной исторической литературе. Вестник Томского государственного университета. — Томск. — № 329. — 2009. — С. 102-105
- 9 Джаниева Р.М. Социально-экономическое и культурное развитие уездных городов степного края в конце XIX – начале XX вв. Автореферат на соискание ученой степени к.и.н. — Омск. — 2007. — 24 с.
- 10 Козина В.В. Голод в Центральном Казахстане в начале XX века и его социально-демографические последствия. Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». — № 2(106). — 2022. — С. 221-232
- 11 Бексеева А.Т. Ақмола облысының нұсқаулық кітаптары өлке тарихының деректері (XIX ғасырдың II жартысы – XX ғасырдың басы). — Кокшетау. — 2019. — 125 б.
- 12 Обзор Акмолинской области за 1907 год. — Омск. — 1908. — 31 с.
- 13 Обзор Акмолинской области за 1907 год. — Омск. — 1908. — 33 с.
- 14 Обзор Акмолинской области за 1910 год. — Омск. — 1911. — С. 34-36
- 15 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область Акмолинский уезд. — Чернигов. — Том 3. — 1909. — С. 14-38
- 16 Памятная книжка и адрес-календарь Акмолинской области на 1912 год. — Омск. — 1914. — 19 с.
- 17 Памятная книжка Акмолинской области на 1915 год. — Омск. — 1915. — С. 10-18
- 18 Обзор Акмолинской области за 1915 г. Издание Акмолинского Областного Статистического Комитета. — Омск. — 1917. — С. 27-28
- 19 Обзор Акмолинской области за 1910 год. — Омск. — 1911. — 60 с.
- 20 Памятная книжка Акмолинской области на 1915 год. — Омск. — 1917. — С. 36-38

ИСТОРИЯ СОЦИАЛЬНО-ХОЗЯЙСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ ПО РОССИЙСКИМ ОФИЦИАЛЬНЫМ ИСТОЧНИКАМ (1901-1917 ГГ.)

Аннотация.

В данной статье исследован и проведен анализ хода социально-хозяйственного развития Акмолинской области в начале XX века на основе архивных материалов. В научный оборот вводятся выпускаемые в тот период виды промышленной продукции, транспортировочная техника, показано развитие этапов экспорта товаров горного производства и разработка месторождений в Акмолинской области.

Исследованы места активной торговли в данном регионе, систематизированы и проанализированы различные виды продаж в зависимости от отраслевой продукции. Кроме того, на основе изученных архивных документов даны статистические данные о поголовье скота не только коренного населения казахов, но и других национальностей, изготавливаемая и выносимая на продажу продукция и их рыночная стоимость.

Ярмарки и торговые площади, организованные в области, цены на товары уточнены на основе конкретных данных. В товарообороте находились различные виды товаров, которые производились на территории области, а также доставлялись из разных регионов не только Казахстана, но и всей Средней Азии.

Целью подготовки статьи - показать многообразие и богатство полезных ископаемых, добываемых на многочисленных месторождениях, в частности золотодобыча, являвшихся необходимой основой повышения экономического благосостояния населения Акмолинского региона. Все это оказывало значительное влияние на развитие экономики региона и улучшения благосостояния его населения.

Ключевые слова: Акмолинская область, горное дело, золотодобыча, торговля, животноводство, ярмарка, завод.

HISTORY OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF AKMOLINSK REGION ACCORDING TO RUSSIAN OFFICIAL SOURCES (1901-1917)

Abstract.

This article examines and analyzes the course of the socio-economic development of the Akmola region in the early twentieth century on the basis of archival materials. The types of industrial products produced at that time, transportation equipment are introduced into scientific circulation, the development of stages of export of mining products and the development of deposits in the Akmola region is shown.

The places of active trade in this region are investigated, various types of sales are systematized and analyzed depending on the industry products. In addition, on the basis of the studied archival documents, statistical data on the livestock of not only the indigenous population of the Kazakhs, but also other nationalities, manufactured and marketed products and their market value are given.

Fairs and retail areas organized in the region, the prices of goods are specified on the basis of specific data. The turnover included various types of goods that were produced in the region, as well as delivered from different regions not only of Kazakhstan, but also throughout Central Asia.

The purpose of the article was to show the diversity and wealth of minerals extracted from numerous deposits, in particular gold mining, which were a necessary basis for improving the economic well-being of the population of the Akmola region. All this had a significant impact on the development of the region's economy and the improvement of the well-being of its population.

Key words: Akmola region, mining, gold mining, trade, animal husbandry, fair, factory.

REFERENCES

- 1 Toskina V.V. Evolyutsiya arkhitekturno-planirovochnoi struktury naseleennykh punktov Severnogo Kazakhstana v XIX-XX vv.: na primere Akmolinskoï oblasti [Evolution of architectural and planning structure of settlements in Northern Kazakhstan in the 19th and 20th centuries: on the example of Akmola region]. Avtoreferat na soiskanie kandidata arkhitektury. 2002. 197 p. [in Russian]
- 2 Alpyspaeva G.A. Yarmarochnaya trgovlya v Akmolinskoï oblasti Stepnogo kraya vo vtoroi polovine XIX – nachale XX veka [Fair trade in Akmola region of the Steppe region in the second floors in the 19th - early 20th centuries]. Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye nauki. 185. 2020. P. 239-248. [in Russian]
- 3 Shheglova T.K. Yarmarki Zapadnoi Sibiri i stepnykh oblastei vtoroi poloviny XIX veka. Iz istorii rossiisko-aziatskoi trgovli [Fairs of Western Siberia and steppe regions of the second half. XIX century. From the history of Russian-Asian trade]. Barnaul. 2002. 158 p. [in Russian]
- 4 Sundetov S.A. Torgovlya v Kazakhstane v nachale XX veka//Kazakhstan v kanun Oktyabrya [Trade in Kazakhstan at the beginning of the XX century//Kazakhstan on the eve of October]. Almaty. 1969. 25 p. [in Russian]
- 5 Chulanov G. Promyshlennost' dorevolutsionnogo Kazakhstana. (Istoriko-ekonomicheskii ocherk) [Industry of pre-revolutionary Kazakhstan. (Historical and economic sketch)]. Almaty. 1960. 11 p. [in Russian]
- 6 Asylbekov M.H. Razvitie seti zheleznykh dorog Kazakhstana v kontse XIX – nachale XX veka. Kazakhstan v kanun Oktyabrya [Development of the railway network of Kazakhstan in the late XIX – early XX century. Kazakhstan on the eve of October]. Almaty. 1969. 25 p. [in Russian]
- 7 Abilov K.Z. Istoriya i teoriya kooperativnogo dvizheniya: Uchebno-prakticheskoe posobie dlya distantsionnogo obucheniya [History and Theory of the Cooperative Movement: Educational and practical manual for distance learning]. Karaganda: KEUK. 2003. 140 p. [in Russian]
- 8 Mamyonova S.N. O russkikh predprinimatel'nykh v kazakhstanskom Priirtysh'e vo vtoroi polovine XIX – nachale XX vv. dorevolutsionnoi istoricheskoi literature [About Russian entrepreneurs in Kazakhstan Priirtyshye in the second half of the XIX – early XX century. in pre-revolutionary historical literature. Herald of Tomsk State University]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Tomsk. №329. 2009. P. 102-105. [in Russian]
- 9 Janieva R.M. Sotsial'no-ekonomicheskoe i kul'turnoe razvitie uездnykh gorodov stepnogo kraya v kontse XIX – nachale XX vv. [Socio-economic and cultural development of county cities of the steppe region in the late 19th – early 20th centuries]. Avtoreferat na soiskanie uchenoi stepeni k.i.n. Omsk. 2007. 24 p. [in Russian]
- 10 Kozina V.V. Golod v Tsentral'nom Kazakhstane v nachale XX veka i ego sotsial'no-demograficheskie posledstviya [Famine in Central Kazakhstan at the beginning of the 20th century and its socio-demographic consequences]. Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya "Istoriya. Filosofiya". №2(106). 2022. P.221-232. [in Russian]
- 11 Bekseitova A.T. Aqmola oblysynyñ nūsqaulyq kitaptary öлке tarihyñyñ derekteri (XIX ğasyrdyñ II jartysy – XX ğasyrdyñ basy) [Guide to Akmola region books are data on the history of the region (second half of the 19th century - 20th century). turn of the century)]. Kokşetau. 2019. 125 p. [in Kazakh]
- 12 Obzor Akmolinskoï oblasti za 1907 god [Akmola region review for 1907]. Omsk. 1908. 31 p. [in Russian]
- 13 Obzor Akmolinskoï oblasti za 1907 god [Akmola region review for 1907]. Omsk. 1908. 33. [in Russian]

14 Obzor Akmolinskoi oblasti za 1910 god [Akmola region review for 1910]. Omsk. 1911. P. 34-36. [in Russian]

15 Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu, sobrannyye i razrabotannyye ekspeditsiei po issledovaniyu stepnykh oblastei. Akmolinskaya oblast' Akmolinskii uезд [Materials on Kyrgyz land use collected and developed by the expedition for the study of steppe areas. Akmola region Akmola district]. Chernigov. Tom 3. 1909. P. 14-38. [in Russian]

16 Pamyatnaya knizhka i adres-kalendar' Akmolinskoi oblasti na 1912 god [Commemorative Book and address-calendar of Akmola region for 1912]. Omsk. 1914. 19 p. [in Russian]

17 Pamyatnaya knizhka Akmolinskoi oblasti na 1915 god [Memorial Book of Akmola region for 1915]. Omsk. 1915. P. 10-18. [in Russian]

18 Obzor Akmolinskoi oblasti za 1915 g. Izdanie Akmolinskogo Oblastnogo Statisticheskogo Komiteta. [Review of Akmola region for 1915. Edition of Akmola Regional Statistical Committee]. Omsk. 1917. P. 27-28. [in Russian]

19 Obzor Akmolinskoi oblasti za 1910 god [Akmola region review for 1910]. Omsk. 1911. 60 p. [in Russian]

20 Pamyatnaya knizhka Akmolinskoi oblasti na 1915 god [Memorial Book of Akmola region for 1915]. Omsk. 1917. P. 36-38. [in Russian]

Information about authors:

Gani Karasayev – **corresponding author**, doctor of historical sciences, professor, Institute of state history of the Science Committee of the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail.ru: karasayev_gm@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8579-7977>

Altyn Ualtayeva – candidate of historical sciences, docent Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology Committee of the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6058-6061>

Nurbek Konrbaev – PhD, Institute of state history of the science Committee of the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail.ru: nurjan12.kz@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1284-3403>

Olzhas Berkinbayev – doctoral student at al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: berkinbayev.o@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-6037-3793>

Информация об авторах:

Гани Карасаев – **основной автор**, доктор исторических наук, профессор Института истории государства Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: karasayev_gm@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8579-7977>

Алтын Уалтаева – кандидат исторических наук, доцент Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6058-6061>

Нурбек Коңрбаев – PhD Института истории государства Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail.ru: nurjan12.kz@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1284-3403>

Олжас Беркинбаев – докторант исторического факультета Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail.: berkinbaev.o@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-6037-3793>

Авторлар туралы ақпарат:

Гани Қарасаев – **негізгі автор**, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Мемлекет тарихы институты, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: karasayev_gm@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8579-7977>

Алтын Уалтаева – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6058-6061>

Нурбек Коңрабаев – PhD, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Мемлекет тарихи институты, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: nurjan12.kz@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1284-3403>

Олжас Беркінбаев – тарих мамандығы бойынша PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: berkinbayev.o@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-6037-3793>

А.С. Сарсенов^{1*}, Б.С. Жумагулов², С.О. Қуаныш¹

¹Атырауский университет имени Х.Досмухамедова
г. Атырау, 060011, Республика Казахстан

²Казахский Национальный педагогический университет имени Абая
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан

*e-mail: a.sarsenov@asu.edu.kz

ФОРМИРОВАНИЕ ВОИНСКИХ СОЕДИНЕНИЙ И ЧАСТЕЙ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Аннотация.

В основу статьи легли вопросы создания национальных воинских формирований в западном регионе Казахстана в годы Великой Отечественной войны. 70% европейской части СССР в первой половине войны находилось под контролем немецких фашистов, поэтому Красная Армия нуждалась в живой силе. В этой ситуации решением Государственного Комитета Оборона на повестку дня был поставлен вопрос о формировании воинских соединений, в том числе национальных воинских частей из народов союзных республик. Описывается как народ Казахстана, в том числе Западно-Казахстанской области, был вовлечен в эту сложную и обременительную задачу. Целью статьи является раскрытие на основе документов, в том числе архивных данных, что формирования были созданы на средства трех областей Западного региона, а уставший от войны народ давал свои последние деньги и пожитки. Героический путь воинских формирований в войне, вклад отдельных лиц, участвовавших в боевых действиях, освобожденные ими города подтверждены различными документами.

На основании научных монографий и иных документов констатируется, что основу формируемых в Западном Казахстане воинских соединений составляли рабочие и колхозники, а большинство командиров были представителями русской национальности. На должность комиссаров коллективов часто привлекались секретари обкомов партии, ответственные сотрудники ЦК Компартии Казахстана. На основе использованных архивных данных выявлено число мобилизованных на фронт из областей Западного Казахстана, убитых, пропавших без вести, сдавшихся в плен и погибших в госпиталях от тяжелых ранений. Все эти сведения приведены в таблицах.

Ключевые слова: Западный Казахстан, воинские соединения, национальные воинские части, бойцы отдельных воинских соединений, вклад населения Западного Казахстана.

Введение.

Данная статья является частью военной истории казахского народа. А она напрямую связана с изучением социально-исторической обстановки создания казахской государственности и тех геополитических условий, в которых она была утрачена. Изучение военной истории казахов, на наш взгляд, актуально, ибо не все из военного прошлого всесторонне изучено, не все причины тех или иных исторических моментов установлены, подробно не исследованы.

С обретением Казахстаном независимости огромный импульс получили исследования в области военной истории. Стало возможным изучение вопросов истории войн и военного искусства, героического прошлого казахского народа, деятельности национальных воинских формирований в годы Великой Отечественной войны, истории создания и становления Вооруженных Сил суверенного Казахстана.

Из этой проблематики для своей статьи выделили историю создания национальных воинских формирований в годы Великой Отечественной войны в отдельно взятом регионе республики, а именно в западных областях Казахстана.

Казахский народ, лишь недавно переживший страшный голодомор, лишившись на пассионарном уровне своих лучших сыновей в годы сталинских репрессий, тем не менее, поднялся на борьбу против фашизма вместе со всеми другими народами.

В данной статье описывается одна из ярких страниц Великой Отечественной войны, а именно, формирование воинских соединений и отдельных национальных дивизий и бригад на территории трех областей Западного Казахстана. При этом следует учесть, что по сравнению с другими регионами Казахстана территория Западного Казахстана была наиболее близко расположена к фронту.

Материалы и методы исследования.

В качестве источников авторами научной статьи проанализированы архивные документы и исследовательские работы разных времен Козыбаев М.К. [1], Аманжолов К.Р. [2] были первыми учёными, тщательно изучившими историю республики в годы войны, написавшими первые объёмные монографии, в том числе по формированию воинских соединений и частей на территории Казахстана.

В 70-90-х годах XX века на основе материалов региональных архивов были изданы специальные историко-литературные произведения и памятные книги, посвященные юбилеям Победы. Но эта тема не была освещена в полной мере, описана однобоко, в соответствии с требованиями времени.

Масштабным трудом по истории Западно-Казахстанского региона в годы Великой Отечественной войны является труд историка Букаткина П.Р. [3], где дается много ценной информации.

Общеизвестно, что в период правления Коммунистической партии в СССР научные исследования были написаны в угоду господствующей идеологии. В ряду этих проблем, тематика так называемой Великой Отечественной войны также не стала исключением. Советские историки посвятили огромное количество трудов истории войны. Все они были написаны с позиции партийной идеологии. В большинстве работ не раскрывались причины неудач Красной Армии и огромные потери в живой силе в начальный период войны, стратегические ошибки Верховного командования, повальные предательства, заградотряды, штрафбаты и многое другое.

Только после распада СССР мы смогли узнать истинную цену той Победы. Рассекреченные материалы позволили нашим историкам по-новому подходить к истории войны. Мы считаем, что история Великой Отечественной войны имеет не меньше белых пятен, чем другие периоды истории Советского строя и ждут своих добросовестных исследователей.

При определении объекта исследования применялись методы сравнения, анализа и аналитической экспертизы, используемые в области гуманитарных наук, направленные на выявление достоверности исторических данных и фактов.

Результаты и их обсуждение.

После вторжения немецко-фашистских захватчиков в СССР одной из первоочередных задач явились ускоренное пополнение вооруженных сил и формирование новых соединений. В отдаленной от фронта республике эта работа велась быстрыми темпами. В первую очередь были призваны граждане 1905-1918, затем 1890-1904 годов рождения, позже родившиеся до 1923 года [1. – 10].

К концу 1941 года в СССР было сформировано 124 дивизий [4]. В целом в ходе Отечественной войны в республиках Азербайджан, Армения, Грузия, Туркменистан, Узбекистан, Латвия, Литва, Эстония были созданы свыше 80 национальных дивизий [5].

На территории нашей республики в первые три месяца войны были сформированы 316-я, 310-я, 238-я, 314-я, 387-я и 391-я стрелковые дивизии. В общей сложности в Казахстане были образованы свыше 20 стрелковых, кавалерийских дивизий и бригад, несколько артиллерийских и авиационных полков и десятки батальонов различных видов войск. Граждане республики также пополняли ряды других воинских частей, сформированных за пределами республики. Воинские соединения в основном комплектовались в городах Алматы (Алма-ата), Жамбыл (Джамбул), Ақтөбе (Актюбинск),

Акмола (Целиноград), Петропавл (Петропавловск), Семей (Семипалатинск) и др. К концу 1941 г. были сформированы еще одна дивизия и три бригады: 74-я, 75-я морских стрелков и 39-я курсантская. Они прошли ускоренную подготовку и одними из первых отправились на фронт. В начальной период войны из Казахстана на фронт были отправлены 14 стрелковых и кавалерийских дивизий, 6 бригад. Чуть позже были образованы 6 артиллерийских и авиационных полков, 12 строительных, 2 автобатальона и 7 батальонов автоматчиков [4. – 58].

Работники райкомов и горкомов партии, секретари первичных партийных организаций превратились в комиссаров батальонов, политруков рот, политинформаторов взводов и частей [5. – 46]. Каждый шестой боец и командир был коммунистом, около 20% были комсомольцами, 40% состояло из рабочих, 50% – из колхозников и 10% – из интеллигенции [2. – 4].

В состав дивизии входили 3-4 стрелковых полка, один артиллерийский полк, отдельный дивизион истребителей танков, минометчики, саперы, связисты, врачебно-санитарные батальоны, зенитно-артиллерийская батарея, рота разведчиков, авторота, рота химзащиты и др [6].

В годы войны из европейской части СССР различные военно-учебные заведения были передислоцированы на территорию Казахстана и началась подготовка военных кадров и резервов для Вооружённых сил СССР. В г. Актюбинск прибыли – 2-е Бердичевское пехотное училище, Актюбинская авиашкола пилотов Гражданского воздушного флота (ГВФ), 41-я отдельная учебная авиаэскадрилья ГВФ, 121-я отдельная учебная авиаэскадрилья ГВФ, 46-я учебно-техническая эскадрилья ГВФ, 14-я артиллерийская спецшкола, а также Камышинское танковое училище (пос. Шахтстрой в 300 км юго-восточнее Актюбинска). В г. Гурьев: – Гурьевское военное пехотное училище, в г. Уральск – Одесское пехотное училище, Ленинградское военное училище связи имени Ленсовета, 15-я военная авиашкола первоначального обучения, Ворошиловградская военная авиашкола пилотов имени Пролетариата Донбасса, 22-я школа младших авиаспециалистов (ШМАС), в 1942 г. переименованная в 22-ю военную авиашколу воздушных стрелков-радистов, 40 ШМАС, Московская школа радиоспециалистов. Также в г. Уральск на базе местного аэроклуба была создана 15-я военная авиашкола первоначального обучения [7].

Из западного Казахстана на фронт были отправлены сформированные в г. Уральск 152-я стрелковая бригада, а также из г. Актюбинска 312-я, 74-я стрелковые дивизии, 101-я отдельная национальная стрелковая бригада и др. части. В общей сложности 1 млн. 200 тысяч казахстанцев отправились защищать Родину [8].

Уже в июле-августе 1941 года в г. Актюбинске закончилось формирование 312-й стрелковой дивизии. Председателем комиссии по созданию дивизии был назначен первый секретарь обкома партии Я.П. Иночкин, в состав комиссии также входили председатель облисполкома М.С. Арменков и областной военный комиссар С.Д. Алексеев. Велика была заслуга и командира дивизии полковника Александра Федоровича Наумова и комиссара Якова Эммануиловича Сировского [4. – 25]. В состав дивизии были призваны ответственные работники партийных и комсомольских органов.

Обеспечение младшими командирами дивизий осуществлялось за счет военнообязанных рабочих, колхозников и служащих Актюбинской, Западно-Казахстанской, Гурьевской, Южно-Казахстанской, Джамбульской, Кызылординской областей [9].

В состав упомянутой дивизии из Западно-Казахстанской области были отправлены два эшелона военнообязанных [4. – 25]. Большинство бойцов и командиров составляли жители Актюбинской области (6 654 человек). Численность дивизии составила 11 377 человек.

Дивизия, по своему составу, была многонациональной и насчитывала: русских – 4 460 человек, казахов – 3 556, украинцев – 2 012 [9. – 16]. Кроме них в дивизии были белорусы, узбеки, туркмены, татары и представители других национальностей. Промышленные предприятия, колхозы и совхозы Актюбинской области обеспечивали дивизию техникой, продовольствием. В составе дивизии было 3 стрелковых полка (1079-й, 1091-й, 1083-й), 859-й артиллерийский полк, зенитный дивизион и дивизион истребителей танков, батальоны разведки, связистов, санитаров, части по материально-техническому снабжению и др. В общей сложности свыше 10 тыс. солдат и офицеров [10].

Вооружение личного состава и подготовка бойцов проводились в сжатые сроки. Личный состав дивизии через Ленинградскую железную дорогу 18-27 августа 1941 г. был доставлен на станцию Валдай в распоряжение 52-й резервной армии Северо-Западного фронта. Позже, в связи с началом осеннего наступления немецко-фашистских войск на Москву, 312-я дивизия в ускоренном порядке 6-8 октября 1941 года прибыла в Московское направление [9. – 19]. Здесь казахстанское соединение совместно с небольшим гарнизоном Малоярославского оборонительного участка остановили наступление 57-го моторизованного корпуса. Командир дивизии А.Ф. Наумов исполнял также обязанности начальника Малоярославского военного участка. Бойцы дивизии, героически сопротивляясь, не допустили врага к подступам Москвы. Один только 1083-й полк уничтожил пехоту с 20-ю автомашинами, 13 танков и 2 самолета. За подвиг под Малоярославцем 53 бойца дивизии были награждены орденами и медалями.

Вот как пишет об этом командир дивизии А.Ф. Наумов, в своих воспоминаниях: «На дальних подступах к Москве казахстанцы с честью выполнили свой воинский долг. В результате ожесточенных сражений наша дивизия была обессилена, но она нанесла большой урон противнику. Беспрецедентный подвиг бойцов 312-й дивизии в войне является образцом героизма и твердости» [4. – 26].

Ратный путь 312-й дивизии был славным, но коротким. В результате ожесточенных сражений ряды дивизии сильно поредели. 23 октября 1941 года по решению командующего 43-й армией К.Д. Голубева из остатков 312-й, 17-й и 58-й стрелковых дивизий была образована новая 312-ая дивизия. А в декабре 1941 года она была преобразована в 12-й стрелковый полк 53-й стрелковой дивизии [4. – 27].

По первоначальному плану Государственного Комитета Обороны (далее ГКО) от 13 ноября 1941 года в пределах Казахстана за счет республиканских ресурсов решено было сформировать 5 кавалерийских, 4 стрелковых дивизий и 4 отдельных национальных бригад. Но данный план по многим причинам не удалось осуществить. Были созданы лишь 100-я, 101-я стрелковые бригады, 105-я, 106-я и 96-я кавалерийские дивизии [6. – 211-212].

Формирование воинских частей на территории Западного Казахстана продолжалось в течение всего 1941 года. По решению Совета народных комиссаров Казахской ССР и ЦК КП(б) Казахстана от 17 ноября 1941 года «О мерах формирования национальных воинских соединений в Казахской ССР» бюро Актюбинского обкома партии от 21 ноября 1941 года приняло постановление «О создании в Актюбинской области национальной стрелковой бригады». В постановлении отмечалось создать в г. Актюбинске в срочном порядке национальную стрелковую бригаду, обеспечить ее продовольствием, обмундированием, необходимой техникой. Секретарям городского и районных комитетов партии поручалось привлечь добровольцев в ряды бригады, причем 35-40% должны были составлять коммунисты и комсомольцы. Бюро обязало секретаря обкома партии Н.Камбарова и заведующего военным отделом Отарбаева в течение двух дней собрать политически подготовленных людей и ликвидировать все препоны на этом пути [11].

По решению бюро Актюбинского областного исполнительного комитета от 24 ноября 1941 года в краткосрочный период в г. Актюбинске была создана комиссия по наблюдению за выполнением данного решения. Председателем комиссии был назначен Ныгмет

Камбаров. Были созданы районные отделы этих комиссии и назначены их председатели: в Иргизском районе – Бирманов, Шалкарском районе – Хасанов, Темирском – Арсланов, Ключевом – Лисовский, Байганинском – Манасов, Уильском – Ермагамбетов, Мартукском – Нурлихин, Степном – Зинченко, Кобдинском – Акбердин, Новороссийском – Тауанов, Карабутакском – Ужкенов, по городу Актюбинск – Урпеков [12]. Председатели комиссий постоянно информировали областной исполнительный комитет о ходе формирования национальных соединений. В районах проводились партийно-комсомольские собрания, началась регистрация заявлений добровольцев. По информации председателя комиссии Шалкарского района Хасанова 2 декабря 1941 года уже 18 человек, в основном члены партии, изъявили желание вступить в состав национальной бригады [13]. Во все районы направлялись уполномоченные по формированию национального соединения [11. – 4].

В комплектовании соединений участвовали Западно-Казахстанская, Гурьевская и Кызылординская области. Формирование национальных воинских соединений происходило за счет средств республиканского бюджета. Необходимые для воинов одежда, гужевого транспорт, седла и др. должны были собирать с населения, в этой связи были даны инструкции всем главам областей. С этой целью был создан республиканский фонд, председателем был назначен секретарь ЦК Компартии Казахстана А.Дудин, заместителем – заместитель председателя Совета Народных комиссаров Казахской ССР Н.Бабин [14]. Местные исполнительные органы постоянно отчитывались о собранных средствах и материальных ценностях для фонда. По сведениям 30 ноября 1941 года в Актюбинской области было проведено 462 собраний, в которых участвовало 31 044 человек. С населения было собрано 254 полушубков, 177 сапог, 313 валенок, 201 теплых брюк, 242 теплых курток, 464 гимнастерок, 579 шапок, 740 полотенцев, 343 мешков различных вещей, 268 кружек, 364 ложек, 201 ремней, 184 ковшов, 69 ц. муки, 10 ц. проса, 100 ц. картофеля, 28 ц. овощей, 41 ц. мяса, 5 ц. жира, 310 голов овец, 135 голов лошадей, 2 легковых и 2 грузовых автомобилей и др. [15].

Не менее активное участие принимали в формировании соединений Гурьевская и Западно-Казахстанская области. По сведениям от 30 ноября 1941 года в Гурьевской области для национального соединения было подготовлено 8 полушубков, 4 сапог, 4 теплых брюк, 67 рукавиц, 6 седел, 450 кг. рыбы, 50 кг. жира и др., а по пяти районам Западно-Казахстанской области собрано 220 ц. муки, 56 ц. кормов, 372 ц. сена, 30 ц. овощей, 50 ц. картофеля [16].

Западно-Казахстанская область для соединения подготовила 156 младших командиров, 2 657 рядовых бойцов. А также выделило 1 850 голов лошадей, 90 телег, 11 легковых и 51 грузовых автомобилей [14. – 22-25].

Население трех западных областей полностью обеспечивало создающуюся бригаду продовольствием. Для этой цели они сдали 200 тонн овес, 550 тонн сена, 62 тонны мыла, 65 тонн муки, 65 тонн проса, 25 тонн картофеля, 30 тонн овощей, 45 тонн рыбы, 10 тонн мяса, 3,5 тонн жира и др [14. – 33-35].

Сбор теплой одежды для Красной Армии был на контроле областных партийных комитетов. В случае невыполнения выяснялись причины и ответственные лица несли наказание. Например, в Гурьевской области за первую декаду сентября 1941 года план по обеспечению теплой одеждой не был выполнен: по полушубкам на 2%, рукавицам – 4,3%. 23 сентября сего года незамедлительно было созвано бюро Гурьевского обкома партии, на заседании которого были освобождены от работы председатели комиссий Мангыстауского района Кубашев, Денгизского района Ахмеджанов, Макатского района Отарбаев, Шевченковского района Нуруллин, Жылыойского района Тянов, Новобогатинского района Жумагулов, города Гурьев Антонов.

О высокой мере ответственности партийно-советских органов по формированию национальных воинских частей можно судить по переписке тех лет. Например, в

совершенно секретном письме секретаря Гурьевского областного исполнительного комитета Бекжанова 29 сентября 1941 года секретарю Мангистауского райкома партии Жантасову подчеркивается, что невыполнение задач государственного значения является преступным явлением [17].

Артелям всех районов и городов был определен план по пошиву белья, полушубков, теплых брюк и т.д. для бойцов соединения. Однако отсутствие сырья зачастую тормозило выполнение плана.

Государственные органы республики придавали особое значение создаваемым национальным воинским частям, направляли в их состав наиболее достойных коммунистов и комсомольцев. Среди тех, кто пришли из руководящих партийных органов в 101-ю бригаду, были секретарь Северо-Казахстанского обкома партии Нури Алиев (комиссар бригады), секретарь Костанайского обкома партии Бекайдар Берниязов (начальник политотдела бригады), заместитель секретаря по промышленности и транспорта ЦК Компартии Казахстана Нугман Оразалин (председатель парткомиссии бригады), помощником начальника политотдела был Шайдахмет Сергазин. Командиром отдельной национальной бригады был назначен полковник Севастьян Яковлевич Яковенко [4. – 52]. Первоначально в составе бригады было 3 815 человек, 50,5% составляли комсомольцы [14. – 89]. Позже количество бойцов достигло 6 000 человек. В бригаде было 3-4 стрелковых батальона, артиллерийский и минометный дивизионы и др. части [4. – 212].

В январе 1942 года бригада была полностью сформирована. Когда боевые учения были в разгаре, 19 мая 1942 года в Актюбинск прибыл член ГКО маршал К.Е. Ворошилов, который ознакомился подготовкой бригады и дал высокую оценку. Непосредственно перед отправкой на фронт в бригаде было 16 грузовых, 6 легковых машин, 460 голов лошадей, 52 штуки гужевого транспорта, 89 седел, 1 089 полушубков, 1 428 шапок и др. [9. – 22]. Бригада в августе 1942 года прибыла в Подмоскowie, получила вооружение, военную технику и вступила в боевые действия 25 ноября.

По неполным сведениям, 101-я отдельная национальная бригада освободила от врага 160 населенных пунктов, разгромила 3 пехотных полка и 5 батальонов, уничтожила свыше 9 тысяч солдат и офицеров. В июле 1941 года 101-я отдельная национальная бригада была распущена (главным образом из-за боевых потерь), ее части были присоединены к 47-й и 90-й стрелковым дивизиям [4. – 54].

В декабре 1941 года было образовано еще одно соединение – 74-я морская стрелковая бригада. Командиром был назначен С.В. Лишенков, военным комиссаром – С.Г. Биберин. На стенах школы №14 г. Актюбинск прикреплен памятная мемориальная доска о формировании здесь в декабре 1941 года 74-й морской пехотной бригады [9. – 23].

Бригада вступила в бой 29 января 1942 года восточнее Старой Руссы, участвовала в освобождении населенных пунктов Шечково, Чапово, Тулитово. Сдерживая крупные силы врага, внесла свой вклад в окружении 16-й армии немецко-фашистских сил. В зимних и весенних сражениях бригада уничтожила около 3 тысяч солдат и офицеров вермахта у станции Пала и окрестностях Рамушева. В июле 1942 года она была выведена в резерв и вновь создана как 292-я стрелковая дивизия. С сентября 1942 года ведя тяжелые оборонительные бои, временами переходя в контрнаступление за населенные пункты Ганьшино, Бертячи и др. с начала до конца участвовала в окружении и полного разгрома армии Паулюса. После окончания Сталинградской битвы дивизия была распущена, отдельные ее части были присоединены к другим соединениям [6 – 211].

На территории Западного Казахстана было сформировано еще одно соединение – 152-я стрелковая бригада в г. Уральск. В состав бригады вошли бойцы из Западно-Казахстанской, Актюбинской областей, молодежь Алма-аты, Чимкента, Арыси, также вылечившиеся после госпиталей воины. Приняв в торжественной обстановке воинскую присягу 22 февраля 1942 года, 9-10 мая бригада была отправлена на фронт [18].

Командиром бригады был полковник В.Рогаткин, комиссаром – С.Мартынов. Бригада в середине августа 1942 года в 90 км северо-западнее Астрахани впервые вступила в бой против наступавших в нижнем течении Волги гитлеровцев. Перед ней ставилась задача сдерживать юго-восточную часть Калмыцкой АССР и не допустить захвата Астрахани. В первый же день 20 ноября бригада совместно с 6-й танковой бригадой прорвали оборону врага северо-западнее поселка Хулхута и захватили населенный пункт Сянчик. Затем освободили г. Элисту и продолжили наступление в направлении Ростова-на-Дону. 152-я бригада не раз отмечалась за свой подвиг в приказах Верховного Главнокомандующего. В результате враг, потеряв свыше двух тысяч солдат и офицеров, 18 танков вынужден был отказаться от намерений наступать на Астрахань.

В конце мая 1943 года бригада была выведена в резерв, пополнив свои ряды в с. Ленинанов Мясниковского района Ростовской области и вновь была создана как 118-я стрелковая дивизия. В августе-сентябре 1943 года 118-я стрелковая дивизия успешно противостояла наступлению немецко-фашистских войск в Северной Таврии и Мелитополе и была удостоена почетного звания «Мелитопольская дивизия». 398-й стрелковый полк дивизии за успешные боевые действия у р. Одер был удостоен почетного звания «Одерский полк», 463-й стрелковый полк был награжден орденом Красной Звезды, 527-й стрелковый полк орденом Богдана Хмельницкого II степени.

На завершающем этапе войны 118-я стрелковая дивизия в составе 34-го гвардейского стрелкового корпуса участвовала в Пражской операции. В ходе Берлинской и Пражской операций уничтожила около 7 тысяч солдат и офицеров врага и взяла в плен свыше одной тысячи фашистов. 1200 бойцов дивизии были награждены орденами и медалями. День Победы она встретила в Чехословакии, недалеко от Праги [6. – 270].

Как видим в ходе Великой Отечественной войны советские войска постоянно пополнялись новыми силами. Если учесть что 70% европейской части СССР в первые годы войны были оккупированы немецкими фашистами, то пополнение шло за счет представителей азиатских народов Средней Азии. В этом плане велика была роль Казахстана. Начатое в первый же год войны формирование воинских частей продолжилось и в 1943 году. 1 апреля 1943 года было принято решение из числа военнопленных в г. Актюбинск создать отдельный батальон автоматчиков. План создания батальона был рассмотрен на совместном заседании бюро Актюбинского областного комитета партии, была создана областная комиссия, которую возглавил Ш.Оразбаев. Такие же комиссии организовались в районах. В батальон принимались годные для воинской службы мужчины от 18 до 45 лет. Всех призванных должны были обеспечить лошадьми и к 20 апреля доставить в г. Актюбинск. Батальону присваивалось имя «Амангелді Иманов» и крайним сроком формирования была определена дата 10 мая 1943 года [19].

Вопрос о присвоении имени казахских батыров, сформированным в Казахстане воинским соединениям, впервые поднял комсомолец из станции Шиелі Қызылординской области Оспанов в своем письме первому секретарю ЦК Компартии Казахстана Н.Скворцову. В нем он предлагал присвоить имя «Амангелді Иманов» одному из соединений, сформированному в Казахстане [16. – 7]. Но его предложение было оставлено без внимания, ибо в практике СССР не было такого прецедента, чтобы присваивались имена неславянских национальностей воинским соединениям. Хотя имя батыра казахского народа было достойно присвоения более крупному воинскому соединению, но и этот факт вдохновил бойцов батальона на подвиги.

Батальон был сформирован исключительно на основе фонда Актюбинской области.

Нижеследующая таблица представляет картину участия районов в создании данной воинской части [19. – 32]:

Таблица 1 – Формирование отдельного батальона автоматчиков в г. Актюбинск

Районы	Младшие сержанты	Рядовые	Лошади	Грузовые автомобили
г. Актюбинск	17	53	-	2
Мартукский	4	21	2	
Родниковский	1	4	1	
Кобдинский	6	24	2	
Уилский	1	9	2	
Новороссийский	8	32	2	
Степной	5	20	2	
Ключевой	7	33	2	
Журунский	4	16	2	
Темирский	6	24	2	
Байганинский	1	4		
Шалкарский	5	20	2	
Ыргызский	1	4	2	
Карабутацкий	1	4	1	
Всего	67	268	22	2
Примечание: [19. – 32] взято из архивных материалов				

Как видно из таблицы батальон был полностью сформирован и отправлен на фронт.

Помимо вышеперечисленных соединений в Актюбинской области были образованы 129-й минометный полк, 57-й отдельный автотранспортный батальон, в Уральске кроме вышеупомянутой 152-й отдельной стрелковой бригады был создан отдельный батальон автоматчиков и полк в составе пяти батальонов [20].

Кроме этого, Западно-Казахстанцы воевали в дивизиях и др. частях, сформированных за пределами своих областей и республики. Например, актюбинцев было много среди 333-й, 196-й, 193-й дивизиях, сформированных в Чкаловской области [21]. В начале 1942 года в составе упомянутой 196-й дивизии 80% составляли казахи. В марте 1942 года в составе 195-й стрелковой дивизии (тоже созданной в Чкаловской области) больше половины составляли казахи (4 129 человек) [6. – 284].

Все воинские соединения, сформированные в западных областях Казахстана, воевали на главных фронтах Великой Отечественной войны, показали образцы героизма и самопожертвования.

Хотя воинские соединения и части были созданы за счет бюджета республики и областей, большинство в них составляли казахи, командный состав в основном состоял из русских. Например, в двадцати трех воинских соединениях, сформированных в первые два года войны, не было ни одного командира казахской национальности [22]. Эти данные

свидетельствуют о том, что казахи были сознательно оттеснены от командирских должностей. Одной из причин этого была нехватка офицерских кадров из числа казахов. Надо признать, что Советское правительство не стремилось готовить офицерские кадры из казахов в военных училищах и академиях. К сожалению, это продолжалось вплоть до обретения Казахстаном независимости.

По сведениям на 1 сентября 1943 года из западных регионов Казахстана на фронт отправились: из Актыубинской области – 71 782 человек, из Гурьевской (Атырауской) – 35 300, из Западно-Казахстанской – 54 520, всего – 161 602. По республике было мобилизовано 985 956 человек [23]. Очень прискорбно, что из такого количества людей не нашлось командиров-казахов.

А вот по сведениям на 1 июля 1945 года были мобилизованы 84 237 человек из Актыубинской области [24], 74 083 из Западно-Казахстанской области [20. – 22], из Гурьевской (Атырауской) области – 42 509 [25].

До начала войны в составе Красной Армии находилось 178 тыс. казахстанцев [22. – 3], в том числе из Гурьевской (Атырауской) области только из одного Мангыстауского района 19 мая 1941 были приняты в ряды Красной Армии 1 080 юношей [26], из Западно-Казахстанской области – 2 552 [20. – 22].

По уточненным данным на войну отправились из Актыубинской области 122 423 человек [27. – 171], из Гурьевской – 50 509, из Западно-Казахстанской – 76 635 [20. – 22]. Всего из западного региона Казахстана на защиту Отечества отправились 249 567 человек.

Западно-Казахстанцы на полях сражений понесли огромные потери. Вот как пишет об этом академик М.К. Козыбаев: «Известно, что в годы Великой Отечественной войны были созданы национальные соединения. Однако зачастую их использовали не по назначению. Особенно кавалеристов с одними шашками бросали против немецких танков и где они массово погибли» [27]. В первые годы войны тяжелые потери были связаны также с низким уровнем боевой подготовки.

В целом, о потерях в годы войны, в том числе о неоправданных – есть различные мнения. На наш взгляд в истории войны предостаточно белых пятен. В Советское время проблематика войны была одной из наименее критикуемых областей исторической науки. Можно сказать, что она была своего рода святыней. Тем более, многие исследователи сами были участниками, либо из семьи фронтовиков. Участник войны, один из исследователей истории Великой Отечественной войны профессор Т.Балакаев считает, что Казахстан потерял в той войне 602 939 человек погибшими и без вести пропавшими.

Потери Западно-Казахстанцев в годы войны мы пытались собрать в одну таблицу [28]:

Таблица 2 – Виды потерь Западно-Казахстанцев в годы войны

Области	Погибшие на фронте	Погибшие от ран в госпиталях	Погибшие и не вернувшиеся из фронта	Без вести пропавшие	Всего потерь
Актыубинская	17 008	1 679	137	17 368	36 192
Атырауская (Гурьевская)	3 650	1 327	15	10 372	15 364
Западно-Казахстанская (Уральской)	15 896	2 824	176	18 096	36 992
Мангыстауская	1 535	186	132	2 147	4 000

(Мангышлакской)					
Всего	38 089	6 016	460	47 983	92 548
Примечание: [28. – 93] составлено авторами					

Заключение.

Народы Казахстана в целом, население западного региона в частности, были мобилизованы на войну. Среди них было и много добровольцев. Тем не менее, определенная часть населения отказывалась идти на фронт, и шли на всяческие ухищрения. В отношении таких людей государство применяло различные репрессивные меры. Напуганное террором 1937-1939 годов население не смогло пойти на открытые протесты и такие явления носили частный характер. Мобилизованные на фронт казахи испытывали определенные трудности, особенно в начальный период войны. Это низкий уровень грамотности, незнание или слабое знание русского языка, слабое владение военной техникой и др.

Как отмечалось выше в Западном Казахстане были сформированы несколько соединений, бригад, полков и батальонов. В их формировании использовались местные ресурсы, да и народ оказывал духовную и материальную помощь.

В годы войны в Казахстане были сформированы свыше 20 стрелковых, кавалерийских дивизий и бригад, несколько артиллерийских и авиационных полков, несколько десятков батальонов. Большинство из них были созданы в западном регионе Казахстана. Воинские части Западного Казахстана, а большинство из них составляли казахи, показали на фронте чудеса героизма. Несмотря на препоны в годы Великой Отечественной войны выросли кадры офицерского состава из казахов. Благодаря во многом этому накануне обретения независимости Казахстан имел свои офицерские кадры, которые сыграли немаловажное значение в создании новой армии Республики Казахстан.

С созданием собственных вооруженных сил Республики Казахстан перед историками встает закономерный вопрос научного исследования военной истории Казахстана и подготовки учебных пособий для слушателей и курсантов военно-учебных заведений и студентов гражданских вузов.

Информация о финансировании.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Военная история западного региона Казахстана» (регистрационный номер: AP19679667).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Қозыбаев М.Қ. Майдангер студенттер. — Алматы: Мектеп. — 1985. — 112 б.
- 2 Аманжолов К.Р. Ерліктің жарқын беттері: Ұлы Отан соғысында қазақстандық құрамалардың жеңіспен өткен жолдары. 1941-1945. — Алматы: Қазақстан. — 1987. — 96 б.
- 3 Букаткин П.Р. Западноказахстанцы в годы суровых испытаний (1941-1945). — Уральск. — 2005. — 199 с.
- 4 История второй мировой войны, 1939-1945 гг.: в 12 т. — Т. 4: Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии «молниеносной войны». — Москва: Воениздат. — 1975. — 535 с.
- 5 Қозыбаев М.Қ. Ұлы ерлік. — Алматы: Қазақстан. — 1980. — 153 б.
- 6 Қозыбаев М. Ақтандақтар ақиқаты: Оқу құралы. — Алматы: Қазақ университеті. — 1992. — 272 б.
- 7 Аманжолов К., Тасбулатов А. Қазақстанның әскери тарихы: б.з.д. VI ғасырдан бүгінгі күнге дейін. — Алматы: Білім. — 1999. — 317 б.
- 8 Аккузинов А.К. Подготовка военных кадров на территории Казахстана в годы Великой Отечественной войны. — Военно-исторический журнал. — № 7. — 2023. — С. 26-33

- 9 Халықтың өшпес ерлігі: Отан соғысы және тыл ардагерлерінің естеліктер жинағы. Бессмертие подвига народа: воспоминания казахстанцев-ветеранов войны и тружеников тыла. — Астана: Арай. — 2005. — 672 б.
- 10 Жеңіске 50 жыл (1941-1995). 50 лет победы (1941-1995гг.): Актюбинцы в годы Великой Отечественной войны. — Ақтөбе: Полиграфия. — 1995. — 114 б.
- 11 Боздақтар: Жинақтама том. — Алматы: Қазақстан. — 1995. — 514 б.
- 12 Государственный архив Актюбинской области. Ф. 85. Оп. 1. Д. 1304
- 13 Государственный архив Актюбинской области. Ф. 13. Оп. 10. Д. 27
- 14 Государственный архив Актюбинской области. Ф. 13. Оп. 10. Д. 310
- 15 Архив Президента Республики Казахстан. Ф. 708. Оп. 5/1. Д. 1398
- 16 Государственный архив Актюбинской области. Ф. 13. Оп. 10. Д. 308
- 17 Архив Президента Республики Казахстан. Ф. 708. Оп. 5/1. Д. 1125
- 18 Государственный архив Мангыстауской области. Ф. 17. Оп. 1. Д. 698
- 19 Государственный архив Актюбинской области. Ф. 13. Оп. 12. Д. 191
- 20 Боздақтар. Книга памяти. Батыс Қазақстан облысы. — Том 1. — Орал. — 1995. — 480 б.
- 21 Канимкулов А.К. Трудовые и ратные подвиги трудящихся Актюбинской области в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): автореф. на соискание ученой степени к.и.н. — Алма-Ата. — 1980. — 36 с.
- 22 Балақаев Т. Соғыс тарихының жалғасы бар. Егемен Қазақстан. — № 81. — 2005. — 3 б.
- 23 Архив Президента Республики Казахстан. Ф. 708. Оп. 6/1. Д. 1182. Л. 123
- 24 Государственный архив Актюбинской области. Ф. 13. Оп. 14. Д. 183
- 25 Мукашев С. Летопись города Атырау: 1640-2001. — Алматы: Өнер. — 2001. — 215 с.
- 26 Тағзым. Маңғыстаулықтар Ұлы Отан соғысы жылдарында (1941-1945 жж.) — Астана: Фолиант. — 2005.
- 27 Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі (Замана асуы). 1-кітап. — Алматы: Ғылым. — 1998. — 344 б.
- 28 Сдыков М., Аман Ә, Мәден А., Шерғалиева М. Батыс Қазақстан территориясындағы және жақын шетелдегі этнографиялық процесстер. — Орал. — 2008. — 328 б.

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДА ӘСКЕРИ ҚҰРАМАЛАР МЕН БӨЛІМДЕРДІҢ ҚҰРЫЛУЫ

Андатпа.

Мақалаға Ұлы Отан соғысы кезіндегі Қазақстанның батыс өңіріндегі ұлттық әскери құрамалардың құрылуы, өңір халқының үлесі, әскери құрамалардың жауынгерлік ерлігі арқау болған. КСРО-ның еуропалық бөлігінің 70% соғыстың алғашқы жарты жылында неміс фашистерінің қол астында қалған жағдайда Қызыл Армия адам күшіне зәру болған еді. Осындай жағдайда ұлт республикалары халықтарынан әскери құрамалар, оның ішінде ұлттық әскери құрамалар жасақтау Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің ұйғарымымен күн тәртібіне қойылды. Қиындығы мол, ауыртпалығы зор осы іске Қазақстан халқының, оның ішінде Батыс Қазақстан өңірінің жұмылғаны сөз болады. Мақала мақсаты құрамалардың батыс аймағындағы үш облыстың қаржысымен жасақталғаны, соғыстан әбден қалжыраған халықтың өз аузынан жырып, барын бергені, құжаттармен, оның ішінде архив деректерімен негізделгені. Әскери құрамалардың соғыстағы ерлік жолдары, жеке адамдардың қосқан үлесі, қатысқан операциялар, азат етілген елді пункттер әртүрлі құжаттар арқылы бекемделген.

Батыс Қазақстанда жасақталған әскери құрамалардың негізін жұмысшылар мен колхозшылар құрағаны, командирлердің көпшілігі орыс ұлтынан болғаны ғылыми монографияларға сүйене отырып баяндалған. Құрамалардың комиссарлық лауазымына көбінесе облыстық партия комитеттерінің хатшылары, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің жауапты қызметкерлері тартылғаны айтылған. Облыстардан мобилизацияланған адамдардың саны, қаза тапқандары, хабарсыз кеткендері, госпитальдарда жан тапсырғандары архив құжаттарына негізделген таблицалар арқылы көрсетілген.

Негізгі сөздер: Батыс Қазақстан, әскери құрамалар, ұлттық әскери бөлімдер, жекелеген әскери құрамалар жауынгерлері, Батыс Қазақстан тұрғындарының үлесі.

FORMATION OF MILITARY FORMATIONS AND UNITS IN WESTERN KAZAKHSTAN DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR

Abstract.

The article is based on the issues of the creation of national military formations in the western region of Kazakhstan during the Great Patriotic War. 70% of the European part of the USSR in the first half of the war was

under the control of the German fascists, so the Red Army needed manpower. In this situation, the decision of the State Defense Committee put on the agenda the issue of the formation of military formations, including national military units from the peoples of the Union republics. It describes how the people of Kazakhstan, including the West Kazakhstan region, were involved in this difficult and burdensome task. The purpose of the article is to disclose based on documents, including archival data, that the formations were created at the expense of three regions of the Western region, and the people tired of the war gave their last money and belongings. The heroic path of military formations in the war, the contribution of individuals who participated in the fighting, and the cities they liberated are confirmed by various documents.

Based on scientific monographs and other documents, it is stated that the basis of the military formations formed in Western Kazakhstan were workers and collective farmers, and most of the commanders were representatives of Russian nationality. Secretaries of regional party committees and responsible employees of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan were often involved in the position of commissars of collectives. Based on the archival data used, the number of those mobilized to the front from the regions of Western Kazakhstan, killed, missing, surrendered, and died in hospitals from severe wounds was revealed. All this information is given in the tables.

Key words: Western Kazakhstan, military formations, national military units, fighters of individual military formations, contribution of the population of Western Kazakhstan.

REFERENCES

- 1 Qozybaev M.Q. Maidanger studentter [*Front-line students*]. Almaty: Mektep. 1985. 112 p. [in Kazakh]
- 2 Amanjолоv K.R. Erlıktıñ jarqyn betteri: Ұлы Отан соғысында қазақстандық құрамалардың жеңіспен өткен жолдары [*Bright pages of valor: the victorious paths of Kazakh formations in the Great Patriotic War*]. 1941-1945. Almaty: Qazaqstan, 1987. 96 p. [in Kazakh]
- 3 Bukatkin P.R. Zapadnokazakhstansy v gody surovyykh ispytaniı [*West Kazakhstanis during the years of severe trials*] (1941–1945). Urälsk, 2005. 199 p. [in Russian]
- 4 Istoriya vtoroi mirovoi voiny, 1939-1945 gg.: v 12 t. T. 4: Fashistskaya agressiya protiv SSSR. Krakh strategii “molnienosnoj voiny” [*History of the Second World War, 1939-1945: in 12 volumes. Vol. 4: Fascist aggression against the USSR. The collapse of the “lightning war” strategy*]. Moskva: Voenizdat, 1975. 535 p. [in Russian]
- 5 Qozybaev M.Q. Ұлы ерлік [*Great feat*]. Almaty: Qazaqstan, 1980. 153 p. [in Kazakh]
- 6 Qozybaev M. Aqtañdaqtar aqiqaty [*White spots of history*]: Oqu qūraly. Almaty: Qazaq universiteti, 1992. 272 p. [in Kazakh]
- 7 Amanjолоv K., Tasbulatov A. Qazaqstannyñ äskeri tarihy: b.z.d. VI ğasyrdan бүgingi күнге deii [*Military history of Kazakhstan: from the 6th century BC to the present day*]. Almaty: Bilim, 1999. 317 p. [in Kazakh]
- 8 Akkuzinov A.K. Podgotovka voennykh kadrov na territorii Kazakhstana v gody Velikoi Otechestvennoi voiny [*Training of military personnel on the territory of Kazakhstan during the Great Patriotic War*]. Voenno-istoricheskii zhurnal. №7. 2023. P. 26-33 [in Russian]
- 9 Halyqtyñ öşpes erligi: Otan soğysy jāne tyl ardagerleriniñ estelikter jinağy. Bessmertie podviga naroda: vospominania kazahstansev-veteranov voiny i trujenikov tyła [*The immortality of the people's feat: memories of Kazakhstani war veterans and home front workers*]. Astana: Arai. 2005. 672 p. [in Kazakh]
- 10 Aktyubintsy v gody Velikoi Otechestvennoi voiny. 50 let Pobedy [*Aktobe residents during the Great Patriotic War. 50 years of Victory*]. 1941-1945 gg. Aktyubinsk: Poligraphy, 1995. 114 p. [in Russian]
- 11 Bozdaqtar: Jinaqtama tom [*Memory of the dead. Collected volume*]. Almaty: Qazaqstan. 1995. 514 p. [in Kazakh]
- 12 Gosudarstvennyi arkhiv Aktyubinskoi oblasti [*State Archives of the Aktobe Region*]. F. 85. In. 1. D. 1304. [in Russian]
- 13 Gosudarstvennyi arkhiv Aktyubinskoi oblasti [*State Archives of the Aktobe Region*]. F. 13. Op. 10. D. 27. [in Russian]
- 14 Gosudarstvennyi arkhiv Aktyubinskoi oblasti [*State Archives of the Aktobe Region*]. F. 13. Op. 10. D. 310. [in Russian]
- 15 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [*Archive of the President of the Republic of Kazakhstan*]. F. 708. Op. 5/1. D. 1398. [in Russian]
- 16 Gosudarstvennyi arkhiv Aktyubinskoi oblasti [*State Archives of the Aktobe Region*]. F. 13. Op. 10. D. 308. [in Russian]
- 17 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [*Archive of the President of the Republic of Kazakhstan*]. F. 708. Op. 5/1. D. 1125. [in Russian]
- 18 Gosudarstvennyi arkhiv Mangystauskoi oblasti [*State Archive of the Mangystau Region*]. F. 17. Op. 1. D. 698. [in Russian]
- 19 Gosudarstvennyi arkhiv Aktyubinskoi oblasti [*State Archives of the Aktobe Region*]. F. 13. Op. 12. D. 191. [in Russian]

- 20 Bozdaqtar. Kniga pamäti. Batys Qazaqstan oblisy [Book of memory. West Kazakhstan region] /sost. Sorokin E.V. Tom 1. Oral, 1995. 480 p. [in Kazakh]
- 21 Kanimkulov A.K. Trudovye i ratnye podvigi trudyashhikhsya Aktyubinskoi oblasti v gody Velikoi Otechestvennoi voiny (1941-1945 gg.): avtoref. na soiskanie uchenoi stepeni k.i.n [Labor and military feats of the working people of the Aktobe region during the Great Patriotic War: abstract. for the degree of Ph.D.] (1941-1945). Alma-Ata. 1980. 36 p. [in Russian]
- 22 Balaqev T. Soğys tarihyñ jalğasy bar [There is a continuation of the war story]. Egemen Qazaqstan. № 81. 2005. 3 p. [in Kazakh]
- 23 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. F. 708. Op. 6/1. D. 1182. 123 p. [in Russian]
- 24 Gosudarstvennyi arkhiv Aktyubinskoi oblasti [State Archives of the Aktobe Region]. F. 13. Op. 14. D. 183. [in Russian]
- 25 Mukashev S. Letopis goroda Atyrau [Chronicle of the city of Atyrau]: 1640-2001. Almaty: Oner. 2001. 215 p. [in Russian]
- 26 Tağzym. Mañğystaulyqtar Ūly Otan soğysy jyldarynda [Eternal bow. Mangystau people during the Great Patriotic War] (1941-1945 jj.) Astana: Foliant. 2005. [in Kazakh]
- 27 Qozybaev M.Q. Tarih zerdesi (Zamana asuy) [Memory of history. Overcoming difficulties]. 1-kıtap. Almaty: Ğylym. 1998. 344 p. [in Kazakh]
- 28 Sdykov M., Aman Ā, Mäden A., Şergalieva M. Batys Qazaqstan territoriasyndağy jāne jaqyn şeteldegı etnografıalyq prosester [Ethnographic processes on the territory of Western Kazakhstan and neighboring countries]. Oral. 2008. 328 p. [in Kazakh]

Information about authors:

Aldar Sarsenov – **corresponding author**, doctor of historical sciences, professor of the Department of “History of Kazakhstan and world history”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.sarsenov@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6367-8877>

Bolat Zhumagulov – candidate of historical sciences, professor of the Department of Universal “World History”, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5637-187X>

Serik Kuanysh – candidate of historical sciences, associate professor of the Department of “History of Kazakhstan and world history”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: s.kuanysh@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-8746-5385>

Информация об авторах:

Алдар Сарсенов – **основной автор**, доктор исторических наук, профессор кафедры «Истории Казахстана и всемирной истории», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: a.sarsenov@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6367-8877>

Болат Жумагулов – кандидат исторических наук, профессор кафедры «Всемирной истории», Казахский Национальный Педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5637-187X>

Серік Қуаныш – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры «Истории Казахстана и всемирной истории», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: s.kuanysh@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-8746-5385>

Авторлар туралы ақпарат:

Алдар Сарсенов – **негізгі автор**, тарих ғылымдарының докторы, «Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасының профессоры, Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: a.sarsenov@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6367-8877>

Болат Жұмағұлов – тарих ғылымдарының кандидаты, «Әлем тарихы» кафедрасының профессоры, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5637-187X>

Серік Қуаныш – тарих ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: s.kuanysh@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-8746-5385>

З. Садвокасова*

ҒЖБМ ҒК Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: tungatar_k@mail.ru

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚТАРДЫ ШОҚЫНДЫРУ САЯСАТЫ: НӘТИЖЕЛЕРІ (XIX Ғ. – XX Ғ. БАСЫ)

Андапта.

Қазақстанның Ресей империясы құрамына кезең-кезеңмен өтуі нәтижесінде қазақ ақсүйектерінің және қараша халықтың өмірі түбегейлі өзгеріске ұшырады. Егер ақсүйектер – шынғыс тұқымы (төрелер) негізінен басқару құқығынан айрылса, қарапайым халық жер иелену құқығын жоғалтты. Сұлтандардың бір бөлігі әкімшілік бірліктің ең төменгі сатысы – болыстық құрылымды басқаруға қатыстырылды. Хан билігі жойылғаннан кейінгі кезеңде бір де бір сұлтанның генерал-губернаторлықты немесе губернияны, облысты басқару құқығы болмады. Сонымен қатар қазақ даласындағы басқарушы ақсүйектер қатары тұрғындардың азшылығын құрағаны белгілі. Сондықтан оларды сыйлықпен, лауазымды қызметпен, уәделермен Ресей жағына қарату оңай болатын.

Патша өкіметі өзінің позициясын түпкілікті нығайту үшін жергілікті тұрғындардың арасында өз жақтастарының санын көбейтуге мүдделі болды. Дегенмен «Патша мен Отанға» шын берілген сұлтандар және өзге де ауқатты қазақтар санаты жеткіліксіз саналды. Жергілікті жердегі отарлық әкімшіліктер мен орталықтағы патша өкіметі жергілікті тұрғындардың негізгі бөлігін өзіне қаратуды ойлады. Оларды қарудың күшімен немесе қорқынышта ұстаудың тиімсіздігін түсінді. Қалыптасқан мәселені шешуде діннің көмегіне сүйенуге бағыт алынды. Сондықтан орыс православиялық шіркеуі және оның қызметшілері тек орыс қоныстанушылары арасында уағыз айтумен шектелмей, мұсылман қазақтарды шоқындыру бағытын негізге алды.

Мақалада талданған басты жаңалық – қазақ даласын отарлау барысында мұнда қоныстандырылған орыс шаруалары мен шекаралық казак әскерлері отбасыларының арасында Патша өкіметі үшін қиындық туғызған және ойламаған нәрсенің бірі, олардың кейбіреулерінің христиандықтан шығып, мұсылман дініне өту тенденциясы болды. Кешегі орыс қоныстанушыларының арасында мұсылман болғандар Ресей империясының азаматтық және шіркеулік әкімшіліктерінің алаңдаушылығын және үрейін туғызды. Зерттеуде бұрын көп зерттелмеген осы тенденциялардың себептері, барысы және нәтижелері талданып, негізгі қорытындылар жасалды.

Негізгі сөздер: Ресей империясы, православие, миссионер, қазақтарды шоқындыру, орыс-қоныстанушылар, христиандықтан исламды қабылдау.

Кіріспе.

Зерттеуде XIX ғасыр мен XX ғасыр басында қазақ даласы тұрғындарының православие дінін қабылдағаны және орыс қоныстанушыларының мұсылмандыққа өтуінің тарихи фактілерін жүйелеу, талдау, қорытындылауға маңыз беріледі.

Жалпы кеңестік заманда дін мәселесі жабық тақырып болды. КСРО ыдырап, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан соң ғалымдар арасында діни тақырыпқа қызығушылық артты. Алғашында оған посткеңестік елдерінің зерттеушілері белсенділік танытып, мұның өзі бұрынғы кеңес республикаларында жүріп жатқан түбегейлі саяси-әлеуметтік өзгерістермен ұштастырылды. Атеистік коммунистік идеологияның орнына өзге идеялар мен көзқарастар жүйесі орныға бастады. Осындай жағдайда діни тақырыпты зерттеуге мүмкіндіктер туды. Әсіресе полиэтникалық және поликонфессиялық мемлекет негізінде қалыптасқан Қазақстан жағдайында бұл ізденістерге кеңінен жол ашылды.

Қазақ қоғамының этникалық біртұтастығының жойылуы отаршылдық күшейген XIX ғасырда басталғаны мәлім. Сол кезеңде Қазақстанға әртүрлі ұлттар мен дін өкілдері көптеп келе бастады. Ресейде жер жетпеген орыс, украин шаруалары өздерімен бірге өз мәдениетін, әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерін, тілдерін әкелді. Бұл процестермен қатар патша өкіметінің отаршылдық саясаты миссионерлік қызметке ерекше мән берді.

Православиелік шіркеу империяның шеткері ұлттық аймақтардың халықтарын орыс мәдениетіне икемдеу бағытында рухани-дүниетанымдық аккумуляцияға маңыз берілді. Осы кезеңде православиелік миссионерлердің басты нысаны қазақтың көшпелі тұрғындарын өз ықпалына түсіру еді. Олар қазақтардың дін мәселесіндегі жайбарақаттығын сезіп, көшпелі өмір салтына сәйкес мұсылмандық ережелерді сақтамайтын қазақтарды христиандыққа көшіру оңай болады деп ойлады. Православиені насихаттаушылар барлық әдіс-тәсілдерді қолданды. Кейбір шенеуніктер шіркеу басшыларымен бірлесіп, православиені қазақтар арасында таратуға қоныстанушы орыс тұрғындарын да пайдаланып, шоқындырудың әртүрлі нұсқаларын қолдануға тырысты. Орыстар мен қазақтар бірге тұратын аралас поселкелер салуға маңыз бергенмен, орыс шаруаларының бұған құлықсыздығын ескеріп, отаршылдық өкімет бұдан бас тартты. Дегенмен бұл проблеманы зерттеу барысында қазақтарды православиелік христиандыққа көшірудің алуан тәсілдерін қолдану фактілері болғандығы ашылды.

Ресей империясының қол астындағы территориялардағы діни саясаты күтпеген жағдайларды да туғызды. Бұл орыс қоныстанушыларының ерікті түрде ислам дінін қабылдау тенденциясы болатын. Орыстарды исламға күштеп енгізу фактілерінің болмағандығын сол замандағы дереккөздері де айқындайды. Өз еріктерімен мұсылмандыққа өткен орыс шаруалары оны қазақ даласында православиелік рухани мекемелердің болмауымен, немесе мұсылмандық өмір салтына қызығушылығымен түсіндірген. Деректер көрсеткендей, кейде исламды қабылдау жастар арасындағы үйлену, үй болу мәселесімен байланысты болған.

Мақалада зерттелген маңызды мәселе – діни қатынастар мәселесінде тағы бір көңіл аударарлық жағдай неопиттің, яғни ислам немесе христиандық дін ауыстырушылардың өз діндеріне қайтып келуі процесі.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Мақаланың деректік қоры кең ауқымды, қолданылған деректер бұл проблеманың барлық қырларын объективті түрде қарастыруға мүмкіндік берді. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ЦГАРК) және Ресей Федерациясының Омбы облыстық архиві (ГАОМО), Өзбекстан Республикасы мемлекеттік архиві (ЦГА РУ) қорларындағы құжаттық мәліметтерді саралау және ғылыми кітапханалардың құпия және сирек қорларындағы мәліметтер қазақ және орыс тұрғындарының діни өмірін ашуға ықпал етті.

Деректерді талдауда нақты-тарихи немесе идеографикалық (нарративтік) әдіс қолданылды. Бір діннен екінші дінге өту себептерін айқындауда себеп-салдарлық компаративтік талдау жасалды. Тарихи әдіс арқылы миссионерлердің православиені таратудағы қызметінің логикасы ашылды. Исламға «самарқау» қарайтын қазақтарды мұсылмандыққа өткізу саясатын жүргізген патша өкіметі енді оларды христиандандыруға көшті. Бұл қазақтарды ассимиляциялаудың, орыс бодандығын бекіту үшін ең тиімді бағыт саналды. Аталмыш мақалада мәселелер хронологиялық сабақтастықта қарастырылып, миссионерлік қызметтің салдарларын толық көрсетуге мүмкіндік берді.

Компаративтік әдіс арқылы қазақтардың шоқыну себептерін толық ашуға ықпал етіп, православиеге өтудің барлық тәсілдерін – насихаттан бастап, тұрмыстық қиын жағдайлардан құтылу үшін де шоқынуға мәжбүр болғанын көрсетеді. Талдау әдісі де қазақтардың христиандықты қабылдауының негізгі себептерін айқындау міндетін орындады. Орыс қоныстанушыларының мұсылмандыққа өтуін зерттеу олардың іс-әрекетін талдау арқылы жүргізілді. Бір діннен екінші дінге өтуді салыстыра отыра, олардың шешімдерінің алдамшы немесе шынайы болғандығын анықтауға болады.

Зерттеу проблемасының әртүрлі қырларын ортақ негізге көшіру, проблеманы толыққанды ашу синтез әдісі арқылы жүргізілді. Сөйтіп, Қазақстандағы Орыс православиелік шіркеуінің миссионерлік қызметін толық ашуға және орыс

қоныстанушыларына мұсылман қазақтардың тигізген ықпалын көрсетуге ықпал етті. Атап көрсететін жайт, қазақтарды христиандандыру ісінде тек орыс православиелік шіркеу өкілдері және миссионерлер ғана емес, азаматтық өкілдер де белсенділік танытты. Мысалы, отаршылдық аппараттың шенеуніктерінің есептік құжаттарында елді мекендердің климаты, тұрғындары, білімділік жағдайы, оқиғалар туралы деректермен қатар «қазақтарды шоқындыру» деген пункт бар, онда православиені қабылдаған қазақтар саны туралы мәліметтер енгізілген. Орыс қоныстанушыларының мұсылмандыққа өтуі туралы мәліметтер бұл есептерде кездеспейді, бұл фактілер миссионерлер мен шіркеу қызметкерлерінің есептерінен алынды.

Нәтижелер мен оларды талқылау.

Революцияға дейінгі орыс тарихнамасында миссионерлік қызмет және бір діннен екінші дінге өту мәселесін қарастырған арнайы зерттеулер жоқтың қасы. Десек те, революцияға дейінгі патша заманында бұл проблемалар фрагментарлы түрде бірқатар зерттеулерде көрініс тапқаны мәлім [1]. Оларда Қазақстан территориясындағы епархиялардың қызметі, қызметкерлер саны, діни білім беру, оқыту мекемелерінің жұмысы, шіркеу қызметкерлері мен миссионерлерді дайындау, ислам дінін сынау, қазақтарды шоқындырудың мүмкіндіктері мен перспективасы; орыс қоныстанушыларының исламды қабылдау себептері және т.с.с., фактілер келтіріледі.

Кеңестік тарихнамада діни тақырыпқа тыйым салынғандықтан, осы проблемаға қатысты еңбектер жоқтың қасы және сыни тұрғыда жазылған. Өйткені дінге қарсы насихат «жаңа кеңестік адамды» тәрбиелеу үшін жүргізілді. Мысалы, Л.Климовичтің 1936 жылғы «Ислам в царской России» (Патшалық Ресейдегі ислам) [2] атты еңбегі атеизм тұрғысынан жазылып, кеңестік насихат құралы болған. Мұнда «Ислам – патшалық Ресей саясатының құралы», «мұсылман діндарлары» – орыс империализмінің агентурасы», ал «панисламистер – идеологиялық провокаторлар» деген тұжырымдар жасалған.

1985 жылғы Кеңес қоғамын Қайта құру кезеңінде КСРО-да діни саясат түбегейлі өзгеріп, соған орай 1988 жылы, Русьтің православие дінін қабылдаған 1000 жылдығы кең көлемде атап өтілді. Кеңес өкіметі тұңғыш рет діни мейрамға ерекше көңіл бөлді. Кейін Кеңес Одағының ыдырауы нәтижесінде конфессия тақырыбына арналған көптеген ғылыми еңбектер сыни тұрғыдан жазылып [3], діни проблематиканы объективті зерттеуге жол ашылды.

Посткеңестік уақытта ислам тарихына арналған қазақстандық зерттеушілердің еңбектері жарыққа шықты: А.Султанғалиеваның «Ислам в Казахстане: история, этничность и общество» (Алматы, 1996); Н.Д. Нуртазинаның «Ислам в истории средневекового Казахстана: Историко-культурологическое исследование» (Алматы, 2000); З.Г. Джалиловтың «Ислам и общество в современном Казахстане» (Алматы, 2006).

Соңғы уақыттарда қазақстандық ғалымдар діни проблеманың сан-қилы аспектілерін, соның ішінде, XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы Қазақстандағы миссионерлер қызметін белсенді түрде қарастыра бастады [4]. Дегенмен, бұл проблеманың зерттелмеген тұстары жетерлік: тарихнамада Қазақстанды отарлау кезіндегі қазақтарды шоқындыру және қоныстанушы орыс шаруаларының исламды қабылдауының себептері мен нәтижелерін қарастырған зерттеулер болмады.

Патша өкіметі өз қол астындағы бұратана халықтарды христиандандыруда үлкен тәжірибе жинақтады. Православиелік қызметкерлер және миссионерлердің қызметі Ресей империясының шеткері аймақтарында тұратын басқа діндегі халықтарды шоқындырудан басталды. Қазақ жерлерін отарлау процесінде осындай жұмыстар қазақ арасында да жүргізіле бастады. Мұсылман дінін шектейтін, керісінше, православиеге өткізудің тиімді шарттары жасақталып, заңдардың бабтары өзгертілді. Сонымен қатар миссионерлер көшпелі қазақ бұқарасының қиын тұрмыстық жағдайларын пайдаланып, христиандық діннің артықшылықтарын дәріптейтін әдістер қолданды.

Әсіресе шекаралық линияларға жақын маңда көшіп жүрген қазақтар орыс православиелік шіркеуі мен миссионерлер ықпалына тез түсті. Миссионерлер оларға көшпелі өмірдің қиындығынан құтылудың амалы ретінде шоқыншы болуға үгіттеді. Қазақтарды шоқындырудың тағы бір амалы православие мен христиан шіркеуінің айрықша құдайлық қасиетін дәріптеп, жұт және малдың қырылу кезеңдерінде көшпелілерге көмек берді. Қазақтар тіпті орыстың қасиетті суымен (святая вода) мал-жанын ұшықтайтын болды. Осындай алдаусырату арқылы кейбір қазақтар өз дінін тастап, христиандыққа өтуге мәжбүр болды. Шіркеу мен миссионерлер тазалықтың (санитария) қарапайым тәсілдерімен ауру қазақтарға көмек беріп, оны діннің айрықша қасиеттілігі арқылы түсіндірді. Мысалы, босана алмай жатқан әйелдерге крест қойып, босандыру фактілері болған [5].

Ең бастысы, енді жергілікті халық арасынан болашақ миссионерлер дайындауға маңыз бере бастады. Өз халқының тілін, дәстүрін, өмір салтын білетін «шоқынған қазақтарды» шіркеу орыс миссионерлеріне қарағанда жоғары бағалады. Миссионерлік қызметке көбінесе жетім қазақ балалары тартылды, оларды орыс казактары, көпестері қазақтардан сатып алды. Әке-шешесіз қалған жетім балалар өзге ортаға түсіп, орыс әдет - ғұрыптарын, дінін бойына сіңірді. Бұл үдеріске император І Александрдың 1808 жылдың 26 мамырында қол қойған Жоғары мәртебелі Бұйрығы жол ашты. Онда «...дозволено всем российским подданным всякого состояния покупать и выменивать киргизских детей» - делініп, қазақ кедейлерінен балаларды сатып алуды заңдастырды [6]. Қазақ балаларының бағасы сатып алушының жағдайы мен көңіл-күйіне, қажеттілігіне қарай өзгеріп отырды. Мысалы, бір көпес баланы («киргизенка») 25 рубльге сатып алса, екіншісі 150 рубльге алған [7].

1825 жылы жоғарыда көрсетілген заң («покупка киргиз, калмыков и прочих азиатцев») шартты түрде жойылғанмен, «енді Сібірдегі каторгадағы қылмыскерлер мен сотталушыларға әйел алып, жерсіндіру мақсатында көршілес көшпелі аймақтардан қыз балаларды сатып алуға рұқсат берілді [8]. Осылайша заңды және заңсыз жолмен сатып алынған кішкентай қыздар орыс отбасыларында шоқындырылып, олардың тілін, дәстүрлері мен әдеттерін бойына сіңіріп, түрмеден босатылған қылмыскерлерге тұрмысқа шығып, азап тартты.

Православиелік діндарлар өздерінің арнаулы миссияларын құрмай тұрып-ақ қазақтарды шоқындырумен белсенді түрде айналысты, олардың қызметі туралы мәліметті Тобыл епархиясының қысқаша очеркінен кездестіруге болады, онда арнаулы миссияның болмағанына қарамастан шоқындыру жүргізілгені жазылған: «с 1860 по 1865 гг. просвящено Святым Крещением 149 душ». 1881 жылы ашылған Қырғыз діни миссиясының құрылымы архимандрит шеніндегі басқарушыдан, 4 бекет пен 11 қызметкерден тұрған, 1890 жылға дейін Қырғыз діни миссиясы жергілікті қазақтарды христиандандыруға дайындық жұмыстармен айналысқан [9]. 1883 жылы қазақ жерінде 14 миссионерлік бекет құрылып, оларда қазақ балалары үшін 17 миссионерлік мектептер ашылған. Алайда Қырғыз діни миссиясының жұмысы онша табысты болмай, қазақтарды шоқындыру өте баяу жүрген, 1906 жылы шоқынған бұратана саны тек 19 адам болса, оның тек 8 қазақ болған. Ресейдің «Речь» газеті бұл туралы әрбір шоқынған адам Қырғыз діни миссиясына қымбатқа түскенін келтірген: «стоил более 700 рублей» [10].

Миссионерлер шоқындыру үшін өз жұмысында ауру адамдарды да көзден таса қылмады. Мысалы, «истерикалық-эпилепсиямен ауыратын» қазақ әйелін есін білмейтін жағдайында шоқындырып, православие шіркеуі аясына алған [11]. Кейде ойлануға уақыт бермей, 2-3 күнде ес жидырмай шоқындыру фактілері болған, мысалы, Айша Кульджебекова деген қазақ әйелін 1896 жылы 2-5 сәуір аралығында шоқындыру рәсіміне дайындаған. Қазан айында осы әйел, өзін еріксіз, алдаумен шоқындырғаны жөнінде Жетісу облыстық Прокурорына арыз берген. Осылайша сотта оның мұсылмандықты тастап православиеге өтуі заңсыздықпен, бірнеше күн бойына арақ беріп, мас қылу арқылы

жүргізілгені анықталған, «крещена была обманом, будучи спиваема в течение нескольких дней водкой» [12]. Тексеру барысында шіркеу қызметкерінің бұл әрекеті айыпталып, Қасиетті Синод бұйрығы бойынша дінді бұлайша ауыстыру саналы түрде кем дегенде 40 күнде жүргізілуі талап етілген [13].

Ресейдегі бұрынғы 2 миссионерлік қоғамға қосымша 1863 жылы жаңа ұйым – «Общество для распространения Священного писания в России» құрылды. Православие шіркеуінің шоқындыру қызметін жетілдіру үшін 1889 жылы Қазан қаласында Бүкілресейлік миссионерлік курстары ашылып, бұратана халықтардың тарихы, мәдениеті, этнографиясы, діни көзқарастарын жақсы білетін, діни пікірталасқа икемді, кішігірім приходтарды басқаратын ауылдық, селолық священниктер дайындау мақсаты қойылды. Курс тыңдаушылары алған білімдерін бекіту, тіл үйрену және миссионерлікке машықтану үшін бұратана халықтар тұратын қоныстарға жіберілді. Мысалы, 1900 жылы жазғы демалыс кезінде осы курстың бірінші курс тыңдаушылары И.Хохлов – Торғай және Орынбор облыстарына, 1902 жылы Н.Краморенко – Бөкей Ордасына, В.Андреевский мен И.Савичев – Астрахань губерниясына» жіберілген [14]. Кейін бұлар белгілі ғалым,шығыстанушы ретінде қазақтар туралы этнографиялық зерттеулердің авторлары болды.

Православие шіркеуі діндарлары қазақтар ішінен өз жақтастарын көбейтуге мүдделі еді. Сондықтан бұл іске жергілікті халық өкілдерін қатыстырудың маңызын түсінді. Айрықша маңыз әйелдерге берілді, өйткені өзін еркін ұстайтын, қазақ қоғамында елеулі орны бар қазақ әйелі миссионерлерге тамаша жақтас болады деп үміттенді. Осындай жақтас әйелдердің қатарынан Орал өңірінің тумасы, 1877 жылы шоқындып, Мария Кабанова атанған қазақ әйелі еді. Оның қазақи тегі туралы құжаттарда еш мәлімет жоқ. Христиандықты қабылдаған ол миссионерлерге қазақтарды шоқындыру ісіне атсалысқан. Оның бұл жұмысын Москвадағы Миссионерлік қоғамның Православиелік кеңесі жоғары бағалап, қазақтарды шоқындыруға құқық беретін куәлік берген. Құжат алған М.Кабанова қазақтарды шоқындырудағы жетістігі үшін Миссионерлік қоғамнан жалақы алған [15]. Осылайша, шоқынған қазақ әйелдері орыс миссионерлеріне көмектесіп, қазақи дәстүрлерді, адамгершілік, рухани, отбасылық негіздерді жоюда «Трояндық ат» рөлін атқарған.

Миссионерлер көшпелі қазақтарды шоқындыруда неше түрлі айла-амалдарға барған. Шоқынды санын көбейту үшін қазақтарды арақ ішуге үйрету ұсынылды. Орыс-қазақ отбасыларын құру, қазақ жігіттерін орыс қыздарына үйлендіріп, араққа үйретіп шоқындыру көзделді. Мұндай аралас некеден туғандар міндетті түрде православиені қабылдауы тиіс болды.

Алайда қазақтарды шоқындыру миссионерлерге оңай болмады. Шоқынғандардың өздері мұсылмандықтан толық бас тартпады. Керісінше, біраз уақыттан соң және қартайған шағында исламға қайту арыздарын беріп, ата-баба салтынан күдер үзе алмайтындықтарын мәлімдеді. Мысалы, қазақ әйелі Сүйменде Алпысова, шоқынғаннан соң Пелагея Петровна боп, 70-жасында қайтадан мұсылмандыққа өтуге арыз берген. Бұл әйел шоқынуды жүрегімен қаламағанын, тек әкесі шалға күйеуге беретін болғасын, амалсыздан христиандықты қабылдағанын айтып, сотқа жүгінген. Оған священниктің христиандықтан бас тартпау туралы ақыл-кеңесі де, тоқтау салуы да әсер етпеген, мұсылмандыққа қайту шешімін жүрекпен қабылдағанын жеткізген [16].

1914 жылы шоқынған қазақтардың Семей губернаторына осындай 30 арызы жолданған. Көп жағдайда олар шоқынуды себептерін әртүрлі қиын тұрмыстық жағдайлар есебінен түсіндірген, христиандықтан күйзеліске ұшырап, қиналғандарын айтқан. Мұндай ауыр жүктен құтылып, өкіметтен бұрынғы дініне қайтуға рұқсат сұраған. Шоқынған қазақтардың өзі христиандық сенім туралы еш түсінігі болмаған, кейде шоқынған қазақ өзінің христиандық атын да ұмытып, қазақша атымен өмір сүрген [17]. Бірақ шоқынған қазақтар арасында шынайы христиан боп орыстанғандары да жоқ емес.

Қазақ даласында қоныстанушы орыс шаруалары мен казак орыстар арасында керісінше, мұсылмандықты қабылдау фактілері де кездеседі. Олар жаңа жерге икемделу үшін әуелі тіл үйреніп, исламды, қазақтың әдет-ғұрпын өмір салтын қабылдаған. 1892 жылы жаз мезгілінде Торғай облысы маңындағы қазақ ауылдарымен көршілес отырған орыс селоларында болған миссионер Соколов мұндағы орыстардың христиандық ғұрыптарды орындамайтына қынжылыс білдірген: («... в Бестюбе по 20 лет не исполняют христианского долга исповеди. У крестьянина Егора Зюрикова дети говорят по-киргизски и плохо знают русский язык. Его сын Иван (15 лет) обучался в ауле у муллы» [18]. 42 күнде 1070 шақырым жүріп, қазақ арасында өмір сүріп жатқан 1596 орыс қоныстанушыларын аралаған миссионер олардың бәрінің орыс тілін ұмытқанын келтіреді.

Атақты этнограф және саяхатшы, Шоқан Уәлихановтың досы Н.Потанин өзінің «Заметки о Сибирском казачьем войске» атты еңбегінде де орыс-казактардың қазақ тілін жақсы меңгергенін жазса, қазақ даласын аралаған орыс саяхатшылары да казак әскерлері мен бұқарасының тұрмыстық және қызметтік киімдерінің қазақ шапандарына ұқсайтыны, белгілі шығыстанушы Н.М. Ядринцев орыс казактары дала жағдайында өз шаруашылықтарын өзгертіп, мал өсірумен айналысқаны жөнінде деректер келтіреді [19].

Ұшы-қиырсыз кең даладағы өмірге көндіккен және Ресей қалаларынан, өркениеттен оқшауланған орыс қоныстанушыларының дала жағдайына икемделуін православиелік діндарлар да, миссионерлер де түсінген. Өйткені қазақ даласын отарлаудың бастапқы кезеңінде отарлық әкімшілік орыс қоныстанушыларын православиелік шіркеулермен қамти алмаған. Қоныстанушылар христиан шіркеулері бар жерлерден 30, тіпті 100 шақырым алыста болып, әрі священниктер христиандық рәсімдер мен мерекелерді өткізу үшін андасанда, жылына 6-7 рет келетін болған [20].

Кейбір қоныстанушылар жаңа жерге бекіну үшін жергілікті халықпен байланыста өмір сүру керектігін түсініп, жергілікті халықтың дініне, исламға өткен. Бұл отарлық әкімшілік пен миссионерлер күтпеген жағдай болды. Отарлық әкімшілік мекемелерінің жергілікті органдары орыс қоныстанушыларын исламның ықпалынан сақтап қалу үшін олардың материалдық жағдайын жақсартуға кірісті. Оларды қазақ қауымдарынан жоғары қойып, жергілікті қазақтарды оларға кіріптар етуге тырысты. Әсіресе, әрбір орыс поселкелерінде ашылған шіркеулік-приход мектептері мұсылмандыққа қарсы миссионерлік қызмет атқарды [21]. Бұл мектептердің басты мақсаты орыс қоныстанушыларын басқа діннен қорғап, отарлық әкімшіліктің және христиан шіркеуінің жақтастарына айналдыру еді.

Бірақ бұл маңызды шаралардың өзі қоныстанушылардың жағдайларын түзей алмады. Оның үстіне христиандық миссионерлер де көшпелі қазақтарды кең көлемде православие дініне тарта алмады. Далалықтарға Христос ілімін уағыздай жүріп, православиелік діндарлар қазақтарды шоқындыру үшін әртүрлі тәсілдерді қолданып бақты: марапаттар, және шоқынғандарға жер телімін беру, жергілікті отарлық әкімшілік жұмысына тартуды жүзеге асырды. Керісінше, христиандардың мұсылмандыққа өту процесіне шектеу қойылды. Мысалы, 1914 жылдың наурызында Далалық генерал-губернаторға Томск губерниясы, Барнаул уезі, Чернокурьянск болысының тумасы Толстикова Осип Михайлович православие дінінен шығып, мұсылмандыққа өту туралы арыз берді. Ол осы мәселемен бірнеше жыл бұрын, 1911 жылы тамызда, Омбы Діни Консистериясына да арызданған. Облыстық діни ұйым оның арызын қабылдамай, онымен түсінік жұмыстары жүргізілгеніне қарамастан, арызданушы райынан қайтпаған.

Оны бұл әрекеттен ата-анасы да тайдыра алмаған, әке-шешесінің талабымен Томск монастырінде 3 жыл тыңдаушы болса да, бәрібір мұсылмандыққа бет бұрған. Ал 1904 жылы ол көшпелі қазақтар арасына барып, Павлодар уезінің Урук болысына көшіп барып, қазақ, араб тілдерін үйреніп, мұсылман болған. Соған қарамастан Толстикова Осиптің мұсылман дінінде Абдулла Адамов тегін алу жөніндегі өтініші орындалмаған. Өйткені Сенатқа 1905 жылдың

17 сәуірінде берілген Атаулы Жоғары Бұйрықтың 3 пункті бойынша христиандықтан басқа сенімге өту арыз берушінің тегінде мұсылмандық болмаса рұқсат етілмейтін. Осы заңға орай Толстикovsky өзі немесе ата-анасының мұсылмандыққа қатысы жоқтығы ескеріліп, оның христиандықтан мұсылмандыққа өту арызы қанағаттандырылмаған [22].

Ислам дінін христиандармен қатар басқа конфессия өкілдері де қабылдағанын отарлық әкімшілік басқару органдарының құжаттары айғақтайды. 1910 жылы Семей облысында 27 орыс христиандықтан бас тартып, оның 13-і исламға өткен, қалғандары баптизм, иудаизм, және басқа діндерге кірген. Мұсылмандық қабылдаған орыстар қазақи өмірді саналы түрде қалаған. Осындай бір құжатта Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы атына 1911 жылы Зумер деген еврейдің мұсылмандыққа өту туралы берген өтініші кездеседі, келесі бір өтініш Сырдария басқару мекемесіне орыс шаруасы Никифор Слободиннен түскен, онда бұл отбасының барлық мүшелері – 7 адам мұсылмандыққа өтуге ұсыныс берген [23].

Қазақ даласындағы отарлық басқару мекемелері және шіркеу қызметкерлері орыс адамдарының православие дінінен безіп, мұсылмандыққа өткендердің себеп-салдарын зерттеп, исламға күштеп енгізу болмағанын атап көрсеткен. Олардың көбінің дала жағдайына икемделу қиындығынан, материалдық жағдайдың нашарлығы есебінен осындай қадамдарға барғаны анықталған. Мысалы, Түркістандық Ташкенттік епископ 1910 жылы наурызда мұсылмандыққа өту себептерін исламдық өмір-салты, өзара көмек жүйесі, және ислам ережелерінің тиімділігімен түсіндірген [24].

Мұсылмандыққа өтуде орыс шаруалары өз таңдауын Орыс императорының 1905 жылғы 17 сәуірдегі бұйрығындағы «сенім еркіндігі» құқығына сүйенсе де, бұрынғы заңнамалық құжаттарда ақырғы сөз шенеуніктерде боп, рұқсат алу өте қиын болған [12. – 45]. Сонымен қатар заңда православиеден бас тартқаны үшін жазалау шаралары қарастырылып, христиандардың исламға өтуіне кедергілер қойылған. Мысалы Бородихина деген әйелдің исламға өту фактісінде полиция оның 2 айлық және 2 жасар балаларын тартып алу арқылы [13. – 2] кедергі жасаған.

Дегенмен 1905 жылғы 17 сәуірдегі император бұйрығынан соң православие дінінен исламға өту фактілері көбейген. Түркістандық Ташкенттік епископтың есебі бойынша 1907 жылы Түркістанда 500 орыс қыздары исламды қабылдаған.

«Орыс қызының айтуға тұрарлық қайғылы тағдыры» атты деректе 13-14 жастағы орыс қызы Варвара Черепанованың 1863 жылы қоқандықтарға тұтқынға түскені баяндалады. Өңгіме авторы 1866 жылы Ташкентте болған кезінде тұтқын қыздың тағдырын сұрастырып, оның хан сарайында, хан анасының қызы боп өмір сүріп жатқанын, исламды қабылдағанын, араб тілін үйренгенін, тұрмысқа шығып, уәзірдің (құсбегі) әйелі болғанын» жазған [25].

Автор мұны қайғылы оқиға етіп суреттейді. Мұнымен салыстырғанда каторжниктерге жастай әйелдікке зорлап берілген қазақ қыздарының тағдыры аса аянышты. Орыс қызы хан сарайында тұрса, орыс отбасында жалшы боп, қылмыскерлерге күйеуге беріліп, көп жағдайда 25-тен аспай өмірден өткен қазақтың балауса қыздарының тағдырына ешкімнің жаны ашымаған. Автор орыс қыздың исламды қабылдауын қиянат санайды. Ал қазақтың балиғатқа жетпеген қыздарын императордың бұйрығымен-ақ еріксіз шоқындыру қиянат емес, орыс адамының «қасиетті миссиясы» саналған. Отарлық әкімшіліктер исламға өткен әрбір орыс адамының тағдырын зерттеп, христиан дінінен безуіне тыйым салып, тағдырына араласып отырса, патша бұйрығымен еріксіз сатылған, шоқындырылған сәби қазақ қызының кейінгі тағдырын ешкім зерттемеген. Тек олардың қаншасы шоқынғаны, қанша рубльге сатылғаны, немесе «сыйға тартылғаны» туралы деректер ғана бар.

Орыс әйелдерінің өз діндерінен безу фактілері де әртүрлі себептерге байланысты болған. Қазақ әйелдері сияқты олардың кейбірі ғана өмірлік қиындықтар мен тағдыр тауқыметі себебінен дінін ауыстырса, қалғандары өз еркімен, мұсылманға тұрмысқа

шығып, исламға өткен. Жалпы орыс адамдарын өз дініне қайтару жүйелі жүргізілсе, қазақтарды шоқындыруға жергілікті отарлық басқармалар соншалықты мүдделі болған.

Қорытынды.

Осылайша, қазақ даласындағы Ресейдің отарлық әкімшілік басқару органдары қазақтар мен бұратана халықтарды шоқындыруды оларды ассимиляциялаудың, яғни орыстандырудың бастапқы қадамы ретінде қарастырды. Қазақтарды христиандандыру үшін олардың ұстанатын діні туралы мәліметтер жинақталды. Орыс әкімшілігі қазақтардың шынайы мұсылмандығына, діни сенімдеріне күдікпен қарап, оларды шоқындыруға басты маңыз берді және оның нәтижелі болатынына сенді. Ресей бұратаналарын шоқындыруда үлкен тәжірибе жинақтаған православие діндарлары қазақтарды шоқындыруда үлкен қиындықтарға тап болды.

Қазақтарды шоқындыруда шіркеу қызметкерлері сан-алуан тәсілдерді қолданды, Орыс-қазақ отбасыларын құру, араққа үйрету, тұрмыстық қиын жағдайлар мен жұт пен мал қырылу кезеңдерінде көмек беру, ауру адамдарды православие дінінің қасиетті суымен ұшықтау, тағы басқа да алдау, арбау әрекеттері нәтижесінде бірқатар қазақтар православие дініне өтіп, шоқындырылды.

Православие шіркеуі, әсіресе, қазақ әйелдерін шоқындыруға маңыз берді. Әйелдің қазақ қоғамындағы маңызды орны, еркіндігі есепке алынып, христиандықты таратуда шіркеудің жақтасы ету мақсаты қойылды. Бұл бағытта тағдыр тәлкегі мен тұрмыстық қиындықтар мен білімсіздік салдарынан бірқатар қазақ әйелдері христиандықты қабылдады. Дегенмен миссионерлер мен шіркеу қызметкерлерінің қазақтарды шоқындырып, ассимиляциялау процестері өз мақсатына жеткен жоқ. Кейін құрылған діни миссионерлік ұйымдардың белсенді қызметтеріне қарамастан шоқынған қазақтар саны өте аз және олардың исламға қайту тенденциялары басым болды. Сонымен қатар орыс қоныстанушылары арасында христиандықтан безініп, мұсылмандыққа өту үдерістері жүрді. Оны отаршылдық әкімшілік қатаң бақылауда ұстады және орыс шаруаларының мұсылмандыққа өтуіне заңдық кедергілер қойды. Дегенмен қарастырылып отырған кезеңдегі діни ахуал патша өкіметі ойлағандай мақсатына жете алмады. Орыс және қазақ отбасылық байланыстары жаңа жағдайларға бейімделу және ерікті түрде діни сенімдерді қабылдау (үйлену, тұрмысқа шығу, т.б.) негізінде, саясатқа тәуелді емес жағдайларда қалыптасты. Алайда бұл басым тенденция емес еді.

Мақала ҚР ЖБҒМ ҒК ОР11465469, 7 томдық «Ежелгі замандардан қазірге дейінгі Қазақстан тарихы» академиялық басылымын жасақтау жобасы аясында дайындалған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Голошубин И. Справочная книга Омской епархии. — Омск. — 1914. — 1250 с.
- 2 Климович Л. Ислам в царской России. — М. — 1936. — 387 с.
- 3 Корзун М.С. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов. X-1917 год. — Минск, — 1984. — 255 с.
- 4 Садвокасова З.Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (Половина XIX - начало XX веков). — Алматы. — 2005. — 277 с.
- 5 Сотников И. Несколько слов о возможности учреждения миссии между киргизами Средней Орды. Православное обозрение. — М. — 1872. — С. 772-790
- 6 Крафт И.И. Сборник узаконений об управлении областями Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской. Свод законов. — Оренбург. — Т. II. — 1898.
- 7 Центральный Государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 4. — Оп. 1. — Д. 4621. — Л. 3-13
- 8 Кузнецов Л.А. Краткий исторический очерк города Петропавловска Акмолинской области. — Петропавловск. — 1913. — 87 с.
- 9 Центральный Государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 64. — Оп. 1. — Д. 595. — Л. 39-45

- 10 Асылбеков М.Х., Жаркенова А.М. Население Казахстана в конце XIX - начале XX вв. (1897-1917 гг.). — Алматы: Оркениет, — 2001. — 31 с.
- 11 Центральный Государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 76. — Оп. 1. — Д. 28. — Л. 1-7
- 12 Центральный Государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 393. — Оп. 1. — Д. 129. — Л. 13-19
- 13 Центральный Государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 393. — Оп. 1. — Д. 140. — Л. 5-9
- 14 Образование и просвещение в губернской Казани. — Вып.1. — Казань. — 2008. — 110 с.
- 15 Центральный Государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 707. — Оп. 1. — Д. 16. — Л. 22-23 об.
- 16 Центральный Государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 15. — Оп. 1. — Д. 403. — Л. 71-75
- 17 Государственный архив Омской области (Российская Федерация). — Ф. 16. — Оп. 1. — Д. 115. — Л. 14-17
- 18 Центральный Государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 318. — Оп. 1. — Д. 49. — Л. 83-88 об.
- 19 Ядринцев Н.М. Сибирские инородцы, их быт и современное положение. — СПб. — 1891. — 264 с.
- 20 Государственный архив Омской области (Российская Федерация). — Ф. 16. — Оп. 1. — Д. 56. — Л. 12-47
- 21 Центральный Государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 64. — Оп. 1. — Д. 450. — Л. 30-88 об.
- 22 Центральный Государственный архив Республики Казахстан. — Ф.64. — Оп. 1. — Д. 3853. — Л. 16-30
- 23 Центральный Государственный архив Республики Узбекистан. — Ф.И-17. — Оп.1. — Д. 2058. — Л. 102-107
- 24 Центральный Государственный архив Республики Узбекистан. — Ф.И-182. — Оп. 1. — Д. 53. — Л. 3-16
- 25 Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора Святейшего Синода Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1886 год. — СПб. — 1888. — 115 с.

ПОЛИТИКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ПО ХРИСТИАНИЗАЦИИ КАЗАХОВ: РЕЗУЛЬТАТЫ (XIX – НАЧАЛО XX ВЕКОВ)

Аннотация.

Казахстан постепенно входя в состав Российской империи значительно меняла жизнь, как казахской аристократии, так и простого народа. Представители казахской аристократии в основном лишались права управления, а простое население со временем теряло права на свою родную землю. Не все, но часть султанов были привлечены к управлению низшее сословие административной единицы – волостью. За все время после ликвидации ханской власти ни один султан не являлся главой генерал-губернаторства или области. Варианты к выбору населения была немногочисленна. Ее без проблем, можно было повернуть в свою сторону должностями, обещаниями и различными подкупами.

Для четкого и крепкого развития своих позиций Российской империи необходимо было увеличить число коренного населения среди тех кто поддержит их политику. Обойтись лишь одними султанами и другой обеспеченной категорией казахов, преданных «царю и Отечеству» было недостаточно. Колониальная администрация в регионе и царское правительство в столице постоянно находилась в состоянии беспокойства, ведь от того что, постоянно усмирять народ силой оружия или держать в страхе было довольно сложно. И конечно нужно было найти выход где некоторой степени решить проблему могла религия. Русская православная церковь и ее служители должны были читать проповедь не только переселенческий народ, но и переманивать к своей религии иноверцев – казахов.

Неожиданной стороной для царского правительства стали факты отпадения от православия русских казаков и крестьян. Появление омусульманившихся переселенцев среди вчерашних единоверцев вызывало озабоченность и тревогу гражданской и церковной администраций Российской империи.

Ключевые слова: Российская империя, православие, миссионеры, крещение казахов, русские переселенцы, принятие ислама.

POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE ON THE CHRISTIANIZATION OF KAZAKHS: RESULTS (XIX – EARLY XX CENTURIES)

Abstract.

With the phased entry of Kazakhstan into the Russian Empire, life radically changed, both the Kazakh aristocracy and the common people. If representatives of the white bone - Genghisids were mainly deprived of the right to govern, then a significant part of the population eventually lost their rights to land. Some of the sultans were involved in the leadership of the lower stage of the administrative unit - the volost. For the entire period after the liquidation of the khan's power, not a single sultan was the head of the governor general or the region. The population category in question was sparse. It was easier for her to turn in her direction with various gifts, posts, promises.

To finally strengthen its position, the tsarist government needed to increase the number of its supporters among the indigenous population. Limiting yourself to the sultans and another secured category of Kazakhs devoted to the “tsar and Fatherland” was not enough. The colonial administration on the ground and the tsarist government in the capital worried the bulk of the population. It was quite difficult to constantly pacify her with the power of a weapon or keep her at bay. To some extent, religion could help solve this problem. Therefore, the Russian Orthodox Church and its ministers had to preach not only among the immigrants, but also attract non-believers - Kazakhs to the fold of their religion.

An unexpected side for the tsarist government was the facts of the fall from Orthodoxy of Russian Cossacks and peasants. The appearance of omusulmanized immigrants among yesterday's co-religionists caused concern and alarm to the civil and church administrations of the Russian Empire.

Key words: Russian Empire, Orthodoxy, missionaries, Christianization of Kazakhs, the colonist-Russians, adoption of Islam.

REFERENCES

- 1 Goloshubin I. Spravochnaya kniga Omskoi eparkhii [*Reference book of the Omsk diocese*]. Omsk. 1914. 1250 p. [in Russian]
- 2 Klimovich L. Islam v tsarskoi Rossii [*Islam in Tsarist Russia*]. M. 1936. 387 p. [in Russian]
- 3 Korzun M.S. Russkaya pravoslavnaya tserkov na sluzhbe ekspluatatorskikh klassov [*The Russian Orthodox Church at the service of the exploiting classes*]. X-1917 g. Minsk. 1984. 255 p. [in Russian]
- 4 Sadvokasova Z.T. Dukhovnaya ekspansiya tsarizma v Kazakhstane v oblasti obrazovaniya i religii (II polovina XIX - nachalo XX vekov) [*Spiritual expansion of tsarism in Kazakhstan in the field of education and religion (II - half of the 19th - early 20th centuries)*]. Almaty. 2005. 277 p. [in Russian]
- 5 Sotnikov I. Neskolko slov o vozmozhnosti uchrezhdeniya missii mezhdru kirgizami Srednei Ordy // Pravoslavnoe obozrenie [*A few words about the possibility of establishing a mission among the Kyrgyz of the Middle Horde // Orthodox Review*]. M. 1872. P. 772-790 [in Russian]
- 6 Kraft I.I. Sbornik uzakonenii ob upravlenii oblastyami Akmolinskoj, Semipalatinskoj, Semirechenskoj, Uralskoj i Turgaiskoj [*Collection of laws on the management of the regions of Akmola, Semipalatinsk, Semirechensk, Ural and Turgai. Code of laws*]. Orenburg. T.II. 1898. 531 p. [in Russian]
- 7 Tsentralnyi Gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 4. Op. 1. D. 4621. P. 3-13 [in Russian]
- 8 Kuznetsov L.A. Kratkii istoricheskii ocherk goroda Petropavlovskaja Akmolinskoj oblasti [*Brief historical sketch of the city of Petropavlovsk, Akmola region*]. Petropavlovsk. 1913. 87 p. [in Russian]
- 9 Tsentralnyi Gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 64. Op. 1. D. 595. P. 39-45 [in Russian]
- 10 Asylbekov M.H., Zharkenova A.M. Naselenie Kazakhstana v kontse XIX - nachale XX vv. (1897-1917 gg.) [*Population of Kazakhstan at the end of the 19th - beginning of the 20th centuries. (1897-1917)*]. Almaty: Orkeniet. 2001. 31 p. [in Russian]
- 11 Tsentralnyi Gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 76. Op. 1. D. 28. P. 1-7 [in Russian]
- 12 Tsentralnyi Gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 393. Op. 1. D. 129. P. 13-19 [in Russian]
- 13 Tsentralnyi Gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 393. Op. 1. D. 140. P. 5-9 [in Russian]
- 14 Obrazovanie i prosveshhenie v gubernskoi Kazani. Vyp. 1. Kazan. 2008. 110 p. [in Russian]
- 15 Tsentralnyi Gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 707. Op. 1. D. 16. P. 22-23 ob. [in Russian]
- 16 Tsentralnyi Gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 15. Op. 1. D. 403. P. 71-75 [in Russian]

- 17 GAOmO – Gosudarstvennyi arkhiv Omskoi oblasti (Rossiiskaya Federatsiya) [*State Archive of the Omsk Region (Russian Federation)*]. F. 16. Op. 1. D. 115. P. 14-17 [in Russian]
- 18 Tsentralnyi Gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 318. Op. 1. D. 49. P. 83-88 ob. [in Russian]
- 19 Yadrintsev N.M. Sibirskie inorodtsy, ikh byt i sovremennoe polozhenie [*Siberian foreigners, their life and current situation*]. SPb. 1891. 264 p. [in Russian]
- 20 Gosudarstvennyi arkhiv Omskoi oblasti (Rossiiskaya Federatsiya) [*State Archive of the Omsk Region (Russian Federation)*]. F. 16. Op. 1. D. 56. P. 12-47 [in Russian]
- 21 Tsentralnyi Gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 64. Op. 1. D. 450. P. 30-88 ob. [in Russian]
- 22 Tsentralnyi Gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 64. Op. 1. D. 3853. P. 16-30 [in Russian]
- 23 Tsentralnyi Gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Uzbekistan [*Central State Archive of the Republic of Uzbekistan*]. F. I-17. Op. 1. D. 2058. P. 102-107 [in Russian]
- 24 Tsentralnyi Gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Uzbekistan [*Central State Archive of the Republic of Uzbekistan*]. F. I-182. Op. 1. D. 53. P. 3-16 [in Russian]
- 25 Vsepoddanneishii otchet Ober-Prokurora Svyateishego Sinoda Pobedonostseva po vedomstvu Pravoslavnogo ispovedaniya za 1886 god [*The most humble report of the Chief Prosecutor of the Holy Synod Pobedonostsev for the Department of the Orthodox Confession for 1886*]. SPb, 1888. 115 p. [in Russian]

Information about authors:

Zakish Sadvokasova – **corresponding author**, doctor of historical sciences, professor, chief researcher of the Institute of History and Ethnology Ch.Ch.Valikhanov, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: tungatar_k@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8659-3024>

Информация об авторах:

Закиш Садвокасова – **основной автор**, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии имени Ч.Ч.Валиханова, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: tungatar_k@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8659-3024>

Авторлар туралы ақпарат:

Закиш Садвокасова – **негізгі автор**, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: tungatar_k@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8659-3024>

V.A. Crispin Castrejon*

University of Guadalajara
Guadalajara, Jalisco, 45130, México
*e-mail: vac.castrejon@gmail.com

THE DESIGN OF AN INSTRUMENT TO ASSESS COGNITIVE LEVELS OF INFORMAL INFERENTIAL REASONING IN HIGH SCHOOL PHYSICS

Abstract.

Informal logical reasoning (English Informal Inferential Reasoning, IIR) is a cognitive process, the main characteristic of which is to take into account the student's environment, informal and formal reasoning, and the latter, as a rule, is promoted in high school science courses such as physics, and in courses that are developed and consolidated during adolescence. The study aims to consider the construction of methods for measuring IIR with elements based on the educational goals of the Marzano and Kendall taxonomy, which are detailed in terms of the performance that must be achieved in each cognitive process. Similarly, the key concepts of physics are considered from the topics of Uniform Rectilinear Motion (URM) and Uniformly Accelerated Rectilinear Motion (UARM). The method was evaluated by 12 experts for understanding and relevance, and a pilot test was conducted with a sample of 212 high school students aged 15 to 18 years. The results showed the reliability and reliability of the method (V Aiken = .73) to evaluate the cognitive processes necessary for the study of physics. This experiment is a useful method for teachers who want to adapt the thematic content of the curriculum to gradually encourage cognitive processes, ranging from recall to analysis and use of knowledge.

Key words: informal logical thinking, cognitive processes, high school physics, high school students, Marzano and Kendall taxonomy.

Introduction.

Informal Inferential Reasoning (IIR) is a relevant cognitive process that originates in the area of statistics since it links contextual knowledge with that of a formative nature in schools. This type of reasoning allows judgments, statements or predictions to be made about populations based on samples, but without using formal statistical procedures and methods [1] rather, it focuses more on *how* students generated logical responses and how they have been constructed and related from their knowledge and informal reasoning, that is, from what they learned outside the classroom.

The RII not only considers aspects of the student's environment but also serves as a first step towards formal reasoning *per se* [1. – 45]. That is, given the age of the students (15 and 18 years old), formal reasoning begins to consolidate at this stage since it allows subjects to generate conclusions, hypothesize, and solve problems without the need to physically manipulate objects. Likewise, this reasoning is generally prioritized during the academic career of the high school student. On the other hand, the RII is enhanced when students are asked to solve problems that refer to cases associated with their context, the presence of this element as an ingredient of the reasoning processes favors the development of arguments on which the solution to these problems is based.

In the case of physics, the RII has not been explored, so it is convenient to study it in this disciplinary field due to the advantages that refer to the contextual link with the formal knowledge offered in the classrooms, to evaluate the cognitive processes that students develop in problematic situations that the field of physics demands such as solving problems to natural phenomena without them having to witness them.

That is why this study focuses on the design of an instrument to measure Informal Inferential Reasoning in Physics following established methodological guidelines to guarantee its validity and

reliability [2]. Its target is to serve as a tool that teachers can apply in their classes to adapt the tasks or activities, they carry out with students to consolidate and promote gradual learning based on the consolidation of cognitive processes related to certain areas of opportunity in physics.

It intends to serve as a tool that teachers can apply in their classes to adapt the tasks or activities they carry out with students to consolidate and promote gradual learning based on the consolidation of cognitive processes related to certain areas of opportunity in physics.

Finally, it is important to mention that the instrument's items have been based on the Taxonomy of Marzano and Kendall. Similarly, it is highlighted that, since the RII involves non-formal methods, the conditions in which the pilot was applied did not control the variables in their entirety, such as noise, ventilation, temperature, and the number of students per classroom, to measure cognitive processes in the most everyday classroom situations possible.

Materials and methods of research.

Instrument. The planning of an assessment instrument is a systematic and rigorous design process that has various purposes, including defining the objectives and competencies to be assessed, selecting the format and types of questions to be used, refining and revising the content, defining the assessment criteria, and validating them. Each of these steps requires ensuring its quality and reliability.

As a starting point for the planning of the instrument, research was carried out within the educational field on tests to measure reasoning. The results of this search show that the tests used, for the most part, refer to formal reasoning and its location based on the types that are defined for that purpose [3]. On the other hand, in the case of the IRI, only activities and suggestions of tasks were identified to promote this type of reasoning with application to disciplines [4].

Therefore, designing an instrument for the evaluation of cognitive processes in high school physics would allow measuring the students' ability to understand the concepts and apply them to new situations; offering teachers the possibility of adapting teaching based on two types of diagnosis: that of prior knowledge about the contents and about the execution of the cognitive processes that have to do with the appropriation of the knowledge subject to teaching and learning.

The planning of an assessment instrument is essential to ensure its effectiveness and validity. In this study, an instrument was designed to measure IIR in the specific context of high school physics. The literature review revealed a notable scarcity of instruments in Spanish designed to assess the RII, especially in the field of high school physics. Although some studies were found that addressed the characterization and determination of this type of reasoning, only two were validated instruments in Spanish to assess the IIR [5], but none in the context of high school physics.

Considering this, it was decided to focus on topics related to Uniform Rectilinear Motion (URM) and Uniformly Accelerated Rectilinear Motion (UARM), due to their relevance in the high school physics curriculum and their potential to assess students' RII in concrete and relevant situations. It is important to note that the evaluation of the RII is not limited to a simple dichotomous classification of students' reasoning, but involves considering the influence of the context and recognizing the complexity inherent in the reasoning process. Therefore, assessment instruments should avoid simplistic categorizations and consider the diversity of cognitive processes involved in the development of reasoning.

To summarize, the design of this instrument represents a crucial step towards the understanding and improvement of teaching and learning processes in high school physics. By addressing the complexity of the RII and its relationship with disciplinary knowledge, this study contributes to filling an important gap in the educational literature and offers new perspectives for the evaluation and development of reasoning in the school setting.

Marzano and Kendall's Taxonomy in the Design of Instrument Items.

Concerning the elaboration of the items that finally made up the instrument, the task begins with the formulation of a pertinent taxonomy in which the performance criteria of each taxonomic

level are specified. To achieve this objective, it has been taken into account guidelines that are recommended to be considered in the preparation of the items, such as aspects to be evaluated (the traits to be assessed) and the levels of skill, execution, or competence (indicating the score assigned to each aspect to be evaluated, which adequately represents the judgment about how good the execution of the task was) [6].

In this study, the Taxonomy of Marzano and Kendall was taken as a basis, so at this stage, it is suggested to prepare a table containing how the reagents have been constructed and their justification, including the method used, which responds to the educational objectives referred to in the taxonomy. It is recommended that at this point in the design, before submitting the reagents for approval by expert judgment, they are checked for errors in spelling and wording, thus guaranteeing their clarity [7].

However, within the framework of the URM and UARM themes, a set of concepts was chosen for the design of the items, among which are: velocity, instantaneous velocity, average velocity, acceleration, vector, and scalar magnitudes. However, it should be noted that in the design of the items not only were the aforementioned topics decisive, but the design criterion prevailed that the content of the item allows the evaluation of the reasoning processes within the framework of these topics, as suggested by the taxonomic levels supported by the Taxonomy of Marzano and Kendall.

In this regard, it is important to note that opting for the Marzano and Kendall Taxonomy has advantages over other taxonomies used to evaluate the IRI. For example, it is common to use the SOLO Taxonomy and Bloom's Taxonomy, however, these do not have the specifications that Marzano and Kendall's Taxonomy call *educational objectives*, which serve as references when specifying the type of tasks that would allow locating a specific cognitive process.

Table 1 shows the cognitive processes that the taxonomy assesses and the objectives to be evaluated in each of them. These objectives have the function of determining the level of the task to design the items that will comprise the test. Thus, the design of the reagents finds a first guideline in its approach, however, it is also necessary to know how the reagents will be able to obey what the objectives refer to.

Table 1 – Educational Objectives to Evaluate Cognitive Processes in the Taxonomy of Marzano and Kendall at Level 4 corresponding to the “Cognitive System”

Levels of the Cognitive System	Educational Objectives	Cognitive Process
Recall	Students recognize the characteristics of information, but they do not necessarily understand the structure of knowledge or differentiate criticism from non-critical components.	Recognize
	Students produce information features, but they do not necessarily understand the structure of knowledge or differentiate critical from non-critical components.	Name
	Students produce information features, but they do not necessarily understand the structure of knowledge or differentiate critical from non-critical components.	Execute
Comprehension	Students identify the basic structure of knowledge and critical versus non-critical characteristics.	Integration
	Students identify the basic structure of knowledge and critical versus non-critical characteristics.	Symbolization
Analysis	Students identify important similarities and differences between the components of knowledge.	Relates
	Students identify super-ordered and subordinate categories related to knowledge.	Classification
	Students identify errors in the presentation or use of knowledge	Error analysis

	Students construct new generalizations or knowledge-based principles	Generalization
	Students identify specific applications or logical consequences of knowledge	Specification
Utilization	Students use knowledge to make decisions or make decisions about knowledge.	Decision-making
	Students use knowledge to solve problems or solve problems about knowledge.	Solving problems
	Students use knowledge to generate and test hypotheses or generate and test hypotheses about knowledge.	Experimentation
	Students use knowledge to conduct research or conduct research on knowledge.	Investigation
Note: Adaptation by Marzano and Kendall		

Therefore, for its elaboration, Marzano and Kendall first propose certain conditions that the items or tasks must have to evaluate a cognitive process. Second, given the conditions, they offer some tasks or activities that are appropriate to what is requested. For example, Table 2 shows the cognitive process of “Classification” with its respective educational objective, so to achieve this, it is required that the three characteristics described in this table are met. Based on these conditions, it is then suggested that some tasks involving pictograms, graphic organizers, and graphics be carried out. However, Marzano and Kendall state that they can also promote other cognitive processes, so it is therefore necessary to always take into account the domains of knowledge, the educational objectives, and the conditions for which mental processes occur.

About the above, it was also decided to rely on the teaching-learning tasks suggested by Pimienta-Prieto to develop competencies such as inquiry into prior knowledge and promote the understanding of information, since the author also offers ways for the writing of instructions to involve task-specific cognitive processes.

Table 2 – Suggested Accomplishments in Tasks to Assess the Cognitive Process of “Classification”

<p>Classification Definition: organization of knowledge into meaningful categories Note: Although it is a process that occurs naturally in human beings when talking about classifying within the level of analysis, the process can be very challenging</p>	<p>For classification to be effectively achieved, the following is required:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Identify the characteristics that define the elements to be classified - Identify a higher category to which the elements belong and explain why they belong to it - Identify one or more subordinate categories of the items to be classified and explain why they are related
Note: Adapted from Marzano and Kendall	

Along these lines, Table 3 presents two examples of items that were chosen for the RII instrument. Likewise, it must be remembered that for reliability, that is, the consistency of what the items intend to measure in an instrument for the evaluation of learning [8], It is necessary that five items measure the same category, with three being the minimum items, because in this way chance is avoided, so in the end, to be submitted to the judgment of experts, a total of 22 items were obtained.

Table 3 – Example of the reagents that were designed for the RII instrument

Items	Expected responses to assess cognitive processes	
	Symbolizes	Classified

Item 1. Reagent 1. Make a comparative table between the types of rectilinear movement described in the text.	They differ in that the MRU carries a constant velocity, while the MRUA its velocity changes over time. It does not consider the similarity that both are in a straight line, they use the same variables and they do not consider the mass of the object	They are distinguished by the fact that the MRU carries a constant speed, while the MRUA changes its speed over time. It also considers the similarity that both are in a straight line, uses the same variables, and does not consider the mass of the object
Item 5. Reagent 1. He argues what would happen if the screwdriver encounters some obstacles in its path.	Generalizes	
	The expected answer should contain: 1. There would be a change in speed or 2. There would be acceleration or deceleration or 3. It would be MRUA or 4. There is a change of direction	
Note: Some of the items are generated by an activity such as a reading or previous exercise. According to the Technical Manual for Developing Items to Assess Competencies, a task can generate several items, leaving a total of 26 items distributed in 12 items. Own elaboration.		

Once the design of the instrument to evaluate the reasoning processes has been completed, it is necessary to have a reference that allows the components of the RII to be located with the cognitive processes of the levels that make up the Marzano and Kendall Taxonomy. The purpose of this is to provide a means of translating cognitive levels in terms of components of the RII, in addition, this will allow us to collect evidence on variations in the RII.

Table 4 – Correspondence of the Cognitive System of Marzano and Kendall's Taxonomy and the Components of the RII

Cognitive System	Cognitive Process	Level	Component of RII
Recall	Recognize	I	Making judgments or predictions
	Name		
	Execute		
Comprehension	Integration	I	Making judgments or predictions
	Symbolization		
Analysis	Relate	II	Use or integrate priority knowledge
	Classify		
	Analyze for errors		
	Generalize		
	Specify		
Utilization	Decision-making	III	Articulate argument-based evidence
	Solving-problems		
	Experimentation		
	Investigation		
Note: The four cognitive levels used in the Cognitive System of Marzano and Kendall's Taxonomy correspond to the three components of the RII. I feel that Remembrance and Understanding those who refer to the first component. Likewise, each of these cognitive levels has the implicit processes that are executed. Own elaboration.			

Instrument Piloting. In this phase, different technical and content reviews are carried out to ensure that the reagents are error-free and free of confusion in what is sought to be evaluated [9]. Therefore, in this stage, actions are carried out such as submitting the items to the judgment of experts to promote the correspondence of the items with what is sought to be measured, carrying out a subsequent validation taking into account the comments and suggestions of the experts to eliminate the irrelevant variance in the items [10]. Once this validation is completed, it is necessary to launch (pilot) the IIR instrument with a similar population [11] to which we would work in future research, which in this case are students between 15 and 18 years old who study high school,

to perfect the relevant details, such as instructional design, understanding of the task, among others before its administration [12].

Thus, the actions carried out in this step are intended to provide evidence that supports that the RII instrument measures the cognitive processes that it must measure. That is why, based on the design of the items of the RII instrument, the test was submitted to the judgment of 12 experts, and each of the 22 items was validated in terms of comprehension and relevance under a Likert scale, whose weighting was: 4 is "high level of understanding/relevance, and 1 is "not understandable/relevant". This questionnaire was sent through a Google form.

Validation by the experts yielded the following results: the instrument had a general satisfaction of the items in comprehension and relevance of 73, corresponding to the reliability range of the global Aiken V coefficient. This means that, in general terms, the instrument is reliable, since a confidence of 95% and a coefficient between the 7 and 1 ranges were considered [13].

However, it should be recognized that as a result of some of the suggestions and recommendations of the experts, such as those shown below, an analysis of the experts' agreement was carried out, which resulted in a second drafting of items to be submitted to the pilot test with NMS students.

1. For item 2, item 4: "Change the question to in which units were time represented? as only reading is referred to".

2. For question 1 of item 5: "The question loses a little context by simply asking you to draw a motorcycle, it would be better to add it to the context of item 3, ask "Make a drawing where you represent Juan's journey on a motorcycle at a speed of 20km/h", in this way it is already required to identify the beginning (his work) the end (his house) the distance (10km) and the speed of the motorcycle that is necessary for the next question.

3. Of the items in general: "In general, all the questions have a good level of belonging, only one or two I consider would be outside the range that is sought. My suggestion is to seek to rethink them".

Thus, in response to the recommendations to separate, modify, and/or add some reagents ("*Extra items for the MRU-MRUA connection with Space-time*"; "*here I would ask to calculate considering the MRU variables, at what time would Juan arrive at your house?*"; "*Differentiate between Fundamental and Derived units for a better understanding and generate greater scope in the question*"), RII's instrument to carry out the pilot test resulted in an extension/separation of the reagents to four more, resulting in a total of 26.

Once the adjustments have been made per the suggestions and recommendations of the expert judgment, it is necessary to remember that a minimum of three items that evaluate the same cognitive process are necessary to avoid random answers [14] and, in this way, consider the correct execution of the cognitive process in question. It is also important to clarify that the instrument is intended to be applied under the real conditions that occur in the classrooms. On the other hand, according to the number of items, it is the size of the sample for piloting.

Concerning the above, the sample was selected in a simple probabilistic way at random, taking care that the characteristics of the population were similar to the population where the instrument would be applied [15]. In this way, the sample size was obtained through an arithmetic operation where the total number of items is multiplied by the minimum number of items to evaluate the same task [16], in this case, a cognitive process. In this way, since there are 26 items, multiplying by 5 (assuming that each cognitive process has several items), results in a minimum sample of 130 individuals. However, given the access facilities that the institution provides to carry out the piloting, it was carried out with 212 students who have similar characteristics to the students with whom the intervention would be carried out. Thus, there were 26 items whose responses evaluate cognitive processes according to the Taxonomy of Marzano and Kendall.

Thus, the inclusion criteria of the subjects that were chosen for piloting were the following:

1. Adolescents aged 15-18 years
2. Graduated from public secondary school
3. Public high school students
4. Attending 2do. the 4th. semester
5. Have had a previous Physics course (high school or previous semesters)

Exclusion criteria:

1. Not having answered all the items

Results and its discussion.

Once the design of the instrument was completed, the piloting of the 26 reagents to 212 high school students was carried out. This resulted in only 41% of the students in the sample achieving an ideal cognitive level (integration, classification, or specification). However, some approached the minimum number of items necessary to consider the execution of the cognitive process, which are shown in Table 5. As for the average time to perform the test, it was 60 min.

Table 5 – Summary of Pilot Results

	Cognitive processes with more correct answers		
	Integration	Classification	Specification
2 correct	30	42	39
3 correct	29	20	38
Note: The “2 correct” refers to the fact that at least two items were answered as expected, remembering that for the cognitive process level to be valid, it is necessary to have at least 3 expected answers. Own elaboration.			

These results allowed for further adjustments to be made, taking into consideration the observations made at the time of providing the RII instrument, as well as the suggestions and recommendations made by the students. For example, during the application of this pilot, recurrent doubts were found in the understanding of the concepts: of variable, magnitude, and unit. This caused some confusion when writing their answers, however, neither the experts nor the author of the instrument realized it when designing and evaluating the items, since they are concepts that are used in other science subjects (and that have been carried out since the secondary level) and familiarity was assumed.

Given that the cognitive levels of students can be located in the transition from level I to II of the RII, that is, they go from making judgments or predictions to beginning to use or integrate priority knowledge, it is evident that the cognitive processes of high school students are not reflected in standardized tests of performance and scientific reasoning. In addition to difficulties in understanding basic science concepts, some items needed modifications in the wording to avoid confusion. For example, students indicated that some instructions or questions were long and tiring, so they were adapted to be more concise and direct. Table 6 shows a comparison between the reagents used during piloting and those modified according to the students' observations and recommendations

Table 6 – Modification of RIIF Instrument Items for Better Understanding for Students

Item Pilots	Item considering the observations/recommendations of the piloting students
Item 2. Q4 According to the reading, what other units do you identify that can be measured in time?	Item 3*. Q4 Identify in the situation described in this item, the units used to measure time

Item 3. Q3 According to the text, how do you distinguish that it is a question of speed and not speed?	Item 4. Q3 Considering that the concepts of <i>speed</i> and <i>speed</i> are different, associate the following statements with an X on your answer sheet:
Item 3. Q1 According to the reading, make a drawing including the variables involved where you represent John's journey on a motorcycle, from his home to work, considering that he travels a distance of 10 km with a speed of 20 km/h.	Item 4. Q1 Make a drawing that includes the variables of the MRU and MRUA to represent the following: <i>a motorcycle ride from John's house to his work. Consider a distance of 10 km and a speed of 20 km/h</i>
Item 5. Q1 What type of rectilinear motion do the above images belong to?	Item 6. Q1 LOOK AT THE FOLLOWING IMAGE AND ANSWER THE QUESTION: What type of rectilinear motion do the images belong to?
Item 8. Q2 From the following image, answer the paragraphs: What is the distance that the second car travels with respect to the first?	Item 9. P2 LOOK AT THE FOLLOWING SEQUENCE OF IMAGES AND ANSWER THE QUESTIONS: How far does the second car travel from the first? Consider the starting point of 0 m.
Item 10. Q1 Make a drawing where you represent the previous graph. Consider the necessary variables.	Item 11. Q1 Make a sequence of drawings of the variations shown in the previous graph. Consider the variables involved.
Item 11. Q2 What variable(s) would you need to reduce or increase for the motorcycle driver to reduce the time of arrival at a destination?	Item 12. Q2 What would happen over <u>time</u> if: 1. The variable of speed increases with respect to distance 2. The variable of distance increases with respect to speed
Note: The modifications where the items generated more doubts in the students are shown, as well as the instruction that accompanies it. Likewise, the format of the presentation of the instrument had a modification to facilitate fluency in reading. *Item 2 was changed to item 3 because question 3 of item 1 was chosen to be an independent item. Hence, he modifies the sequence of the following ones. Own elaboration.	

Finally, after attending to the pilot's suggestions, it is necessary to administer the instrument with clear instructions, defined time limits, and considering the environmental conditions, as well as the supervision and safety of the instrument and the students. This administration seeks to guarantee standardized conditions, which contributes to the validity of the interpretation of the results. However, since the RII instrument aims to evaluate reasoning processes under usual teaching conditions, environmental factors such as external noise, ventilation, lighting, hygiene, and the volume of students per classroom were not controlled in this research.

Conclusion.

The Informal Inferential Reasoning in Physics (RIIF) instrument is useful to measure the cognitive processes of high school students, particularly teachers to carry out a cognitive diagnosis that can be the basis for the development of activities and/or tasks and consider not only the thematic contents of the curriculum and program, but also the cognitive processes that are desired to be developed in students in order to acquire learning in an activation and execution of reasoning over memorization.

Nevertheless, the instrument has thematic limitations, since it only focused on the MRU and the MRUA, so it would be convenient to extend it to other thematic domains of physics to obtain a complete diagnosis of the baccalaureate course. However, this process would require a thorough review of both the curricula and the design of the items.

On the other hand, from a statistical point of view, it is desirable to complement the results obtained with data from other statistical tests to achieve greater precision in the measurement of cognitive processes. For example, the use of structural equation modeling could be beneficial, since this technique allows identifying and understanding the underlying factors of a latent variable (set of indicators to measure the same cognitive process), such as the cognitive processes

considered in the taxonomy that supports the design of the instrument, allowing a more precise interpretation of the cognitive level to be measured.

REFERENCES

- 1 Zieffler A. (2019) et al. A Framework To Support Research on Informal Inferential Reasoning. *Statistics Education Research Journal*. Vol. 7. №2004. P. 40-58
- 2 INEE. Guía para la elaboración de instrumentos de evaluación. Instituto Nacional para la Evaluación de la Educación (INEE). México. 2019. 145 p.
- 3 Zaragoza Vega O., Gutiérrez Pérez M.P. (2019) Manual Técnico para la Elaborar Reactivos para Evaluar Competencias. Primera. Guadalajara: Universidad de Guadalajara. P. 7-88
- 4 Araya Ramírez N. (2020) Las habilidades del pensamiento y el aprendizaje significativo en matemática, de escolares de quinto grado en Costa Rica. *Actualidades Investigativas en Educación*. Vol. 14. P. 1-30
- 5 Perez-González L.A. (2019) Análisis de la conducta de las habilidades de razonamiento. *Aproximaciones al Estudio del Comportamiento y sus Aplicaciones*. Volumen II. Primera / ed. Riveros-Zepeda I. et al. Ocotlán: Universidad de Guadalajara. P. 164-194
- 6 Bronkhorst H. (2020) et al. Logical Reasoning in Formal and Everyday Reasoning Tasks. *Int J Sci Math Educ. International Journal of Science and Mathematics Education*. Vol. 18. №8. P. 1673-1694
- 7 Nugroho S.E., Waslam. (2020) Physics experiment activities to stimulate interest in learning physics and reasoning in high school students. *J Phys Conf Ser*. Vol. 1567. №2. 106 p.
- 8 Prestiani V., Irwan, Arnawa I.M. (2021) The Development of Learning Design for Polyhedron Based on Realistic Mathematic Education for Grade VII of Junior High School Students. *J Phys Conf Ser*. Vol. 1742. № 1. 89 p.
- 9 Andriani P. (2019) et al. Exploring informal inferential reasoning: The case of comparing two data sets problem. *J Phys Conf Ser*. Vol. 1157. №4. 78 p.
- 10 Ben-zvi D., Fielding-wells J., Ben-zvi D. (2019) The Role of Explanations and Context in Informal Inferential Reasoning Among Sixth Grade Students'. *Proceedings of the Sixth International Research Forum on Statistical Reasoning, Thinking, and Literacy*. P. 1-10
- 11 Doerr H.M., Delmas R., Makar K.A. (2019) Modeling approach to the development of students' informal inferential reasoning. *Statistics Education Research Journal*. Vol. 16. №2. P. 86-115
- 12 Schindler M., Seidouvy A. (2019) *Informal Inferential Reasoning and the Social: Understanding Students' Informal Inferences Through an Inferentialist Epistemology*. Springer International Publishing, P. 153-171
- 13 Setyani G.D., Kristanto Y.D. (2020) A Case Study of Promoting Informal Inferential Reasoning in Learning Sampling Distribution for High School Students. *SJME (Supremum Journal of Mathematics Education)*. Vol. 4. №1. 64 p.
- 14 Lugo Armenta J.G. (2021) Niveles de razonamiento inferencial sobre los estadísticos chi-cuadrada y t-student. Universidad de Los Lagos. 1431 p.
- 15 Merino C., Livia J. (2019) Intervalos de confianza asimétricos para el índice la validez de contenido: un programa Visual Basic para la V de Aiken. *Anales de Psicología*. Vol. 25, №1. P. 169-171
- 16 Soriano Rodríguez A.M. (2019) Diseño y validación de instrumentos de medición. *Diá-logos*. №14. P. 19-40

ОРТА МЕКТЕП ФИЗИКАСЫНДАҒЫ БЕЙРЕСМИ ЛОГИКАЛЫҚ ПАЙЫМДАУДЫҢ КОГНИТИВТІ ДЕҢГЕЙЛЕРІН БАҒАЛАУ ҚҰРАЛЫН ӘЗІРЛЕУ

Андатпа.

Бейресми пайымдау (ИР) – негізгі сипаттамасы оқушының қоршаған ортасын ескеру, бейресми және формальды пайымдау болып табылатын танымдық формальды пайымдау әдетте орта мектептегі физика сияқты жаратылыстану курстарында насихатталады және жасөспірім кезеңінде дамып, бекітіледі. Зерттеудің мақсаты әрбір когнитивтік процесте қол жеткізуге болатын нәтижелер тұрғысынан егжей-тегжейлі берілген Марзано мен Кендалл таксономиясының білім беру мақсаттарына негізделген элементтермен ИР өлшеу әдістерінің құрылысын зерттеу болып табылады. Сол сияқты негізгі физика ұғымдары Бірыңғай түзу сызықты қозғалыс (URM) және Бірқалыпты үдетілген түзу сызықты қозғалыс (UARM) тақырыптары қамтылған. Бұл зерттеудің өзектілігін 12 сарапшы бағалады. Пилоттық сынама 15 пен 18 жас аралығындағы 212 жоғары сынып оқушыларымен жүргізілді. Зерттеу нәтижелері физиканы оқытуға қажетті когнитивті процестерді бағалау әдісінің сенімділігі мен негізділігін көрсетті (Айкеннің $V = ,73$). Бұл эксперимент тақырыптық оқу бағдарламасының мазмұнын еске түсіруден бастап білімді талдау мен пайдалануға дейінгі когнитивтік процестерді біртіндеп ынталандыру үшін бейімдеуді қалайтын мұғалімдерге арналған пайдалы әдіс болып табылады.

Негізгі сөздер: бейресми логикалық ойлау, танымдық процестер, орта мектеп физикасы, орта мектеп оқушылары, таксономия Марцано және Кендалла.

РАЗРАБОТКА МЕТОДОВ ОЦЕНИВАНИЯ КОГНИТИВНЫХ УРОВНЕЙ НЕФОРМАЛЬНЫХ ИНФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ РАССУЖДЕНИЙ В ФИЗИКЕ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Аннотация.

Неформальное логическое рассуждение (англ. Informal Inferential Reasoning, IIR) - это когнитивный процесс, основная характеристика которого заключается в учете среды учащегося, неформального и формального рассуждения, причем последнее, как правило, продвигается на курсах науки средней школы, таких как физика, и на курсах который разрабатывается и консолидируется на подростковом этапе. Целью исследования является рассмотрение построения методов для измерения IIR с элементами, основанными на образовательных целях таксономии Марцано и Кендалла, которые детализированы с точки зрения производительности, которая должна быть достигнута в каждом когнитивном процессе. Аналогично, ключевые понятия физики рассматриваются из тем Uniform Rectilinear Motion (URM) и Uniformly Accelerated Rectilinear Motion (UARM). Метод был оценен 12 экспертами на предмет понимания и актуальности, и был проведен пилотный тест с выборкой из 212 старшеклассников в возрасте от 15 до 18 лет. Результаты показали надежность и достоверность метода (V Айкена = .73) для оценки когнитивных процессов, необходимых для изучения физики. Этот эксперимент является полезным методом для учителей, которые хотят адаптировать тематическое содержание учебной программы для постепенного поощрения когнитивных процессов, начиная от отзыва до анализа и использования знаний.

Ключевые слова: неформальное логическое мышление, когнитивные процессы, физика средней школы, старшеклассники, таксономия Марцано и Кендалла.

REFERENCES

- 1 Zieffler A. (2019) et al. A Framework To Support Research on Informal Inferential Reasoning. *Statistics Education Research Journal*. Vol. 7. №2004. P. 40-58 [in English]
- 2 INEE. Guía para la elaboración de instrumentos de evaluación. Instituto Nacional para la Evaluación de la Educación (INEE). México. 2019. 145 p. [in English]
- 3 Zaragoza Vega O., Gutiérrez Pérez M.P. (2019) Manual Técnico para la Elaborar Reactivos para Evaluar Competencias. Primera. Guadalajara: Universidad de Guadalajara. P. 7-88 [in English]
- 4 Araya Ramírez N. (2020) Las habilidades del pensamiento y el aprendizaje significativo en matemática, de escolares de quinto grado en Costa Rica. *Actualidades Investigativas en Educación*. Vol. 14. P. 1-30 [in English]
- 5 Perez-González L.A. (2019) Análisis de la conducta de las habilidades de razonamiento. Aproximaciones al Estudio del Comportamiento y sus Aplicaciones. Volumen II. Primera / ed. Riveros-Zepeda I. et al. Ocotlán: Universidad de Guadalajara. P. 164-194 [in English]
- 6 Bronkhorst H. (2020) et al. Logical Reasoning in Formal and Everyday Reasoning Tasks. *Int J Sci Math Educ. International Journal of Science and Mathematics Education*. Vol. 18. №8. P. 1673-1694 [in English]
- 7 Nugroho S.E., Waslam. (2020) Physics experiment activities to stimulate interest in learning physics and reasoning in high school students. *J Phys Conf Ser*. Vol. 1567. №2. 106 p. [in English]
- 8 Prestiani V., Irwan, Arnawa I.M. (2021) The Development of Learning Design for Polyhedron Based on Realistic Mathematic Education for Grade VII of Junior High School Students. *J Phys Conf Ser*. Vol. 1742. №1. 89 p. [in English]
- 9 Andriani P. (2019) et al. Exploring informal inferential reasoning: The case of comparing two data sets problem. *J Phys Conf Ser*. Vol. 1157. №4. 78 p. [in English]
- 10 Ben-zvi D., Fielding-wells J., Ben-zvi D. (2019) The Role of Explanations and Context in Informal Inferential Reasoning Among Sixth Grade Students'. *Proceedings of the Sixth International Research Forum on Statistical Reasoning, Thinking, and Literacy*. P. 1-10 [in English]
- 11 Doerr H.M., Delmas R., Makar K.A. (2019) Modeling approach to the development of students' informal inferential reasoning. *Statistics Education Research Journal*. Vol. 16. №2. P. 86-115 [in English]
- 12 Schindler M., Seidouvy A. (2019) Informal Inferential Reasoning and the Social: Understanding Students' Informal Inferences Through an Inferentialist Epistemology. *Springer International Publishing*, P. 153-171 [in English]
- 13 Setyani G.D., Kristanto Y.D. (2020) A Case Study of Promoting Informal Inferential Reasoning in Learning Sampling Distribution for High School Students. *SJME (Supremum Journal of Mathematics Education)*. Vol. 4, №1. 64 p. [in English]

14 Lugo Armenta J.G. (2021) Niveles de razonamiento inferencial sobre los estadísticos chi-cuadrada y t-student. Universidad de Los Lagos, P. 1-431 [in English]

15 Merino C., Livia J. (2019) Intervalos de confianza asimétricos para el índice la validez de contenido: un programa Visual Basic para la V de Aiken. Anales de Psicología. Vol. 25, №1. P. 169-171 [in English]

16 Soriano Rodríguez A.M. (2019) Diseño y validación de instrumentos de medición. Diá-logos. №14. P. 19-40 [in English]

Information about authors:

Victor Alfonso Crispin Castrejon – **corresponding author**, university of Guadalajara Secondary Education System Lycée №7, PhD Cognition and Learning Guadalajara, Jalisco, Mexico

E-mail: vac.castrejon@outlook.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8474-0783>

Информация об авторах:

Виктор Альфонсо Криспин Кастрехон – **основной автор**, Лицей №7 системы среднего образования университета Гвадалахары, PhD по познанию и обучению Гвадалахара, Халиско, Мексика

E-mail: vac.castrejon@outlook.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8474-0783>

Авторлар туралы ақпарат:

Виктор Альфонсо Криспин Кастрехон – **негізгі автор**, Гвадалахара университетінің орта білім беру жүйесінің №7 лицейі, таным және оқыту саласындағы PhD, Гвадалахара, Халиско, Мексика

E-mail: vac.castrejon@outlook.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8474-0783>

S.Zh. Zhanzhigitov*

A.Myrzakhmetov Kokshetau University
Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

*e-mail: srymphd@gmail.com

PEDAGOGICAL STRATEGIES FOR THE DEVELOPMENT OF LINGUOCONFLICTOLOGICAL COMPETENCE OF LAWYERS: MODERN CHALLENGES AND REQUIREMENTS

Abstract.

In today's multilingual and multicultural world, where globalization and intercultural contacts are becoming more widespread, linguistic and conflict-related competencies of lawyers come to the fore as key factors for professional success and effective interaction. The study highlights the need for a deep understanding of cultural and linguistic nuances in legal practice. The main purpose of this study is to analyze modern strategies and approaches to the progress of linguistic and conflict-related competencies of lawyers. The research is based on a set of methodological approaches, including a review of relevant literature, conducting surveys among lawyers, and experiments among law students. Surveys and experiments have identified key areas for further studying the impact of intercultural communication and conflict management on the professional activities of lawyers. In particular, the effectiveness of educational programs and pieces of training aimed at developing intercultural sensitivity and intercultural communication skills was evaluated. The study confirms the importance of developing linguistic and conflict-related competencies for lawyers in the context of globalization and cultural diversity. The results of the study serve as a basis for improving educational programs and preparing lawyers for successful work, emphasizing the need to adapt cultural and linguistic competencies in professional activities.

Key words: pedagogical strategies, competence, competency, law, linguoconflictology, linguoconflictological competence, intercultural communication.

Introduction.

Last year, the public administration strategy in the Republic of Kazakhstan was based on the concepts of a service state, service provision, and people orientation (as stated in RK President's Decree No. 522 dated February 26, 2021, approving the development concept of the RK public administration until 2030). The agenda includes the transformation of law enforcement agencies and the judicial system, as well as issues related to their optimization. The state project "Kazakhstan Service Model of Police" has also been established. The principles of the service state are reflected in the concepts of "A state listening to the voice of the people" and "First the people – a model of human orientation" [1].

The strategies and programs of the service state place new demands on the labor market and professional education, emphasizing principles such as competence, service delivery, and people-centeredness [2]. It is important to highlight both soft skills (personal and business skills) and hard skills (professional competencies) and recognize their significance for specialists in industries related to public administration. Professionals in these fields should be guided in their professional development and be required to develop their own assessment tools and indicators.

Therefore, the study of linguoconflictological competencies by future lawyers at the university, specifically linguistic conflictological knowledge, and skills developed in the professional Kazakh language, will form the basis for their professional activities in the internal affairs bodies of the service and service model.

In all areas, conflict management competencies have become essential skills among fundamental professional competencies. However, university vocational education programs do not currently provide subjects that develop these competencies. Considering future lawyers, conflict management competence (including linguistic conflict management competence) should

be included as part of their professional competencies. The study results will serve as a basis for effectively developing the future human resources potential of the legal industry to provide legal services in the service model at a high professional level.

In the definition of near abroad, these competencies are considered an integral part of professional activity in the fields of law, business, and education. Successful interaction with partners, clients, and colleagues from different cultural environments requires the ability to effectively resolve conflicts and ensure high-quality communication. Thus, linguistic and conflictological competencies play an important role in a modern multilingual and multicultural society, enabling successful interaction and productive resolution of conflict situations at both the interpersonal and professional levels.

To begin our research, we strive to conduct an in-depth analysis of the works of scientists from near and far abroad. This will help us comprehensively understand the definition and significance of linguistic and conflict-related competencies in legal practice. This step is necessary to identify the fundamental aspects that underlie the use of language as a tool for managing and resolving conflicts within the framework of legal activity.

Linguistic conflict-related competencies in legal practice are essential for effective communication and understanding in diverse legal settings. M.Jacobs and K.Maryns [3] emphasize that these competencies are particularly vital for understanding communication nuances, especially with asylum seekers. They highlight the importance of negotiating meanings across different linguistic levels. T.Emelianova [4] discusses the necessity for lawyers to have English-language intercultural competence, which combines linguistic and sociocultural knowledge for professional interactions. J.Bergkamp, K.McIntyre, and M. Hauser [5] underline the need for cultural awareness to comprehend the cultural dimensions of legal practices. Additionally, J.López-Espino [6] points out the importance of interpreters in legal settings, emphasizing the significance of addressing language marginalization. Legal education focuses on developing these competencies, as evident in efforts to manage linguistic diversity by O.Lundberg, U.Lundqvist, A.Åkerblom, and S.Risenfors [7]. And to integrate it into legal documentation as shown by R.Zolkapli, H.Mohamad, M.Mohaini, N.Wahab and P.Nath [8]. Practical applications, such as using linguistic landscapes for translation skills, are explored by A.Algryani [9]. While B.Wahyoedi and I.Barus [10] emphasize the need for professional communicative competence in teaching English for legal purposes. The development of professional communicative competence for future lawyers is also highlighted by O.Chyzykova [11]. Additionally, fostering translanguaging practices is emphasized for educational inclusivity [12]. Legal competence development in the security sector shows the necessity of comprehensive legal knowledge and skills [13]. Ultimately, linguistic conflict-related competencies are indispensable for lawyers to ensure effective communication, understanding, and equitable legal outcomes. After identifying and emphasizing the importance of linguistic conflict-related competencies in legal practice, particularly in relation to effective conflict resolution and communication process management, our next research step will involve an in-depth analysis of the works of scientists from various countries. This analysis will examine the significance of lawyers' linguistic and conflict-related competencies within the contexts of globalization, technological advancements, and multicultural exchanges. Challenges in these areas are particularly evident in immigration law contexts [14], highlighting the increasing need for effective communication with asylum seekers to manage their narratives [3. – 376]. Therefore, legal education must prioritize the development of communicative competence for professional discourse as discussed by O.Kyrpychenko, I.Pushchyna, Y.Kichuk, N.Shevchenko, O.Luchaninova and V.Koval [15]. And the enhancement of law students' creativity through linguistic courses as noted by N.Akatova [16]. Furthermore, E.Glumova and E.Sokolova emphasizes that intercultural communicative competence is vital for lawyers in international settings [17]. While O.Avdevnina underlines the cultural and educational aspects of language in law [18].

By studying the works of scientists from various countries on modern challenges and requirements for the linguistic and conflict-related competencies of lawyers, we gain a deep understanding of how the evolution of public relations and technology impacts the legal profession. This understanding leads us to the next important aspect of our research, which is the analysis of works devoted to the development and improvement of these competencies within the realms of legal education and practice. Considering the identified challenges and requirements, it becomes evident that there is a need to adapt educational programs and methods of professional development to effectively form and strengthen the linguistic and conflict-related skills of current and future lawyers.

Research across education, psychology, and linguistics consistently highlights the importance of cultural and linguistic competence in diverse environments. R.Luquis, M.Pérez and S.Suarez [19] underline the need for skills to work effectively in multicultural settings, particularly in healthcare, which is also applicable to legal contexts. And other scholars as S.Kamau, A.Oikarainen, M.Juntunen, M.Koskenranta, H.Kuivila and M.Tomietto et al. supported this approach [20]. M.Bergroth, J.Esbert, N.Pepiot, S.Sierens, T.Dražnik and K.Worp [21] demonstrate how teacher education in linguistic and cultural sensitivity can inform legal education. While S. Li and M.Deocampo [22] emphasize the value of linguistic competence in educational materials for effective legal training. Additionally, C.Yan, A.Bachour, C.Pérez, L.Ansaldo, D.Santiago, Y.Jin, and L.Martinez [23] advocate for language justice in education, which is also relevant to legal fairness. Finally, O.Litinska, I.Ryzhenko, L.Simontseva, O.Pravotorova, T.Lien and N.Novak [24] caution against losing traditional values in legal education amidst modern challenges and suggest that digital technologies can enhance linguistic skills for a technology-driven legal field. And the same idea was discussed by T.Bondarenko et al. [25]. Synthesizing these findings suggests that developing cultural sensitivity, linguistic proficiency, and tech literacy is crucial for legal professionals to effectively serve diverse clients and uphold equity. In conclusion, our review of the literature on linguistic conflict-related competencies in the legal profession highlights the undeniable importance of these skills in today's multilingual and multicultural society. Research in fields such as education, psychology, and linguistics consistently demonstrates that a profound understanding of the cultural and linguistic characteristics of clients, colleagues, and all participants in the legal process facilitates more effective interaction, conflict management, and, ultimately, the achievement of justice.

Materials and methods of research.

This study analyzes the influence of linguistic and conflictological competencies on the professional activities of lawyers, focusing on the role of these competencies in intercultural interaction and solving legal problems. The study included conducting a survey among lawyers and an experiment among law students to assess their level of competence and understand the impact of linguistic aspects on legal practice.

We analyzed the lawyers' responses using materials collected through Google Forms in 2024. The survey included questions about professional experience, perception of intercultural communication, assessment of current challenges and requirements, as well as linguistic aspects in professional activities. The survey participants were 32 practicing lawyers from private and public organizations in Astana, aged 25 to 48 years, 21 of them women and 11 men. All study participants provided informed consent, and data confidentiality and anonymity of reporting were ensured. The subjects were informed that their participation in the survey was voluntary and they had the right to withdraw at any time.

In parallel, a pedagogical experiment was organized within the framework of a doctoral dissertation with the participation of 3rd year students of the specialty "Jurisprudence 6B04201". The experiment was conducted in three stages: identification, formation, and control, in experimental and control groups, to determine the level of legal terminological competence. 89

students participated in the experiment, of which 47 were in the experimental group and 42 were in the control group.

Thus, the study provides valuable data on the current state and needs in the field of linguoconflictological competencies of lawyers, supported by empirical data and theoretical analysis. The obtained results serve as a basis for further research and the development of educational programs aimed at improving intercultural communication and conflict-solving skills in the legal field.

Results and its discussion.

For a deeper and more comprehensive understanding of the topic "Development of linguistic and conflict resolution competencies among lawyers: analysis of modern challenges and requirements", a survey was conducted with 32 practicing lawyers and specialists in the field of intercultural communication and conflict management. The survey was conducted using Google Forms, and participants were asked a series of questions aimed at identifying their work experience, perceptions of intercultural communication, assessment of current challenges and demands, as well as the role of language skills and cultural understanding in their professional work.

The questions asked in the survey were as follows:

1. Experience and professional activities:

- What is your legal experience and specialization?
- With which culturally and linguistically diverse clients and colleagues do you interact most often?
- Can you provide examples of times when you have worked with clients or colleagues from different cultural backgrounds?

2. Perception of intercultural communication:

- How do you define intercultural communication and how important is it in your legal practice?
- What difficulties do you experience when interacting with representatives of other cultures? Can you provide specific examples?

3. Assessment of current challenges and requirements:

- What challenges and requirements related to intercultural communication do you encounter in your professional work?
- How do you see the impact of globalization on the work of lawyers, and what demands does this place on your competencies?

4. Linguistic aspects in professional activities:

- What roles do language skills and cultural understanding play in your work?
- Can you describe situations where language or cultural differences caused conflicts or misunderstandings during work?

5. Development of competencies:

- What methods and resources do you use to develop your intercultural and conflict management competencies?
- What changes or improvements to the legal education program do you believe are necessary to better prepare for cross-cultural work?

The data obtained from the survey was processed and analyzed anonymously in order to identify general trends. The findings will be used for further research and analysis of the impact of intercultural conflicts on the work of lawyers.

During the survey with practicing lawyers and specialists in the field of intercultural communication and conflict management, valuable insights were gained and the following issues were discussed:

Experience and professional activities. The respondents shared their many years of experience in the legal field, highlighting their specializations and main areas of activity. They

described the types of clients and colleagues with whom they interact most often, paying attention to their cultural and linguistic diversity. Examples of cases involving clients and colleagues from different cultural environments were given, emphasizing the features and complexities of such interactions.

1. Diverse client base: Respondents noted that their practices include clients from a variety of nationalities and cultural backgrounds. For example, one participant mentioned that he often deals with clients from Asian countries, while another mentioned working with clients from various European countries.

2. Interaction with colleagues: Some respondents emphasized the importance of effective communication and interaction with colleagues, especially in international team projects. For example, one of the participants spoke about his experience collaborating with lawyers from different countries in preparing large international transactions.

3. Cultural context: The responses also mentioned ways in which different cultural backgrounds and norms of behavior may influence a lawyer's work. For example, one of the respondents shared his experience in resolving disputes between clients from different countries, where it is necessary to take into account their different views on legal issues and principles.

4. Difficulties of intercultural interaction: Some respondents also described the difficulties they face when working with clients and colleagues from different cultures. For example, disagreements in the interpretation of legislation or views on ethical standards can cause conflicts and difficulties in conducting business.

Perception of intercultural communication: Respondents identified intercultural communication as a key aspect of their professional activities and expressed their belief in its importance. They described the difficulties they encounter when interacting with representatives of other cultures and provided specific examples of how to solve them.

1. Differences in communication style: Respondents noted that different cultural contexts could influence communication style and preferences. For example, one interviewee mentioned that when working with Japanese clients, he had to pay more attention to nonverbal cues and respect traditional forms of politeness, which helps establish trust and successfully resolve legal issues.

2. Language barriers and misunderstandings: Some respondents described difficulties related to language differences and translating documents or interpreting legal terms. For example, a lawyer specializing in international transactions described a case where an incorrect translation of one of the provisions of a contract led to a misunderstanding between the parties and a dispute.

3. Cultural norms and values: The responses also mentioned instances where cultural differences are perceived as a challenge in the communication process. For example, respondents described situations where different ideas about fairness or obligations can lead to misunderstandings between parties to a case and complicate resolution.

Assess current challenges and requirements: Respondents discussed the challenges and requirements associated with intercultural communication in their professional activities. The impact of globalization on the work of lawyers and the competencies required of them was highlighted.

1. International Transactions and Multicultural Clientele: A lawyer working in the field of international transactions shared his experience of working with clients from different countries. He noted that every year the number of clients from different cultural backgrounds increases, which requires him not only to have a deep understanding of international law but also the ability to effectively interact with representatives of different cultural contexts. For example, he mentioned a time when working with clients from Asia; he had to take into account their business culture and consider traditional values and norms of behavior.

2. Global conflicts and legal aspects: Another respondent, specializing in international conflict resolution, highlighted the impact of globalization on the complexity of legal situations.

He noted that with increasing global connections and the movement of people between countries, new types of conflicts are emerging that require a deep understanding of international law and the ability to work with different legal systems. For example, he cited a case where, when resolving a dispute between companies from different countries, it was necessary to take into account both national laws and international agreements, which required a comprehensive study and development of a strategy for resolving the dispute.

Linguistic aspects in professional activity: The survey examined the role of language skills and cultural understanding in the work of lawyers. Respondents shared situations where linguistic or cultural differences caused conflicts or misunderstandings in the course of work.

1. Negotiations with foreign clients: One of the lawyers shared his experience of negotiations with clients from different countries. He cited an instance where language barriers and differences in cultural nuances led to misunderstandings between his client and the counterparty. At the same time, he emphasized that thanks to his knowledge of a foreign language and the client's culture, he was able to successfully resolve the conflict and reach a mutually beneficial agreement.

2. Translation of contracts: Another lawyer gave an example of a situation where an incorrect translation of a contract led to a conflict between the parties to the transaction. Because of an error in translation, disagreements arose regarding legal terms and the terms of the agreement. This example shows how important it is not only to speak the language but also to have professional translation skills when working with documents in different languages.

3. Cultural differences of clients: The third respondent shared an experience where he encountered cultural differences while interacting with clients from different countries. He noted that understanding the traditions, values, and norms of behavior of clients helps him effectively conduct business and prevent conflicts. For example, given the hierarchical nature of foreign business structures, he adapted his approach to negotiations, which contributed to the successful completion of the transaction.

Development of competencies: The respondents described the methods and tools they use to develop their intercultural and conflict management competencies. They also made suggestions for changes or improvements in the educational program for lawyers to better prepare them for intercultural work.

1. Teaching foreign languages: One of the respondents noted that, in order to develop intercultural competencies, he is actively involved in studying foreign languages. He gave an example of using online courses and language apps to improve his language skills, which helps him better understand and interact with clients from different cultural backgrounds.

2. Participation in international educational programs: Another respondent shared his experience of participating in international educational programs and seminars on intercultural communication. He mentioned that such events not only allow one to broaden one's horizons and deepen knowledge in this field, but also provide an opportunity to exchange experiences with colleagues from different countries.

3. Professional trainings and seminars: The third respondent noted that he regularly attends professional trainings and seminars on intercultural communication and conflict management. He emphasized the importance of such activities for developing skills in conflict management and effective interaction with representatives of different cultural contexts.

4. Active participation in international projects and exchanges: Some respondents mentioned their participation in international projects and program exchanges, where they had the opportunity to work with colleagues from different countries and immerse themselves in their cultural environment. Such experiences promote the development of intercultural skills and an understanding of differences in mentality and approaches to the practice of law.

Interviews with practitioners in this field provided valuable information about the importance of intercultural communication and conflict management in the professional activities of lawyers, as well as methods and means of their development and improvement.

After analyzing the responses received during the survey of practicing lawyers and specialists in the field of intercultural communication and conflict management, it becomes obvious that linguistic competencies and conflict management skills need to be integrated into the curricula of law schools. Respondents highlighted the importance of preparing future lawyers to work in a multilingual and multicultural society, which emphasizes the relevance of this topic for educational institutions. They also made suggestions and recommendations regarding what competencies should be introduced into curricula to ensure that students are effectively prepared for intercultural practice.

The integration of linguistic and conflict resolution competencies into the curricula of law schools is becoming increasingly relevant in the context of expanding ideas about legal education. While conflict studies have already been successfully integrated into the curricula of various higher education institutions in the CIS countries, including Kazakhstan and Russia, it is still not included in law programs. The discipline "Conflictology" is taught at six universities in Kazakhstan, including Al-Farabi Kazakh National University, M.Utemisov University, A.Bokeikhanov University, as well as Toraigyrov and Serikbaev universities. This course is designed for future professionals in various fields such as psychology, education, political science, marketing, and management, as well as for public health professionals. To date, this discipline is not included in jurisprudence curricula. In addition, "linguistic conflictology" is not a mandatory part of the curriculum for future philologists and lawyers. As part of an interview with the Deputy Director of the Institute of Forensic Expertise of the Almaty Region, Aliturliev A.S., it became known that in Kazakhstan there are between 7 and 8 specialists who are engaged in forensic examination in the field of philology. This creates a need to consider and implement appropriate courses and modules that provide future lawyers not only with professional legal knowledge but also with skills in the field of conflict management and intercultural communication.

An experiment conducted among students using a reference-association experiment can be directly related to the topic of integrating linguistic and conflict resolution competencies into the curricula of law schools. In this context, conducting such an experiment can help to understand how students perceive and associate with key terms and concepts related to intercultural communication and conflict management.

The experiment was conducted at the Kostanay Regional University named after A.Baitursynov among students of the Faculty of Law. The total number of participants was 89 people. This selection of students ensured representation and diversity of perspectives on the research topic. To conduct a reference-association experiment, law students were provided with a list of 25 terms for which they had to offer definitions. The results of the experiment showed that many students have difficulty correctly understanding and interpreting these terms.

Let us analyze two of the 25 terms proposed for the experiment. Definitions of terms in dictionaries and definitions given by students are given in Table 1.

Table 1 – Interpretation of legal terms

Term	Explanation in dictionary	Students+' explanation
Law	<p>1. Law is a system of laws regulating relations between people in society, establishing rights and obligations, as well as the procedure for their implementation and protection (V.P. Evstifeeva).</p> <p>2. Law is a set of normative acts regulating public relations, as well as established rules of conduct recognized and guaranteed by the state (J. Smith).</p>	<p>1. set of rules and regulations (36);</p> <p>2. established by the State (20);</p> <p>3. exists from birth (15);</p> <p>4. regulates public relations (9);</p> <p>5. the ability to act in a certain way (9).</p>

Conflict	<p>1. Conflict is a situation that arises when there is a conflict of interests, views or needs between two or more parties, often accompanied by tension or struggle for the predominance of one's position (M.M. Smith).</p> <p>2. Conflict is a process in which the interacting parties experience differences in interests, values or goals, leading to resistance and struggle to meet their needs (D.S. Lesser).</p>	<p>1. Conflict of interests (25);</p> <p>2. Emotional stress (16);</p> <p>3. Disagreement of points of view (13);</p> <p>4. Confrontation of opinions (9);</p> <p>5. The struggle for power (6);</p> <p>6. Misunderstanding of the situation (7).</p>
<p>Note: This table compares the official definitions of the terms "Law" and "Conflict" with brief explanations collected from law students during the experiment to identify the main aspects and perceptions of these concepts.</p>		

This experiment plays an important role in the context of integrating linguistic and conflictological competencies into educational programs. Understanding the basic terms and concepts associated with intercultural communication and conflict management is key to successfully working in the legal field. Knowledge of linguistic and cultural characteristics helps lawyers effectively interact with clients and colleagues from different cultural backgrounds, as well as manage intercultural conflicts. Such an experiment allows us to determine the level of students' training in this area and identify gaps that can be filled through the appropriate introduction of linguistic and conflictological competencies into the curricula of law schools.

Modern professional activities of lawyers increasingly require from them not only knowledge in the field of law but also a deep understanding of intercultural communication and conflict management. Based on the analysis of research with practicing specialists, several key recommendations can be identified for the development of linguistic and conflictological competencies in future lawyers.

The first recommendation is to integrate linguistic and conflictological competencies into the curricula of law schools. This involves creating specialized courses and modules covering various aspects of intercultural communication and conflict resolution techniques. Programs should be developed taking into account the current needs of the labor market and the real challenges that lawyers face in their professional practice.

The second recommendation is to conduct practical exercises and training aimed at developing intercultural sensitivity and skills for effective interaction with representatives of different cultures. Role-playing games, case studies, and trial simulations in international contexts can be useful tools for developing students' practical experience.

The third recommendation is the use of modern technologies and online resources in the educational process. Interactive platforms, online courses, and webinars will allow students to access educational material at any time and from anywhere in the world, which is especially important in a global distance-learning environment.

The fourth recommendation concerns further research and the development of methods for teaching and assessing linguistic and conflictological competencies. It is necessary to monitor the effectiveness of educational programs and make adjustments in accordance with the changing needs of the labor market and the requirements for the professional training of lawyers. In conclusion, the development of linguistic and conflict resolution competencies among future lawyers is an important aspect of their professional training in the modern world. Integrating these competencies into curricula, practical training, and the use of modern educational technologies will help ensure that law school graduates not only have the necessary knowledge in the field of law, but also the readiness to work successfully in a multinational and multicultural society.

Conclusion.

Research in the field of linguistic conflictology represents an important and promising area of scientific research, especially in the context of the modern multilingual and multicultural world. Based on the analysis of studies with practitioners, several key areas for further research in this field can be identified.

Firstly, further study of the influence of intercultural communication and conflict management on the professional activities of lawyers is necessary. This includes analyzing methods and means of resolving intercultural conflicts in legal practice, as well as assessing the effectiveness of various approaches to intercultural interaction.

Secondly, it is necessary to study various strategies and methods for developing linguo-conflict competencies among lawyers. This includes analyzing the effectiveness of educational programs and training aimed at developing intercultural sensitivity and intercultural communication skills.

The third direction for further research is the analysis of the impact of globalization on intercultural communication and conflict management in the legal field. This includes studying changes in the field of international law, as well as analyzing the impact of global cultural trends on intercultural relations and conflicts.

Thus, further research in the field of linguistic conflictology represents an important direction for the development of legal science and practice. Research in this field can help develop effective strategies for resolving intercultural conflicts, as well as improve the professional competence of lawyers in the field of intercultural communication.

REFERENCES

1 Об утверждении Концепции развития государственного управления в Республике Казахстан до 2030 года. Казахстан. Указ Президента Республики Казахстан от 26 февраля 2021 года №522. [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000522> (дата обращения: 16.04.2024)

2 О государственных услугах. Закон Республики Казахстан от 15 апреля 2013 года №88-V. [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000088> (дата обращения: 16.04.2024)

3 Jacobs M., Maryns K. (2021) Managing narratives, managing identities: language and credibility in legal consultations with asylum seekers. *Language in Society*. Vol. 51. No. 3. P. 375-402

4 Emelianova T. (2021) Fundamentals of lawyers' professional english-language intercultural interaction. P. 794-799

5 Bergkamp J., McIntyre K., Hauser M. (2023) An uncomfortable tension: reconciling the principles of forensic psychology and cultural competency. *Law and Human Behavior*. Vol. 47. No. 1. P. 233-248.

6 López-Espino J. (2023) Off-the-record: metapragmatic distinctions and linguistic sympathy among interpreters in a california child welfare court. *American Anthropologist*. Vol. 125. No. 2. P. 225-238

7 Lundberg O., Lundqvist U., Åkerblom A., Risenfors S. (2023) 'Can you teach me a little urdu?' Educators navigating linguistic diversity in pedagogic practice in Swedish preschools. *Global Studies of Childhood*. Vol. 13. No. 3. P. 245-260

8 Zolkapli R., Mohamad H., Mohaini M., Wahab N., Nath P. (2022) Code-switching and code-mixing in the practice of judgement writing in Malaysia. *Pertanika Journal of Social Sciences and Humanities*. Vol. 30. No. 3. P. 1365-1382

9 Algryani A. (2022) The use of linguistic landscape as a training resource for developing students' translation competence. *World Journal of English Language*. Vol. 12. No. 6. 274 p.

10 Wahyoedi B., Barus I. (2022) Investigating teacher's linguistic competence in teaching English for academic purposes. *International Journal of English and Applied Linguistics (Ijeal)*. Vol. 2. No. 3. P. 348-360

11 Chyzykova O. (2021) Development of professional communicative competence of future lawyers in the process of teaching English. *Mižnarodnij Filologičnij Časopis*. Vol. 12. No. 2. P. 121-125

12 Lankiewicz H. (2021) Linguistic hybridity and learner identity: translanguaging practice among plurilinguals in the educational setting. *Neofilolog*. No. 56/1. P. 55-70

13 Raiko S., Anishchenko V., Shumovetska S., Torichnyi V., Goliardyk N., Makogonchuk N. (2021) Developing legal competence of security and defense sector officers in the master's program. *Laplage Em Revista*. Vol. Extra-B. P. 485-493

14 Jacobs M. (2021) The metapragmatics of legal advice communication in the field of immigration law. *Pragmatics Quarterly Publication of the International Pragmatics Association (Ipra)*. Vol. 32. No. 4. P. 537-561

15 Кырпыченко О., Pushchyna I., Kichuk Y., Shevchenko N., Luchaninova O., Koval V. (2021) Communicative competence development in teaching professional discourse in educational establishments. *International Journal of Modern Education and Computer Science*. Vol. 13. No. 4. P. 16-27

16 Akatova N. (2023) Development of creative abilities of law students in the framework of linguistic courses as a factor of professional development. *SNOSU*. No. 2(99). P. 148-154

- 17 Glumova E., Sokolova E. (2022) Lawyer's ICC as a result of integration of linguo-didactics, linguoculturology, and jurisprudence: New Perspectives of ESP. P. 705-722
- 18 Avdevnina O. (2022) State and legal aspects of linguistic competence of lawyers. P. 45-50
- 19 Luquis R., Pérez M., Suarez S. (2022) An assessment of cultural and linguistic competence in public health preparation programs. *Pedagogy in Health Promotion*. Vol. 8. No. 4. P. 271-279
- 20 Kamau S., Oikarainen A., Juntunen M., Koskenranta M., Kuivila H., Tomietto M. et al. (2023) Nurse educators' views of integrating culturally and linguistically diverse future registered nurses into healthcare settings: a qualitative descriptive study. *Journal of Advanced Nursing*. Vol. 79. No. 9. P. 3412-3425
- 21 Bergroth M., Esbert J., Pepiot N., Sierens S., Dražnik T., Worp K. (2021) Whose action research is it?: promoting linguistically sensitive teacher education in Europe. *Educational Action Research*. Vol. 31. No. 2. P. 265-284
- 22 Li S., Deocampo M. (2022) An analysis of senior high school English textbooks' core competencies using China's English curriculum standard framework. *Arab World English Journal*. Vol. 13. No. 4. P. 162-182
- 23 Yan C., Bachour A., Pérez C., Ansaldo L., Santiago D., Jin Y., Martinez L. (2022) Partnering with immigrant families to promote language justice and equity in education. *American Journal of Community Psychology*. Vol. 70. No. 3-4. P. 433-457
- 24 Litinska O., Ryzhenko I., Simontseva L., Pravotorova O., Lien T., Novak N. (2022) Developing legal competence in junior bachelors: prospects of distance learning. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*. Vol. 14. No. 4. P. 353-371
- 25 Bondarenko T., Shumskyi O., Shtefan L. (2022) Mutual influence of digital, linguistic and valeological competencies in health-saving environment of higher education. *Inter Collegas*. Vol. 9. No. 2. P. 51-56

ЗАҢҒЕРЛЕРДІҢ ЛИНГВОКОНФЛИКТОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СТРАТЕГИЯЛАРЫ: ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ СЫН-ҚАТЕРЛЕР МЕН ТАЛАПТАР

Андатпа.

Жаһандану мен мәдениетаралық байланыстар кең таралған қазіргі көп тілді және көп мәдениетті әлемде заңгерлердің лингвистикалық және конфликтологиялық құзыреттері кәсіби жетістік пен тиімді өзара әрекеттесудің негізгі факторлары ретінде алдыңғы қатарға шығуда. Зерттеу жоғарғы білім беру сатысында заңгерлердің лингвоконфликтологиялық құзыреттілігін даярлау және дамыту қажеттілігін көрсетеді. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты заңгерлердің лингвистикалық және конфликтологиялық құзыреттерін дамытудың заманауи стратегиялары мен тәсілдерін талдау болып табылады. Зерттеу әдіснамалық тәсілдер жиынтығына негізделген, соның ішінде тиісті әдебиеттерге шолу жасау, заңгерлер арасында сауалнамалар жүргізу және заң факультетінің студенттері арасында тәжірибе жүргізу. Сауалнама мен тәжірибе мәдениетаралық коммуникация мен қақтығыстарды басқарудың заңгердің кәсіби қызметіне әсерін зерттеудің негізгі бағыттарын анықтады. Атап айтқанда, мәдениетаралық коммуникация дағдыларын дамытуға бағытталған білім беру бағдарламалары мен тренингтердің тиімділігі бағаланды. Зерттеу жаһандану және мәдени әртүрлілік жағдайында заңгерлер үшін лингвистикалық және конфликтологиялық құзыреттіліктерді дамытудың маңыздылығын дәлелдейді. Зерттеу нәтижелері білім беру бағдарламаларын жетілдіруге және заңгерлерді кәсіби қызметке мәдени және лингвистикалық құзыреттерді бейімдеу қажеттілігін баса көрсете отырып, табысты жұмысқа дайындауға негіз болады.

Негізгі сөздер: педагогикалық стратегиялар, құзырет, құзыреттілік, заң, лингвоконфликтология, лингвоконфликтологиялық құзыреттілік, мәдениетаралық коммуникация.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ ЛИНГВОКОНФЛИКТОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ЮРИСТОВ: СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ И ТРЕБОВАНИЯ

Аннотация.

В современном многоязычном и поликультурном мире, где глобализация и межкультурные контакты становятся все более распространенными, лингвистические и конфликтологические компетенции юристов выходят на первый план как ключевые факторы профессионального успеха и эффективного взаимодействия. Исследование подчеркивает необходимость обучения и развития у юристов компетенций в области лингвоконфликтологии на этапе высшего образования. Основной целью данного исследования является анализ современных стратегий и подходов к развитию лингвистических и конфликтологических компетенций юристов. Исследование основано на наборе методологических подходов, включая обзор соответствующей литературы, проведение опросов среди юристов и экспериментов среди студентов юридических факультетов.

Опросы и эксперименты определили ключевые области для дальнейшего изучения влияния межкультурной коммуникации и управления конфликтами на профессиональную деятельность юристов. В частности, оценивалась эффективность образовательных программ и тренингов, направленных на развитие навыков межкультурной коммуникации. Исследование подтверждает важность развития лингвистических и конфликтологических компетенций для юристов в условиях глобализации и культурного разнообразия. Результаты исследования служат основой для совершенствования образовательных программ и подготовки юристов к успешной работе, подчеркивая необходимость адаптации культурных и лингвистических компетенций в профессиональной деятельности.

Ключевые слова: педагогические стратегии, компетенция, компетентность, закон, лингвоконфликтология, лингвоконфликтологическая компетенция, межкультурная коммуникация.

REFERENCES

- 1 Ob utverzhdenii Kontseptsii razvitiya gosudarstvennogo upravleniya v Respublike Kazakhstan do 2030 goda. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 26 fevralya 2021 goda №522 [On the approval of the Concept of Public Administration Development in the Republic of Kazakhstan until 2030. Kazakhstan. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated February 26, 2021 No. 522]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000522> [in Russian] (accessed: 16.04.2024)
- 2 O gosudarstvennykh uslugakh. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 15 aprelya 2013 goda №88-V [About public services. Law of the Republic of Kazakhstan No. 88-V dated April 15, 2013]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000088> [in Russian] (accessed: 16.04.2024)
- 3 Jacobs M., Maryns K. (2021) Managing narratives, managing identities: language and credibility in legal consultations with asylum seekers. *Language in Society*. Vol. 51. No. 3. P. 375-402 [in English]
- 4 Emelianova T. (2021) Fundamentals of lawyers' professional english-language intercultural interaction. P. 794-799 [in English]
- 5 Bergkamp J., McIntyre K., Hauser M. (2023) An uncomfortable tension: reconciling the principles of forensic psychology and cultural competency. *Law and Human Behavior*. Vol. 47. No. 1. P. 233-248 [in English]
- 6 López-Espino J. (2023) Off-the-record: metapragmatic distinctions and linguistic sympathy among interpreters in a california child welfare court. *American Anthropologist*. Vol. 125. No. 2. P. 225-238 [in English]
- 7 Lundberg O., Lundqvist U., Åkerblom A., Risenfors S. (2023) 'Can you teach me a little urdu?' Educators navigating linguistic diversity in pedagogic practice in Swedish preschools. *Global Studies of Childhood*. Vol. 13. No. 3. P. 245-260 [in English]
- 8 Zolkapli R., Mohamad H., Mohaini M., Wahab N., Nath P. (2022) Code-switching and code-mixing in the practice of judgement writing in Malaysia. *Pertanika Journal of Social Sciences and Humanities*. Vol. 30. No. 3. P. 1365-1382 [in English]
- 9 Alryani A. (2022) The use of linguistic landscape as a training resource for developing students' translation competence. *World Journal of English Language*. Vol. 12/. No. 6. 274 p. [in English]
- 10 Wahyoedi B., Barus I. (2022) Investigating teacher's linguistic competence in teaching English for academic purposes. *International Journal of English and Applied Linguistics (Ijeal)*. Vol. 2. No. 3. P. 348-360 [in English]
- 11 Chyzykova O. (2021) Development of professional communicative competence of future lawyers in the process of teaching English. *Mižnarodnij Filologičnij Časopis*. Vol. 12. No. 2. P. 121-125 [in English]
- 12 Lankiewicz H. (2021) Linguistic hybridity and learner identity: translanguaging practice among plurilinguals in the educational setting. *Neofilolog*. No. 56/1. P. 55-70 [in English]
- 13 Raiko S., Anishchenko V., Shumovetska S., Torichnyi V., Goliardyk N., Makogonchuk N. (2021) Developing legal competence of security and defense sector officers in the master's program. *Laplage Em Revista*. Vol. Extra-B. P. 485-493 [in English]
- 14 Jacobs M. (2021) The metapragmatics of legal advice communication in the field of immigration law. *Pragmatics Quarterly Publication of the International Pragmatics Association (Ipra)*. Vol. 32. No. 4. P. 537-561 [in English]
- 15 Кырпыченко О., Pushchyna I., Kichuk Y., Shevchenko N., Luchaninova O., Koval V. (2021) Communicative competence development in teaching professional discourse in educational establishments. *International Journal of Modern Education and Computer Science*. Vol. 13. No. 4. P. 16-27 [in English]
- 16 Akatova N. (2023) Development of creative abilities of law students in the framework of linguistic courses as a factor of professional development. *SNOSU*. No. 2(99). P. 148-154 [in English]
- 17 Glumova E., Sokolova E. (2022) Lawyer's ICC as a result of integration of linguo-didactics, linguoculturology, and jurisprudence. P. 705-722 [in English]
- 18 Avdevnina O. (2022) State and legal aspects of linguistic competence of lawyers. P. 45-50 [in English]
- 19 Luquis R., Pérez M., Suarez S. (2022) An assessment of cultural and linguistic competence in public health preparation programs. *Pedagogy in Health Promotion*. Vol. 8. No. 4. P. 271-279 [in English]

20 Kamau S., Oikarainen A., Juntunen M., Koskenranta M., Kuivila H., Tomietto M. et al. (2023) Nurse educators' views of integrating culturally and linguistically diverse future registered nurses into healthcare settings: a qualitative descriptive study. *Journal of Advanced Nursing*. Vol. 79. No. 9. P. 3412-3425 [in English]

21 Bergroth M., Esbert J., Pepiot N., Sierens S., Dražnik T., Worp K. (2021) Whose action research is it?: promoting linguistically sensitive teacher education in Europe. *Educational Action Research*. Vol. 31. No. 2. P. 265-284 [in English]

22 Li S., Deocampo M. (2022) An analysis of senior high school English textbooks' core competencies using China's English curriculum standard framework. *Arab World English Journal*. Vol. 13. No. 4. P. 162-182 [in English]

23 Yan C., Bachour A., Pérez C., Ansaldo L., Santiago D., Jin Y., Martinez L. (2022) Partnering with immigrant families to promote language justice and equity in education. *American Journal of Community Psychology*. Vol. 70. No. 3-4. P. 433-457 [in English]

24 Litinska O., Ryzhenko I., Simontseva L., Pravotorova O., Lien T., Novak N. (2022) Developing legal competence in junior bachelors: prospects of distance learning. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*. Vol. 14. No. 4. P. 353-371 [in English]

25 Bondarenko T., Shumskiy O., Shtefan L. (2022) Mutual influence of digital, linguistic and valeological competencies in health-saving environment of higher education. *Inter Collegas*. Vol. 9. No. 2. P. 51-56 [in English]

Information about authors:

Syrym Zhanzhigitov – **corresponding author**, PhD, senior lecturer at the “Department of Social and Pedagogical Disciplines”, A.Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Republic of Kazakhstan

E-mail: syrymphd@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7814-1378>

Информация об авторах:

Сырым Жанжигитов – **основной автор**, PhD, старший преподаватель кафедры «Социально-педагогических дисциплин», Кокшетауский университет имени А.Мырзахметова, г. Кокшетау, Республика Казахстан

E-mail: syrymphd@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7814-1378>

Авторлар туралы ақпарат:

Сырым Жанжигитов – **негізгі автор**, PhD, «Әлеуметтік педагогикалық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, А.Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: syrymphd@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7814-1378>

Ж.А. Майдангалиева^{1*}, С.Н. Идрисов², Г.А. Кузембаева³, Б.Г. Ташмухамбетов¹

¹Баишев Университет

г. Актобе, 030000, Республика Казахстан

²Атырауский университет имени Х.Досмухамедова

г. Атырау, 060011, Республика Казахстан

³Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова

г. Актобе, 030000, Республика Казахстан

*e-mail: maydangalieva@mail.ru

ВНЕДРЕНИЕ МОДЕЛИ МЕНТОРСТВА МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ (В НАЧАЛЕ ИХ НАУЧНОЙ КАРЬЕРЫ) РЕГИОНАЛЬНЫХ ВУЗОВ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН ДЛЯ РАСКРЫТИЯ НАУЧНОГО ПОТЕНЦИАЛА

Аннотация.

Для преодоления критической ситуации, связанной с уменьшением притока молодых ученых в науку, в Республике Казахстан предпринимаются меры государственной и вузовской поддержки молодых ученых. Цель исследования заключается в предложении новой меры в виде разработки более эффективного механизма раскрытия научного потенциала молодых ученых. Основным методом его разработки явилось моделирование менторства в ряду других описанных в статье методов исследования для его внедрения в региональные вузы Западного Казахстана (Уральск, Актобе, Атырау, Актау). Особенностью авторской модели менторства является ее направленность на молодых ученых, находящихся в начале своей научной карьеры (магистры/не докторанты). Результатами внедрения модели менторства являются повышение индивидуальных наукометрических показателей молодых ученых, развитие научной репутации и этики молодых ученых, повышение уровня формирования карьерной направленности личности молодого ученого и др. Теоретическая значимость исследования состоит в обосновании процесса внедрения модели менторства (ее цели, задач, условиях и результатах), практическая значимость представлена в виде наглядного и подробного отражения трехлетнего опыта внедрения предлагаемой модели менторства на сайте проекта (<https://yresearch.kz/>). Разработанный авторами новый механизм призван оказать деятельное содействие в раскрытии научного потенциала молодых ученых, что позволит данной дополнительной мере занять особое место в ряду других мер государственной и вузовской поддержки в раскрытии научного потенциала молодых ученых.

Ключевые слова: молодые ученые, модель менторства, научный потенциал, региональные вузы, разработка модели менторства, внедрение модели менторства.

Введение.

Основным механизмом раскрытия научного потенциала молодых ученых (далее – НПМУ) является их подготовка в рамках докторантуры PhD. Однако данный механизм представляется не достаточно эффективным, поскольку статистические данные, приведенные в Национальном докладе по науке (2020), свидетельствуют об уменьшении количества молодых ученых: «В последние годы приток молодежи в науку уменьшился с 11 до 7% общей численности персонала, занятого НИОКР. Такой динамики замещения недостаточно для воспроизводства кадрового научного потенциала и поэтому проблема «старения» кадров по-прежнему актуальна. Кадры высшей научной квалификации в 2019 году представлены 4240 кандидатами и 1703 докторами наук, численность которых снижается на протяжении последних лет» [1]. Более того, данные, приводимые в данном Национальном докладе в отношении специалистов в возрасте 45-54 и старше 55 лет, констатируют неутешительный прогноз будущего научного потенциала нации: «Статистика отражает утрату сферой исследований и разработок наиболее активных и уже сложившихся специалистов в возрасте от 45 до 54 лет, обладающих более высоким потенциалом творческой активности» [1. – 167-168]. В данных условиях необходим более эффективный механизм в раскрытии НПМУ ученых региональных вузов РК. Мы

предположили, что одним из таких механизмов может оказаться менторство. Предположение основывалось на успешности опыта реализации корпоративных менторских программ в более чем 71% крупнейших мировых компаний, входящих в список Fortune Global 500 [2]. Общеизвестная потребность данных компаний в менторстве указывает на целесообразность разработки модели менторства в сфере высшей школы и науки РК, для внедрения которой будут привлечены ведущие сильные научные ученые (менторы) для работы с молодыми учеными (менти), обладающими необходимой квалификацией и задатками для успешной научной карьеры. Мы также предположили, что эффективность исследования определится ростом наукометрических показателей молодых ученых аналогичным росту бизнес-показателей в результате реализации модели менторства как первоначально созданного в бизнес-структурах популярного и эффективного способа неформального обучения.

Материалы и методы исследования.

Методами разработки и внедрения модели менторства молодых ученых (в начале их научной карьеры) региональных вузов РК для раскрытия научного потенциала являются: обзор (существующих моделей менторства в ВУЗ-ах РК и зарубежья); описание и моделирование (процесса менторинга молодых ученых); прогнозирование (эффективности предлагаемой модели менторства); отбор и взаимодействие молодых ученых и менторов (в рамках договоров по внедрению предлагаемой модели менторства с региональными ВУЗ-ами Западного Казахстана); анализ и обобщение (полученных данных; результатов мониторинга исполнений запланированных действий молодыми учеными в рамках внедряемой модели менторства, интервьюирование). Основным материалом для обзора результатов разработки и применения предлагаемого нового механизма в раскрытии НПМУ (в начале их научной карьеры) региональных вузов РК служит предлагаемая нами модель менторства. Для ее разработки потребовались постановка следующих вопросов исследования:

1. Насколько модель менторства молодых ученых (в начале их научной карьеры) региональных вузов РК соответствует Европейской рамке исследовательской карьеры?
2. Какова результативность реализации Плана внедрения модели менторства молодых ученых (в начале их научной карьеры) региональных вузов РК на каждом из этапов (подготовительный, начальный, заключительный)?

Теоретические и практические материалы, демонстрирующие модель менторства и результаты ее внедрения представлены на сайте Проекта «Развитие научного потенциала молодых ученых региональных вузов РК: модель менторства» (<https://yresearch.kz/>).

Результаты и их обсуждение.

1. Модель менторства молодых ученых (в начале их научной карьеры) региональных вузов РК и ее соответствие Европейской рамке исследовательской карьеры.

Наглядно представим разработанную нами модель менторства молодых ученых (в начале их научной карьеры) региональных вузов РК (см. рис. 1) [3]. Область применения предлагаемой авторской модели менторства – это региональные вузы РК; целевые потребители ожидаемых результатов – это молодые ученые. Сильная сторона данной модели менторства заключается в ее адаптированности к ступеням (рангам/уровням квалификации) исследователей в соответствии с Европейской рамкой исследовательской карьеры: R1 – Исследователь первой ступени (начинающий исследователь) до получения степени доктора философии; R2 – Исследователь со степенью доктора философии (или эквивалентными степенями), который еще не готов осуществлять исследовательскую деятельность полностью самостоятельно; R3 – Независимый исследователь (готов и способен выполнять исследование абсолютно самостоятельно); R4 – Ведущий исследователь (возглавляющий исследовательскую работу в определенной научной области).

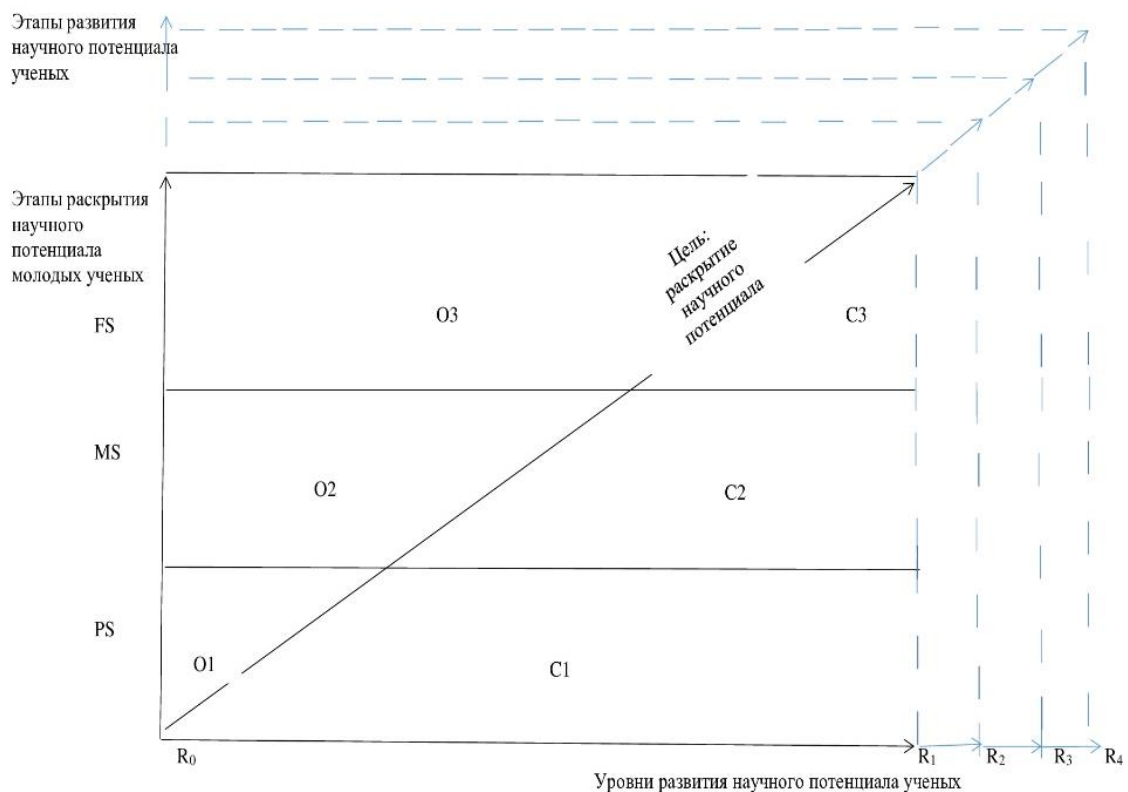

Рисунок 1 – Модель менторства как новый механизм раскрытия научного потенциала молодых ученых (в начале их научной карьеры) региональных вузов РК

Примечание: составлено авторами

Адаптированность заключается в том, что, поскольку в менторстве особенно нуждаются магистры/не докторанты PhD, авторы добавляют к имеющимся ступеням еще одну ступень R0 – Исследователь нулевой ступени, находящийся в начале своей научной карьеры (магистры/ не докторанты PhD).

Цель предлагаемой модели, ориентированной на динамику развития НПМУ от уровня (ступени) R0 до уровня (ступени) R1, заключается в раскрытии НПМУ (в начале их научной карьеры), тогда как задачи направлены на создание условий (Conditions – C1, C2, C3) для достижения результатов (Outcomes O1, O2, O3) на каждом из трех этапов ее внедрения: PS (Preparatory Stage) – подготовительный этап (2022 г.), MS (Main Stage) – начальный этап (2023 г.), FS (Final Stage) – заключительный этап (2024 г.). Таким образом, предложенная модель менторства в качестве нового механизма раскрытия научного потенциала молодых ученых представляется «функциональной» с позиции заранее заданных параметров:

- 1) цели, формулировка которой отражается в ожидаемых результатах ее достижения;
- 2) задач, логика которых указывает на схожесть в формулировке, но одновременно на их различие по содержанию условий для раскрытия научного потенциала молодых ученых (в начале их научной карьеры) региональных вузов Республики Казахстан на каждом из этапов;
- 3) этапов, последовательность которых отражает приверженность принципу преемственности;
- 4) результатов, общая формулировка которых оставляет право на дальнейшую их конкретизацию в Плане внедрения разработанной модели менторства молодых ученых (в

начале их научной карьеры) региональных вузов Республики Казахстан для раскрытия научного потенциала [4];

5) условий, строгое соблюдение которых в совокупности приведет к достижению результатов.

В формулировке указанных выше заданных параметров мы опирались на полученные нами следующие результаты работы:

1) результаты анализа нормативно-правовых актов Республики Казахстан, регулирующих вопросы поддержки в раскрытии научного потенциала молодых ученых региональных вузов Республики Казахстан [5];

2) результаты интервьюирования, проведенного в том числе, благодаря служебным командировкам для оценки эффективности мер вузовской поддержки в раскрытии научного потенциала начинающих исследователей региональных вузов Республики Казахстан;

3) результаты адаптированного опроса [6] с целью выявления потребностей и барьеров, существующих у молодых ученых (в начале их научной карьеры) региональных вузов Республики Казахстан в раскрытии научного потенциала [7], [8].

Данные полученные результаты нами были представлены в собственных публикациях [5. – 8].

2. Результативность реализации Плана внедрения модели менторства молодых ученых (в начале их научной карьеры) региональных вузов РК на каждом из этапов (подготовительный, начальный, заключительный).

Нами был разработан План внедрения модели менторства молодых ученых (в начале их научной карьеры) региональных вузов РК на 2022 по 2024 годы: 2022 год – подготовительный этап, 2023 год – начальный этап, 2024 год – заключительный этап реализации данного Плана. Для реализации Плана внедрения модели менторства был произведен отбор в экспериментальную группу, в нее вошли 12 молодых ученых с региональных вузов Западного Казахстана:

1. г. Атырау: Атырауский университет им. Х.Досмухамедова – 1 чел.;

2. г. Уральск: Западно-Казахстанский Университет им. Махамбета Утемисова – 2 чел., Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет – 2 чел.;

3. г. Актобе: Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова – 3 чел.; Баишев Университет – 3 чел, Казахско-русский международный университет – 1 чел.;

С каждым участником экспериментальной группой заключен официально соответствующий трехсторонний Договор (между Баишев Университетом, молодым ученым и вузом, сотрудником которого является молодой ученый).

Работа с экспериментальной группой проводилась по разработанному нами Плану внедрения модели менторства на 2022-2024 годы. Содержание данного Плана раскрывает перечень 43 мероприятий, сроки и ответственных менторов за их проведение. Мероприятия отличаются тематикой и структурной комбинацией различных форм их проведения (ознакомительная сессия, консультирование, мастер-классы, личный кейс менторов, личный кейс менти, семинар, научная сессия), что позволяет молодым ученым под наблюдением менторов поддерживать научно-исследовательскую активность в процессе освоения их содержания [8. – 165]. Каждое мероприятие в рамках данного Плана проводится в формате ZOOM, что вполне оправданно с позиции количественного охвата работающих молодых ученых из региональных вузов Западного региона РК. После мероприятия для закрепления и повторения каждому участнику направляются обучающие материалы. Следует отметить правильно подобранную форму организации одного из первых мероприятий на каждом из этапов. Именно на Ознакомительной сессии важно начать реализацию Плана внедрения разработанной модели менторства с общего представления о данном Плане, его цели, менторах и менти таким образом, чтобы сформировать у молодых ученых психологическую установку на ожидаемые результаты

повышения их научного потенциала. План не раскрывает содержание каждого мероприятия менторской программы, поэтому важность приобретает подобранные менторами материалы, методы и качество их усвоения.

Внедрение модели научного менторства на каждом их этапов осуществлялось членами исследовательской группы Проекта, работающими в качестве менторов, каждый из которых вносил свой пропорциональный вклад в проведение того или иного мероприятия в соответствии с календарными сроками. Периодичность и оптимальность реализации Плана внедрения менторства выразалось в выборе определенного дня недели для проведения мероприятия, что, несомненно, оказало влияние на дисциплинированность всех ее участников. Ограниченное время потребовало от менторов сконцентрированности всего необходимого ресурса для того, чтобы мобилизовать усилия менти для получения максимального эффекта от проведенного мероприятия. Таким эффектом в особенности на подготовительном этапе служила мотивационная включенность менти в исследовательскую деятельность.

На подготовительном этапе мероприятия были направлены на повышение методологической культуры молодого ученого на уровне подготовки публикации в журнале, входящем в Перечень КОКНВО/Scopus, поскольку молодые ученые в большей степени имеют затруднения в оформлении рукописи в соответствии с уже ставшей общепринятой данными журналами структурой по типу IMRAD. В процессе проведения мероприятий молодой ученый (менти) в логике предлагаемых тем осуществляли исследовательскую деятельность под наблюдением ментора: выбирали тему в соответствии с научным интересом, вид исследования, готовили литературный обзор, определялись с методами и материалами исследования.

Для масштабирования Плана внедрения разработанной нами модели научного менторства в научно-образовательный процесс подготовки начинающих исследователей региональных вузов Республики Казахстан мы рекомендуем на подготовительном этапе:

1. Создать групповой чат WhatsApp «Программа менторства» для функционирования единой платформы взаимодействия менторов и менти в режиме онлайн общения (e-mentoring) (естественной среды работы ментора и менти) на длительный период.

2. Видеозаписи конференции ZOOM сохранять и отправлять на электронную почту менти в день проведения мероприятия по Плану.

3. Перед заключением трёхстороннего договора по внедрению предлагаемой модели молодых ученых (в начале их научной карьеры) региональных вузов Республики Казахстан предварительно составить Соглашение между Научным руководителем проекта и менти.

4. Ввести ограничение во времени проведения мероприятия (30 мин., максимум 40 мин.) с учетом выявленных потребностей и выделенных барьеров, существующих у молодых ученых (в начале их научной карьеры) региональных вузов Республики Казахстан в раскрытии научного потенциала.

5. В процессе реализации Плана внедрения разработанной модели менторства более подготовленным менти принять участие в подаче заявки для участия в научных конкурсах областного (регионального) уровня или в конкурсах на грантовое финансирование молодых ученых по проекту.

6. Менторам размещать на сайте, в групповом чате WhatsApp «Программа менторства» информацию о собственных достижениях в науке, в части публикаций, результативности участия в различных научных конкурсах и т.д. с целью демонстрации на собственном примере своей публикационной и грантовой активности и т.д.

7. Произвести набор менти без количественного ограничения, поскольку имеется вероятность того, что менти в течение трех лет реализации плана внедрения научного

менторства, в особенности на первом подготовительном этапе по результатам I Научной сессии, могут быть исключены из менторской программы.

8. Менторам учитывать научные интересы и квалификацию менти при выборе тем и направлений научного исследования молодых ученых.

9. Следуя принципу «не навреди» в раскрытии научного потенциала молодого ученого, более продвинутым менти следовать своей индивидуальной исследовательской траектории, на которую не распространено общее требование для всех менти участвовать во всех мероприятиях в рамках данного Плана.

10. Следуя принципу «не навреди» в раскрытии научного потенциала молодого ученого, не исключать менти с неустойчивой карьерной направленностью из менторской программы, а с учетом их потребности в менторской программе дать им возможность продолжать участвовать в ней. Данная рекомендация позволит подтвердить или опровергнуть предположение о том, что менти с неустойчивой карьерной направленностью, длительно находясь в созданной менторской программой научной среде, смогут в отдалённом будущем (например, к концу реализации Плана внедрения модели менторства) достичь запланированные результаты в части повышения научного потенциала молодых ученых.

Эффективность реализации Плана внедрения менторства на подготовительном этапе выражалась во внешних ее показателях:

1) в наличии достаточно высокого качества обратной связи менти, которое достигалось в результате поступления от них индивидуальных запросов по методологии исследования, структуре и содержанию статьи для журналов КОКСНВО/SCOPUS, по подготовке к участию в научных мероприятиях, в частности в конкурсе областных грантов, международных семинарах, конференциях и др.;

2) в учете достаточно высокой посещаемости менти мероприятий в рамках данного Плана.

План внедрения модели менторства молодых ученых на начальном этапе реализации (2023 год) отличается от Плана на подготовительном этапе (2022 год) тематикой, подобранной с целью усиления практико-ориентированного обучения менти в ходе реализации данного Плана. Такое усиление оправданы были достижениями запланированных результатов:

1. Не менее половины из общего количества менти опубликовали свои статьи в журналах, входящих в Перечень КОКСНВО/Scopus (В разделе «О проекте» сайта Проекта <https://yresearch.kz/> наглядно размещены наукометрические показатели менти в части публикационной активности);

2. Менти зарегистрировали права на произведение литературы, полученное в результате исследования, путем внесения сведений в Государственный реестр прав на объекты, охраняемые авторским правом (В разделе «Блог» сайта Проекта <https://yresearch.kz/> опубликованы новости о получении менти авторских свидетельств);

3. Менти, с низким уровнем развития научного потенциала, дополнительно прошли зарубежные/республиканские курсы повышения квалификации, специализирующиеся на развитии методологической культуры ученого (В разделе «Блог» сайта Проекта <https://yresearch.kz/> опубликованы новости об участии менти на подобных курсах);

4. На мероприятии «Мой путь в науку» в качестве спикера 16 мая 2023 года принял участие успешный зарубежный казахстанский молодой ученый (В разделе «Блог» сайта Проекта <https://yresearch.kz/> опубликована новость об участии соотечественника, ассоциированного профессора университета Оксфорд Брукс Саната Қожахмета Темірғалыұлы);

5. Заключены с каждым менти Договора на выполнение НИОКР на период с 01.09.2023 по 01.06.2024 годы с последующим их финансированием на общую сумму

5 780 000 (пять миллионов семьсот восемьдесят тысяч) тенге: на основе предоставленных менти актов №1 выполненных работ за 2023 год с подтверждающими документами были произведены выплаты в размере 3 180 000 тенге, остальная сумма будет выплачена по результатам сдачи актов №2 за 2024 год до конца мая 2024 года;

6. Поданы заявки менти, в том числе составленные совместно с менторами, на участие в Конкурсе на грантовое финансирование по научным и научно-техническим проектам на 2023-2025 годы (в 2023 году были поданы 4 заявки), в конкурсе на присуждение международной стипендии «Болашак» (в 2023 году была успешно подана 1 заявка) (В разделе «О проекте» сайта Проекта <https://yresearch.kz/> отражаются наукометрические показатели менти в части грантовой активности).

Если за период реализации Плана внедрения менторства на подготовительном этапе аспирантами и докторантами PhD были 4 менти (из 12 человек), то уже на начальном этапе всего стало – 7 менти (из тех же 12 человек). Один менти, завершив обучение в аспирантуре, готовясь к защите диссертации, успешно подал заявку для участия в Конкурсе на грантовое финансирование молодых ученых по проекту «Жас ғалым» на 2023-2025 годы: 21 апреля 2023 года данный менти стал по итогам данного Конкурса победителем (В разделе «О проекте» сайта Проекта <https://yresearch.kz/> отражаются наукометрические показатели менти в части грантовой активности).

На заключительном этапе реализации Плана внедрения менторства мероприятия были направлены на повышение уровня развития научного потенциала молодых ученых в процессе формирования у них новых дополнительных знаний, умений и навыков в области: исследовательского лидерства; цифровой грамотности; аккредитация субъектов научной деятельности; тайм-менеджмента; критического мышления ученых при оценке качества не собственных, а чужих научных статей; международного взаимодействия ученых; исследовательской независимости ученых; экспертной деятельности в составе Советов/объединений; научной коллаборации. Основными формами мероприятий на заключительном этапе также являлись научная сессия, мастер класс, личный кейс, семинар, консультирование. На заключительном этапе за счет расширения тематики Плана была предусмотрена психологическая установка на мотивационную включенность каждого менти, которая постепенно входила в активную фазу демонстрации его формирующего продуктивного исследовательского поведения.

Таким образом, в процессе реализации Проекта плана внедрения разработанной нами модели менторства на заключительном этапе были достигнуты запланированные главные результаты, направленные на удовлетворение потребностей и преодоление барьеров молодых ученых, выявленных и выделенных менторами на подготовительном и начальном этапах ее внедрения.

Ежегодно на каждом их этапов реализации Плана внедрения менторства для оценки обратной связи осуществлялся мониторинг в форме опроса молодых ученых [6].

Дополнительно к ежегодному опросу только на заключительном этапе реализации Плана внедрения менторства мы провели следующее интервью с 12 менти:

- 1) Каковы Ваши цели проведения научно-исследовательской работы?
- 2) В чем заключаются Ваши трудности в проведения НИР?
- 3) В какой поддержке на институциональном уровне нуждается молодой исследователь в проведении НИР?
- 4) В какой поддержке на государственном уровне нуждается молодой исследователь в проведении НИР?
- 5) В чем состоит польза программы менторства для Вас?

6) Какие основные Ваши навыки НИР улучшились в результате программы менторства?

7) Какие моменты касательно проведения НИР не были затронуты в рамках программы менторства (чего Вам не хватило)?

8) Какова Ваша оценка программы менторства по 10-ти балльной шкале и почему?

9) Какими профессиональными и личностными характеристиками и навыками должен обладать ментор?

10) Какова Ваша оценка менторам программы по 10-ти балльной шкале и почему?

В рамках данной статьи продемонстрируем ответы менти на вопросы №5 «Преимущества Плана внедрения менторства для менти» и №6 «Исследовательские навыки, приобретенные менти в результате реализации Плана внедрения менторства», которые наиболее полно свидетельствуют о результативности реализации Плана внедрения менторства.

Вопрос №5 Преимущества Плана внедрения менторства для менти

Менти заявляют о преимуществах индивидуальных консультаций в рамках менторской программы, которые очень полезны и обеспечивают квалифицированное руководство при проведении исследований:

«Индивидуальные консультации менторов на различных этапах исследований очень полезны для молодых исследователей»;

«Эффективные аспекты программы состоят в том, чтобы ориентировать молодых специалистов, повышать их интерес к проведению исследований и помогать им в преодолении препятствий в исследовательской деятельности»

«Менторство предлагает профессиональное развитие менти, предоставляя доступ к опыту и знаниям ментора, что помогает развивать профессиональные навыки; обратную связь и поддержку: ментор может дать конструктивную обратную связь о работе и помочь вам преодолеть трудности на пути к достижению целей; регулярные встречи с ментором могут помочь лучше понять свои сильные и слабые стороны, что способствует самосознанию и личностному росту»;

«В рамках Плана внедрения менторства была оказана методическая и финансовая поддержка для публикации статей в рецензируемых научных журналах»

Менти отмечают, что в рамках Плана внедрения менторства менти прошли обучение по написанию исследовательских статей в формате IMRAD (введение, методы, результаты и обсуждение):

«Главным преимуществом для меня является помощь в написании исследовательской статьи о структуре IMRAD для публикации в журналах, индексируемых в международных базах цитирования Web of Science (Clarivate Analytics) и Scopus (Elsevier) и рекомендованных КОКНВО РК»;

«Объясняются особенности современной исследовательской работы»;

«Менторами были оказаны поддержка и консультации молодым ученым при написании научных работ и выборе научного журнала для публикаций»;

Менти признают, что План внедрения менторства способствовал их личностному развитию и росту:

- «Я начал планировать, что дало мне цели и эффективность для роста»;
- «Менторство помогает молодым людям свободно заниматься исследованиями и развиваться как личность»;
- «Ценность менторства заключается в непрерывном обучении и росте в выбранном направлении»;

О том, что менти была предоставлена возможность регулярно делиться своим опытом с исследователями и получать обратную связь, свидетельствуют следующие их ответы:

- «Лично я считаю, что менторство играло и продолжает играть ключевую роль в предоставлении консультаций и обмене опытом, а также в предоставлении необходимых ресурсов молодым исследователям»;
- «Преимущество заключается в передаче огромного опыта менторов молодым исследователям в области исследовательской деятельности»;
- «Проведение еженедельных обучающих семинаров было полезно для содействия обмену опытом исследователей».

Вопрос №6 Исследовательские навыки, приобретенные менти в результате реализации Плана внедрения менторства

В ответах менти сообщают о росте исследовательских знаний и развитии способностей в результате участия в менторской программе, что привело их к успешной публикации результатов их исследований;

- «Я овладел навыками структурирования данных и обработки текста, оформления результатов исследований в научную статью, общения с редакционной коллегией журнала»;
- «Я научился однозначно писать научную статью»;
- «Обратная связь от ментора помогает улучшить навыки научного письма и структурирования исследовательских работ»;
- «Менторство улучшило мои навыки в планировании исследований, написании научных статей и управлении временем»;
- «В результате участия в программе менторства мои знания в области исследований и оформления результатов исследований расширились, а также значительно улучшилось качество моих научных публикаций»;
- «Менторство помогает развить навыки в разработке и применении методологии исследований»;
- «Качество научных работ улучшилось».

Менти заявляли о развитии своего критического мышления и навыков решения проблем:

- «Ментор может помочь улучшить способность анализировать данные и определять ключевые тенденции в научных исследованиях»;
- «Менторство способствует развитию критического мышления и способности к самокритике во время исследований»;
- «В результате программы менторства я улучшил критическое мышление и аналитические навыки благодаря практическому обучению»;
- «В рамках программы обучения я узнал, как преодолевать препятствия во время исследовательской работы»;
- «Я приобрел навыки разработки исследовательского проекта для участия в конкурсе на грантовое финансирование».

Немаловажно отметить, что на заключительном этапе реализации Плана внедрения менторства менти становились ответственными за научную работу кафедры, более того один из менти стал Председателем Совета молодых ученых Западно-Казахстанского университета им. М.Утемисова.

После завершения внедрения разработанной модели менторства молодых ученых (в начале их научной карьеры) региональных вузов Республики Казахстан для раскрытия научного потенциала в течение последующих лет мы намерены проводить невключенное наблюдение за 12 менти с целью выявления отсроченных результатов/последствий их участия в экспериментальной части Проекта в части наукометрических показателей (научной степени, публикационной и грантовой активности, h-индекса и др.). Также мы

намерены активно принимать участие в официальных запросах, касающихся обсуждения нормативно-правовых актов (НПА), составления дорожных карт, планов и других документов в области подготовки и реализации мер государственной и вузовской поддержки молодых ученых.

Заключение.

Актуализация проблемы развития НПМУ связана с поиском новых более эффективных механизмов для его раскрытия. В качестве такого механизма авторы предлагают использовать менторство. Разработанный авторами новый механизм призван оказать деятельное содействие в раскрытии научного потенциала молодых ученых, что позволит данной дополнительной мере занять особое место в ряду других мер государственной и вузовской поддержки в раскрытии научного потенциала молодых ученых. Уникальность авторской модели менторства состоит в том, что в ее реализации могут участвовать молодые ученые без ученой степени, находящиеся на этапе долгосрочной подготовки к поступлению в докторантуру PhD и одновременно краткосрочного планирования научной карьеры. Отметим, что именно данная категория более всего нуждается в отдельной менторской программе, о чем свидетельствует ее высокая востребованность, которая только растет в региональных вузах РК. Опыт освоения данной менторской программы может быть успешно использован прежде всего на уровне деятельности Совета молодых ученых. Важность полученных в настоящее время результатов исследования состоит в предупреждении в ближайшие 10 лет острой нехватки зрелых ученых высокого уровня с успешной научной карьерой в казахстанских вузах. Ожидаемые же эффекты проявятся в появлении института менторства в региональных университетах РК; в создании предпосылок для развития научных школ.

Полученный опыт исследования позволяет на заключительном этапе внедрения модели менторства перейти к коммерциализации полученных научных результатов. Такой формой коммерциализации является составленный нами Проект Договора-оферты на возмездное оказание услуг менторства молодым ученым (в начале их научной карьеры) региональных вузов РК для раскрытия научного потенциала. Данный Договор доступен также на вышеуказанном сайте в разделе «Коммерциализация проекта» (см. раздел «Коммерциализация проекта» на сайте Проекта <https://yresearch.kz/>).

Перспективой нашего исследования также является дальнейшая подготовка научных менторов для высшей школы, о чем свидетельствует апробация нашего курса повышения квалификации по теме «Научное менторство в сфере подготовки исследователей высшей школы» (см. раздел «Курсы повышения квалификации на сайте Проекта <https://yresearch.kz/>).

Информация о финансировании.

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант ИРН АР13068325).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Национальный доклад по науке. — Нур-Султан. — Алматы. — 2020. — 238 с.
- 2 Tara Bolotin Most Fortune 500 Companies Have Mentor Programs. Do You? [Электронный ресурс] — URL: <https://www.forbes.com/sites/forbescommunicationscouncil/2022/05/19/does-mentoring-still-matter-for-fortune-500-companies/?sh=4b989eb85d8c> (дата обращения 28.04.2024)
- 3 Майдангалиева Ж.А., Кузембаева Г.А., Ташмухамбетов Б.Г. Модель менторства как новый механизм раскрытия научного потенциала молодых ученых (в начале их научной карьеры) региональных вузов Республики Казахстан/Свидетельство о внесении сведений в государственный реестр прав на объекты, охраняемые авторским правом, от 01.09.2022 года №28544. [Электронный ресурс] — URL: https://yresearch.kz/autor_svidetel/ (дата обращения 28.04.2024)
- 4 Майдангалиева Ж.А., Кузембаева Г.А., Ташмухамбетов Б.Г. План внедрения модели менторства молодых ученых (в начале их научной карьеры) региональных вузов Республики Казахстан для раскрытия

научного потенциала. Свидетельство о внесении сведений в государственный реестр прав на объекты, охраняемые авторским правом, от 13.02.2023 года №32590. [Электронный ресурс] — URL: https://yresearch.kz/autor_svidetel/ (дата обращения 28.04.2024)

5 Майданғалиева Ж.А., Кузембаева Г.А., Ташмухамбетов Б.Г. Оценка эффективности мер государственной и вузовской поддержки в раскрытии научного потенциала молодых ученых (в начале их научной карьеры) региональных вузов Республики Казахстан. Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Педагогические науки». — №4 (76). — 2022. — С. 5-21

6 Кузембаева Г.А., Майданғалиева Ж.А., Ташмухамбетов Б.Г. Адаптированный опросник научного потенциала молодых ученых/Свидетельство о внесении сведений в государственный реестр прав на объекты, охраняемые авторским правом, от 16.01.2023 года №31789. [Электронный ресурс] — URL: https://yresearch.kz/autor_svidetel/ (дата обращения 28.04.2024)

7 Kuzembayeva G., Tashmukhambetov B., Maydangalieva Zh., Spulber D., Zelenina T., Toikina O. (2022) Valuation of the effectiveness of state and institutional support measures in capacity building of early-career researchers at the regional universities in the Republic of Kazakhstan. Value Orientations of Modern Youth in Challenging Times. Vol.2. Youth Voice Journal. P. 52-60

8 Kuzembayeva G., Tashmukhambetov B., Maydangalieva Zh. (2022) Needs and barriers of early career researchers at regional universities: a mixed methods case study in Kazakhstan. Journal of Social Studies Education Research. №13 (4). P. 160-187

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ Өңірлік жоғары оқу орындарының жас ғалымдарының (олардың ғылыми мансабының басында) ғылыми әлеуетін ашу үшін тәлімгерлік моделін енгізу

Андатпа.

Ғылымға жас ғалымдардың келуінің азаюына байланысты қиын жағдайды еңсеру үшін Қазақстан Республикасында жас ғалымдарды мемлекеттік және жоғары оқу орындарында қолдау шаралары қабылдануда. Зерттеудің мақсаты – жас ғалымдардың ғылыми әлеуетін ашудың тиімді механизмі ретінде жаңа шараны ұсыну. Оны әзірлеудің негізгі әдісі Батыс Қазақстанның (Орал, Ақтөбе, Атырау, Ақтау) өңірлік жоғары оқу орындарына енгізу үшін мақалада сипатталған басқа да зерттеу әдістерінің қатарында тәлімгерлікті модельдеу болды. Авторлық тәлімгерлік моделінің ерекшелігі оның ғылыми мансабының басында тұрған жас ғалымдарға (магистрлер/докторанттар емес) бағытталуы болып табылады. Тәлімгерлік моделін енгізу нәтижелері жас ғалымдардың жеке ғылыми көрсеткіштерін арттыру, ғылыми беделі мен этикасын дамыту, жас ғалымның жеке басының мансаптық бағытын қалыптастыру деңгейін арттыру және т.б. болып табылады. Зерттеудің теориялық маңыздылығы тәлімгерлік моделін енгізу процесін негіздеуден тұрады (оның мақсаттары, міндеттері, шарттары мен нәтижелері), практикалық маңыздылығы жоба сайтында ұсынылған тәлімгерлік моделін енгізудің үш жылдық тәжірибесінің көрнекі және егжей-тегжейлі көрінісі түрінде ұсынылған (<https://yresearch.kz/>). Авторлар әзірлеген жаңа механизм жас ғалымдардың ғылыми әлеуетін ашуға белсенді көмек көрсетуге арналған, бұл қосымша шараның жас ғалымдардың ғылыми әлеуетін ашуда мемлекеттік және жоғары оқу орындарының басқа да бірқатар шараларында ерекше орын алуына мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: жас ғалымдар, тәлімгерлік моделі, ғылыми әлеует, өңірлік жоғары оқу орындары, тәлімгерлік моделін әзірлеу, тәлімгерлік моделін енгізу.

IMPLEMENTATION OF A MENTORING MODEL FOR YOUNG RESEARCHERS (AT THE BEGINNING OF THEIR SCIENTIFIC CAREER) AT REGIONAL UNIVERSITIES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN TO UNLOCK SCIENTIFIC POTENTIAL

Abstract.

In order to overcome the critical situation associated with a decrease in the influx of young researchers into science, measures are being taken in the Republic of Kazakhstan to provide state and university support to young researchers. The purpose of the study is to propose a new measure in the form of developing a more effective mechanism for unlocking the scientific potential of young researchers. The main method of its development was the modeling of mentoring program for its implementation in regional universities of Western Kazakhstan (Uralsk, Aktobe, Atyrau, Aktau). A feature of the author's mentoring model is its focus on young researchers who are at the beginning of their scientific career (master's students/doctoral candidates). The results of the mentoring model

implementation are the increase in the individual scientometric indicators of young scientists, the development of scientific reputation and ethics of young scientists, an increase in the level of formation of the career orientation of the personality of a young scientist, etc. The theoretical significance of the study consists in substantiating the process of implementing the mentoring model (its goals, objectives, conditions and results), the practical significance is presented in the form of a visual and detailed reflection of three years of experience in implementing the proposed mentoring model on the project website (<https://yresearch.kz/>). The new mechanism developed by the authors is designed to provide active assistance in unlocking the scientific potential of young researchers, which will allow this additional measure to take a special place among other measures of state and university support in unlocking the scientific potential of young researchers.

Key words: young researchers, mentoring model, scientific potential, regional universities, development of a mentoring model, implementation of a mentoring model.

REFERENCES

- 1 Natsional'nyi doklad po nauke [*National Science Report*]. Nur-Sultan. Almaty. 2020. 238 p. [in Russian]
- 2 Tara Bolotin Most Fortune 500 Companies Have Mentor Programs. Do You? Available at: — URL: <https://www.forbes.com/sites/forbescommunicationscouncil/2022/05/19/does-mentoring-still-matter-for-fortune-500-companies/?sh=4b989eb85d8c> (accessed: 28.04.2024)
- 3 Maidangalieva Zh.A., Kuzembaeva G.A., Tashmukhambetov B.G. Model' mentorstva kak novyi mekhanizm raskrytiya nauchnogo potentsiala molodykh uchenykh (v nachale ikh nauchnoi kar'ery) regional'nykh vuzov Respubliki Kazakhstan [*The mentoring model as a new mechanism for unlocking the scientific potential of young scientists (at the beginning of their scientific career) of regional universities of the Republic of Kazakhstan*]/ Svidetel'stvo o vnesenii svedenii v gosudarstvennyi reestr prav na ob"ekty, okhranyaemye avtorskim pravom, ot 01.09.2022 goda №28544. Available at: — URL: https://yresearch.kz/autor_svidetel/ (accessed: 28.04.2024) [in Russian]
- 4 Maidangalieva Zh.A., Kuzembaeva G.A., Tashmukhambetov B.G. Plan vnedreniya modeli mentorstva molodykh uchenykh (v nachale ikh nauchnoi kar'ery) regional'nykh vuzov Respubliki Kazakhstan dlya raskrytiya nauchnogo potentsiala [*Plan for the introduction of a mentoring model for young scientists (at the beginning of their scientific career) of regional universities of the Republic of Kazakhstan to unlock scientific potential*]/Svidetel'stvo o vnesenii svedenii v gosudarstvennyi reestr prav na ob"ekty, okhranyaemye avtorskim pravom, ot 13.02.2023 goda №32590. Available at: — URL: https://yresearch.kz/autor_svidetel/ (accessed: 28.04.2024) [in Russian]
- 5 Maidangalieva Zh.A., Kuzembaeva G.A., Tashmukhambetov B.G. Otsenka effektivnosti mer gosudarstvennoi i vuzovskoi podderzhki v raskrytii nauchnogo potentsiala molodykh uchenykh (v nachale ikh nauchnoi kar'ery) regional'nykh vuzov Respubliki Kazakhstan [*Assessment of the effectiveness of state and university support measures in unlocking the scientific potential of young scientists (at the beginning of their scientific career) of regional universities of the Republic of Kazakhstan*]. Vestnik KazNPU imeni Abaya, seriya «Pedagogicheskie nauki». №4 (76). 2022. P. 5-21 [in Russian]
- 6 Kuzembaeva G.A., Maidangalieva Zh.A., Tashmukhambetov B.G. Adaptirovannyi oprosnik nauchnogo potentsiala molodykh uchenykh [*Adapted questionnaire of the scientific potential of young scientists*]. Svidetel'stvo o vnesenii svedenij v gosudarstvennyi reestr prav na ob"ekty, okhranyaemye avtorskim pravom, ot 16.01.2023 goda №31789. Available at: — URL: https://yresearch.kz/autor_svidetel/ (accessed: 28.04.2024) [in Russian]
- 7 Kuzembayeva G., Tashmukhambetov B., Maidangalieva Zh., Spulber D., Zelenina T., Toikina O. (2022) Valuation of the effectiveness of state and institutional support measures in capacity building of early-career researchers at the regional universities in the Republic of Kazakhstan. Value Orientations of Modern Youth in Challenging Times. Vol.2. Youth Voice Journal. P. 52-60 [in English]
- 8 Kuzembayeva G., Tashmukhambetov B., Maidangalieva Zh. (2022) Needs and barriers of early career researchers at regional universities: a mixed methods case study in Kazakhstan//Journal of Social Studies Education Research. №13(4). P. 160-187 [in English]

Information about authors:

Zhumagul Maydangalieva – **corresponding author**, PhD, associate professor, Baishev University, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: maydangalieva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3189-8880>

Salamat Idrissov – candidate of pedagogical sciences, Departments of “Informatics” Rector of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: s.idrissov@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9912-5863>

Gulzhana Kuzembayeva – PhD, associate professor, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: kuzembayeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8964-3683>

Bauyrzhan Tashmukhambetov – PhD, associate professor, Baishev University, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: tashmukhambetov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2191-9545>

Информация об авторах:

Жумагуль Майданғалиева – **основной автор**, доктор философии (PhD), доцент, Баишев Университет, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: maydangalieva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3189-8880>

Саламат Идрисов – кандидат педагогических наук, кафедры «Информатика», Председатель правления – Ректор Атырауского университета имени Х.Досмұхамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: s.idrissov@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9912-5863>

Гульжана Кузембаева – доктор философии (PhD), доцент, Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: kuzembayeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8964-3683>

Бауыржан Ташмұхамбетов – доктор философии (PhD), доцент, Баишев Университет, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: tashmukhambetov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2191-9545>

Авторлар туралы ақпарат:

Жумагуль Майданғалиева – **негізгі автор**, философия докторы (PhD), доцент, Баишев университеті, Ақтобе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: maydangalieva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3189-8880>

Саламат Идрисов – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Информатика» кафедрасы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Басқарма төрағасы – Ректоры, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: s.idrissov@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9912-5863>

Гульжана Кузембаева – философия докторы (PhD), доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтобе өңірлік университеті, Ақтобе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kuzembayeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8964-3683>

Бауыржан Ташмұхамбетов – философия докторы (PhD), доцент, Баишев университеті, Ақтобе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: tashmukhambetov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2191-9545>

А.Т. Каирова^{1*} , К.Ж. Туребаева¹

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: kairova.akerke@mail.ru

ПАТРИОТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ: ШЕТЕЛДІК ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕЛЕР

Андапта.

Бұл мақалада жас ұрпақтың бойында патриоттық мәдениетті қалыптастырудың өзекті мәселелері жан-жақты қарастырылып, негізгі ұғымдардың мәнін анықтауда және түрлі түсініктемелерді саралауда философиялық, психологиялық-педагогикалық, әлеуметтік еңбектерге сүйеніп баяндалды. Патриоттық мәдениет ұғымының мәні мен мағынасын жете түсіну үшін «патриотизм» мен «мәдениет» ұғымдарының теориялық-әдістемелік негіздерін басты мақсат етіп, аталған ұғымдардың шығу тарихы мен ғылыми айналымға ену мәселесін қарастырып, философиялық базистеріне талдау жасалды. Зерттеу өзектілігіне сай зерттеу методологиясында тарихи, детерминизм және хронологиялық принципті, диалектикалық байланысты сақтай отырып, жүйелілік, жіктеу әдістері қолданылып, қорытынды жасалды. Сонымен қатар, мақалада оқу әрекетін ұйымдастырудағы педагогикалық тәсілдеме мен бағыттарды ескере отырып, пәндік білім берумен қатар адамның рухани дамуын зерттеген отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне сүйену арқылы сыни көзқарастарға талдау жасалып, ой тұжырым жасау арқылы ғылыми-әдебиет авторларының пікірі объективті түрде қорытылды. Зерттеуші ғалымдардың патриоттық және мәдени көзқарастарының тоғысуының аясында, қоғамның даму тенденциясына сай құндылықтар эволюциясындағы жаңа ұғымға жүйелі түсінік беру арқылы ғалымдардың еңбектерін жіктеу арқылы өзектілігіне сай зерттеу жұмысымыздың бір бөлігі айқындалды.

Негізгі сөздер: адал азамат, құндылық, патриотизм, мәдениет, мәдени даму, патриоттық мәдениет.

Кіріспе.

Жас ұрпақтың бойында патриоттық мәдениетті қалыптастыруда ең алдымен ұғымды түсініп, тұлғалық, қоғамдық және ұлттық сананы, патриотизм мен адамзаттық құндылықтарды дамыту мәселелерін қарастырған жөн. Ұғым заттар мен құбылыстардың елеулі объективті жақтарын бейнелейтін, арнайы терминдермен немесе белгілермен бекітілген ғылыми білім. Біздің зерттеуіміздегі негізгі ұғым – «патриоттық мәдениет», ол қазіргі кезеңде зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде көп қырлы ұғым ретінде сипатталып жүр. Зерттеушілердің еңбектеріне сүйеніп, зерделенген ұғымның мәнін тереңінен пайымдасақ, жас ұрпақтың бойында патриоттық мәдениетті қалыптастыру тәуелсіз ел болумен бірге сол елдің ұлттық бірегейлігін ынтымақтастықта сақтауда жас тұлғаның ішкі жан дүниесі, ой санасы мен сезімін дамытуға бағытталады. Осы орайда, Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдың «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» атты екінші отырысында: «Елімізде жаңа қоғамдық этика қалыптасуы керек. Онда елдің бірлігі және тұрақтылығы, азаматтардың өзара тілектестігі, әділдік, заң мен тәртіп, сенім және жауапкершілік сияқты құндылықтар үстемдік құруы қажет. Отаншылдық, адамгершілік, білімпаздық, нағыз маман болу, үнемшілдік, еңбекқорлық, ел мен жерге жанашырлық сияқты асыл қасиеттер бәрінен биік тұруға тиіс. Осындай ізгі қасиеттің бәрін бойына сіңірген жанды «Адал азамат» - деген бір ауыз сөзбен сипаттауға болады» [1] деп түйіндеген ойдан әрбір адам рухани құндылықтар жүйесін дамытып, қоғамға, халыққа, Отанға деген сүйіспеншілігін нығайту арқылы «Адал азамат» бейнесін жүзеге асыруға болатындығын ұғынуға болады. Бүгінгі таңда ұлттық және халықаралық құндылықтар мен мүдделердің үйлесімін қамтамасыз ететін мемлекеттік, қоғамдық және экономикалық

тетіктерді құру мақсатында жас ұрпаққа оқытудағы құндылықтық бағдарды қалыптастыру білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі.

Оқытудағы құндылықтық бағдар – оқу әрекетін белгілі бір құндылықтар тұрғысынан ұйымдастыру және жүзеге асыру арқылы нәтижеге қолжеткізуге бағытталған педагогикалық тәсілдеме. Мұғалім оқу әрекетін ұйымдастыру барысында оқушы тұлғасын құндылықтар жүйесін дамытумен қатар, қоғамда өмір сүру қабілеттілігі мен дағдысын және мінез-құлық стилін қалыптастыру арқылы әлеуметтік маңызға ие бола алады. Оқу бағдарламасын тек пәндік білім мен білікке ғана емес, сонымен қатар құндылықтар жүйесін қалыптастырудағы кең ауқымды дағдыларды меңгерту арқылы оқушының мектептегі білім алу тәжірибесіне және келешегіне кепіл болады. Кең ауқымды дағдылар оқушының жеке қасиеттерінің дамуына, атап айтсақ, «азаматтық жауапкершілік», «құрмет», «ынтымақтастық», «еңбек пен шығармашылық», «өз елінің патриоты», «өмір бойы білім алу» тәрізді білім берудің басты құндылықтарын дарыту негізі болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Зерттеу жұмысының барысында негізгі ұғымдардың мәнін анықтауды және түрлі түсініктемелерді саралауда патриоттық мәдениетті қалыптастыру мәселелерінің теориялық-әдіснамалық негіздері, отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулері мен тақырып аясындағы ғылыми еңбектерге талдау жасалды. Атап айтқанда, болашақ педагогтардың патриоттық мәдениетін қалыптастыруды зерттеген отандық ғалым В.В. Сергеева, курсанттардың патриоттық мәдениетін зерттеуші ресейлік ғалым С.Н. Филипченко, мектеп оқушыларының патриоттық мәдениетін қалыптастыруды зерттеген Н.И. Верещагина, Е.А. Нуттунен еңбектеріне талдаулар жасалып жіктелді.

Патриоттық мәдениет ұғымының диалектикалық байланысын философиялық және әдіснамалық заңдылықтарға сүйеніп, «патриотизм», «мәдениет» ұғымдарының тоғысуын зерттеген С.Н. Филипченконың еңбегінің маңыздылығы зерделенген. Ұғымдардың шығу тарихын ғылыми әдебиеттерге сүйеніп негізделген. Теориялық-әдіснамалық талқылауларды жалпылау, салыстыру және талдаулардың негізінде патриоттық мәдениет ұғымы айқындалды.

Словения білім беру ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Митя Сардочтың еңбегіндегі сыртқы және ішкі уәж факторларының жіктелуін қарастырылды. «Патриотизм» және «мәдениет» ұғымдарының мәнін зерделеген отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері жүйеленіп талданды. Патриотизм ұғымын анықтау барысындағы сыни көзқарастар талқыланды. Патриоттық мәдениетті қалыптастыру мәселесін зерттеген ғалымдардың еңбектері хронологиялық реттілікпен жіктелді және салыстырмалы талдау жасалған.

Сонымен, зерттеу барысында біз төмендегі әдістерді қолдандық: философиялық, психологиялық-педагогикалық, әлеуметтік еңбектер, зерттеу өзектілігіне байланысты шетелдік, отандық ғалымдардың еңбектеріне сүйеніп талдау жасалды. Зерттеу методологиясында тарихи, детерминизм және хронологиялық принципті, диалектикалық байланысты сақтай отырып, жүйелілік, жіктеу әдістері қолданылды. Аталған ғылыми-теориялық әдістер зерттеудің өзектілігіне сай мәселені жан-жақты терең қарастыруға және талдау мен объективті қорытынды жасауға көмектесті.

Нәтижелер мен оларды талқылау.

Зерттеу мәселесі бойынша ең алдымен «патриоттық мәдениет» ұғымының мазмұнын ашу үшін «мәдениет» және «патриотизм» ұғымдарының өзара байланысын қарастыруды қажет етеді. Негізгі ұғымдардың мәнін анықтауды және түрлі түсініктемелерді саралау арқылы біздің зерттеуіміздегі негізгі ұғым – «патриоттық мәдениет», ал оның негізі «мәдениет» ұғымы болып табылады. Филологиялық әдебиеттерде «мәдениет» ұғымының шығуы адамзат тарихында Ежелгі Римнің саяси қайраткері, жазушы Цицерон Марк Туллий (б.з.б. 3.1.106, Арпинум — 7.12.43, Кайета маңы) еңбектерінде бастау алғанын, бұл

ұғымның мағынасы да, қолдану аясы да алуан және тарихи тұрғыдан алғанда, адам және оның іс-әрекеті мәдениеттің негізгі объектісі ретінде қарастырса, педагогикалық әдебиеттерде қоғамның, шығармашылық күштердің және адамның қабілеттерінің дамуын анықтаудың тарихи қалыптасқан көрсеткіші ретінде бағаланған [2]. Ал патриот ұғымы адамзат санасында XVIII ғасырдан бастау алып, бүгінгі күнге дейін кеңінен қолданыс тауып келеді. «Патриот» ұғымы тарихи деректерге сүйенсек алғаш рет 1789-1793 жылдары ұлы француз төңкерісі кезеңінде, яғни сол кезде монархистер лагерінен шыққан сатқындар мен Отанын сатқан опасыздарға қарсы халық мүддесі үшін күрескен республиканы қорғаушылар өздерін «патриот» деп атаса, Кеңестік Үкіметті құрушы большевиктер өздерін «патриоттар» деп жіктеген. «Патриот» ұғымының мағынасына ғылыми әдебиеттерде көптеген анықтамалар берілген. Бұл ұғым 1859 жылы орыстың танымал лексикографы, жазушы Владимир Иванович Дальдың «Толковый словарь живого великорусского языка» атты еңбегінің 200 мың сөздікте тұратын анықтамасында «Патриот – Отанын сүйуші, оның игілігін қызу қолдаушы, Отансүйгіш, Отандас» - деп түсінік берілген. Саяси түсіндірме сөздікте: «Патриот – өз Отанын адал сүйетін, қызмет ететін, өз мүддесін ел мүддесі жолында құрбан қылатын, басқа ұлттар мен ұлыстарға кеңпейілділікпен қарайтын адам» десе, әлеуметтану және саясаттану бойынша орысша-қазақша түсіндірме сөздігінде «Патриот – өзінің Отанына берілген, оның мүдделеріне қызмет ететін адам» - деп анықтама берген [3]. Патриотизм ұғымы Еуропада ХҮІІІ ғасырда енгенмен, ХІХ ғасырдың ортасынан бастап патриотизм интеграциялық шовинизм мен ұлтшылдық ұғымдарымен байланыса бастады, ал Кеңестік дәуірде 1962 жылы арнайы заң арқылы кез-келген әрбір комсомол «патриот» болуға міндеттелді («Устав Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи» (принят XIV съездом ВЛКСМ) [4]. Патриотизмге қарсы сыни көзқарастар да болды, мысалы орыс жазушысы Л.Н. Толстой «Патриотизм или мир» атты еңбегінде, егер әркім өз мемлекетінің патриоты болса, бұл адамзатты алшақтатып, адамдар арасында алауыздық тудыратын құбылыс ретінде санаған. Оның пайымдауынша әрбір адам өзінің патриоттық сезіміне жоғары баға беріп, өзгелердің патриотизмін түсінбеуі мүмкін [5]. Автор өз еңбегінде патриотизм мен бейбітшілік қатар жүрмейтінін айта келе, бейбітшілік болу үшін соғысты жою қажет, ал соғыс болмас үшін патриотизмді жою қажет деп ұсыныс айтады. Ал шын мәнісінде, өз елінің патриоты болу ең алдымен сана-сезіміне, одан соң іс-әрекетін ұйымдастыруға ықпал етуден басталатыны белгілі, сондықтан осы мәселені тарихи-педагогикалық тұрғыда зерттеудің маңызы зор болғандықтан бұл ұғымды зерделеу барысында патриотизм дамуының екі уәждаушы себебі бар екен, олар: сыртқы (соғыс, әскери шиленіс, жаулаушылық, т.б.) және ішкі уәждер. Осы уәждерді зерттеуші ғалым көпмәдениеттілік, патриотизм, азаматтық білім және т.б. бойынша бірнеше (ұлттық және халықаралық) ғылыми жобаларға қатысушы Люблинадағы (Словения) білім беру ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Митя Сардоч (PhD) өз зерттеуінде ғалым Р.Брубейдің еңбектеріне сүйеніп, ішкі уәждерді мына топтарға бөледі: «интеграциялық импульс», «қайта бөлуші импульс», «орнын толтыру импульс» және «жауапкершілік импульсі» [6]. Ғалымның пікірінше, интеграциялық импульс адамдарды біріктіретін күш болса, қайта бөлу импульсі саяси қоғамдық мүшелері арасында меншікті қайта бөлуге қамтамасыз етіледі, орнын толтыру импульсі саяси қауымдастық мүшелеріне құқықтарды түзету ретінде қарастырылса, ал жауапкершілікке негізделген импульс, бірінші кезекте, әдетте патриотизммен, мысалы адалдық, мақтаныш және т.б. теңестірілетін ассоциативтік ізгіліктерді дамыту механизмі ретінде қарастырылады (Mitja Sardoč, 2017:). Батыс зерттеушілері мен патриотизм ұғымына сыни көзқарасты ғалымдардың зерттеулерін ой елегінен өткізіп, әр адамның бойында рухани әлемінен орын алатын патриоттық мәдениет феноменіне бет бұруды ұйғардык.

Қазіргі тарихи кезеңде тәуелсіз елдің кеңістігінде жас ұрпақтың санасында отаншылдық рух пен туған жерге деген сүйіспеншілік, жауапкершілік сезімдері жалындап

тұруы қажет. Жалпы, бала бойына Отанға деген адалдық пен оған деген сүйіспеншілікті тәрбиелеу қай уақытта да маңызды педагогикалық бағыт. Сондықтан, біздің мәдениетімізге имманент болған құндылықтарды жаңғыртуға негіз болатын, түрлі ұрпақтарды біріктіретін, топтастырушы рөл атқаратын құндылықтарды нығайту қажет екені анық. Еліміздің ертеңі мен болашағы үшін, ұлттық құндылықтар мен бірегейлікті сақтауда тұлғаның патриоттық көзқарастарын дамытумен қатар мәдени дамуына да басты назар аудару қажет. Мәдениет ұғымын тереңінен пайымдасақ, адамның іс-әрекеті арқылы жүзеге асырылатын өзгерістер, қоғамның қозғаушы күші, әлеуметтік фактор. Адамның мәдени дамуы бірге қоғамда дамиды, қоғамның әлеуметтік деңгейі жоғары болса, рухани өмірі де жоғары болады. «Адам – қоғам – мәдениет» ұғымы қоғам дамуының барлық кезеңдерінде бір-бірінен ажырамаған ұғымдар, сондықтан біздің зерттеуіміздегі «патриоттық мәдениет» ұғымының негізі – мәдениет. «Патриоттық мәдениет» ұғымының мәнін зерттеген С.Н. Филипченконың көзқарасы бойынша, «патриотизмдегі мәдениет», ал екінші жағынан, «патриоттық мәдениетті (құндылықты)» білдіреді. Патриотизм мәдениеттің элементі ретінде әрекет етеді. Философиялық тұрғыдан алғанда, мәдениет «формадан» басқа ештеңе емес, патриотизм – «мазмұн». «Мазмұн» философиялық категория ретінде, өзара байланысты құрамдас элементтер, қасиеттер мен процестер жүйесін көрсетеді [7]. Детерминизм принципіне сәйкес мәдениет пен патриотизм өзара байланысты, яғни философиялық және әдіснамалық заңдылықтарға сүйеніп, «патриотизм», «мәдениет» ұғымдарын саралай келе, диалектикалық өзара байланысты құбылыстар екеніне көз жеткізіп, «патриоттық мәдениет» мәдениет және патриотизм ұғымдарының тоғысында орналасқан [8].

Біз келесі кезекте, патриоттық мәдениетті қалыптастырудың мәселелерін зерттеген ғалымдардың еңбектеріне тоқталсақ, патриоттық мәдениетті қалыптастыру – аз зерттелген мәселе. Патриоттық мәдениетті зерттеген шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріне, тәжірибесіне сүйеніп, салыстырмалы талдау арқылы саралауда ең алдымен зерттеу тарихына тоқталдық. Ғылыми әдебиеттерді талдау барысында, ең алдымен патриотизм ұғымының күрделі және көп қырлы ұғым ретінде әр түрлі әдебиеттерде зерттеуші авторлар әр түрлі тарихи, әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайларда, олардың жеке азаматтығына, өз Отанына деген көзқарасына байланысты қарастырғанын атап өтуге болады. Мәселен, «патриотизм» және «мәдениет» ұғымдарының мәнін зерделеген ғалымдардың еңбектері:

- патриотизм қоғамдық құбылыс ретінде (А.Айталы, Р.Айтқалиев, Л.Ахметова.);
- патриотизм тұлғаның өзара байланысты және өзара әрекеттесетін адамгершілік қасиеттерінің кешені ретінде (Н.В. Адаева, А.В. Азарова, М.А. Мазур, Л.В. Филатова және т.б.);
- мәдениет пен патриоттық сана құрылымындағы патриотизм (А.А. Аронов, Н.И. Корниец, Л.Н. Котруца, В.А. Ружа, В.В. Сергеева және т.б.);
- мәдениет пен патриотизмнің өзара байланысын ашатын зерттеулерді ерекше атап өткен жөн (В.Е. Давидович, Л.Н. Коган, Б.Т. Лихачев және т.б.);
- мәдениетті дамытудың жалпы мәселелері қарастырылады (В.С. Библер, М.Вебер, В. Виндельбанд, А.Дж. Тойнби және т.б.),
- патриоттық мәдениеттің құрылымы жеке білім ретінде негізделген (М.А. Мазур, И.В. Бурлакова, Н.А. Ефименко, С.А. Козырев, О.В. Лебедева, В.Е. Мусина, және т.б.) патриоттық және патриоттық мәдениетке тәрбиелеудің ғылыми тәсілдерін анықтаған.

Отандық ғалымдардың бірі Ә.С. Қалмырзаев өз еңбегінде «Патриотизм, отаншылдық сезім априорлық құбылыс емес, ананың құрсағынан даритын биологиялық құбылыс емес, бұл психологиялық саяси-әлеуметтік құбылыс», - деп саяси-әлеуметтік құбылыс ретінде сипаттайды [9]. Біз өз зерттеуімізде, Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру үрдісінде әрбір адамның мүдделілік сезімі факторына ерекше назар аударуды ескере отырып, бұл

орайда ғалым Ғ.А. Меңлібаевтың ой топшылауына назар аударсақ: «Адам бойына сіңген әлеуметтік және рухани құндылықтар рухани табандылықтың, ерлік пен батырлықтың, ізгіліктің бастауы бола отырып, Отан алдындағы борыш пен міндетті орындауда кездескен қиындықтарды батыл жеңуге құлшындырады. Ол үшін қоғам мүддесі, ұлттық мүдделер әркімнің өзінің, жеке басының мүддесі дәрежесінде қабылдануы керек», - деп негіздеген. Ғ.А. Меңлібаев өз зерттеуінде патриотизм мен ұлтаралық қатынас мәдениетін саралап келіп, әрбір жеке адамның қоғамдық мүдде мен жеке мүдденің арасалмағына қатысты пікірін білдіреді. Халқымыздың тарихына көз жіберсек, заманның қай уақытында да отансүйгіштік, үлкенге құрмет, кішіге ізеттілік, мейрімділік пен қайырымдылық, қонақжайлылық сынды қасиеттер ғасырдан-ғасырға өз жалғасын табуда, әрине осы асыл қасиеттер ата-бабадан қалған баға жетпес байлықтың кілтін жас ұрпақтың ақыл-парасатына азық ете білуі керек екенін ескере келе, патриоттық мәдениетті құндылық негізінде қалыптастыруды жөн көрдік. Әлеметтанушы Б.Ерасов: «Құндылықтың пайда болуы, адамның қажеттігін қанағаттандыратын іс-әрекет, бұл белгілі бір мақсатта жүреді» - деп негіздеген [10]. Әлеуметтану ғылымында құндылықтар мемлекет тарихы, мәдениет, дәстүр, тіл және т.б. түрлер арқылы сипатталады. Ал психологиялық сөздікте құндылық, қоғам үшін әлеуметтік-тарихи маңызы бар, жеке адам өмірінің болмысы және қоғамдағы моральдық қарым-қатынасын реттейтін құбылыс ретінде түсіндіреді. Педагогикалық сөздікте: «Құндылық – адамың ішкі құқығы, ізгілігі, адамдармен қарым-қатынас, іс-әрекет кезіндегі көрсетілетін тұрақтылығы, қайырымдылығы, мейрімділік тәрбиесі» - деп, яғни тәрбие барысында жүзеге асатынын негіздеген [11]. Сонымен, бұл еңбектерде құндылық ұғымы әр қырынан қарастырылып, оны мәніне жан-жақты көңіл бөлінгенін атап кеткен жөн. Жалпы құндылық ұғымын ұлттық психология тұрғысынан Қ.Жарықбаев, жалпы адамзаттық және ұлттық тұрғысынан Қ.Қожахметова, педагог-ғалым Қ.Оразбекова ұлттық тәрбие негізінен қарастырса, Ш.Джанзакова ұлттық мәдениеттің жаңаруы арқылы этнопедагогикалық мәдениетті әлеуметтік-педагогикалық феномені ретінде ой түйеді. Қарастырылған зерттеулерге сүйене отырып, құндылық ұғымын педагогикалық категория ретінде қарастырып, оқытудағы құндылық тәсілдемесіне енгізу арқылы, патриоттық мәдениетті қалыптастыруда бастауыш сыныпта балаларға құндылықтар туралы жүйелі түсінік және рухани дамуына тиімді жолдарды атап көрсетуді жөн көрдік.

Адамзаттың өз еліне деген патриоттық рухын қалыптастыру үшін, оның тарихына, еліне деген сүйіспеншілігін сезіндіретін әрекетті жасау зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Кез-келген мемлекеттің тарихи және мәдени өмірінің құрылымы триаданы құрайды. Біріншіден, бұл әлемдік мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде отандық, жалпыұлттық мәдениет; екіншіден, мемлекет аумағында тұратын түрлі ұлттық құрылымнан пайда болған аралас мәдениет; үшіншіден аймақта тұратын ұлттың ұлттық мәдениеті. Ұлттық бірегейлікті сақтаудың негізгі жолы осы мәдениет арқылы жүзеге асады, бүгінгі таңда ауа ретінде осы идеяны тәжірибеге енгізу қажет. Мәдениет халықтың жылдар бойы жинақтаған асыл мұрасы, қоғам мен жеке адамның рухани ізденісі, халықтың даналығы мен адамгершілік нышандарынан жинақталған. Осы орайда, А.Сейдімбек: «Мәдениет дегеніміз – экологиялық жүйемен, өмір салтпен етене өмір сүру салты. Мәдениеті жоқ ұлт болмайды, мәдениет жоқ ұлт не өледі, не басқа ұлтқа жұтылады» - деген пікірі кез-келген адамға ой салары хақ. Қоғамның даму тенденциясына сай құндылықтардың да даму эволюциясы жүреді, бұл ретте құндылықтардың басымдықтары өзгеріп, кейбір құндылықтар күшін жояды. Құндылықтар адамның сезімі мен ақыл-ойдың ұштасуынан және сол арқылы адамның іс-әрекеті туындайды. Осыған орай, біз өз зерттеуіміздегі патриоттық мәдениет ұғымы патриотизм аспектілерінің бірі ретінде қарастырған ғалымдардың еңбектерінде патриоттық мәдениетті зерттеу мәселесінде детерминизм принципіне сәйкес мәдениет пен патриотизм өзара байланысты, яғни философиялық және әдіснамалық заңдылықтарға сүйеніп, «патриотизм», «мәдениет»

ұғымдарын саралай келе, диалектикалық өзара байланысты құбылыстар екеніне көз жеткізіп, «патриоттық мәдениет» - негізі өзек, мәдениет – форма, патриотизмді – мазмұн ретінде негіздедік. Осы ұғымдардың өзара байланысын нақтылай келе, біз өз зерттеуімізде патриоттық мәдениетті зерттеуші ғалымдардың да еңбектерінде қарастырдық. Мәселен, С.Н. Филипченко «Әскери ЖОО-да оқу процесінде курсанттардың патриоттық мәдениетін қалыптастыру» атты еңбегінде ғалым, өз зерттеулерін 1994-2005 жылдар арасында Ресей қалалары: Саратов, Санкт-Петербург, Солтүстік Кавказ, Новосибирск, Пермь ішкі әскерлерінің әскери институттары және «№67 орта мектеп» коммуналдық білім беру мекемесінің кадет сыныптары мен Саратов қаласындағы кадет мектеп-интернатында жүргізген. С.Н. Филипченко өз еңбегінде білім алушы курсанттарға патриоттық мәдениетін қалыптастырудың жүйелі, құндылық, мәдени (аксиологиялық, технологиялық және тұлғалық-шығармашылық) тәсілдерін «Біздің Отанымыз», «Соғыс философиясы», «Орыс мәдениеті. Жаңа уақыт», «Кадеттердің патриоттық мәдениеті» атты еңбектерінде әскери-патриоттық оқыту үдерісінде курсанттардың патриоттық мәдениетін қалыптастыруға әдістемелер ұсынған. Зерттеуші ғалымның еңбегінде: «Оқу орындарының курсанттарын әскери-патриоттық тәрбиелеу стратегиясының ғылыми түсінігі (дәстүрлер сабақтастығы) және «патриотизм» және «патриоттық мәдениет» ұғымдарының мазмұны нақтыланған (патриотизм ең маңызды, мәңгілік құндылықтардың бірі ретінде) қоғам мен мемлекет өмірінің барлық салаларына тән, оның дамуының ең жоғары деңгейін сипаттайтын, Отанға деген сүйіспеншілікте, Отан игілігі үшін белсенді өзін-өзі жүзеге асыруда, өзін-өзі белсенді етуде, оның дамуының ең жоғары деңгейін сипаттайтын маңызды рухани байлық болып табылады. Отанға қызмет етуге қабілетті жеке тұлғаның рухани-адамгершілік негізін құрайтын оның тарихымен, мәдениетімен, жетістіктерімен, құрылымдық құрамдас бөліктері сенсорлық-эмоционалдық, танымдық және белсенділік болып табылатын курсанттың патриоттық мәдениеті Отанын қорғауда қоғамда жинақталған тәжірибесі мен санасында патриотизм туралы идеялар мен көзқарастарды қалыптастыру арқылы Отанға қызмет ету қажеттігі сенім, ар-намыс, парыз сезімдері түрінде көрініс табады» - деп тұжырымдаған [12].

В.А. Руза «Қазіргі студенттер арасында патриоттық мәдениетті қалыптастыру және дамыту: социологиялық талдау» атты еңбегінде 2009-2010 жылдары Ресей мен Украина студенттері арасында патриотизмге бағытталған бағыттарды салыстырмалы зерттеу және әртүрлі форумдарға тұрақты қатысушылардың бірі ретінде, патриотизм және тарихи жады мәселелеріне арналған ғылыми-көпшілік әдебиет авторларының мәлімдемелеріндегі патриотизм туралы идеяларға қатысты ақпаратқа лингвистикалық-семантикалық талдау жүргізген [13]. Зерттеуші ғалым мәдениет пен отансүйгіштіктің арақатынасын зерттеу арқылы, патриоттық сезімдер жүйесін, таным, көңіл-күйін, көзқарастарын, сенімдерін, құндылықтарын, мотивацияларын, бағдарларын, идеалдарын, идеяларын білдіретін адамгершілік мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде патриоттық мәдениет ұғымының мәнін және оның өлшемдерін анықтаған.

М.А. Мазурдың 2007-2013 жылдар арасында Ресей Федерациясы Ішкі істер министрлігінің «Ханты-Мансийск» муниципалдық департаменті қызметкерлері арасында зерттеу жұмыстарын жүргізген «Ішкі істер органдары қызметкерлері арасында патриоттық мәдениетті қалыптастыру» атты еңбегінде ғалым полиция қызметкерлері арасында патриоттық мәдениетті қалыптастыру мотивациялық-мақсатты, мазмұндық-белсенділік, ұйымдастырушылық-әдістемелік және диагностикалық-түзету компоненттерін қамтитын жүйе шеңберінде сипаттаған [14].

Е.А. Нуттуненнің «Тарихи-әдеби мұражай арқылы бастауыш мектеп жасындағы балалардың патриоттық мәдениетінің негіздерін қалыптастырудың педагогикалық шарттары» атты еңбегінде бастауыш мектеп оқушысының патриоттық мәдениетінің негіздері жеке тұлғаның жалпы мәдениетінің бөлігі ретінде кем дегенде үш құрамдас

бөлікті қалыптастыру және дамыту арқылы жеке тұлғаның патриоттық қасиеттерін дамытудың интегративті формасын: танымдық (жадында сақталған патриоттық мазмұнды білу), құндылық (Отанды және онымен байланысты ұғымдар мен фактілерді құндылық ретінде қабылдау) және мінез-құлық (белсенділік) – нақты әрекеттер мен істерде патриоттық жауапкершілік пен қамқорлықтың көрінісі ретінде негіздеген [15].

Отандық ғалым В.В. Сергеева «ЖОО-дағы болашақ педагогтардың патриоттық мәдениетін қалыптатырудың педагогикалық негіздері» атты зерттеу жұмысында: «Студенттерде патриоттық мәдениетті қалыптастыру идеясы қазіргі қоғамның даму тенденциясының көрінісі ғана емес, сонымен қатар болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлау процесінде патриоттық мәдениетті қалыптастырудың жолдары мен құралдарын іздеуді ынталандырады. Болашақ мұғалімнің патриоттық мәдениеті педагогикалық мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде оның жаңа қазақстандық патриотизмді тәрбиелеудегі патриоттық құзыреттілігін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін құбылыс және болашақ мұғалімнің тұлғалық және кәсіби дамуының нәтижесі» [16] - деп ой тұжырымдай келе, патриоттық мәдениетті қалыптастырудың құрылымын; интеллектуалдық (патриоттық, мәдени білім, тарихи, құқықтық және кәсіби-педагогикалық сипаты бойынша); мотивациялық (кәсіби-адамгершілік, патриоттық жеке тұлғаның белсенділік бағдары); белсенділік (әлеуметтік-патриоттық белсенділік, студенттер арасында отансүйгіштікті дамыту үшін саналы түрде бағытталған кәсіби іс-әрекет) бойынша жіктеген.

Н.И. Верещагинаның «Жалпы білім беру мекемесінде оқушылардың патриоттық мәдениетін қалыптастыру» атты еңбегінде оқушылардың патриоттық мәдениетін сабақта және сабақтан тыс уақытта оқыту мен тәрбиелеуде құндылық негізінде қалыптастыруда акиологиялық, мәдени және белсенділік тәсілдемесі арқылы қалыптастыруды қарастырған. Мектеп оқушыларының патриоттық мәдениетін қалыптастыру бойынша жалпы білім беретін мектеп мұғалімінің қызметінің бағыттарын төмендегідей атап көрсеткен:

- Отан тарихы, Ресей халықтарының дәстүрлері, мемлекеттік рәміздері туралы білім жүйесін қалыптастыру, Отан қорғаушылар, патриоттық мерекелер (т.б.) тарих сабақтарында, қоғамтану, сынып сағаттарында, сыныптан тыс жұмыстарда ұйымдастыру;

- сыныптық және сыныптан тыс іс-шараларда оқушыларды құндылықтармен («парыз», «қадір-қасиет», «Отанға деген сүйіспеншілік», «жауапкершілік», «патриотизм», «құрмет», «намыс» т.б.) таныстыру;

- мектеп оқушыларының ұжымға, қоғамға, елге пайдалы патриоттық сипаттағы іс-әрекеттер мен істерді (іс-шараларға, мектептің өзін-өзі басқаруына қатысуы, оқуға деген саналы көзқарасы, тапсырмаларды орындауы) орындауға деген қажеттіліктерін қалыптастыру т.б.) [17].

Педагогикалық әдебиеттерді талдау негізінде «қалыптасу» ұғымына да мән бердік. Бұл ұғымға да жан-жақты анықтама берілген, біздің зерттеуіміздегі патриоттық мәдениетті қалыптастыру мәселесінде адамның қалыптасуын зерделеу арқылы ұғымының мына сипаттамасына: «Қалыптасу дегеніміз – тұқым қуалаушылық ортаның, мақсатты бағытталған тәрбиенің және жеке адамның өзінің белсенділігінің объективті әсерінің нәтижесіндегі жеке адамның құрылуының процесі» [18] - деп берілген анықтамаға тұжырым жасадық. Бастауыш мектеп жасында баланың интеллектуалдық, әлеуметтік және адамгершілік қасиеттері танымдық қызығушылық арқылы қоршаған әлемге эмоционалды - құндылық қатынасымен сипатталатынын Л.С. Выготский, В.В. Давыдов және Д.Б. Эльконин еңбектерінде негізделген [19]. Ал, психологияда бастауыш мектеп оқушысының сезімтал екенін, дәл сол сезімтал кезінде баланың күрделі заттар мен құбылыстарды қабылдау қабілетімен ерекшелентінін зерттеген ғалымдардың еңбектерінде де өз көзқарастарымен ой тұжырымдаған, мәселен көрнекті орыс психологы Л.С. Выготский былай деп жазды: «Егер біз оның шығармашылық әрекеті үшін жеткілікті күшті негіз жасағымыз келсе, баланың тәжірибесін кеңейту керек». Бастауыш мектеп жасында

психикалық функциялардың дамуы баланың санасының, ерікті зейінінің және барлық психикалық процестердің интеллектуализациясының күшеюі арқылы жүзеге асырылатын интеллектуалдық дамуының қарқындылығымен анықталады. Осылайша, еріктілік, саналылық және тұтастай алғанда, барлық психикалық процестердің интеллектуалдылығы бастауыш жастағы мектеп оқушыларының жаңа ғылыми ұғымдарды меңгеру барысында анықталады [20]. Патриоттық мәдениетті қалыптастыруды бастауыш сыныпта «Дүниетану» пәні бойынша оқытудағы құндылық тәсілдемесі негізінде жүзеге асырудың тиімді жолдарын жан-жақты қарастыру мақсатында зерттеген ғалымдардың еңбектері мен әдістемелерін қарастырдық.

Кесте 1 – Патриоттық мәдениетті қалыптастыру мәселесін зерттеуші ғалымдар көзқарастары

Зерттеуші ғалымдар	Ғалымдардың көзқарастары
С.Н. Филипченко (2006 ж.)	Патриоттық мәдениет жасөспірімнің өзін оқу-тәрбие процесінің субъектісі ретінде білуі, өзінің өмірлік жолын жоспарлауы, өткен мен бүгінгі тарихын қабылдауға және патриоттық сезімін арттыруға дайындығын білдіреді.
В.А. Ружа (2013 ж.)	Патриоттық мәдениетті патриоттық сананың, дәстүрлердің, бағыттардың және мінез-құлықтың тұрақты құрамдас бөліктерінің жиынтығы ретінде анықтауға болады. Патриоттық мәдениет мәдениеттің бір бөлігі ретінде тарихи тәжірибенің жинақталуымен дамиды және адамдардың патриоттық санасы мен мінез-құлқының жаңа және дәстүрлі элементтерінің жиынтығына негізделген. Дәл осы қасиет қоғамға жетістіктерді жинақтауға және қоршаған ортаның өзгеруіне бейімделу қабілетін жақсартуға мүмкіндік береді.
М.А. Мазур (2013 ж.)	Патриоттық мәдениетті жеке тұлғаның жалпы мәдениетінің маңызды бөлігі, құндылықтар мен қасиеттерге негізделген және Отанның өмірлік мүдделері мен тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін белсенді патриоттық қызметте көрінетін интегративті жеке қасиет ретінде қарастырды.
Е.А. Нуттунен (2016 ж.)	Патриоттық сезім қоғамдық интеграцияның негізіне айналуы үшін, жеке тұлғаның патриоттық қасиеттерді толықтыруда мәдениет дамуының ең жоғарғы деңгейі ретінде патриоттық мәдениетті қалыптастыру қажет. Патриоттық мәдениет – тарихи, мәдени, азаматтық – патриоттық құндылық бағдарларын және қоғамдағы мінез-құлық дағдыларын қалыптастырады.
В.В. Сергеева (2018 ж.)	Патриоттық мәдениет – бұл адамнан тыс өмір сүретін және бір жағынан құндылық аспектілерінің жиынтығын, екінші жағынан адамнан тыс өмір сүретін құндылық білімдері мен қарым-қатынастарының жиынтығын білдіретін патриотизмнің жоғары деңгейі.
Н.И. Верещагина (2020 ж.)	Мектеп оқушыларының патриоттық мәдениеті сабақта және сабақтан тыс уақытта сезімтал-эмоционалды негізде қалыптасады, Отан тарихы, өз халқының дәстүрлері туралы білім, оқушылардың оқиғаларға, нақты адамдардың іс-әрекеттеріне және тарихи құбылыстарға баға беру қабілетін дамытуға, гуманистік құндылықтарды, мектеп оқушыларының адамдармен өзара әрекеттесуінің патриоттық аспектісін модельденген және нақты жағдайларда анықтауға негізделген патриоттық бағыт болып есептеледі.
Ескерту: авторлармен құрастырылған	

Жоғары кестеде ғалымдардың көзқарастарын зерттеу барысында патриоттық мәдениет жан-жақты қарастырылған, көп мағыналы ұғым екеніне көз жеткізуге болады. Сонымен қатар, зерттеуші ғалымдардың көзқарасы бойынша патриоттық мәдениет жеке тұлғаның оның қызметі мен іс-әрекетінде көрінетін патриоттық сана-сезімінің дамуының ең жоғары, кешенді дәрежесі деп есептейміз. Патриоттық мәдениет оның құрылымын құрайтын үш негізгі құрамдас бөліктерден тұрады: танымдық, құндылық, мінез-құлық, оған білім, мотивтер, тілектер, ерік-жігер, мінез-құлық және белсенділік, сондай-ақ патриоттық мәдениеттің барлық компоненттерінің негізі ретінде әрекет ететін эмоциялар кіреді.

Болашаққа көз жүгіртсек, патриоттық мәдениетті қалыптастыру арқылы жас ұрпақтың бойында жеке қасиеттері мен адамгершілік қағидаттарына сай рухани құндылықтар жүйесі дамиды.

Осы саланы зерттеуші ғалымдар еңбектеріне сапалық талдау жүргізе отырып, қоғам мен мемлекеттің өскелең ұрпақты патриоттық тәрбиелеуге, оның ішінде, патриоттық мәдениет негіздерін дамытуда бастауыш мектеп үшін бұл үдерісті ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету мен оқу пәндері бағдарламалары мазмұнын әлі де жетілдіру қажеттілігі анықталды. Зерттеу барысында ғалымдар білім беру бағдарламаларын жасақтауда білім алушылардың патриоттық мәдениетін қалыптастырудың қажеттілігі мен педагогикалық шарттарын талдап көрсетеді. Осы орайда, зерттеу мәселесінің практикалық құндылығын анықтау мақсатында Ақтөбе қаласы №36 қазақ орта мектебінің 4-сынып оқушыларымен жүргізілген сауалнама нәтижелеріне тоқталуға болады. Оқушыларға арналған сауалнама мазмұны төмендегі сұрақтарды қамтыды:

1. «Патриот» ұғымының мазмұнын қалай түсінесіз?
2. Ұлы тарихи тұлғалар туралы не айта аласыз?
3. Ел тарихы туралы не айта аласыз?
4. Мәдениет дегенді қалай түсінесіз?
5. Мәдениетті болу үшін басты құндылық қандай деп ойлайсыз?
6. Сіздің көзқарасыңыз бойынша, отаныңыздың патриоты болу үшін ең маңызды қасиет қандай?
7. Үлкенге құрмет, кішіге ізет дегенді қалай түсінесіз?
8. Патриоттық рух, патриоттық сана дегеніміз не?
9. Патриот болу азаматтық борышым дегенді қалай түсінесіз?
10. Өз еліңе деген сезімді қалай жеткізесің? Өз ойыңызды білдіріңіз.

Сауалнама нәтижелері. Оқушылардың басым көпшілігі «патриот» ұғымының мазмұны (75%). Оқушылардың пікірінше, өз елінің патриоты ерлік жасау арқылы сипатталады екен, біздің тұжырым «патриот» ұғымын әрі жетілдіру және білім беру ұйымдарында білім бағдарламаларындағы оқытудағы құндылық тәсілдемесі негізінде назар аудару қажет. Оқытушылардың 62,5% ұлы тарихи тұлғалардың есімдерін және олардың ел тарихына қосқан үлестерін атай алды. Еліміздегі тарихи кезеңдері мен мемлекеттік мерекелерін (78%). Сауалнама қатысушыларының 87,5% қазіргі уақытта еліміз үшін ең маңызды құндылықты ұсынды. Мәдениет және мәдени құндылықтар туралы оқушылардың 72% жауап берді. Қатысушылардың 75% көзқарасы бойынша, өз елінің патриоты болу үшін ең маңызды қасиет: өз еліне адал қызмет ету деп ойлайды. Зерттеушілердің 82,5% өз еліне деген сезімді өз көзқарастарымен атап көрсеткен.

Зерттеу нәтижелері бойынша төмендегідей негізгі мәселелер ұсынылған:

- «патриот» ұғымы мәнін меңгертуді одан әрі жетілдіру;
- «Дүниетану» пәні негізінде мүмкіндіктерін кеңейту;
- патриоттық мәдениеті қалыптастыру жолдарын әдістемелік тұрғыда негіздеу.

Сауалнама мазмұнын талдау барысында кіші мектеп жасындағы балалары үшін «патриоттық тәрбие», «патриоттық мәдениет» мәселелері әлі де болса зерттеуді қажет ететіндігіне көз жеткізілді.

Қорытынды.

Біз өз зерттеуіміздегі патриоттық мәдениетті қалыптастыруда ең алдымен ұғымның мәнін ашуда детерминизм принципіне сәйкес мәдениет пен патриотизм өзара байланысты, яғни философиялық және әдіснамалық заңдылықтарға сүйеніп, «патриотизм», «мәдениет» ұғымдарын саралай келе, диалектикалық өзара байланысты құбылыстар екеніне көз жеткіздік. «Патриоттық мәдениет» – негізі өзек, мәдениет – форма, патриотизм – мазмұн ретінде тұжырымдауда шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріне, зерттеу өзектілігіне сай философиялық, психологиялық-педагогикалық, әлеуметтік еңбектерді

саралау арқылы негізделіп, ой тұжырым жасалды. Педагогикалық әдебиеттерді талдау барысында «қалыптастыру» ұғымын саралау арқылы белгілі бір мақсатқа сай қасиеттерді дамытуға арналған процесс екенін ескере отырып, оқу әрекетін ұйымдастыруда жас ерекшелігіне сәйкес тек пәндік білім берумен қатар қоғамның даму тенденциясына сай құндылықтар жүйесін дамыту арқылы қоғамға, халыққа, Отанға деген сүйіспеншілігін нығайтуды жүзеге асыратын саналы, парасатты тұлғаны қалыптастыруды мақсат еттік. Патриоттық мәдениетті қалыптастыру мәселесін зерттеген ғалымдардың еңбектеріне сүйене келе, әрбір адамның мәдени дамуымен бірге қоғам да дамиды, ол рухани байлық, оның негізгі көрсеткіші сүйіспеншілік арқылы бейнеленеді. Ал сүйіспеншіліктің ең жоғарғы деңгейі – патриоттық мәдениет деп ойымызды нақтылаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдың «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» атты екінші отырысында сөйлеген сөзі. [Электрондық ресурс] — URL: <https://www.akorda.kz/> (қаралу уақыты: 20.01.2024)
- 2 Философиялық энциклопедиялық сөздік. — Алматы: Кітап палатасы. — 2013. — 480 б.
- 3 Азарова А.В. К вопросу об истории развития идеологии патриотизма в России. Вестник Военного университета. — №3(23). — 2010. — С. 21-25
- 4 Саяси түсіндірме сөздік. — Алматы. — 2007. — 616 б.
- 5 Патриотизм или мир? [Электронный ресурс] — URL: http://az.lib.ru/t/tolstoj_lew_nikolaewich/text_0750-1.shtml (дата обращения: 23.01.2024)
- 6 Mitja S. (2017) The anatomy of patriotism. Anthropological Notebooks, XXIII/1. P. 43-55
- 7 Филипченко С.Н. Формирование патриотической культуры курсантов в процессе обучения в военном вузе. [Электронный ресурс] — URL: <https://www.dissercat.com/content/formirovanie-patrioticheskoi-kultury-kursantov-v-protseesse-obucheniya-v-voennom-vuze> (дата обращения: 24.01.2024)
- 8 Каирова А.Т., Туребаева К.Ж., Ольховая Т.А. «Дүниетану» пәні бойынша оқу әрекетін ұйымдастыруда бастауыш сынып оқушыларының патриоттық мәдениетін қалыптастыру. «Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ Хабаршысы» журналы, «Педагогика ғылымдары» сериясы. — №4(71). — 2023. — Б. 344-356
- 9 Қалмырзаев Ә. Қазақстандық патриотизм қалай қалыптасады. — Егемен Қазақстан. — 10 қаңтар. — 1998. — 25 б.
- 10 Сайлауова Н.С. Бастауыш сынып оқушыларының этномәдени құндылықтары негізінде патриоттық тәрбие берудің теориясы мен практикасы. — Атырау. — 2010. — 285 б.
- 11 Арын Е. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика. — Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ. — 2006. — 482 б.
- 12 Филипченко С.Н. Формирование патриотической культуры студентов. Известия Саратовского университета. Сер. Философия. Психология. Педагогика. — №11. — 2011. — С. 106–109
- 13 Ружа В.А. Становление и развитие культуры патриотизма современного студенчества: социологический анализ. [Электронный ресурс] — URL: <https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-i-razvitie-kultury-patriotizma-sovremennogo-studenchestva> (дата обращения: 27.01.2024)
- 14 Мазур М.А. Формирование патриотической культуры у сотрудников органов внутренних дел. [Электронный ресурс] — URL: <https://www.dissercat.com/content/formirovanie-patrioticheskoi-kultury-u-sotrudnikov-organov-vnutrennikh-del> (дата обращения: 28.01.2024)
- 15 Нуттунен Е.А. Педагогические условия формирования основ патриотической культуры детей младшего школьного возраста средствами историко-литературного музея. [Электронный ресурс] — URL: <http://www.dslib.net/obw-pedagogika/pedagogicheskie-usloviya-formirovaniya-osnov-patrioticheskoi-kultury-detej-mladshego.html> (дата обращения: 29.01.2024)
- 16 Сергеева В.В. Научно-педагогические основы формирования патриотической культуры будущих педагогов в вузе. [Электронный ресурс] — URL: <http://arabaev.kg/dp.kg/uploads/Диссертация%20Сергеева%20В.В..pdf> (дата обращения: 30.01.2024)
- 17 Верещагина Н.И. Формирование патриотической культуры школьников в общеобразовательном учреждении. [Электронный ресурс] — URL: <https://www.dissercat.com/content/formirovanie-patrioticheskoi-kultury-shkolnikov-v-obshcheobrazovatelnom-uchrezhdenii> (дата обращения: 15.02.2024)
- 18 Нұрахметова Р.Ә., Молдағалиев Б.А., Фейзулдаева С.А., Урбисина А.Б. Педагогика: сөздік. — Оқу құралы. — Ақтау: Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті. — 2009. — 112 б.

19 Сыдықова Р.Ш., Мухамеджанова И. Бастауыш сынып оқушыларының патриотизмін қалыптастыру технологиясы. Яссауи университетінің хабаршысы. — 2022. — №1(123). — Б.219-228

20 Тулегенова Г.А. Бастауыш сыныптардағы гуманитарлық пәндерді оқыту арқылы оқушыларды патриоттыққа тәрбиелеу. [Электрондық ресурс] — URL: <https://zhetyusu.edu.kz/wp-content/uploads/2021/07/Диссертация-Тулегенова-Г.А.pdf> (қаралу уақыты: 20.02.2024)

ФОРМИРОВАНИЕ ПАТРИОТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ: ЗАРУБЕЖНЫЙ И ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ ОПЫТ

Аннотация.

В данной статье всесторонне рассматриваются актуальные проблемы формирования патриотической культуры у молодого поколения, в определении сущности основных понятий и дифференциации различных объяснений: основанные на философских, психолого-педагогических и социальных работах. Описываются выявленные автором вопросы формирования патриотической культуры, предложения и перспективы. Для полного понимания сущности и значения понятия патриотической культуры были рассмотрены теоретико-методологические основы понятий «патриотизм» и «культура», проведен анализ философских базисов, рассмотрен вопрос происхождения и включения данных понятий в научный оборот. В соответствии с актуальностью исследования в методологии исследования были рассмотрены методы систематизации диалогической связи, классификации с сохранением исторического, детерминистского и хронологического принципа. Кроме того, в статье с учетом педагогических подходов и направлений в организации учебной деятельности, наряду с предметным образованием, изучались духовное развитие человека, на основе работ отечественных и зарубежных ученых были проанализированы критические взгляды, объективно обобщены мнения научных и литературных авторов. В условиях слияния патриотических и культурных источников ученых-исследователей, путем систематического осмысления нового понятия в эволюции ценностей в соответствии с тенденциями развития общества, была определена часть нашей исследовательской работы, в соответствии с актуальностью исследования.

Ключевые слова: честный гражданин, ценность, патриотизм, культура, культурное развитие, патриотическая культура.

UNDERSTANDING PATRIOTIC CULTURE: INSIGHTS FROM FOREIGN AND DOMESTIC PERSPECTIVES

Abstract.

This article comprehensively examines current problems in the formation of patriotic culture among the younger generation, in determining the essence of basic concepts and differentiation of various explanations: based on philosophical, psychological, pedagogical and social works. The author describes the issues of formation of patriotic culture, proposals and prospects. To fully understand the essence and meaning of the concept of patriotic culture, the theoretical and methodological foundations of the concepts of “patriotism” and “culture” were considered, an analysis of the philosophical bases was carried out, and the issue of the origin and inclusion of these concepts in scientific circulation was considered.

In accordance with the relevance of the study, the research methodology examined methods for systematizing dialogical communication, classification while maintaining the historical, deterministic and chronological principle.

In addition, the article, taking into account pedagogical approaches and directions in the organization of educational activities, along with subject education, studied the spiritual development of a person, based on the works of domestic and foreign scientists, critical views were analyzed, and the opinions of scientific and literary authors were objectively summarized.

In the context of the fusion of patriotic and cultural sources of scientific researchers, through a systematic understanding of the new concept in the evolution of values in accordance with the development trends of society, part of our research work was determined in accordance with the relevance of the study.

Key words: honest citizen, value, patriotism, culture, cultural development, patriotic culture.

REFERENCES

1 Memleket bassysy Qasym-Jomart Toqaevtyñ Ültyyq qūryltaidyñ «Ädiletli Qazaqstan – Adal azamat» atty екінші отырысында сөйлеген сөзі [The speech of the head of state Kassym-Jomart Tokayev at the second meeting of the National Congress entitled "Fair Kazakhstan - Honest Citizen"]. Available at: — URL: <https://www.akorda.kz/> [in Kazakh] (accessed: 20.01.2024)

2 Filosofialyq ensiklopedialyq sözdik [Philosophical encyclopedic dictionary]. Almaty: Kitap palatasy. 2013. 480 p. [in Kazakh]

- 3 Azarova A.V. K voprosu ob istorii razvitiya ideologii patriotizma v Rossii [*Question about the history of the development of ideological patriotism in Russia*]. Vestnik Voennogo universiteta. №3(23). 2010. P. 21-25 [in Russian]
- 4 Saiasi túsındırme sözdik [*Political explanatory dictionary*]. Almaty. 2007. 616 p. [in Kazakh]
- 5 Patriotizm ili mir? [*Patriotizm ili mir?*]. Available at: — URL: http://az.lib.ru/t/tolstoj_lew_nikolaewich/text_0750-1.shtm [in Russian] (accessed: 23.01.2024)
- 6 Mitja S. (2017) The anatomy of patriotism. Anthropological Notebooks, XXIII/1. P. 43-55 [in English]
- 7 Filipchenko S.N. Formirovanie patrioticheskoi kul'tury kursantov v protsesse obucheniya v voennom vuze [*Formation of patriotic culture of cadets in the process of training at a military university*]. Available at: — URL: <https://www.dissercat.com/content/formirovanie-patrioticheskoi-kul'tury-kursantov-v-protsesse-obucheniya-v-voennom-vuze> [in Russian] (accessed: 24.01.2024)
- 8 Kairova A.T., Turebayeva K.Zh., Olkhovaya T.A. “Düniétanu” pãní boıynşa oqu äreketin üıymdastyruđa bastauyş synpoquşylarynyñ patriottıyq mädenietın qalyptastyru [*Formation of patriotic culture of elementary school students in the organization of educational activity on the subject "World Studies"*]. “Abylai han atyndağy QazHQ jáne ÄTU Habarşysy” jurnaly, «Pedagogika ğylymdary» seriasy. 2023. №4(71). P. 344-356 [in Kazakh]
- 9 Kalmyrzaev A. Qazaqstandyq patriotizm qalai qalyptasady? [*How is Kazakh patriotism formed?*]. Egemen Qazaqstan. 10 qantar. 1998. 25p. [in Kazakh]
- 10 Sailauova N.S. Bastauyş synyp oquşylarynyñ etnomädeni qünylyqtary negızinde patriottıyq tärbie berudiñ teoriasy men praktikasy [*Theory and practice of patriotic education based on ethno-cultural values of elementary school students*]. Atyrau. 2010. 285 p. [in Kazakh]
- 11 Aryn E. Oryşsa-qazaqşa túsındırme sözdik: Pedagogika [*Russian-Kazakh explanatory dictionary: Pedagogy*]. Pavlodar: "EKO" ĞÖF. 2006. 482 p. [in Kazakh]
- 12 Filipchenko S.N. Formirovanie patrioticheskoi kul'tury studentov [*Formation of patriotic culture of students*]. Izvestia Saratovskogo universiteta. Ser. Filosofia. Psihologia. Pedagogika. №11. 2011. P. 106-109 [in Russian]
- 13 Ruzha V.A. Stanovlenie i razvitie kul'tury patriotizma sovremennogo studenchestva: sotsiologicheski analiz [*Formation and development of the culture of patriotism of modern students: sociological analysis*]. Available at: — URL: <https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-i-razvitie-kul'tury-patriotizma-sovremennogo-studenchestva> [in Russian] (accessed: 27.01.2024)
- 14 Mazur M.A. Formirovanie patrioticheskoi kul'tury u sotrudnikov organov vnutrennikh del [*Formation of patriotic culture among employees of internal affairs bodies*]. Available at: — URL: <https://www.dissercat.com/content/formirovanie-patrioticheskoi-kul'tury-u-sotrudnikov-organov-vnutrennikh-del> [in Russian] (accessed: 28.01.2024)
- 15 Nuttunen EA. Pedagogicheskie uslovia formirovaniya osnov patrioticheskoi kul'tury detei mladshego shkolnogo vozrasta sredstvami istoriko-literaturnogo muzeya [*Pedagogical conditions for the formation of the foundations of patriotic culture of children of junior school age by means of the historical and literary museum*]. Available at: — URL: <http://www.dslib.net/obw-pedagogika/pedagogicheskie-uslovija-formirovaniya-osnov-patrioticheskoi-kul'tury-detej-mladshego.html> [in Russian] (accessed: 29.01.2024)
- 16 Sergeeva V.V. Nauchno-pedagogicheskie osnovy formirovaniya patrioticheskoi kul'tury budushikh pedagogov v vuze [*Scientific and pedagogical foundations of formation of patriotic culture of future teachers in the university*]. Available at: — URL: <http://arabaev.kg/dp.kg/uploads/Диссертация%20Сергеева%20В.В..pdf> [in Russian] (accessed: 30.01.2024)
- 17 Vereshhagina N.I. Formirovanie patrioticheskoi kul'tury shkolnikov v obshcheobrazovatel'nom uchreždenii [*Formation of patriotic culture of schoolchildren in an educational institution*]. Available at: — URL: <https://www.dissercat.com/content/formirovanie-patrioticheskoi-kul'tury-shkolnikov-v-obshcheobrazovatel'nom-uchrezhdenii> [in Russian] (accessed: 15.02.2024)
- 18 Nurakhmetova R.A., Moldagaliyev B.A., Feizuldaeva S.A., Urbisnina A.B. Pedagogika: sözdik. Oqu qūraly [*Pedagogy: dictionary Educational tool*]. Aqtau: Sh.Esenov atyndağy Kaspi memlekettik tekhnologialar jáne injiniriñ universiteti. 2009. 112 p. [in Kazakh]
- 19 Sydyqova R.Sh., Muhamedzhanova I. Bastauysh synyp oquşylarynyñ patriotizmin qalyptastyru tehnologiiasy [*Technology of Formation of Patriotism of Primary School Students*]. Iassau universitetinin habarshysy. №1(123). 2022. P.219-228. [in Kazakh]
- 20 Tulegenova G.A. Bastauyş synyptardağy gumanitarlyq pänderdi oqytu arqyly oquşylardy patriottıyqqa tärbieleu [*Education of students in patriotism by teaching humanitarian subjects in primary classes*]. Available at: — URL: <https://zhetysu.edu.kz/wp-content/uploads/2021/07/Диссертация-Түлегенова-Г.А.pdf> [in Kazakh] (accessed: 20.02.2024)

Information about authors:

Akerke Kairova – **corresponding author**, Doctoral student of the educational program “Pedagogy and methods of primary education”, K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: kairova.akerke@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9275-5357>

Klara Turebayeva – doctor of pedagogical sciences, professor of the Department of “Psychological, Pedagogical and Special Education”, K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: turebaeva_kj@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0204-3501>

Информация об авторе:

Акерке Каирова – **основной автор**, докторант образовательной программы «Педагогика и методика начального обучения», Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: kairova.akerke@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9275-5357>

Клара Туребаева – доктор педагогических наук, профессор кафедры «Психолого-педагогического и специального образования», Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: turebaeva_kj@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0204-3501>

Авторлар туралы ақпарат:

Акерке Каирова – **негізгі автор**, «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім бағдарламасының докторанты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kairova.akerke@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9275-5357>

Клара Туребаева – педагогика ғылымдарының докторы, «Психологиялық-педагогикалық және арнайы білім беру» кафедрасының профессоры, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: turebaeva_kj@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0204-3501>

A.A. Sultangubiyeva^{1*}, L.E. Koishigulova¹, A.U. Mukhanbetzhanova¹

¹Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Atyrau, 000601, Republic of Kazakhstan
*e-mail: a.sultangubiyeva@asu.edu.kz

PROBLEMS OF SOCIALIZATION OF DISPLACED CHILDREN WITH DISABILITIES

Abstract.

The REACH project at Kh. Dosmukhamedov Atyrau University is a unique experience that has created a model of educational space and programs for displaced children with disabilities. The children's parents, school teachers, school psychologists, and volunteers took part in the project and provided methodological support.

The purpose of the article is to identify the problems of socialization of refugee children with special educational needs on the basis of the research conducted in the framework of the research project.

In the framework of an international partnership project for 2021-2024, scientists from Simon Fraser University (Canada), Yarmouk University (Jordan), and Canakkale University (Turkey) carried out significant work with displaced children from the war zone for their successful socialization, education, and provision of necessary educational resources. Project participants from Atyrau University (RK) conducted a series of research activities with special children from several refugee families who returned from Syria.

On the base of Kids University (Kh. Dosmukhamedov Atyrau University) student volunteers demonstrated the effectiveness of introducing elements of fine art into the learning process for displaced children with disabilities. In addition, the use of musical and dramatic elements enhances interest in learning and motivates the expression of immediate emotions, contributing to the overall therapy of students.

This article emphasizes the importance of advisory and methodological support for refugee children, and the results of the scientific research will become valuable material for scientists in this field.

Key words: inclusive education, displaced children with disabilities (DCD), communication skills, socialization problem, art-based methods.

Introduction.

Current social problems in society today: family, environmental, and economic crises lead to an increase in the number of children of different ages with disorders of the nervous system and mental disorders. No matter what period of the country's life we look at it is known that the fate of children is one of the most relevant problems.

It is possible to bring the work of teaching and upbringing of the young generation, the modern standards as a result of individual differential work with students. One of the ways to solve this problem is to combine traditional teaching methods with integrative and differential methods.

To conduct correct diagnosis in identifying underachieving students, to place them in special classes and groups that create conditions for successful and effective education and adaptation to the social environment in the future, which is a very social and pedagogical issue today [1].

Inclusive education defines the equal rights of students and allows them to participate in team activities. Also, inclusive education allows one to develop the ability to communicate with people.

Pedagogical activities aimed at eliminating language barriers to the complex socio-psychological and pedagogical support for children of refugee families, social-psychological counseling related to adaptation to a new environment, placement in temporary social shelters, rehabilitation centers personal problems of the emigrant and the difficulties of interaction in the social environment related psychological counseling, hotlines [2].

So, the REACH project at Atyrau Kid's University is a unique experience that has created a model for creating a learning space and program for displaced children with disabilities. It is supported by Atyrau University and supported by management and regional authorities.

The project is based on a methodology, that includes children, their parents, teachers, volunteers, consultants, non-profit experts, and university managers.

In 2020, the Atyrau University volunteer group started immediately working with displaced children after arriving in the Atyrau region from Syria. This happened during a global pandemic that complicated their migration process [3].

Displaced children with disabilities (DCDs) are children, who have been forced to leave their homes due to war, famine, natural disasters, or other emergencies and who have physical, mental, emotional, or cognitive disabilities.

These children face to additional challenges in accessing health care, education, and other resources to help them grow.

This presentation aims to describe the unique educational experiences of children returning home after living in a war-torn country and share the model, which has been implemented at Kid's University.

A single case study can provide insight into the needs of displaced children with disabilities and strategies to decide these needs. We hope that this model can be useful in similar contexts.

The project had several goals:

1. To assist and support displaced children with disabilities in their transition and coping with displacement trauma.
2. To create a safe environment for them to socialize and interact well with their peers and other stakeholders.
3. To identify specific needs related to their education and explore strategies for approaching, supporting, and teaching such children in the school setting.
4. To contribute to the current teacher training programs and professional development programs at Atyrau University.

In 2019, the Government of Kazakhstan began to return its citizens from the war zone in Syria through the special humanitarian operation "Jusan". During that period, 600 people arrived in the country, including 413 children, 34 of them orphans.

The number of children returned to the country in Atyrau region is 7 families, including 25 children. However, since there have never been mass returners of children from war zones abroad in the country, the children will need to learn Kazakh or Russian languages, which they have forgotten before rehabilitation.

The goal was to reintegrate them into Kazakhstan's society, which is to socialize them, so the children go to ordinary schools and kindergartens and do not feel outside of society, to adapt to society as soon as possible, but not to hinder and exclude them.

For this purpose, in the summer months of 2019, Atyrau University volunteers [students] and teachers started providing assistance and support to those children and their parents to strengthen their skills of speaking, reading, and writing in the Kazakh, English language. During additional courses, it was determined that children need psychological help in adapting to society. It was very difficult for the children to communicate. In this regard, the REACH project was timely to investigate the problems of displaced children [4].

In 2021, the Atyrau University team launched a sabbatical program at KID's University, within the framework of the REACH project, to explore the experiences of these displaced children with disabilities (DCDs) and to provide for their educational and socialization needs.

The group consisted of 9 displaced children with disabilities (DCD), including three of them are 8 years old, three old them are 6 years old, two who are 10 years old, and one is 11 years old. These children came from single-parent families, their fathers were in prison, and some of them were deceased or impacted. Most of them rent an apartment, and one family lives with their grandparents.

Since 2017, the administration, teaching staff, and volunteers of Atyrau University have been supported by Kid's University, which is dedicated to organizing informal educational activities for

children aged from 4 and 15 years. It runs during school breaks and children's out-of-school holidays and includes hands-on science experiments, language learning, arts and crafts projects, math and chess, world history, Kazakh culture, music, dance, and more group activities.

Programs are taught in Kazakh, Russian, and partly in English. This valuable program, initiated by the idea of Dr. Aigerim Shilibekova, the former first vice-rector of Atyrau University at that time, aims to help children develop a growth mindset, discover new interests, build life skills, and gain confidence in and out of the classroom. Kids University provides scholarships to children from vulnerable communities in the region.

Research question - what are the experiences of DCDs, their families, and teachers accessing and engaging with education? Research process: needs assessment, identification of specific needs, literature review, data collection, analysis, synthesis, and obtained results. Stakeholders: disabled children, parents, teachers, volunteers, managers, school counselors, and the Department of Education of the Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan, 15 undergraduate students in defectology and 10 graduate students in pedagogy and psychology.

Limitations of the study: limited resources in the Kazakh language, and difficulties in identifying emotional and/or cognitive deviations.

Ethics: The research does not focus on individual traumas or life experiences in Syria, but rather on the experience of displaced children with disabilities in a new environment. All parents and participants provided informed consent and had the right to withdraw from the study at any time.

Materials and methods of research.

We conducted a series of interviews with each child at the beginning and end of the school year from September 2021 to June 2023.

One of the methods used in the research was a survey. In addition to the activities conducted at the university, we also visited and interviewed displaced children with disabilities at their homes.

To determine the specific needs of the children from the point of view of their parents, interviews were conducted with teachers and a psychologist in their schools.

Observation is the main method of child research, because "children describe their experiences as well as what they say", which we also had a chance to discover through interviews, through which we assessed their needs and monitored their development [5].

The methodological contribution of the REACH project was the application of a collaborative case study using arts-based phenomenological methods to validate the experiences of adaptation of displaced children with disabilities (DCD) after returning to Kazakhstan.

This approach allows for the creation of a safe and positive environment for displaced children with disabilities (DCD) based on the discussion of language and speech issues and is "recommended as a suitable form for children's development of self-expression". Arts-based research requires interdisciplinary communication, so for this project, we have drawn on the fields of pedagogy, psychology, communication, cultural studies, and sociology.

Six art sessions and six individual and group discussions with displaced children with disabilities were held.

Three types of data sources were used for this study:

- Surveys, other textual and visual data, photos, videos, etc.
- Individual and group interviews with parents, school psychologists, educators, and volunteers.
- Art-based research data such as children's visual works and their individual and group discussions.

Reliability and authenticity:

- Topics and questionnaires were cross-checked

- The accuracy of conducted individual and group interviews was confirmed
- Data from three sources allowed for interdisciplinary integration [6].

Practical experiences

Before the beginning of the project, all ethical rules were taken into account, and informed consent forms were signed by the parents of displaced children with disabilities (DCD).

The research team developed methodological approaches to collect research data creatively. These activities were age-appropriate and took into account the emotional states of the participants.

Graduate students of the Psychology and Pedagogy Department were involved in keeping the control logs for each child's profile, monitoring changes in their socialization and communication behavior.

Children were invited to Kids University twice per semester. DCDs are involved in various creative activities, such as drawing, talking, and playing games with other children. These works were followed by individual and group discussions.

The researchers visited the children's homes. Some interviews were recorded only after obtaining the consent of the subjects. The research work was conducted in the Kazakh language and the obtained results were registered in the control logs. Data on children's interaction with artistic materials and interviews with mothers were collected and taped. The researchers focused on documenting how they responded to the activities, their level of interest, and how they used the presented materials.

We understood that these children needed more than knowledge and they needed emotional healing, socialization, and a sense of belonging. In this project, we wanted to identify their specific needs, listen to their voices, and create a safe space where they could develop the necessary skills to navigate the new environment [7].

Research considers how children interact with each other and how they behave in social settings. Also, the researchers noted the children's facial expressions, body language, and other non-verbal cues to understand their emotional states. In addition, the researchers observed how the children discussed the artwork with each other and with the volunteers.

Results and its discussion.

Observations, logs, visual data, and interviews are compiled and grouped based on a chronological timeline. All of them are written in the Kazakh language and are stored in the Psychology and Pedagogy Department of Atyrau University. Currently, only 50 percent of it has been processed.

The observations provided valuable insight into the attitudes, behaviors, and experiences of displaced children with disabilities (DCDs). Creative works have helped displaced and traumatized children to express, connect, and support themselves. For example, participants reported increased confidence, self-esteem, social connectedness, and emotional regulation [8].

Some articles were published on the inclusive aspects of teacher education and training, focusing on the formation and development of communication skills of children with disabilities.

To attract the results of the scientific project, a page was opened in the Kazakh, Russian, and English languages on the main website of Atyrau University.

One of the positive results of our project is the development of a 12-year-old boy named Muslim.

One of the special children who migrated after arriving in Atyrau, the then 9-year-old Muslim was placed in the special needs class of the secondary school in Atyrau. Initially, he was diagnosed with speech impairment and anxiety (based on an interview with his mother) and mental function (based on official diagnosis).

At Kids University, Muslim was reserved and suspicious during his first meeting with volunteers and teachers. However, after several art-based events and discussions, he showed more openness and a positive attitude. He and his younger brother continued to attend sessions at Kids University.

Three years later Muslim was transferred to a regular class at his age. According to his mother and researchers, the different environment and safe and positive learning atmosphere at Kids University helped him overcome his anxiety and improve his communication skills. For example, children's drawings are based on art.

The Experience of displaced children with disabilities (DCD). These are the following concepts:

1. Displaced children with disabilities experience strong emotions due to their frequent relocations, including sadness, resentment, anger, loss, and adjustment to a new environment. We saw the importance of creating a safe environment for them to socialize and express themselves, separate from their formal school and home environments.

2. Arts-based activities provide a safe space for specially displaced children with disabilities to express their emotions, explore their identity, and build relationships with others. Displaced children with disabilities (DCD) feel better when they are part of an inclusive educational environment rather than different from other children.

3. The most challenging aspect of working with displaced children with disabilities was working with their parents, who struggle with conflicting values, environmental prejudice (e.g., wearing the hijab), limited support for their children, and mistrust of government officials. Involving the mothers of these children was a crucial factor in the research process of this project.

Conclusion.

Through observation, interviews, and arts-based methods, the project has captured the lived experiences of these children. This interdisciplinary approach has allowed us to provide tailored support and address the unique needs of each child.

Our research underscores the importance of learning assistance in facilitating the successful reintegration of displaced children. We must prioritize the provision of comprehensive educational programs and support services to address their specific needs [9].

Our findings illuminated a path forward, that would impact not only the experiences of these displaced children but also the landscape of inclusive education and scholarship in Kazakhstan by adding the art-based method to the toolbox of researchers in inclusive and special education [10].

So far, we recognize that our journey has only just begun. The Kids University program and the REACH project have laid the foundation for a better future, but there is still much to be done. Collaboration, implementation of recommendations, and continued support are essential as we strive to create inclusive educational environments that empower and uplift these children.

Research Design: Next Steps [11]

- Continue to analyze and synthesize research findings and conclusions.
- Categorize and upload all research data and materials online.
- We opened a page on the main website of Atyrau University to distribute the results of the research project in Kazakh.
- Building on the experience of Kids University, we aim to develop a model for DCD that offers a holistic approach to the physical, psychological, and educational components of learning spaces.
- Organize a local workshop to share with our colleagues in other regions of Kazakhstan.

We also realized the significance of teacher training programs and professional development initiatives that embraced inclusivity, compassion, and a deep understanding of the unique needs of displaced children with disabilities.

The modern task of inclusive education involves ensuring equal access to education for all levels of the population, taking into account intellectual development, psychophysiological, and individual characteristics.

REFERENCES

- 1 Сулейменова Р.А. Проблемы и основные тенденции развития специального образования в Республике Казахстан. Вестник Казахский национальный педагогический университет имени Абая, серия «Специальная педагогика». — Алматы. — №1(4). — 2019. — С. 3-13
- 2 Жанділдаева Ж. Инклюзивті білім беру мазмұны. Қазақстан мектебі. — Алматы. — №7. — 2021. — Б. 60-61
- 3 Жусан операциясы: нақты нәтижелер. [Электрондық ресурс] — URL: <https://egemen.kz/article/212353-zhusan-operatsiyasy-naqty-natidgeler> (қаралу уақыты: 03.04.2024)
- 4 Williamson R.L., Alodat A.M., Shilibekova A., Aldabaibeh A., Sultangubiyeva A. & Cetin B. (2024). Translating Inclusion: A Model to Relationally Frame International Inclusive Education Comparative Research. In Tiwari A. (Chair), *Re-conceptualizing Comparative International Studies: Building Models for Deeper Understanding* [Symposium], American Educational Research Association Annual Meeting, Philadelphia, Pennsylvania, United States of America. 3 p.
- 5 Council of Canadians with Disabilities. (2022). Celebrating our Accomplishments. 21 p.
- 6 Connor D.J. (2020). Who “owns” this/ability? The cultural work of critical special educators as insider-outsiders. *Theory & Research in Social Education*. 42 (4). P. 494-513
- 7 Lenette C. (2019). Art-based methods in refugee research. Springer Nature Singapore Pte. Ltd. 254 p.
- 8 Pollock T.G., & Bono J.E. (2020). Being Scheherazade: The importance of storytelling in academic writing. *Academy of Management Journal*. 56(3). P. 629-634
- 9 Kara H. (2020). Creative research methods in the social sciences: A practical guide. Bristol, UK.: Policy Press. 521 p.
- 10 Оспанбаева М.П., Құрманова С.Н. Ерекше білім қажеттілігі бар оқушыларды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу шарттары. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Хабаршысы, «Психология» сериясы. — Алматы. — №2. — 2018. — Б. 102-107
- 11 Warr D., Waycott J., Guillemin M., & Cox S. (2020). Ethics and visual research methods: Theory, methodology, and practice. US: Palgrave Macmillan. P. 1-16

ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАР ҚОНЫС АУДАРҒАН БАЛАЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетіндегі REACH жобасы – ерекше білім беру қажеттіліктері бар қоныс аударған балаларға арналған оқу кеңістігін және бағдарламасын құру үлгісін қалыптастырған бірегей тәжірибе. Жобаға балалардың ата-аналары, мектеп мұғалімдері, мектеп психологтары, еріктілер қатысып, әдістемелік қолдау жасады.

Мақаланың мақсаты - ғылыми жоба аясында жүргізілген зерттеу негізінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар босқын балаларды әлеуметтендіру проблемаларын анықтау.

2021-2024 жылдарға арналған халықаралық серіктестік аясында жасалған жоба жұмысына Канаданың Simon Fraser университеті, Иорданияның Yarmouk университеті, Түркияның Чанақкале университетінің ғалымдары соғыс болған елдерден қоныс аударған балаларды қоғамға бейімдеу, білім беру және оларды қажетті ресурстармен қамтамасыз ету мақсатында ауқымды жұмыстар атқарды. Атырау университетінің жоба мүшелері Сирия еліндегі соғыстан қайта оралған бірнеше жанұядағы ерекше балалармен зерттеулер жүргізді.

Атырау университетінде құрылған Kids University аясында ерікті студенттер өнерге негізделген зерттеу нәтижелерінің қолданылуы ерекше қажеттілігі бар балаларды қолдау мақсатында тиімді екенін көрсетті. Өнер, музыка және драма элементтерін пайдалануда эмоционалды көрініске бағытталған терапиялық мақсаттарды қамтамасыз ете отырып, балаларды қызықтырып және оларды оқуға ынталандырды.

Бұл мақалада қоныс аударған ерекше балалармен жұмыс атқаратын және осы салада зерттеумен айналысатын ғалымдарға құнды тәжірибе, балалардың ерекше қажеттіліктерін қанағаттандыратын әдістемелік қолдаудың маңыздылығын көрсетеді.

Негізгі сөздер: инклюзивті білім беру, қоныс аударған ерекше балалар (DCD), коммуникативті дағды, әлеуметтендіру мәселесі, өнерге негізделген әдістер.

ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ ДЕТЕЙ-БЕЖЕНЦЕВ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

Аннотация.

Проект REACH в Атырауском университете имени Х.Досмухамедова является уникальным опытом, создавший модель учебного пространства и программы для детей-беженцев с особыми образовательными потребностями. В проекте приняли участие родители детей, школьные учителя, школьные психологи, волонтеры, которые оказали методическую поддержку.

Цель статьи – выявление проблем социализации детей-беженцев с особыми образовательными потребностями на основе проведенного исследования в рамках научного проекта.

В рамках международного партнерского проекта на 2021-2024 годы учеными университета Саймон Фрейзер (Канада), университета Ярмук (Иордания) и университета Чанаккале (Турция) была проведена значительная работа с детьми-беженцами из зоны военных действий для их успешной социализации, обучения и предоставления необходимых образовательных ресурсов. Участники проекта из Атырауского университета (РК) провели ряд научно-исследовательских мероприятий с особенными детьми из нескольких семей-беженцев, вернувшихся из Сирии.

На базе Kids University «Атырауский университет им. Х.Досмухамедова» студенты-волонтеры продемонстрировали эффективность введения элементов изобразительного искусства в процесс обучения детей с особыми потребностями. Кроме того, использование музыкальных и драматических элементов усиливает интерес к учебе и мотивирует выражению непосредственных эмоций, способствуя общей терапии обучаемых.

В данной статье подчеркивается важность консультативно-методической поддержки детей-беженцев, а результаты научного исследования станут ценным материалом для ученых в этой области.

Ключевые слова: инклюзивное образование, дети-беженцы с особыми образовательными потребностями (DCD), коммуникативные навыки, проблема социализации, методы на основе искусства.

REFERENCES

- 1 Suleimenova R.A. Problemy i osnovnye tendentsii razvitiya spetsial'nogo obrazovaniya v Respublike Kazakhstan [*Problems and main trends in the development of special education in the Republic of Kazakhstan*]. Vestnik Kazakhskii natsional'nyi pedagogicheskii universitet imeni Abaya, seriya "Spetsial'naya pedagogika". Almaty. №1(4). 2019. P. 3-13 [in Russian]
- 2 Jandildaeva J. Inklüzivti bilim beru mazmūny [*Content of inclusive education*]. Qazaqstan mektebi. Almaty. №7. 2021. P. 60-61 [in Kazakh]
- 3 Jusan operatsiasy: naqty nātijeler [*Wormwood operation: real results*]. Available at: — URL: <https://egemen.kz/article/212353-zhusan-operatsiyasy-naqty-natidgeler> [in Russian] (accessed: 03.04.2024)
- 4 Williamson R.L., Alodat A.M., Shilibekova A., Aldabaibeh A., Sultangubiyeva A. & Cetin B. (2024). Translating Inclusion: A Model to Relationally Frame International Inclusive Education Comparative Research. In Tiwari A. (Chair), *Re-conceptualizing Comparative International Studies: Building Models for Deeper Understanding* [Symposium], American Educational Research Association Annual Meeting, Philadelphia, Pennsylvania, United States of America. 3 p. [in English]
- 5 Council of Canadians with Disabilities. (2022). Celebrating our Accomplishments. 21 p. [in English]
- 6 Connor D.J. (2020). Who “owns” this/ability? The cultural work of critical special educators as insider-outsiders. *Theory & Research in Social Education*, 42(4), P. 494-513 [in English]
- 7 Lenette C. (2019). *Art-based methods in refugee research*. Springer Nature Singapore Pte. Ltd. 254 p. [in English]
- 8 Pollock T. G., & Bono J. E. (2020). Being Scheherazade: The importance of storytelling in academic writing. *Academy of Management Journal*, 56(3), P. 629-634 [in English]
- 9 Kara H. (2020). *Creative research methods in the social sciences: A practical guide*. Bristol, UK.: Policy Press. 521 p. [in English]
- 10 Ospanbaeva M.P., Qūrmanova S.N. Erekeşe bilim qajettılıǵı bar oqúshılardy psihologialyq-pedagogikalıq süiemeldeu şartıary [*Conditions for psychological and pedagogical support of students with special educational needs*]. Abai atyndaǵy Qazaq ūlttyq pedagogikalıq universitetiniń Habarshysy, «Psihologia» seriasy. Almaty. №2. 2018. P. 102-107 [in Kazakh]
- 11 Warr D., Waycott J., Guillemin M., & Cox S. (2020). *Ethics and visual research methods: Theory, methodology, and practice*. US: Palgrave Macmillan. P. 1-16 [in English]

Information about authors:

Aigul Sultangubiyeva – **corresponding author**, candidate of philological sciences, associate professor, head of the “Translation studies and foreign languages” department, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.sultangubiyeva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8912-1770>

Lyailya Koishigulova – candidate of pedagogical sciences, associate professor, Vice-rector on social affairs and youth policy, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: l.koishigulova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0640-7306>

Akmaral Mukhanbetzhanova – doctor of pedagogical sciences, associate professor, dean of Innovational education faculty, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.mukhanbetzhanova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4682-7391>

Информация об авторах:

Айгуль Султангубиева – **основной автор**, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, заведующая кафедрой «Переводческого дела и иностранных языков», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: a.sultangubiyeva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8912-1770>

Ляйля Койшигулова – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Проректор по социальным вопросам и молодежной политике, Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: l.koishigulova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0640-7306>

Акмарал Муханбетжанова – доктор педагогических наук, ассоциированный профессор, декан факультета Инновационного образования, Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: a.mukhanbetzhanova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4682-7391>

Авторлар туралы ақпарат:

Айгуль Султангубиева – **негізгі автор**, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Аударма ісі және шетел тілдері» кафедрасының меңгерушісі, Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: a.sultangubiyeva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8912-1770>

Ляйля Койшигулова – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымд. проф, Әлеуметтік мәселелер және жастар саясаты жөніндегі проректор, Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: l.koishigulova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0640-7306>

Акмарал Муханбетжанова – педагогика ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Инновациялық білім беру факультетінің деканы, Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: a.mukhanbetzhanova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4682-7391>

A.B. Kaimoldiyev^{1*} , B.N. Bokayev² ¹University of Bristol
Bristol, BS8 1JA, The United Kingdom²Syracuse University
Syracuse, NY 13244, The United States of America*e-mail: lv23905@bristol.ac.uk

INTELLECTUAL MIGRATION AS A FACTOR OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE COUNTRY: ANALYSIS OF CANADA'S EXPERIENCE

Abstract.

In the context of globalization, the topic of intellectual migration is becoming increasingly relevant for the development of innovative economies and advanced technologies. This article analyzes the experience of Canada, one of the leading countries in the field of attracting highly qualified specialists. The purpose of the article is to study Canada's immigration policy, and its impact on the socio-economic development of the country, as well as to identify current trends and opportunities for developing effective mechanisms for regulating migration flows.

The case study method used in the study allowed for an in-depth analysis of Canadian practice. Data collection and processing included content analysis of regulatory legal acts, international and national reports, as well as other documented sources. The results of the study show that Canadian immigration policy is one of the most liberal and inclusive in the world, contributing to attracting highly qualified migrants, supporting family reunification, and providing asylum to those in need.

Immigration processes play a key role in the socio-economic development of Canada, compensating for the shortage of workers and contributing to demographic stability. The Government of Canada is actively implementing migrant integration programs, which makes it possible to maximize the potential for economic growth and innovative development of the country. The study also revealed that effective immigration policies and integration programs are key factors for the successful recruitment and adaptation of highly qualified professionals in Canada.

The results obtained can serve as a basis for the development of effective policies in the field of intellectual migration and contribute to further study of this topic.

Key words: socio-economic development, labor resources, immigration policy, intellectual migration, Canada.

Introduction.

Almost all countries in the world are involved in a global competition to attract skilled professionals. In the era of globalization, the topic of intellectual migration, which plays a key role in shaping innovative economies and developing advanced technologies, is becoming increasingly relevant for discussion and study by researchers worldwide [1]. Intellectual migration represents the process of moving highly qualified specialists from one country to another in search of better conditions for professional and personal development [2].

In recent decades, many developed countries have developed and implemented various strategies to attract highly skilled professionals and students, aiming to utilize their potential to strengthen their economies. Canada is an example of a country that has successfully implemented strategies to attract intellectual migrants. The country is known for its high standards of living and offers various programs and initiatives for integrating and supporting professionals from around the world. Considering this context, analyzing Canada's experience in intellectual migration will help in identifying global migration trends and challenges, and their impact on the economy and society, which, in turn, will contribute to the development of effective policies and strategies.

This paper analyzes Canada's practice in the field of intellectual migration. The research aims to study the main strategies of Canada's immigration policy, which will help to identify current trends and opportunities for developing mechanisms for effective regulation of migration flows. In this regard, the following research questions are addressed in this article:

- 1) What are the characteristics of Canada's immigration policy?

- 2) What impact do migration processes have on Canada's socio-economic development?
- 3) How can Canada's immigration policy be improved to successfully address global challenges?

A detailed analysis of international practices in the field of intellectual migration in the context of Canada will help answer these research questions and provide a comprehensive understanding of the topic.

Materials and methods of research.

This study employs the case study method, one of the advantages of which is that it allows the researcher to conduct an in-depth examination of a phenomenon, relying on information obtained from various sources [3]. However, researchers should take into account that this method has some limitations, such as the need to process a large volume of information and the potential for subjectivity in data interpretation [4].

For this research, the practical experience of Canada in the field of intellectual migration was selected as the case study. The choice of Canada as a case is justified by the fact that this country is one of the global leaders in attracting highly skilled professionals from around the world and demonstrates successful examples of migrant integration into various sectors of the economy, including technological and knowledge-intensive industries.

This study uses the case analysis recommendations proposed by Yin [5]. The research work began with data collection, followed by the selection and processing of relevant information regarding Canada's migration policy. The process was accompanied by a detailed content analysis of regulatory documents, including Canadian immigration legislation, the study of international and national research reports, and other documented information. A strong point of content analysis is that it helps to identify and analyze trends and patterns in documents [6]. Fifty sources of information that are significant and relevant to this study were selected. The next stage of the research involved explaining the phenomenon of Canada's practice in the field of intellectual migration. As a result of the detailed analysis, two important themes were identified that are valuable to the topic of Canada's practice in intellectual migration:

- 1) Features of Canada's immigration policy;
- 2) The impact of migration processes on Canada's socio-economic development.

In the concluding stage of the research, key findings were formulated, recommendations for stakeholders were proposed, and the importance of the conducted work was emphasized.

Results and its discussion.

Features of Canada's Immigration Policy. Canada's immigration policy is one of the most liberal and inclusive in the world, aimed at attracting highly skilled professionals, supporting family reunification, and providing asylum to those in need. In 2022, a historic record was set for granting permanent resident status: 437,000 people were allowed to live, work, or study in Canada, enjoying nearly the same rights as Canadian citizens. However, despite the government's efforts, Canada still faces a shortage of skilled workers; for example, in the second quarter of 2023, there were 780,200 job vacancies. Immigration contributes to Canada's economic and social development, and the government continuously works on improving the existing immigration system [7]. Moreover, recent trends and labor market needs indicate that the number of highly skilled migrants in Canada will only increase each year.

Canada's current immigration policy provides potential migrants with various pathways to enter the country. Those wishing to move to Canada can choose from seventeen categories, which differ in requirements such as level of knowledge and skills, kinship, citizenship, financial status, and profession [8].

Potential migrants can choose the "Express Entry" category, which focuses on skilled workers [9]. This category includes three programs: for workers with at least one year of work experience in Canada; for workers with at least one year of work experience abroad; and for workers with at least two years of experience in skilled trades, as well as having a job offer or a

certificate of qualification issued by Canadian authorities. For workers with Canadian work experience and those in skilled trades, there is no educational requirement, although having an education can significantly improve a potential migrant's standing in obtaining residency. Applicants with foreign work experience must have at least a high school education. Additionally, when deciding on granting residency and work permits in Canada, factors such as age, work experience, job offer, knowledge of English or French, and adaptability are considered. The passing threshold is 67 points out of 100. If the selection criteria are met, financial solvency must also be demonstrated to cover personal and family expenses. Furthermore, all three programs require knowledge of English and/or French.

Another migration pathway to Canada is the Provincial Nominee Program [10]. Visas are issued to workers who have the skills, education, and work experience needed to develop the economy of a specific province or region. Each province has its programs and sets its requirements for potential migrants. For example, preferences may be given to students, entrepreneurs, and skilled workers.

A similar approach is used by the Rural and Northern Immigration Pilot Program [11]. It aims to extend the benefits of economic immigration to smaller communities by creating conditions for the relocation and integration of skilled foreign workers into one of the participating communities.

The Atlantic Immigration Program focuses on employing international graduates from universities in the following provinces: New Brunswick, Nova Scotia, Prince Edward Island, and Newfoundland and Labrador [12]. Since employers in these four Atlantic provinces sometimes struggle to find professionals among the local population, they rely on this program to hire qualified foreign specialists. Potential migrants need to be graduates from a university in one of the four specified provinces or be skilled workers to obtain this visa.

Permanent residency in Canada can also be achieved through the Family Sponsorship Program [13]. This program allows adult Canadian citizens, permanent residents, and Indigenous people (First Nations) to sponsor family members for permanent residence in the country. Family members include legal spouses, common-law partners, and children. It is also possible to sponsor adopted children, parents, grandparents, orphaned siblings, nephews, and grandchildren. To choose this program, the sponsor must have significant financial means to support the family members invited to Canada. The sponsorship period ranges from 3 to 20 years, depending on the relationship and age of the invitees.

For five years, Canada will run pilot programs for skilled workers in childcare and home support [14]. Potential migrants need to have a job offer and experience working as a caregiver in Canada.

The Start-up Visa Program is of great importance for the development of Canada's economy, aimed at attracting immigrant entrepreneurs with the skills and potential to establish businesses in Canada (excluding Quebec) [15]. Potential Start-up Visa holders must commit to creating jobs for Canadians and managing an innovative business with the potential to compete globally.

Individuals who have achieved certain success in the fields of culture and sports can consider the Self-Employed Program [16]. They are expected to contribute to the development of Canadian culture and sports. Selection criteria include work experience, education, age, knowledge of English or French, and adaptability.

There is also a visa for Hong Kong residents [17]. To obtain this type of visa, one must be a graduate of a Canadian higher education institution or have at least one year of work experience in Canada.

Canada is also known for actively helping refugees whose lives may be threatened in their own country [18]. Persecuted by authorities for political views, religion, race, nationality, or endangered by military actions or environmental disasters, refugees can request asylum from the Canadian authorities. Canada has robust refugee protection programs. In collaboration with private

partners and key stakeholders, ongoing support and integration efforts are carried out for refugees. Considering various factors, the government determines the city where refugees can reside. Additionally, highly skilled refugees can move to Canada through the Economic Mobility Pathways Pilot [18]. Potential migrants must provide documents proving their refugee status and meet qualifications, language proficiency, and other requirements.

After some time, intellectual migrants may consider obtaining Canadian citizenship. In most cases, applicants are required to have permanent resident status in Canada; have physically resided in Canada for at least three out of the last five years; have paid taxes; pass a citizenship test; demonstrate knowledge of English or French; and take the citizenship oath [19]. However, depending on the specific case, other requirements may also apply.

The Impact of Migration Processes on the Socio-Economic Development of Canada. From the above, it becomes clear that the Canadian government adheres to a pragmatic approach in its immigration policy. In particular, significant importance is given to the economic benefits of immigration, while issues of family migration and humanitarian support for refugees receive less attention. Official statistical data indicate a positive trend in the growth of the number of migrants and their share of the total population of Canada (Table 1). For example, in 2001, there were about 5,5 million migrants, making up 18,4% of the population of Canada. However, ten years later, the number of migrants reached approximately 6,8 million, accounting for around 21% of the total population. In 2021, there were 8,3 million migrants in Canada, which constituted 23% of the total population. By 2041, it is projected that the number of migrants in Canada will increase to more than 15 million, with their share of the population rising to about 32% [7]. This tendency indicates that with each passing year, the socio-economic development of Canada will increasingly depend on the number and quality of immigrants.

Table 1 – Number and % of immigrants in Canada

Year	Number of immigrants	% of immigrants
2001	5 448 480	18,4%
2006	6 186 950	19,8%
2011	6 775 770	20,6%
2016	7 540 830	21,9%
2021	8 361 505	23,0%
2026 (Projected)	10 712 000	26,0%
2031 (Projected)	12 408 000	28,4%
2036 (Projected)	13 891 000	30,3%
2041 (Projected)	15 155 000	31,8%

Note: table compiled based on the source [7]

Researchers have found that Canada's economic growth depends on the qualifications of incoming migrants. In other words, the more migrants arrive without the necessary knowledge, competencies, and skills, the greater the negative impact on Canada's economic growth. Accordingly, the arrival of a large number of skilled migrants will have a positive effect on the country's economy [20]. Considering these factors, the Canadian government strives to conduct a

targeted selection process, choosing the best candidates to meet the specific needs of the economy [21].

Migration processes play a key role in Canada's socio-economic development. In the short term, immigration significantly affects the rise in unemployment levels among the Canadian population; however, in the long term, immigration flows do not have a substantial impact on unemployment levels [22]. Moreover, researchers Head and Ries found that each 10% increase in the number of migrants leads to a 1% increase in exports and a 3% increase in imports, indicating a positive relationship between immigration and Canada's bilateral trade. Independent migrants have the greatest impact on trade, refugees the least, and family migrants fall between these two groups [23].

Due to the continuously increasing number of migrants, new challenges may arise in the social sector in Canada. For example, providing housing for migrants becomes a critically important issue. There is a trend of continuously rising housing prices in Canada. However, researchers Akbari and Aydede found that immigration does not significantly affect changes in the real estate market in Canada: the maximum increase in housing prices due to immigration ranges from 0.10-0.12%. The real impact on the real estate market can only be exerted by migrants who moved to Canada more than 10 years ago [24]. Immigration also plays an important role in the demographic development of Canada. It helps offset the decline in natural population growth and the aging of the nation. Migrants contribute to the increase in the working-age population, which helps maintain the sustainability of the pension system and other social institutions.

Thus, it can be said that migration processes have a comprehensive impact on the socio-economic development of Canada, making a significant contribution to economic growth, demographic stability, and cultural diversity. Effective integration of migrants and a targeted immigration policy allow Canada to reap the maximum benefits from immigration, which is one of the key factors of its sustainable development.

Conclusion.

In this study, the features of Canada's immigration policy and its impact on the country's socio-economic development were analyzed. Based on the analysis of Canadian experience in intellectual migration, the following conclusions can be drawn:

- 1) Canada's immigration policy is one of the most liberal in the world, focused on attracting highly skilled professionals, supporting family reunification, and providing asylum to those in need. This policy significantly increases the proportion of immigrants in Canada's population, promoting diversification and sustainable economic development.
- 2) Skilled migrants make a significant contribution to Canada's economic growth. Their presence helps compensate for the shortage of labor, especially in technological and knowledge-intensive sectors. The Canadian government conducts a targeted selection of migrants, which allows for the optimal satisfaction of labor market needs.
- 3) Immigration helps offset the decline in natural population growth and the aging of the nation. Migrants contribute to the increase in the working-age population, which helps maintain the sustainability of the pension system and other social institutions.
- 4) The Canadian government actively implements programs to integrate migrants into society and the economy. Programs such as "Express Entry", the Provincial Nominee Program, and others provide migrants with various pathways for legal entry and obtaining residency in Canada.
- 5) In the context of globalization and increasing migration flows, Canada continues to adapt its immigration policy, aiming to ensure the effective integration of migrants and minimize possible social challenges. This includes working on improving housing conditions for migrants and facilitating their professional integration.

Thus, it can be concluded that intellectual migration has a multifaceted impact on Canada's socio-economic development, contributing to its innovative and sustainable growth. Effective

immigration policies and integration programs are key factors in the successful attraction and adaptation of highly skilled professionals in the country. The results of this study can serve as a resource for developing effective policy decisions in the field of intellectual migration and for continuing research in this area.

Information about financing.

The research article was prepared as part of the IRN AP13067766 project “Transformation of Educational Migration Policy: Developing Strategies for Utilizing the Intellectual Potential of Kazakhstanis Abroad”, carried out with the support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

REFERENCES

- 1 Bokayev B., Kaimoldiyev A. (2023). International Practice in the Field of Intellectual Migration: Analysis of the USA Experience. *Public Administration and Civil Service*. № 4(87). P. 2-13
- 2 Bokayev B., Kaimoldiyev A. (2022). The effectiveness of the application of the professional knowledge and competencies of graduates of foreign universities: The case of Kazakhstan. *Public Policy and Administration*. № 21(2). P. 9-21
- 3 Heale R., Twycross A. (2018). What is a case study? *Evidence-based nursing*. № 21(1). P. 7-8.
- 4 Simons H. (2009). *Case Study Research in Practice*. SAGE. 192 p.
- 5 Yin R. (1994). *Case study research: Design and methods*. 2nd ed. Sage Publishing. 170 p.
- 6 Stemler S. (2001). An overview of content analysis. *Practical Assessment, Research, and Evaluation*. № 7(17). P. 1-6
- 7 An Immigration System for Canada's Future - Context. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/campaigns/canada-future-immigration-system/context.html> (accessed: 31.03.2024)
- 8 Immigrate to Canada. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada.html> (accessed: 31.03.2024)
- 9 Immigrate through Express Entry. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/express-entry.html> (accessed: 31.03.2024)
- 10 Immigrate as a provincial nominee. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/provincial-nominees.html> (accessed: 31.03.2024)
- 11 Rural and Northern Immigration Pilot: about the pilot. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/rural-northern-immigration-pilot.html> (accessed: 31.03.2024)
- 12 Atlantic Immigration Program. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/atlantic-immigration.html> (accessed: 31.03.2024)
- 13 Sponsor your family members. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/family-sponsorship.html> (accessed: 31.03.2024)
- 14 Caregivers. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/caregivers.html> (accessed: 31.03.2024)
- 15 Start-up Visa Program. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/start-visa.html> (accessed: 31.03.2024)
- 16 Immigrate as a self-employed person: About the process. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/self-employed.html> (accessed: 31.03.2024)
- 17 Permanent residence pathways for Hong Kong residents. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/hong-kong-residents-permanent-residence.html> (accessed: 31.03.2024)
- 18 Refugees and asylum. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/refugees.html> (accessed: 31.03.2024)
- 19 Apply for Canadian citizenship. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/canadian-citizenship/become-canadian-citizen.html> (accessed: 31.03.2024)

- 20 Erkisi K. (2023). Skilled Based Immigration and Economic Growth: A Long-term Analysis for Canada. Review of Applied Socio-Economic Research. № 26(2). P. 35-53
- 21 Akbari A.H., MacDonald M. (2014). Immigration Policy in Australia, Canada, New Zealand, and the United States: An Overview of Recent Trends. International Migration Review. № 48(3). P. 801-822
- 22 Latif E. (2015). The relationship between immigration and unemployment: Panel data evidence from Canada. Economic Modelling. № 50. P. 162-167
- 23 Head K., Ries J. (1998). Immigration and Trade Creation: Econometric Evidence from Canada. Canadian Journal of Economics. № 31(1). P. 47-62
- 24 Akbari A.H., Aydede Y. (2012). Effects of immigration on house prices in Canada. Applied Economics. №44(13). P. 1645-1658

ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ КӨШІ-ҚОН ЕЛДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК- ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ: КАНАДА ТӘЖІРИБЕСІН ТАЛДАУ

Андатпа.

Жаһандану жағдайында интеллектуалдық көші-қон тақырыбы инновациялық экономикалар мен озық технологияларды дамыту үшін өзекті бола түсуде. Бұл мақалада жоғары білікті мамандарды тарту саласында жетекші елдердің бірі болып табылатын Канада тәжірибесі талданады. Мақала мақсаты Канаданың иммиграциялық саясатын, оның елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына әсерін, сондай-ақ көші-қон ағындарын реттеудің тиімді механизмдерін әзірлеу үшін қазіргі заманғы үрдістер мен мүмкіндіктерді зерттеу.

Зерттеуде қолданылған кейс стади әдісі канадалық тәжірибені терең талдауға мүмкіндік берді. Деректерді жинау және өңдеу нормативтік-құқықтық актілердің, халықаралық және ұлттық есептердің, сондай-ақ басқа да құжатталған көздердің мазмұндық талдауын қамтыды. Зерттеу нәтижелері Канаданың көші-қон саясаты әлемдегі ең либералды және инклюзивті саясаттардың бірі болып табылатынын, жоғары білікті мигранттарды тартуға, отбасын қайта біріктіруге және мұқтаж жандарға баспана беруге ықпал ететінін көрсетеді.

Көші-қон процестері Канададағы әлеуметтік-экономикалық дамуда шешуші рөл атқарады, жұмыс күшінің тапшылығын өтейді және демографиялық тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Канаданың үкіметі мигранттарды ықпалдастыру бағдарламаларын белсенді түрде енгізуде, бұл олардың әлеуетін экономикалық өсу мен елдің инновациялық дамуы үшін барынша пайдалануға мүмкіндік береді. Зерттеу сондай-ақ тиімді иммиграциялық саясат пен интеграциялық бағдарламалардың Канадада жоғары білікті мамандарды сәтті тарту және бейімдеудің негізгі факторлары болып табылатынын көрсетті.

Алынған нәтижелер интеллектуалдық көші-қон саласындағы тиімді саясатты әзірлеу үшін негіз бола алады және осы тақырыпты одан әрі зерттеуге ықпал етуі мүмкін.

Негізгі сөздер: әлеуметтік-экономикалық даму, еңбек ресурстары, көші-қон саясаты, интеллектуалдық көші-қон, Канада.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ МИГРАЦИЯ КАК ФАКТОР СОЦИАЛЬНО- ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СТРАНЫ: АНАЛИЗ ОПЫТА КАНАДЫ

Аннотация.

В условиях глобализации тема интеллектуальной миграции становится все более актуальной для развития инновационных экономик и передовых технологий. В данной статье анализируется опыт Канады, одной из ведущих стран в области привлечения высококвалифицированных специалистов. Целью статьи является изучение иммиграционной политики Канады, её влияния на социально-экономическое развитие страны, а также выявление современных тенденций и возможностей для разработки эффективных механизмов регулирования миграционных потоков.

Метод кейс стади, применённый в исследовании, позволил провести глубокий анализ канадской практики. Сбор и обработка данных включали контент-анализ нормативно-правовых актов, международных и национальных докладов, а также иных документированных источников. Результаты исследования показывают, что канадская иммиграционная политика является одной из наиболее либеральных и инклюзивных в мире, способствующей привлечению высококвалифицированных мигрантов, поддержке семейного воссоединения и предоставлению убежища нуждающимся.

Иммиграционные процессы играют ключевую роль в социально-экономическом развитии Канады, компенсируя дефицит рабочих кадров и способствуя демографической стабильности. Правительство Канады активно внедряет программы интеграции мигрантов, что позволяет максимально использовать их потенциал для экономического роста и инновационного развития страны. Исследование также выявило, что эффективная

иммиграционная политика и программы интеграции являются ключевыми факторами успешного привлечения и адаптации высококвалифицированных специалистов в Канаде.

Полученные результаты могут служить основой для разработки эффективных политик в области интеллектуальной миграции и способствовать дальнейшему изучению данной темы.

Ключевые слова: социально-экономическое развитие, трудовые ресурсы, иммиграционная политика, интеллектуальная миграция, Канада.

REFERENCES

- 1 Bokayev B., Kaimoldiyev A. (2023). International Practice in the Field of Intellectual Migration: Analysis of the USA Experience. *Public Administration and Civil Service*. № 4(87). P. 2-13. [in English]
- 2 Bokayev B., Kaimoldiyev A. (2022). The effectiveness of the application of the professional knowledge and competencies of graduates of foreign universities: The case of Kazakhstan. *Public Policy and Administration*. № 21(2). P. 9-21. [in English]
- 3 Heale R., Twycross A. (2018). What is a case study? *Evidence-based nursing*. № 21(1). P. 7-8. [in English]
- 4 Simons H. (2009). *Case Study Research in Practice*. SAGE. 192 p. [in English]
- 5 Yin R. (1994). *Case study research: Design and methods*. 2nd ed. Sage Publishing. 170 p. [in English]
- 6 Stemler S. (2001). An overview of content analysis. *Practical Assessment, Research, and Evaluation*. № 7(17). P. 1-6. [in English]
- 7 An Immigration System for Canada's Future - Context. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/campaigns/canada-future-immigration-system/context.html> [in English] (accessed: 31.03.2024)
- 8 Immigrate to Canada. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada.html> (accessed: 31.03.2024)
- 9 Immigrate through Express Entry. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/express-entry.html> [in English] (accessed: 31.03.2024)
- 10 Immigrate as a provincial nominee. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/provincial-nominees.html> [in English] (accessed: 31.03.2024)
- 11 Rural and Northern Immigration Pilot: about the pilot. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/rural-northern-immigration-pilot.html> [in English] (accessed: 31.03.2024)
- 12 Atlantic Immigration Program. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/atlantic-immigration.html> [in English] (accessed: 31.03.2024)
- 13 Sponsor your family members. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/family-sponsorship.html> [in English] (accessed: 31.03.2024)
- 14 Caregivers. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/caregivers.html> [in English] (accessed: 31.03.2024)
- 15 Start-up Visa Program. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/start-visa.html> [in English] (accessed: 31.03.2024)
- 16 Immigrate as a self-employed person: About the process. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/self-employed.html> [in English] (accessed: 31.03.2024)
- 17 Permanent residence pathways for Hong Kong residents. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/hong-kong-residents-permanent-residence.html> [in English] (accessed: 31.03.2024)
- 18 Refugees and asylum. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/refugees.html> [in English] (accessed: 31.03.2024)
- 19 Apply for Canadian citizenship. Government of Canada. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/canadian-citizenship/become-canadian-citizen.html> [in English] (accessed: 31.03.2024)
- 20 Erkisi K. (2023). Skilled Based Immigration and Economic Growth: A Long-term Analysis for Canada. *Review of Applied Socio-Economic Research*. № 26(2). P. 35-53 [in English]
- 21 Akbari A.H., MacDonald M. (2014). Immigration Policy in Australia, Canada, New Zealand, and the United States: An Overview of Recent Trends. *International Migration Review*. № 48(3). P. 801-822. [in English]

22 Latif E. (2015). The relationship between immigration and unemployment: Panel data evidence from Canada. *Economic Modelling*. № 50. P. 162-167. [in English]

23 Head K., Ries J. (1998). Immigration and Trade Creation: Econometric Evidence from Canada. *Canadian Journal of Economics*. № 31(1). P. 47-62. [in English]

24 Akbari A.H., Aydede Y. (2012). Effects of immigration on house prices in Canada. *Applied Economics*. №44(13). P. 1645-1658. [in English]

Information about authors:

Azat Kaimoldiyev – **corresponding author**, MA, MPM, a doctoral candidate, “School of Education”, Faculty of Social Sciences and Law, University of Bristol, Bristol, The United Kingdom

E-mail: lv23905@bristol.ac.uk

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0782-8233>

Baurzhan Bokayev – PhD, professor, a researcher, Syracuse University, Syracuse, The United States of America

E-mail: bbokayev@syr.edu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1037-7085>

Информация об авторах:

Азат Каймолдиев – **основной автор**, MA, MPM, докторант, «Школа образования», Факультет социальных наук и права, Бристольский университет, Бристоль, Великобритания

E-mail: lv23905@bristol.ac.uk

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0782-8233>

Бауржан Бокаев – PhD, профессор, исследователь, Сиракузский университет, Сиракуз, Соединённые Штаты Америки

E-mail: bbokayev@syr.edu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1037-7085>

Авторлар туралы ақпарат:

Азат Каймолдиев – **негізгі автор**, MA, MPM, докторант, «Білім беру мектебі», Әлеуметтік ғылымдар және құқық факультеті, Бристоль университеті, Бристоль, Ұлыбритания

E-mail: lv23905@bristol.ac.uk

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0782-8233>

Бауржан Бокаев – PhD, профессор, зерттеуші, Сиракуз университеті, Сиракуз, Америка Құрама Штаттары

E-mail: bbokayev@syr.edu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1037-7085>

Z. Torebekova¹ , B. Bokayev^{1*}

¹Syracuse University, Syracuse, NY 13244
The United States of America
*e-mail: bbokayev@syr.edu

SOCIAL AND ECONOMIC STATUS OF PUBLIC SERVANTS: EXAMINING THE CASES OF THE UK, CANADA, GERMANY, NEW ZEALAND, AND KAZAKHSTAN

Abstract.

Civil servants play a crucial role in the management and functioning of modern society. Their social and economic status reflects not only their well-being but also broader trends in government structures.

This research article examines the socioeconomic status of civil servants in five different countries: Canada, Great Britain, Germany, New Zealand, and Kazakhstan. Through a comparative analysis of policy, practice, and empirical data, this study aims to clarify the factors influencing the status of civil servants, as well as their consequences on the implementation of public policy, the provision of public services, and the development of society.

The purpose of the article is to determine the socioeconomic status of civil servants in five countries: Canada, Great Britain, Germany, New Zealand, and Kazakhstan, as well as to identify job satisfaction.

The results show that civil servants in Canada, Germany, and New Zealand are more likely to be satisfied with their socio-economic status and service in the public service system. Those who work in the civil service in the UK and Kazakhstan are less satisfied with their work in the civil service system. The study also highlights the unique challenges and opportunities faced by civil servants in each country, emphasizing the importance of context-oriented approaches to enhance their status and promote effective public administration.

Key words: civil servants, social status, economic status, management, comparative analysis, Canada, Great Britain, Germany, New Zealand, Kazakhstan.

Introduction.

According to the OCED report (2021), the number of public servants varies greatly among OECD nations. The biggest percentage of employment in the government system is seen in Norway, Sweden, and Denmark, involving 30% of all employees. Among Asian nations, Korea and Japan have the lowest number of public servants, with public workers accounting for just 8% and 6% of total employment, respectively.

Furthermore, the average percentage of public service employment in the OECD has been comparatively constant since 2007, declining from 18.2% of total employment in 2007 to 17.9% in 2019. The countries with the biggest declines in the number of public service workers were Israel and the United Kingdom with a 3% drop in the share of public service employees. During the same period, the share of public servants rose in the following states: Spain (2.1%), Estonia (2%), Mexico (1.3%), Slovenia (1.2%), Luxembourg (1%), and Norway (1.1%) [1].

Meanwhile, public satisfaction with the public service system is perhaps one of the main determinants of its performance. Across OECD countries, people tend to view public institutions as reliable and qualified with public services. The latest OECD research (2023) indicates that around two-thirds of people positively assess the health care system (68%), the education system (67%), and administrative services (63%) in their country. More than half of respondents, on average across 22 OECD surveyed countries, trust their government and use their data for legitimate purposes (51%) [2].

There is no denying that public servants form the backbone of government institutions, responsible for implementing policies, delivering services, and upholding the rule of law. Studies highlight that job satisfaction and socioeconomic status are the main factors determining organizational dynamics and public employee well-being [3]. According to Obinque et al. (2023), there is a positive correlation between job satisfaction and the socioeconomic status of public

servants [3]. In particular, high socioeconomic status, adequate income level, and broad professional and educational background constitute the positive outcomes of public service system outcomes.

Thus, the social and economic status of public servants reflects their role within society and influences their effectiveness in fulfilling their duties. This research examines the experiences of public servants in Canada, the UK, Germany, New Zealand, and Kazakhstan, exploring the factors shaping their status and the implications for governance and societal development.

The primary objective of this research is to investigate how socioeconomic factors influence the activities of public servants across different countries and to derive lessons that can enhance the overall public service system. To achieve this goal, the study addresses the following tasks:

1. **Selection of Countries Based on Comparative Criteria:** Countries were selected based on diverse criteria such as economic development, public sector size, and cultural diversity to provide a comprehensive understanding of global variations in public service dynamics.
2. **Data Collection and Parameters:** Comprehensive data was collected encompassing variables such as salary structures, socioeconomic indicators at the national level, status and roles of public servants, economic conditions within each country, and the overall number of public servants employed.
3. **Comparative Analysis:** A rigorous comparative analysis is conducted to examine and contrast the experiences of public servants across the selected countries. This analysis aims to identify patterns, challenges, and successful practices in managing public service systems under diverse socioeconomic conditions.
4. **Identification of Key Issues, Solutions, and Recommendations:** The study identifies prevalent issues affecting public service delivery and governance in each country. By synthesizing findings from the comparative analysis, the research proposes actionable solutions and a set of recommendations aimed at improving public service effectiveness, responsiveness, and societal impact globally.

By addressing these tasks, the research aims to contribute insights that can inform policymakers, practitioners, and stakeholders on strategies to enhance the socioeconomic conditions and performance of public servants, thereby fostering better governance and public service delivery worldwide.

Materials and methods of research.

This research employs a comparative analysis approach, integrating a range of secondary data sources to investigate the social and economic status of public servants across multiple countries.

The selection of countries in this study was guided by several criteria aimed at capturing diverse socioeconomic contexts and variations in public service systems. Specifically, the countries chosen — UK, Canada, Germany, New Zealand, and Kazakhstan—were selected based on the following criteria:

1. **Geographical Representation:** The inclusion of countries from different regions ensures a broad global perspective on public service dynamics.
2. **Economic Development:** Variations in economic development stages (e.g., high-income like the UK and Germany, upper-middle-income like Kazakhstan, and high-income with unique political systems like New Zealand and Canada) provide insights into how economic factors influence public service outcomes.
3. **Public Sector Size and Structure:** Differences in the size and structure of the public sector in these countries offer comparative insights into workforce composition, employment policies, and public service management practices.
4. **Cultural and Institutional Diversity:** Cultural diversity and institutional contexts impact governance and public administration practices, influencing the status and roles of public servants.

Primary data sources include government reports, academic articles, and statistical databases from reputable international organizations such as the OECD, World Bank, and national statistical agencies. These sources provide a comprehensive dataset comprising quantitative indicators such as salary levels, employment rates within the public sector, and results from standardized job satisfaction surveys.

Quantitative methods are applied to analyze numerical data obtained from these sources. Statistical techniques, including regression analysis and descriptive statistics, are utilized to assess variations in salary structures, employment trends, and levels of job satisfaction among public servants across different countries. These analyses help in identifying patterns and correlations that illuminate the socioeconomic contexts influencing public service outcomes [2. – 66].

In addition to quantitative data, qualitative insights are gathered through the review of policy documents. Policy documents provide contextual information on governance frameworks, public service reforms, and regulatory environments within each country.

The integration of quantitative and qualitative data enables a comprehensive analysis of the multifaceted factors shaping the social and economic status of public servants globally. By triangulating these diverse sources of information, this study aims to uncover not only the comparative trends but also the underlying mechanisms driving variations in public service performance across different national contexts.

Results and its discussion.

This section presents the key findings of the study, synthesizing factual data relevant to the research objectives. The results are presented in a logical sequence based on the aims and tasks of the investigation. The significance and novelty of the study are highlighted, accompanied by specific recommendations and constructive proposals.

Canada

In Canada, the public sector has experienced significant growth, with the number of public sector employees reaching 274,219 in 2023, marking a 40.4% increase since 2015 [4]. This expansion encompasses various levels of government and includes workers in public administration, healthcare, and education. Public servants in Canada benefit from robust salary structures, comprehensive benefits packages, and strong job security. For instance, Statistics Canada reported a median annual salary of CAD 132,540 for federal government employees in 2023 [5].

The Civil Service Modernization Act of 2003 has played a crucial role in enhancing the accountability and qualifications required for public service roles. This legislation emphasizes equal pay for equal work and includes provisions for additional incentives such as bonuses for exceptional performance [6]. Despite competitive salaries and benefits, job satisfaction among Canadian public servants remains high, influenced significantly by supportive workplace environments and alignment of job roles with personal interests [7].

The United Kingdom

In the UK, civil servants serve in central government departments, agencies, and non-departmental government bodies (NDPBs). The National Health Service, personnel of the Royal Household, members of the British Armed Forces, police, officers of local government or NDPBs of the Houses of Parliament, and politically appointed government ministers are not included in the Civil Service [8]. The Westminster Model, a constitutional framework that governs civil workers, mandates political neutrality and limits their primary accountability to ministers in the present administration. Senior staff and the general public take significant notice of the various ethical and other limitations that they operate under.

In March 2024, 510,665 full-time equivalent civil servants were employed, 8,220 (1.6%) more than in the same quarter the previous year. Compared to a year ago, there are currently 22,175 (4.5%) more federal servants [9]. According to Civil Service Careers [10], those who choose to work in the civil service gain the following advantages: employment at a forward-thinking

company with exceptional learning and development opportunities, adaptable work schedules, and desirable Civil Service Pension Scheme.

The UK government plans to implement a performance-based pay system for top civil officials in the summer of 2024. The goal is to align compensation with employee performance and public service delivery. This step would assist in hiring the civil service system the best candidates with the resources and abilities necessary to handle various challenges [10]. By tackling the productivity challenge head-on, the government's initiatives help create a productive civil service ready for the future. The performance-related compensation has been a longstanding goal of the UK government. It also aims to lower turnover by encouraging senior civil officials to stay in their current positions through the project until benchmarks gain. Additionally, it will not raise base pay; instead, it will encourage hiring in priority areas by enhancing the appeal of reward packages to prospective employees.

According to the Cabinet Office's survey (2022), 33.9% of public servants were satisfied with their salary and benefits package. This result was the lowest score since 2017 and a drop of 11.4 points from the prior year. With the majority (54.0%) desiring a higher wage and benefits package, less than half (42.3%) of respondents said they wanted to continue working in the public service system for at least the next three years [11].

Germany

The German public sector employs about 6.2 million people, including troops and workers for government-owned businesses. Germany is among the nations that mandate extensive pre-service education and training as a prerequisite for future employees in the public sector [12]. The German public sector offers a range of education and training programs in a wide range of occupational fields for about 200,000 trainees. These specialized training programs are available to potential police officers, tax inspectors, court administrators, social insurance officials, and social workers [13].

In general, entry points to the administrative career hierarchy are arranged by various educational levels. General administrative or technical services require skilled (manual and non-manual) workers and service professionals in the "clerical class" category. These workers have completed a two- or three-year apprenticeship with training in a vocational school (dual system). A three-year bachelor's degree is required to advance one level into the middle management civil service, constituting the "backbone of the civil service" [14].

Most civil personnel are paid according to pay scale A, which has fifteen grades ranging from A2 (basic manual tasks) to A16 (division head of a ministry). There is a pay scale B with eleven grades for more senior grades. Each grade on scale A is divided into eight stages. Before being promoted to the next grade, a civil servant must progressively pass each previous grade.

Seniority and individual performance determine who moves on to the next level. Additionally, civil servants are eligible for allowances, such as family allowance. For exceptional achievement, civil personnel have been eligible to receive additional one-time bonuses for the last 20 years. Nonetheless, at the federal level, the amount of bonuses tied to performance is often capped at 15% of that status group within an organization. Furthermore, these payments cannot exceed 7% of the base wage.

Public employees may also be eligible for performance-based pay in addition to other types of allowances; however, this is currently only available as a small percentage of salaries, typically only one percent [15]. Most government institutions also practice performance-based compensation for public employees.

In Germany, pension levels for civil personnel are relatively high. Depending on the years spent, the replacement rate may reach 72 percent. In contrast to specific pension provisions or any insurance system, the majority of the funding comes from the general budget. Retirement benefits for public employees are obtained through the national statutory pension insurance scheme [12. – 208].

In addition, they get benefits from an additional occupational pension plan negotiated by unions and government representatives. Public employees should contribute to public insurance funds monthly, just like any other employee in the private sector. These contributions cover long-term care, illness, unemployment, and old age. In Germany, employers and employees contribute equally to public insurance funds, following the idea of parity.

Employees of the German government are also entitled to some healthcare benefits. They enroll in a private health plan instead of the mandated public health insurance system and have the right to government benefits to cover medical expenses. Typically, the insurance plan pays for the remaining half of these costs, with the government allowance covering the other half [16].

Revenue in the public sector has increased in recent years, at least in certain professional classes and professions. Many applicants view public service as advantageous (in comparison to for-profit employers), with relatively adequate social benefits and relative. However, public employers likely face challenges in attracting young talent during a period of demographic change [12. – 209].

New Zealand

New Zealand's public service is characterized by a merit-based recruitment system, emphasizing professionalism and accountability. Public servants benefit from a transparent pay structure and opportunities for career advancement. According to the Public Service Commission (2023), the median annual salary for public servants in 2023 was NZD 84,800, with variations based on job classification and responsibilities [17].

There is currently no standardized system for assessing the performance of public servants or a uniform performance-based pay system in New Zealand. Within certain broad limits, each agency independently develops its own evaluation and payment systems. There is no centralized supervision over the functioning of departmental systems for assessing the performance of civil servants and performance-based remuneration [18].

Control is exercised through overall financial accountability by the head of the department, who must verify that there are adequate budgetary allocations for performance-based pay. To implement this policy, an effective contract is concluded with a civil servant, which clearly states his obligations to achieve certain departmental goals, and determines performance indicators and the amount of payment when certain indicator values are achieved [19].

The practice of “open hiring” is often used, in which the head of the department sets certain goals and objectives. These schemes could potentially apply to all civil servants, including heads of departments, in the latter case of which an effective contract is awarded to them on behalf of the government. However, some public servants in health and education are not subject to contracts.

In New Zealand, a civil servant's remuneration is entirely dependent on his performance. Departments independently set the level of remuneration based on factors such as market demand for relevant skills or abilities, experience in performing similar duties; factors in recruitment and retention of civil servants; and other factors relevant to a particular agency [20]. Yet, the key factor in determining the amount of remuneration is the budgetary restrictions of the authority and compliance with the requirement to establish payment above the minimum level; each head of the department is personally responsible for the expenses of the budget of the authority as a whole.

When determining the salary structure, department heads follow the government recommendations (Government's Bargaining Parameters) that performance must meet normal expectations; salary increases should be based on the working period; one-time payments should be used solely to reward cases of outstanding performance and exceeding performance indicators. Managers' report on performance indicators set out in contracts on the implementation of specific program items of the current political leadership. A system for measuring and assessing the performance based on the results obtained [20]. It is common practice to use the services of specialized recruiting agencies and to give managers the right to recruit personnel bypassing the

competition. In New Zealand, this policy brought results. There are trends in the convergence of personnel technologies between business and the civil service: decentralization of selection, increasing flexibility, and the spread of interview technology.

According to the latest survey among public servants in New Zealand (2021), 69% of participants reported being satisfied with their job. In the previous survey held in 2018, 77% of employed New Zealanders were content with their public service system. In the Public Service, the job satisfaction rates have remained relatively stable.

Kazakhstan

The status of a civil servant includes the general rights, freedoms, and responsibilities of a civil servant as a citizen of the Republic of Kazakhstan with restrictions established by the state laws related to the civil service, as well as rights, duties, and responsibilities determined by the specifics of the civil service. The status of a civil servant is acquired from the moment of appointment or election to a public position.

The Law on the Civil Service of the Republic of Kazakhstan adopted in 2015 formed the base for the status of civil servants and their benefits. The social package provided for civil servants in Kazakhstan contains the following material and non-material benefits: career advancement based on the principles of meritocracy; a bonus system; a new remuneration system based on the position, performance, volume of work, and level of responsibility; and other incentives [21].

In the new Law “On the Civil Service of the Republic of Kazakhstan” incentives for civil servants are applied for exemplary performance of official duties, impeccable public service, completion of tasks of particular importance and complexity, and other achievements in work, as well as based on the results of evaluation of their performance [21].

The following types of incentives may be applied to civil servants: one-time monetary reward; announcement of gratitude; reward with a valuable gift; awarding of a certificate; conferment of an honorary title; and other forms of encouragement, including departmental awards.

As for promotion in the civil service, which is also an element of motivation for the work of civil servants, promotion in the civil service of civil servants is carried out taking into account their qualifications, competencies, abilities, merits, and conscientious performance of their official duties.

Promotion in the civil service in a state body involves the sequential occupation of higher government positions provided for by the staffing schedule of the state body. Higher government positions in other government bodies mean government positions for which higher qualification requirements are imposed, and if the qualification requirements are equal, a higher salary is established.

A special place in the new Law is given to a new system of remuneration and labor motivation. In particular, over time it is planned to switch to a factor-point system, which provides for a direct dependence of wages on the achieved results of the civil servant himself.

The factor-point scale, as mentioned above, will take into account not only the status of the position but also the specific, “digitized” contribution of each employee to achieving the goals and objectives of the government body. It will also make it possible to introduce a competency-based approach, becoming the basis for a unified competency framework for civil servants, in which, taking into account the level (weight) of each position, a set of competencies for it will be determined [20. – 169].

In general, improving the system of state guarantees for civil servants and labor motivation involves the following areas of activity: ensuring the state has the opportunity to enter the civil service; ensuring the state has the opportunity to complete the service; meeting the needs of civil servants and their interests; stimulating the effective solution of official tasks and securing employees in the public service.

In Kazakhstan, public servants face challenges related to relatively low salaries compared to other developed states. According to the Agency of Statistics of the Republic of Kazakhstan, the average monthly salary for civil servants in 2023 was KZT 371,954 which correlates with the national average.

The latest data show that the number of civil servants in Kazakhstan accounts for 83,009 people, of which around 55%, are female workers. Also, in the civil service, the share of women in leadership positions makes up around 39%. The reorganization, formation, and change in the number of individual government agencies as a whole led to an increase in the number of 530 units compared to 2022 [22].

Recent empirical studies indicate that the motivation for entering the public service system is career growth (40.63%) and guarantee of financial stability (26.47%). At the same time, an analysis of the social status of civil servants shows that employees need better welfare benefits. Social support issues for civil servants related to rotation, eliminating the wage gap between the central and regional public service structures [23].

Table 1 illustrates the socioeconomic status of civil servants in Canada, the UK, Germany, New Zealand, and Kazakhstan, highlighting significant differences and commonalities across these countries. Each nation's public service system is shaped by unique legislative frameworks, cultural contexts, and administrative traditions, influencing factors such as salary levels, job security, benefits, opportunities for advancement, and job satisfaction.

In *Canada*, public servants operate under a legislative mandate that ensures equal pay for equal work, supplemented by additional incentives. Job security is robust, and payment structures reward education, training, and proficiency in official languages. Benefits packages are comprehensive, supporting overall compensation and job security. Career advancement opportunities are significant, emphasizing educational attainment and language proficiency as key determinants. Consequently, Canadian public servants report high levels of job satisfaction, driven by fair pay practices and supportive work environments.

The UK adheres to the Westminster Model, emphasizing political neutrality and accountability to ministers. Public servants are compensated through a performance-based pay system that rewards individual and seniority-based performance. While benefits are competitive, stringent ethical and service mandates impact job conditions. Opportunities for career advancement are moderate, primarily determined by seniority and individual performance. Job satisfaction in the UK reflects these complexities, with public servants experiencing varying levels of satisfaction amidst competitive pay structures and ethical mandates.

In *Germany*, public servants operate within a structured pay scale system that ensures equitable compensation across various roles. Job security is bolstered by this system, which rewards seniority and individual performance. Comprehensive benefits contribute to high job security and satisfaction among German public servants. Career advancement opportunities are favorable, linked to structured career paths and equitable pay scales. As a result, public servants in Germany report relatively high job satisfaction, supported by clear career trajectories and fair compensation structures.

New Zealand adopts a system where public servants operate under individual contracts defining roles, responsibilities, and compensation. Employment terms are clearly defined, ensuring job security and clarity in compensation. Benefits are structured according to contract terms, reinforcing job security and satisfaction. Career advancement is facilitated through performance contract systems, providing flexibility and alignment with individual goals. High job satisfaction in New Zealand reflects these clear contractual terms and performance-driven career paths.

Kazakhstan follows a performance-based pay system aimed at enhancing efficiency and individual performance among public servants. Job security and payment are tied directly to performance, with varying compensation levels based on achievements. Benefits include performance-based incentives, motivating public servants to achieve higher service standards.

Career advancement opportunities are merit-based, offering growth potential based on individual achievements. Job satisfaction in Kazakhstan reflects evolving performance incentives and opportunities for professional advancement.

Table 1 – The determinants of the socioeconomic status of civil servants

Country	Sense of Purpose	Job Security and payment	Benefits	Opportunities for Advancement	Job Satisfaction
Canada	Set by legislation	The equal pay for the same duty, with additional incentives	Depends on the position	Based on the level of education and training and acquaintance with official languages	High
The UK	Set by legislation	A performance-based pay system	Depends on the position	Based on seniority and individual performance	Average
Germany	Set by legislation	Based on the pay scale	Depends on the position	Based on seniority and individual performance	Relatively high
New Zealand	Set by legislation	Defined by individual contracts	Defined by individual contracts	The performance contract system	High
Kazakhstan	Set by legislation	A performance-based pay system	Depends on the position	A competency and merit-based	Average
Note: Created by authors based on the analysis of literature					

The analysis reveals significant variability in the socioeconomic and legal status of public servants across the selected countries, shaped by unique national contexts and governmental sizes. Canada and Germany stand out for offering favorable opportunities within their public service systems, driven partly by their demographic landscapes. Both countries attract graduates from local universities and skilled foreign workers due to factors such as an aging population and low fertility rates, which bolster the demand for public-sector employment.

In contrast, the UK operates under the Westminster Model, characterized by stringent entry requirements into the public service and robust social security provisions. Public servants in the UK navigate substantial ethical responsibilities while fulfilling their professional obligations.

New Zealand adopts a predominantly performance-based and contractual approach in its public service system, emphasizing efficiency through clearly defined performance indicators, functional obligations, and contractual benefits. This framework supports flexibility and aligns individual goals with organizational objectives.

Kazakhstan is undergoing transformative changes towards a citizen-centered civil service model, guided by national legislation that sets out the socioeconomic and legal framework for civil servants. The evolving system increasingly emphasizes performance-based incentives, offering public servants enhanced opportunities for career advancement based on merit and performance indicators rather than traditional seniority.

The level of job satisfaction among public servants varies across these countries. Canada, New Zealand, and Germany report relatively high job satisfaction levels among their public servants, attributed to fair compensation, robust benefits, and structured career advancement opportunities. In contrast, public servants in Kazakhstan and the UK express lower satisfaction with their benefits and overall status, highlighting ongoing challenges in aligning public service policies with employee expectations and well-being [24].

Overall, these findings underscore the importance of contextual factors such as legislative frameworks, cultural norms, and administrative practices in shaping the socioeconomic status and job satisfaction of public servants across diverse national contexts. Aligning public service policies with evolving workforce expectations and optimizing administrative practices are crucial steps toward enhancing overall job satisfaction and operational efficiency in the public sector.

Conclusion.

The socioeconomic status of public servants is not merely a reflection of individual employment conditions but serves as a barometer of broader governance frameworks, public administration effectiveness, and societal values. This comparative analysis across Canada, the USA, New Zealand, and Kazakhstan highlights the nuanced contextual factors influencing the status and benefits of public servants, emphasizing the need for tailored approaches to address challenges and optimize public service delivery.

Across these countries, efforts to provide adequate social security packages to public servants are evident, reflecting a commitment to attract and retain skilled personnel within the public sector. However, significant variations in job satisfaction levels underscore the importance of understanding and addressing localized factors that impact employee morale and commitment.

Effective governance hinges on the socioeconomic empowerment of public servants. Recommendations stemming from this analysis advocate for targeted policy interventions to bolster the socioeconomic status of public servants, thereby enhancing overall governance efficacy and public trust in governmental institutions.

Firstly, addressing disparities in remuneration is critical. Equitable pay structures aligned with job responsibilities and performance can mitigate disparities and ensure fair compensation across different roles within the public service. Implementing transparent salary scales and performance-based incentives can incentivize excellence and improve overall job satisfaction.

Secondly, strengthening merit-based recruitment practices is essential for cultivating a competent and motivated workforce. Clear criteria for recruitment and promotion based on merit, skills, and qualifications can enhance the professionalism and effectiveness of public service delivery.

Moreover, investing in professional development opportunities is pivotal for sustaining high job satisfaction and improving employee retention rates. Continuous training, skills enhancement programs, and career advancement pathways not only empower public servants but also align their professional growth with organizational goals and societal needs.

Furthermore, fostering a supportive work environment that values diversity, inclusion, and ethical standards is crucial. Promoting a culture of transparency, accountability, and respect within public institutions can cultivate a positive organizational climate conducive to employee well-being and job satisfaction.

In conclusion, this study underscores the imperative of context-specific strategies tailored to each country's unique governance framework and societal values. By enhancing the socioeconomic status of public servants through targeted policies and initiatives, governments can promote effective governance, improve public service delivery, and foster public trust in governmental institutions. Future research should focus on evaluating the impact of these interventions and exploring innovative approaches to further optimize the working conditions and professional satisfaction of public servants globally.

Information about financing.

The research was supported by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of Kazakhstan (Project IRN BR18574203).

REFERENCES

- 1 OECD. (2021). *Government at a Glance 2021*, OECD Publishing, Paris. Available at: — URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/75f92d89-en/index.html?itemId=/content/component/75f92d89-en> (accessed: 16.09.2021)
- 2 OECD. (2023). *Government at a Glance 2023*, OECD Publishing, Paris. P. 63-72
- 3 Obinque C., Arbacan R., Tare J., Vigonte F., & Abante M. (2023). The Nexus Between Job Satisfaction, Socioeconomic Status, and Perceived Stress Among Government Employees in the Context of Cultivating a Strategic Work Environment (IMRAD). Available at: — URL: <https://ssrn.com/abstract=4623422> (accessed: 16.09.2023)

- 4 Fraser Institute. (2024). The federal government increased the number of public service employees by more than 40%. Available at: — URL: <https://www.fraserinstitute.org/article/federal-government-increased-number-of-public-service-employees-by-more-than-40> (accessed: 21.03.2024)
- 5 Statistics Canada. Table 14-10-0417-01 Employee wages by occupation, annual. Available at: — URL: <https://www150.statcan.gc.ca/t1/tbl1/en/tv.action?pid=1410041701> (accessed: 21.03.2024)
- 6 The Government of Canada. Annual Report 2022 to 2023: Building tomorrow's public service today. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/public-service-commission/services/publications/annual-reports/annual-report-2022-2023.html> (accessed: 17.05.2023)
- 7 McGrandle J. (2019). Job Satisfaction in the Canadian Public Service: Mitigating Toxicity With Interests. *Public Personnel Management*. 48(3). P. 369-391
- 8 The UK Government. The civil service in the UK. Available at: — URL: <https://www.gov.uk/government/organisations/civil-service/about> (accessed: 17.04.2024)
- 9 Institute for Government. Civil service staff numbers. Available at: — URL: <https://www.instituteforgovernment.org.uk/explainer/civil-service-staff-numbers> (accessed: 18.05.2024)
- 10 The Government of RK. National report about the state of the public services in the Republic of Kazakhstan. Available at: — URL: <https://www.gov.kz/uploads/2024/4/5/2b570c000ed2ee210152ea19e9f0dcb3> (accessed: 16.03.2024)
- 11 The UK Government. Civil Service People Survey: 2022 results. Available at: — URL: <https://www.gov.uk/government/publications/civil-service-people-survey-2022-results> (accessed: 11.11.2023)
- 12 Reichard C., Schröter E. (2021). Civil Service and Public Employment. In: Kuhlmann S., Proeller I., Schimanke D., Ziekow J. (eds) *Public Administration in Germany. Governance and Public Management*. Palgrave Macmillan, Cham. P. 205-223
- 13 Mehde V. The Civil Service in Germany. Available at: — URL: <https://ceridap.eu/the-civil-service-in-germany/?lng=en> (accessed: 11.12.2023)
- 14 Kuhlmann S., Proeller I., Schimanke D. & Ziekow J. (2021). *Public Administration in Germany*. Palgrave Macmillan. P. 271-289
- 15 Kuhlmann S., Wollmann H. (2019). *Introduction to Comparative Public Administration: Administrative Systems and Reforms in Europe*, Second Edition. P. 132-143
- 16 Tikkanen R., Osborn R., Mossialos E., Djordjevic A. & Wharton G. (2020). *International Health Care System Profiles. Germany*. Available at: — URL: <https://www.commonwealthfund.org/international-health-policy-center/countries/germany> (accessed: 12.11.2020)
- 17 Public Service Commission. Workforce Data – Wage trends. Available at: — URL: <https://www.publicservice.govt.nz/research-and-data/workforce-data-remunerationpay/wage-trends> (accessed: 11.10.2023)
- 18 Parliamentary Counsel Office. Public Service Act 2020. Available at: — URL: <https://www.legislation.govt.nz/act/public/2020/0040/latest/LMS106159.html> (accessed: 11.02.2024)
- 19 Scott, R., & Hughes, P. (2023). A spirit of service to the community: public service motivation in the New Zealand public service. *Asia Pacific Journal of Public Administration*. 45(3). P. 238-243
- 20 ACSH (2023). *Public Sector Compensation: A Comparative Review*. Astana: Astana Civil Service Hub. 169 p.
- 21 Adilet. The Law of the Republic of Kazakhstan on the civil service of the Republic of Kazakhstan dated 23 November 2015 № 416-IV LRK. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z1500000416> (accessed: 18.04.2024)
- 22 Agency of Statistics of the Republic of Kazakhstan. Number and wages of employees in the Republic of Kazakhstan. Available at: — URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-wags/publications/117675> (accessed: 11.11.2023)
- 23 Bokayev B., Tynyshbayeva A., Shukeyev U., Aitkozhiba A. (2023). Social status of civil servants in the social structure of Kazakhstan society. *Bulletin of the Kazakh University of Economics, Finance and International Trade*, 2023. No. 3 (52). P. 216-223
- 24 Bertram I., Bouwman R., & Tummers L. (2022). Socioeconomic status and public sector worker stereotypes: Results from a representative survey. *Public Administration Review*, 82(2). P. 237-255

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ МӘРТЕБЕСІ: ҰЛЫБРИТАНИЯ, КАНАДА, ГЕРМАНИЯ, ЖАҢА ЗЕЛАНДИЯ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ҮЛГІСІ

Андатпа.

Мемлекеттік қызметкерлер қазіргі қоғамды басқару мен қызмет етуінде маңызды рөл атқарады. Мемлекеттік қызметкерлердің әлеуметтік және экономикалық мәртебесі олардың әл-ауқатын ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік басқару мен басқару құрылымдарындағы тенденцияларды көрсетеді.

Бұл зерттеу мақаласы бес түрлі елдегі: Канада, Ұлыбритания, Германия, Жаңа Зеландия және Қазақстандағы мемлекеттік қызметкерлердің әлеуметтік және экономикалық мәртебесін зерттейді. Мемлекеттік саясаттарды, тәжірибелерді және эмпирикалық деректерді салыстырмалы талдау арқылы бұл зерттеу мемлекеттік қызметшілердің мәртебесіне әсер ететін факторларды және олардың мемлекеттік басқаруға, мемлекеттік қызметтерді көрсетуге және қоғамның дамуына тигізетін салдарын анықтауға бағытталған.

Мақаланың мақсаты бес елдің: Канада, Ұлыбритания, Германия, Жаңа Зеландия және Қазақстанның мемлекеттік қызметшілерінің әлеуметтік-экономикалық мәртебесін және олардың жұмысына қанағаттанушылықты анықтау болып табылады.

Зерттеу нәтижелері Канада, Германия және Жаңа Зеландиядағы мемлекеттік қызметшілер өздерінің әлеуметтік-экономикалық мәртебесіне және мемлекеттік қызметтегі қызметіне қанағаттануы ықтимал екенін көрсетті. Ұлыбритания мен Қазақстанда мемлекеттік қызметте жұмыс істейтіндердің мемлекеттік қызметтегі жұмысына көңілі толмайды. Сондай-ақ зерттеу әрбір елдегі мемлекеттік қызметшілер алдында тұрған ерекше қиындықтар мен мүмкіндіктерге тоқталып, олардың мәртебесін арттыру және тиімді мемлекеттік басқаруды ынталандыру үшін контекстке негізделген тәсілдердің маңыздылығын көрсетеді.

Негізгі сөздер: мемлекеттік қызметшілер, әлеуметтік мәртебе, экономикалық жағдай, басқару, салыстырмалы талдау, Канада, Ұлыбритания, Германия, Жаңа Зеландия, Қазақстан.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ СТАТУС ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ: НА ПРИМЕРЕ ВЕЛИКОБРИТАНИИ, КАНАДЫ, ГЕРМАНИИ, НОВОЙ ЗЕЛАНДИИ И КАЗАХСТАНА

Аннотация.

Государственные служащие играют решающую роль в управлении и функционировании современного общества. Их социальный и экономический статус отражает не только их благосостояние, но и более широкие тенденции в структурах государственного управления.

В данной исследовательской статье рассматривается социально-экономический статус государственных служащих в пяти разных странах: Канаде, Великобритании, Германии, Новой Зеландии и Казахстане. Посредством сравнительного анализа политики, практики и эмпирических данных данное исследование направлено на выяснение факторов, влияющих на статус государственных служащих, а также их последствий на реализацию государственной политики, предоставление государственных услуг и развития общества.

Целью статьи является определение социально-экономического статуса государственных служащих пяти стран: Канады, Великобритании, Германии, Новой Зеландии и Казахстана, а также выявление удовлетворенностью своей работой.

Результаты показывают, что государственные служащие в Канаде, Германии и Новой Зеландии с большей вероятностью удовлетворены своим социально-экономическим статусом и службой в системе государственной службы. Те, кто работает на государственной службе в Великобритании и Казахстане, менее удовлетворены своей работой в системе государственной службы. В исследовании также освещаются уникальные проблемы и возможности, с которыми сталкиваются государственные служащие в каждой стране, подчеркивая важность контекстно-ориентированных подходов для повышения их статуса и продвижения эффективного государственного управления.

Ключевые слова: государственные служащие, социальный статус, экономический статус, управление, сравнительный анализ, Канада, Великобритания, Германия, Новая Зеландия, Казахстан.

REFERENCES

- 1 OECD. (2021). Government at a Glance 2021, OECD Publishing, Paris. Available at: — URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/75f92d89-en/index.html?itemId=/content/component/75f92d89-en> [in English] (accessed: 16.09.2021)
- 2 OECD. (2023). Government at a Glance 2023, OECD Publishing, Paris. P. 63-72 [in English]
- 3 Obinque C., Arbacan R., Tare J., Vigonte F., & Abante M. (2023). The Nexus Between Job Satisfaction, Socioeconomic Status, and Perceived Stress Among Government Employees in the Context of Cultivating a Strategic Work Environment (IMRAD). Available at: — URL: <https://ssrn.com/abstract=4623422> [in English] (accessed: 16.09.2023)
- 4 Fraser Institute. (2024). The federal government increased the number of public service employees by more than 40%. Available at: — URL: <https://www.fraserinstitute.org/article/federal-government-increased-number-of-public-service-employees-by-more-than-40> [in English] (accessed: 21.03.2024)
- 5 Statistics Canada. Table 14-10-0417-01 Employee wages by occupation, annual. Available at: — URL: <https://www150.statcan.gc.ca/t1/tb11/en/tv.action?pid=1410041701> [in English] (accessed: 21.03.2024)
- 6 The Government of Canada. Annual Report 2022 to 2023: Building tomorrow's public service today. Available at: — URL: <https://www.canada.ca/en/public-service-commission/services/publications/annual-reports/annual-report-2022-2023.html> [in English] (accessed: 17.05.2023)
- 7 McGrandle J. (2019). Job Satisfaction in the Canadian Public Service: Mitigating Toxicity With Interests. Public Personnel Management. 48(3). P. 369-391 [in English]
- 8 The UK Government. The civil service in the UK. Available at: — URL: <https://www.gov.uk/government/organisations/civil-service/about> [in English] (accessed: 17.04.2024)
- 9 Institute for Government. Civil service staff numbers. Available at: — URL: <https://www.instituteforgovernment.org.uk/explainer/civil-service-staff-numbers> [in English]. (accessed: 18.05.2024)
- 10 The Government of RK. National report about the state of the public services in the Republic of Kazakhstan. Available at: — URL: <https://www.gov.kz/uploads/2024/4/5/2b570c000ed2ee210152ea19e9f0dcb3> [in English] (accessed: 16.03.2024)
- 11 The UK Government. Civil Service People Survey: 2022 results. Available at: — URL: <https://www.gov.uk/government/publications/civil-service-people-survey-2022-results> [in English] (accessed: 11.11.2023)
- 12 Reichard C., Schröter E. (2021). Civil Service and Public Employment. In: Kuhlmann S., Proeller I., Schimanke D., Ziekow J. (eds) Public Administration in Germany. Governance and Public Management. Palgrave Macmillan, Cham. P. 205-223 [in English]
- 13 Mehde V. The Civil Service in Germany. Available at: — URL: <https://ceridap.eu/the-civil-service-in-germany/?lng=en> [in English]. (accessed: 11.12.2023)
- 14 Kuhlmann S., Proeller I., Schimanke D. & Ziekow J. (2021). Public Administration in Germany. Palgrave Macmillan. P. 271-289 [in English]
- 15 Kuhlmann S., Wollmann H. (2019). Introduction to Comparative Public Administration: Administrative Systems and Reforms in Europe, Second Edition. P. 132-143 [in English]
- 16 Tikkanen R., Osborn R., Mossialos E., Djordjevic A. & Wharton G. (2020). International Health Care System Profiles. Germany. Available at: — URL: <https://www.commonwealthfund.org/international-health-policy-center/countries/germany> [in English] (accessed: 12.11.2020)
- 17 Public Service Commission. Workforce Data – Wage trends. Available at: — URL: <https://www.publicservice.govt.nz/research-and-data/workforce-data-remunerationpay/wage-trends> [in English]. (accessed: 11.10.2023)
- 18 Parliamentary Counsel Office. Public Service Act 2020. Available at: — URL: <https://www.legislation.govt.nz/act/public/2020/0040/latest/LMS106159.html> [in English] (accessed: 11.02.2024)
- 19 Scott, R., & Hughes, P. (2023). A spirit of service to the community: public service motivation in the New Zealand public service. Asia Pacific Journal of Public Administration. 45(3). P. 238-243 [in English]
- 20 ACSH (2023). Public Sector Compensation: A Comparative Review. Astana: Astana Civil Service Hub. 169 p. [in English]
- 21 Adilet. The Law of the Republic of Kazakhstan on the civil service of the Republic of Kazakhstan dated 23 November 2015 № 416-IV LRK. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z1500000416> [in English] (accessed: 18.04.2024)
- 22 Agency of Statistics of the Republic of Kazakhstan. Number and wages of employees in the Republic of Kazakhstan. Available at: — URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-wags/publications/117675> [in English] (accessed: 11.11.2023)
- 23 Bokayev B., Tynyshbayeva A., Shukeyev U., Aitkozhiba A. (2023). Social status of civil servants in the social structure of Kazakhstan society. Bulletin of the Kazakh University of Economics, Finance and International Trade, 2023. No. 3 (52). P. 216-223 [in English]

24 Bertram I., Bouwman R., & Tummers L. (2022). Socioeconomic status and public sector worker stereotypes: Results from a representative survey. *Public Administration Review*, 82(2). P. 237-255 [in English]

Information about authors:

Zulfiya Torebekova – PhD, researcher, Social Sciences Department, Syracuse University, USA

E-mail: tzulfiya@syr.edu

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-9583-4177>

Baurzhan Bokayev – **corresponding author**, PhD, PhD candidate, Social Sciences Department, Syracuse University, USA

E-mail: bbokayev@syr.edu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1037-7085>

Информация об авторах:

Зульфья Торебекова – PhD, исследователь, Департамент социальных наук, Сиракузский университет, США

E-mail: tzulfiya@syr.edu

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-9583-4177>

Бауржан Бокаев – **основной автор**, PhD, Департамент социальных наук, Сиракузский университет, США

E-mail: bbokayev@syr.edu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1037-7085>

Авторлар туралы ақпарат:

Зулфия Төребекова – PhD, зерттеуші, Әлеуметтік ғылымдар департаменті, Сиракуз университеті, АҚШ

E-mail: tzulfiya@syr.edu

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-9583-4177>

Бауржан Бокаев – **негізгі автор**, PhD, Әлеуметтік ғылымдар департаменті, Сиракуз университеті, АҚШ

E-mail: bbokayev@syr.edu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1037-7085>

A.K. Moldasheva^{1*}, N.R. Mussayeva¹, A.Zh. Zhazylbek¹

¹Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan
*e-mail: aing-oor@mail.ru

STRATEGIC PLANNING IN THE MANAGEMENT OF CULTURAL AND ART ORGANIZATIONS

Abstract.

Strategic planning, originally designed for industrial enterprises to enhance business performance, has evolved into a widely adopted concept across various sectors, including cultural and art organizations. This study focuses on the processes of strategic planning in Kazakhstan, aiming to provide practical recommendations for implementing a strategic planning and management system in state cultural and art institutions.

The research holds significant scientific and practical importance, especially within the context of modern society and the cultural industry's development. Investigation into strategic planning for cultural and arts organizations contributes to the formulation of effective strategies, fostering growth in the cultural sector.

The authors conducted a comprehensive review, including an examination of scientific literature, content analysis, and a review of strategic documents, state programs, and reports from domestic and international organizations. The study evaluates the impact of Kazakhstan's new state strategic planning system developed in 2021 on the creation of strategic documents that facilitate the growth of culture and art in the country and the region.

An analysis of existing strategic documents at regional, local, and institutional levels revealed shortcomings in areas such as document structuring and information transparency. Notably, the study identified issues in the newly implemented state strategic planning system, shedding light on its influence on cultural and arts development.

The research's novelty lies in addressing the lack of similar studies on strategic management in cultural and arts organizations. The proposed sequence for forming strategic documents, emphasizing effective strategic management and planning in the cultural and arts sector, enhances the practical significance of this research.

Key words: cultural management of the region, cultural policy, program, concept, national project, development plan.

Introduction.

Globalization has contributed to the transformation of many institutions, including culture, as the most important factor in accelerating social, economic, and political modernization. This trend has been implemented in public administration reform.

Currently, in Kazakhstan government strategic documents regarding the development of culture are based on a system of approaches and principles determined by the global vectors of long-term development by the Kazakhstan-2050 Strategy and the Concept for Kazakhstan's entry into the ranks of the 30 most developed countries in the world.

The key strategic documents such as the Concept of Cultural Policy, the Concept for the Development of Creative Industry, as well as Rukhani Zhangyru Program and the National Project adopted to develop culture and art, create a national code, and educate young people in national traditions, as well to develop patriotism, are now bringing their results.

The object of the study is the state institutions of culture and art. The subject of the study is the processes of strategic planning and management in these institutions.

The purpose of the research is to study the processes of strategic planning in Kazakhstan, and to offer practical recommendations on the formation of a system of strategic planning and management in state institutions of culture and art.

During the research, the authors conducted a review of scientific literature on building a system of strategic management and planning in cultural and arts organizations, content analysis, and a review of strategic documents, state programs, and reports from various domestic and international organizations.

It is important to emphasize that strategic management in the sphere of culture and arts in Kazakhstan is not only academically significant but also practically crucial for shaping long-term development strategies for the country as a whole. Culture and arts serve as vital tools for cultivating the intellectual potential of the nation. Exploring this topic opens new avenues for understanding the complexity and prospects of Kazakhstan in an era of rapidly changing global dynamics, helping identify the best ways to achieve cultural growth and the prosperity of the nation.

Strategic documents in the field of culture and the arts delineate the priorities and values of the state in this domain. Examining these documents helps to understand which aspects of culture and the arts are considered pivotal for national identity and development. Concurrently, conducting scientific research contributes to the formulation of strategies aimed at sustainable cultural development and the preservation of cultural heritage. Such research aids in addressing threats, such as the loss of traditions, alterations in cultural memory, and the erosion of identity, fostering enhanced trust in institutions and programs in the realm of arts and culture within society.

Materials and methods of research.

In the course of the research, a review of the scientific literature on the construction of a strategic management and planning system in cultural and art organizations, content analysis, review of strategic documents, government programs, and reports of various domestic and foreign organizations was conducted. Comparative analysis includes a comparison of the practice and results of strategic management of various cultural and art organizations, which is used to identify best practices, study differences in approaches, and results, and test hypotheses about the effectiveness of various strategies.

This document contributes to the literature on strategic management by providing a systematic overview of how the creative industries of Kazakhstan and some foreign countries are building a system of strategic management and planning.

Over time, strategic management has become a widely exploited tool in practice. Strategic management tools have become universal, that is, applicable both to the activities of individual businesses and of a whole state. Scientists and specialists have proved that competent strategic management allows for achieving the desired result in the process of development [1].

The creation of strategic documents is regulated by the relevant legislative acts, the planning process is fixed in the relevant documents. The initial factor of setting problems in state strategic management consists of the trends and quality of strategic planning processes [2].

Unfortunately, in Kazakhstan, a good deal of factors indicate this process of strategic planning and culture and art management at the meso- and micro level to be more spontaneous and fragmented than effectively managed. In this connection, there is a need for a more detailed study of this issue. The recommendations proposed in this study contribute to solving these problems.

Literature review.

The methodological basis for the scientific development of strategic planning and management is carried out in several areas.

Until recently, strategic management issues have been more related to manufacturing enterprises aimed at making a profit and reducing production costs. Strategic management for such companies is a kind of response to the challenges of economic instability. In this connection, most representatives of Strategic Management direction as R. Akoff, M. Albert, I. Ansoff, M. Meskon, D. Miller, G. Mintzberg, M. Porter, G. Simon, R. Simons, A. Strickland, A. Thompson, F. Hedouri, A. D. Chandler, J. Schumpeter, and many others have studied it from this regard.

In the works of former Soviet scientist Yu. Vasiliev, M. Kreisberg, A. Sterlin, A. Semenova in the field of strategic planning, strategic management is considered as a phenomenon peculiar to the companies functioning only in capitalist countries.

The issues of state strategic planning, covering also local level, are discussed in the works by Zh. Askarova, A. S. Akhmedueva, S. S. Berman, A. A. Vorobyov, I. N. Dauranova,

A.A.Dorogovtseva, A.S.Dulatbekov, N.A.Kamenskikh, A.Kenzhebaeva, M.F.Knyazeva, S.G.Kolenko, A.S.Kozhumova, Yu.V.Kuznetsova, O.P.Molchanova, A.A.Rabadanova, N.V.Yuvitsa, S.I.Yakovleva, while the topic relating to the field of culture and arts is studied in the work by T.N.Suminova.

Results and its discussion.

Over time, strategic management has become a widely practiced tool. Strategic management tools have become universal, applicable both to individual enterprises and to the activities of entire states. Scholars and experts have proven that effective strategic management allows achieving desired results in their development process.

The presence of strategic development documents has now officially become a standard for the activities of cultural and artistic organizations in many foreign countries. Therefore, there is an urgent need for at least a general description of the situation concerning the preparation and structuring of such documents. As practice shows, the issue of creating strategic planning documents remains relevant for the domestic sphere of culture and the arts [3].

One way to address this challenge is by drawing upon modern international practices. In the formulation of strategic documents for foreign cultural and artistic organizations, several noteworthy aspects emerge. There is a clear trend towards simplification, condensing essential elements in the final text. Typically, these encompass the mission (and/or values), primary goals/objectives, tasks, and a vision for the future. Principles and an analysis of major challenges are less commonly integrated. The analytical component is usually not segregated into a distinct section; rather, it is often included as an appendix or incorporated as insets within relevant parts of the text. Considerable emphasis is placed on the presentation and visual appeal of strategic documents and their influence on both existing and potential stakeholders. Both the content and the design are primarily geared towards external audiences. Current practice demonstrates that the contemporary strategies of foreign cultural and artistic organizations have evolved into more than just tools for arts management; they have also become crucial instruments for public relations [4].

In Kazakhstan, there exists a diverse cultural scene, including theaters, museums, art galleries, musical and dance ensembles, literary organizations, and more. As of January 1, 2023, the Republic of Kazakhstan had 3917 public libraries, 3102 cultural and leisure organizations, 271 museums, 208 amusement and recreation parks, 105 cinemas, 73 theaters, 44 concert organizations, 13 zoos, and 3 circuses (table 1). [5].

Table 1 – Statistics of cultural and art organizations in Kazakhstan

Indicators	2018	2019	2020	2021	2022	Comparison with the pre-pandemic period of 2019 (absolute value)
Number of museums, units	245	250	253	264	271	+21
Number of visits, thousand people.	6 716,0	6 829,3	2 351,3	5 104,9	6 097,3	- 732,0
Number of theaters, units.	68	65	65	65	73	+8
Number of viewers, thousand people	2 833,6	2 942,1	894,0	1 172,7	2 695,6	- 246,5
Number of libraries, units.	4 054	3 962	3 925	3 920	3 917	- 45

Number of library visits, thousand people	53 360, 6	52 396, 7	34 109,6	49 744,9	51 239,3	- 1157,4
The number of cinemas, units.	96	101	99	104	105	+4
The number of visits to film screenings, thousand people.	17 840,7	19 880,5	4 781,2	8 453,2	17 047,5	- 2833,0
Note: Compiled by the author based on statistical data						

The analysis of the indicators showed that attendance at museums, libraries, theaters, and cinemas is still below the pre-pandemic level. In this regard, cultural organizations need to direct their actions towards strategic management.

To gain a comprehensive understanding, an in-depth analysis of foreign strategies for the development of culture and the arts was conducted. It is essential to recognize that these strategies operate at three levels:

Regional, encompassing national strategies for the development of culture and the arts;

Local or sectoral, including regional strategies for the development of culture and the arts (at the state or city level, etc.);

Institutional, covering the development strategies of cultural and artistic organizations themselves. [6]

In Kazakhstan, strategic management is extensively utilized at both the state and local levels, leading to the establishment of new ambitious goals for the state to achieve. The year 2021 marked significant transformations in the foundational framework of state strategic management, with the implementation of tasks outlined in Strategy-2050 becoming the cornerstone of the state's strategic planning system (pic.1).

Figure 1 – The hierarchy of strategic documents of the sphere of culture and art of Kazakhstan

Note: Compiled by the authors

Medium-term strategies are adopted to implement the long-term strategy, and one of them is the National Development Plan, drawn up for 10 years.

To imply a National Plan with clear priorities, the President signed a corresponding decree outlining 10 national priorities.

The country's territorial development plan is a document representing the vision, principles, and approaches for the rational territorial arrangement of the country, forecasts of the demographic situation taking into account migration processes, as well as the main parameters of the country's development, which is designed for the relevant period on behalf of the President of the Republic of Kazakhstan.

National projects are being adopted for the development of the National Plan. A major change was that the implementation of the portfolio of national projects would be based on the principles of project management [7].

The development concept of industries is a document defining the vision for the development of a specific sphere /industry for 5-10 years, as well as the basic principles and approaches to the implementation of relevant policies aimed at achieving the goals and objectives, approaches defined in the superior documents of the state planning system and the Sustainable Development Goals of the United Nations and an Action Plan for its implementation, is mandatory for the Concept.

The development plans for Central State Bodies are developed every 3 years for 5 years based on the National Plan, Territorial Development Plan, National Security Strategy, concepts, national projects, as well as the forecast of socio-economic development.

The Development Plans for regions, cities of republican significance, and the capital are being developed for 5 years. At the same time, an Action Plan is being designed for the entire period of its implementation.

Plans for the development of quasi-governmental organizations are also being developed for 5 years with an Action Plan.

State programs (ideological policies), doctrines, roadmaps, and comprehensive plans are generally not included in the strategic planning system, e.g. 100 Concrete Steps to Implement 5 Institutional Reforms National Plan, Addresses of the President of the Republic of Kazakhstan, and the article entitled Modernization of Public Consciousness and other ones.

The way how the strategic planning system affects the development of culture and art in Kazakhstan is confirmed by the approval of strategic documents aimed at preserving national and cultural identity and realizing the artistic and creative potential of every citizen of Kazakhstan by stimulating, improving the quality and diversity of cultural products, as well as the formation of spiritual and moral values among the younger generation.

The approval of the Concept of Cultural Policy of Kazakhstan in 2014 became a guide to action since such a long-term strategic document was adopted for the first time in the history of independent Kazakhstan in the field of culture, thus, it was considered as historical one both in terms of the very fact of its adoption and in terms of choosing the system of priorities in the country's cultural policy.

In 2017 the Spiritual Revival Program (Rukhani Zhangyru) was developed based on the statements of the article entitled Looking into the future: modernization of public consciousness. It outlined the main national goal of preserving and increasing spiritual and cultural values, as well as entering the top 30 developed countries of the world for a new historical period. The program included several projects aimed at achieving these goals. Since the four-year time of its realization, the program has not been fixed as a state one as it was adopted spontaneously in response to the President's article.

As noted earlier, the President Decree identified 10 national priorities of the Republic of Kazakhstan until 2025, one of which is cultivating the values of patriotism. Programs for the

implementation of this priority are expected to provide for an annual increase in the level of satisfaction of the population with the policies implemented in the country, which determine a sense of pride in their country and a desire to promote its prosperity (historical heritage, cultural development, achievements in sports, international prestige, etc.).

Thus, on behalf of Kassym-Jomart Tokayev, the Head of the State, the Project of National Spiritual Revival (Ultyk Rukhani Zhangyru) for 2021-2025 was developed and approved in 2021, aimed at improving the level of culture, education, and national spirit of the Kazakh society. This project is the next stage of promoting the values of the Spiritual Revival Program (Rukhani Zhangyru) mentioned in the program article of the First President of Kazakhstan.

Also, last year the Concept of Development of Creative Industries for 2021-2025 was approved to implement the National Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025, which is directly related to the development of culture and art. So, we see a clear orientation of the state towards the progressive and systematic development of creative industries in Kazakhstan as a new and promising source of growth.

The development of these strategic documents entails defining their place within subordinate documents, specifically those issued by central government bodies, cities, and regions, as well as cities of national significance and the capital. This is because territorial strategic planning extends across all levels of the regional management system. When viewed as a stage within the management cycle, as is the case in Russia, planning is segmented into conceptualization, strategizing, and programming phases for regional development [8].

The analysis of the current state of the regions in Kazakhstan shows that many of them have developed programs and plans designed based on the Methodology of development, monitoring, implementation, evaluation, and control of the National Development Plan of the Republic of Kazakhstan, the Territorial Development Plan of the country, concepts, development plans of state bodies, development plans for regions, cities of republican significance and the capital [9].

Also, it has been found out, that the titles for the documents vary, as somewhere they are called Territorial Development Program, somewhere Territorial Development Plan, or just Development Plan. In many regional development plans, very little attention is paid to the development of culture and art, while some of them lack the culture and art list of tasks at all.

As soon as the Concept of Cultural Policy, the Concept for the development of creative industries, and the National Spiritual Revival Project are higher than the Development Plans of regions in the hierarchy of strategic documents, then it is advisable to place indicators in these plans that will contribute to the implementation of higher documents and state goals, objectives, and indicators.

The current situation in the regions regarding their strategic development is featured by the fact that the strategic planning provisions have not been fully employed in documents and practice.

Not all regions publish information on the implementation of these plans, completion or non-completion of goals, objectives, or indicators. Moreover, regional Departments of Culture do not post work plans and reports on their execution at all.

We believe that the problems in the regions of Kazakhstan that impede the process of strategic planning can be associated with:

- lack of organizational support for the strategic planning process;
- uncertainty in the methodological approach to elaboration and control of strategic documents of the regions;
- indeterminacy in strategic planning at lower hierarchy level;
- lack of creativity;
- non-acceptance of negative facts.

We consider that the strategic planning system needs to be clarified in terms of titles for documents at different levels. So, for regions, cities of republican significance, or the capital, it is

necessary to devise not a Development Plan, but a Development Strategy and Action Plan for the implementation of the Strategy.

For state and quasi-governmental organizations, the same Development Strategy (not a Development Plan) and Action Plan for the implementation of the strategy as an independent object of strategic planning should also be worked out.

This proposal is justified not only by the fact of wordiness in the titles of programs, e.g.: the Action Plan for the implementation of the Development Plan, but also, as stated by the author of the article, by the fact that the Development Strategy is a system, describing long-term prospects, while Development Plan, which should be a mandatory annex to the Development Strategy, is a set of planned indicators and sequence of activities, actions and concrete steps towards the goal.

Ordering of the above-mentioned documents is surely to affect the strategic management of cultural and art institutions in terms of their validity.

An analysis of the websites and main documents of cultural and art institutions of Kazakhstan showed that none of these institutions has a Development Strategy or does not place it in the public domain.

Of course, it should be noted that there are no certain clear and universal standards for the management of cultural and art institutions, as well as criteria for successful management elaborated in world practice. Each organization has the right to determine a set of tasks and management tools, taking into account the peculiarities of the country's cultural policy, its characteristics and capabilities, and the vision of strategic prospects.

An analysis of the strategic documents of cultural and art organizations has shown that they have their form in each organization. Many of them do not have a mission, vision, or values. The reason for this is the absence of a standard, rules, or recommendations for drafting such a document. Each cultural and arts organization does it in its way, spontaneously.

At present, the government must devise measures not only to enhance the efficiency of individual organizations within the cultural and arts sector, aligning with priority objectives in the industry but also to implement management decisions that foster the overall advancement of culture and the arts. The primary aim is to provide cultural goods and services to the public, intending to elevate the nation's cultural standards. Therefore, there is a pressing need for a comprehensive approach to effectively manage the strategic development of the cultural and arts sector. This holistic approach should focus on enhancing collaboration among government bodies, regional authorities, and local self-governing entities with economic entities in the cultural and arts sector. Additionally, integrating information and communication technologies into the realization of strategic development goals in culture and the arts is crucial. Transparency in government activities, especially in refining the management mechanisms within the cultural and arts sector, is vital. It is also essential to grant public access to government information resources and establish conducive conditions for efficient interaction between government bodies and the public, leveraging information and communication technologies to enhance the socio-economic effectiveness of the cultural and arts sector's development.

We propose the following hierarchy of documents for the strategic management of the field of culture and the arts. (pic.2)

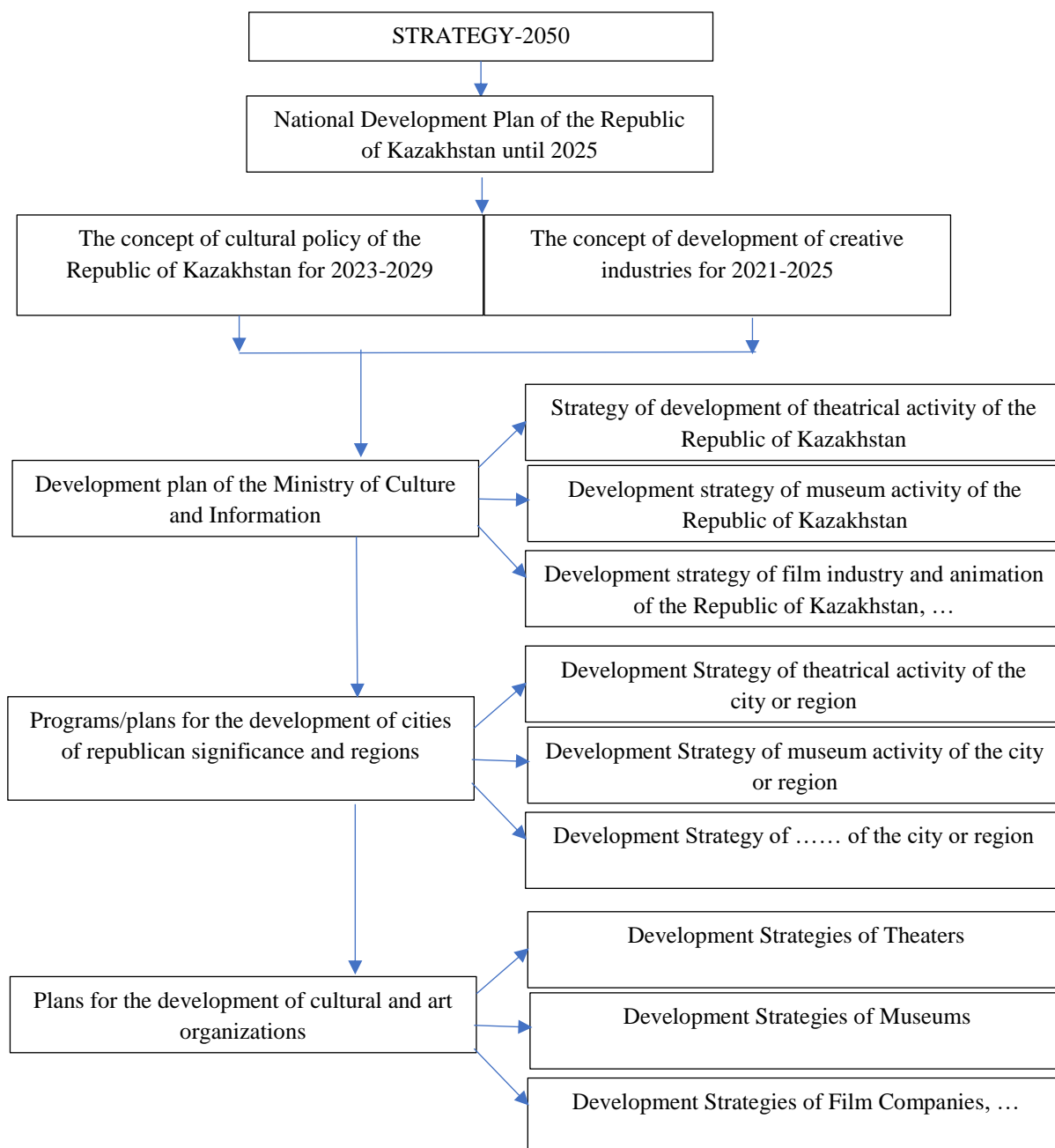

Figure 2 – The proposed sequence of strategic documents for effective strategic management of the sphere of culture and art

Note: Compiled by the authors

To apply strategic management, cultural and art institutions should craft a Development Strategy based on programs approved following the established procedure and decisions taken by authorized bodies in this sphere.

It is evident that Development Strategy has already become a necessary tool for any activity, especially for government organizations. But for a clear understanding of the expediency of Development Strategy at the institutional level, it is necessary to have strategies for the development of a certain sphere of culture and art at the regional or local level, as is customary in foreign practice, e.g.: at the sector level, a Strategy for the development of theatrical activity in Kazakhstan is needed, but at the regional level it should be a Strategy for the development of

theatrical activity in a certain region, and at the local level it can be a Strategy for the development of a certain theater.

Since cultural and art organizations are not industrial enterprises to make a profit, the issue of the relevancy of strategy for them is often being raised. The strategy of organizing culture and art is not just impressive words but a full-fledged tool that is designed to bring this institution closer to a big goal. Also, it is a complex document, where each goal and objectives are fixed by designed measures for the future.

The strategy of an organization of culture and art is determined by its strategic position in various areas of development: production, investment, finance, management, personnel, and innovation.

We propose to streamline this process by developing a document for the preparation of Development Strategies. Planning horizons should be limited to a range of three to five years. The structure of the Development Strategy can be individual, but in most cases, it should include some mandatory elements:

- Mission, vision, values;
- Strategic development directions;
- Goals and objectives.

An analysis of foreign strategic documents of cultural and art organizations has shown that 7 out of 10 documents officially indicate the mission and vision, and in most cases, the very items are to set a Development Strategy or strategic plan.

Here are some examples of the mission of the theaters of the post-Soviet countries that we found as most attractive ones:

The mission of the Shalom Moscow Jewish Theater is to fill the deficit. Provide people with what they lack: Love in the highest sense, justice, and humanity, faith in oneself and goodness, in an idea, in high ideals [10].

The mission of the Novosibirsk Opera and Ballet Theatre today is to be an open space and a center of attraction for all creative forces [11].

The mission of the National Academic Drama Theater named after L.Ukrainka is short and clear: to awaken a person's conscience [12].

But as the Chairman of the Council of the Association of National Theaters of Russia V. Fokin noted, the most important mission of theater is the construction of a person. The theater in challenging times of modernity can and should be one of the main tools for consolidating people [13].

Kazakhstan cultural and art organizations should design such a Development Strategy of a comprehensive and systematic nature, which can not only cover events or phenomena, but also prepare the public in advance for perception of them. Well-organized work on marketing, advertising, sales, and PR can play an important role in this process. Also, a systematic approach and non-standard solutions ensure cultural and art organizations improve their economic results and attract new art connoisseurs.

Evidently, it is difficult to achieve such results without strategic planning in the state itself. In this regard, we believe that the competent strategic planning system for the sphere of culture and art will lead not only to the effectiveness of the activities of the organizations of culture and art themselves, but also to the development of this sphere in the country as a whole, as well cultural and spiritual enrichment of the nation, and the revival of cultural values.

Conclusion.

Thus, it can be concluded that Kazakhstan is evolving in terms of state strategic planning and management, but, currently, there are shortcomings imposing misunderstanding of the hierarchy and coherence of strategic documents among themselves by the lower-level bodies. For regions, it is necessary to pay closer attention to the formation of plans for their development,

taking into account higher-level strategic documents, especially concerning the development of culture and art.

Clear structuring of strategic management in culture and the arts is a key factor for the successful development and maintenance of the cultural sphere in society. Scientific research indicates that organizations and governmental institutions with clearly defined strategies in cultural management are more successful in achieving their goals. This includes more efficient resource allocation, prioritization in the development of cultural studies, and the establishment of sustainable mechanisms to support and contribute to cultural and creative projects.

Scientific data also confirms that clarity in strategic management contributes to more effective adaptation to changes in society, technological innovations, and global trends. Flexible and adaptive strategies enable cultural organizations to successfully engage with diverse audiences, meet their needs, and dynamically adapt to new challenges. Thus, clear structuring of strategic management in culture and the arts lays the foundation for the sustainable development and flourishing of cultural heritage and creative industries.

First and foremost, it is crucial to streamline the system of strategic management at the regional, sectoral, and institutional levels. Secondly, develop regulations that govern the creation of strategic documents in cultural and artistic organizations and oversee their implementation. Thirdly, enhance the transparency and openness of strategic documents at all levels of cultural and artistic management in the country.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Коленько С.Г. Менеджмент в сфере культуры и искусства: учебник и практикум для вузов. — Москва: Издательство Юрайт. — 2024. — 370 с.

2 Молчанова О. П. Стратегический менеджмент некоммерческих организаций: учебник для вузов. — Москва: Издательство Юрайт. — 2024. — 261 с.

3 Суминова Т.Н. Арт-менеджмент как проектный механизм реализации государственной культурной политики. Вестник МГУКИ. — №1(105). — 2022. — С.138-145

4 Дауранов И.Н., Кожумов А.С. Методология формирования эффективной модели государственного стратегического планирования и управления. Economics: the strategy and practice. — 2021. — №16(2). — С.21-31

5 Данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. [Электронный ресурс] — URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-culture/> (дата обращения: 20.01.2024)

6 Дороговцева А.А., Князева М.Ф. Применение методов стратегического управления для управления государственным учреждением культуры. Экономический вектор. — 2022. — №2(29). — С.17-20

7 Указ Президента Республики Казахстан от 26 февраля 2021 года №520 «Об Общенациональных приоритетах Республики Казахстан до 2025 года». [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000520> (дата обращения: 20.01.2024)

8 Каменских Н.А. Региональное управление и территориальное планирование: стратегическое партнёрство в системе регионального развития. Учебное пособие. — НИЦ ИНФРА-М. — 2023. — 127 с.

9 Приказ Министра национальной экономики Республики Казахстан от 25 октября 2021 года № 93 «Об утверждении Методики разработки, мониторинга, реализации, оценки и контроля Национального плана развития Республики Казахстан, Плана территориального развития страны, концепций, планов развития государственных органов, планов развития области, города республиканского значения, столицы». [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2100024908/history> (дата обращения: 20.01.2024)

10 Миссия театра «Шалом». [Электронный ресурс] — URL: <https://shalom-theatre.ru/zritelnyam/Missiya/> (дата обращения: 28.01.2024)

12 Миссия Новосибирского театра оперы и балета. [Электронный ресурс] — URL: <https://novat.ru/theatre/mission/> (дата обращения: 28.01.2024)

13 Миссия Национального академического театра русской драмы им. Леси Украинки. [Электронный ресурс] — URL: <https://lesyatheatre.com.ua/ukr/articles/113> (дата обращения: 28.01.2024)

12 Председатель Совета Ассоциации национальных театров России Валерий Фокин – о миссии искусства, консолидации и политике. [Электронный ресурс] — URL: <https://yakutia-daily.ru/predsedatel-soveta-assocziaczii-naczionalnyh-teatrov-rossii-valerij-fokin-o-missii-iskusstva-konsolidaczii-i-politike/> (дата обращения: 28.01.2024)

МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ҰЙЫМДАРЫН БАСҚАРУДАҒЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖОСПАРЛАУ

Андатпа.

Стратегиялық жоспарлау бастапқыда өнеркәсіптік кәсіпорындар үшін бизнестің тиімділігі мен кірістілігін арттыру тәсілі ретінде жасалды. Алайда, уақыт өте келе стратегиялық жоспарлау тұжырымдамасы басқа секторлардағы ұйымдарда, соның ішінде мәдениет пен өнер ұйымдарында кең таралды. Мәдениет және өнер ұйымдары стратегиялық жоспарлауды әртүрлі жолдармен пайдалана алады.

Зерттеудің мақсаты – Қазақстандағы стратегиялық жоспарлау процестерін зерделеу, мемлекеттік мәдениет және өнер мекемелерінде стратегиялық жоспарлау мен басқару жүйесін қалыптастыру бойынша практикалық ұсынымдар ұсыну болып табылады.

Зерттеудің ғылыми және практикалық маңыздылығы, әсіресе қазіргі қоғам мен мәдени индустрияның дамуы тұрғысынан өте жоғары. Мәдениет және өнер ұйымдарын басқарудағы стратегиялық жоспарлау саласындағы зерттеулер тиімді стратегияларды әзірлеуге және сәйкесінше мәдени индустрияның өсуі мен дамуына ықпал етеді.

Зерттеу барысында авторлар мәдениет және өнер ұйымдарында стратегиялық басқару және жоспарлау жүйесін құру бойынша ғылыми әдебиеттерге шолу, контент-талдау, стратегиялық құжаттарға, мемлекеттік бағдарламаларға және әртүрлі отандық және шетелдік ұйымдардың есептеріне шолу жасады.

Қазақстанда 2021 жылы әзірленген мемлекеттік стратегиялық жоспарлаудың жаңа жүйесі қаралды. Оның елде және аймақта мәдениет пен өнердің дамуына ықпал ететін стратегиялық құжаттарды қалыптастыруға әсері анықталды. Өңірлік, жергілікті және институционалдық деңгейлерде мәдениет пен өнердің дамуын реттейтін қолданыстағы стратегиялық құжаттарға талдау жүргізілді. Талдау стратегиялық жоспарлауда, атап айтқанда, стратегиялық құжаттарды құрылымдауда, ақпараттың ашықтығында және т. б. проблемалар бар екенін көрсетті.

Мәдениет және өнер ұйымдарында стратегиялық басқару және жоспарлау бойынша мұндай зерттеулердің болмауы осы зерттеудің құндылығын растайды.

Жүргізілген зерттеудің практикалық маңыздылығы мәдениет пен өнер саласындағы тиімді стратегиялық басқару және жоспарлау мақсатында стратегиялық құжаттарды қалыптастырудың ұсынылған дәйектілігінде жатыр.

Негізгі сөздер: аймақтың мәдениетін басқару, мәдени саясат, бағдарлама, тұжырымдама, ұлттық жоба, даму жоспары.

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ В УПРАВЛЕНИИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА

Аннотация.

Стратегическое планирование изначально разрабатывалось для промышленных предприятий как способ повышения эффективности бизнеса и прибыльности. Однако со временем концепция стратегического планирования получила широкое распространение в организациях других секторов, включая организации культуры и искусства. Организации культуры и искусства могут извлечь выгоду из стратегического планирования различными способами.

Целью исследования является изучение процессов стратегического планирования в Казахстане, предложение практических рекомендаций по формированию системы стратегического планирования и управления в государственных учреждениях культуры и искусства.

Научная и практическая значимость исследования весьма высока, особенно в контексте развития современного общества и культурной индустрии. Исследования в области стратегического планирования в управлении организациями культуры и искусства способствуют разработке эффективных стратегий и соответственно росту и развитию культурной индустрии.

В ходе исследования авторами был проведен обзор научной литературы по построению системы стратегического управления и планирования в организациях культуры и искусства, контент-анализ, обзор стратегических документов, государственных программ и отчетов различных отечественных и зарубежных организаций.

Рассмотрена новая система государственного стратегического планирования в Казахстане, разработанная в 2021 году. Определено ее влияние на формирование стратегических документов, которые будут способствовать развитию культуры и искусства в стране и в регионе. Проведен анализ действовавших и действующих стратегических документов, регулирующих развитие культуры и искусства на региональном, локальном и институциональном уровнях. Анализ показал, что существуют проблемы в стратегическом планировании, в частности, в структурировании стратегических документов, открытости информации и т. п.

Отсутствие подобных исследований по стратегическому управлению и планированию в организациях культуры и искусства подтверждает ценность данного исследования.

Практическое значение проведенного исследования заключается в предложенной последовательности формирования стратегических документов с целью эффективного стратегического управления и планирования в сфере культуры и искусства.

Ключевые слова: управление культурой региона, культурная политика, программа, концепция, национальный проект, план развития.

REFERENCES

- 1 Kolen'ko S.G. Menedzhment v sfere kul'tury i iskusstva [*Management in the field of culture and art*]. Moskva: Izdatel'stvo Yurait. 2024. 370 p. [in Russian]
- 2 Molchanova O.P. Strategicheskii menedzhment nekommercheskikh organizatsii [*Strategic management of non-profit organizations*]. Moskva: Izdatel'stvo YUrait. 2024. 261 p. [in Russian]
- 3 Suminova T.N. Art-menedzhment kak proektnyi mekhanizm realizatsii gosudarstvennoi kul'turnoi politiki [*Art management as a project mechanism for the implementation of state cultural policy*]. Vestnik MGUKI. №1(105). 2022. P.138-145 [in Russian]
- 4 Dauranov I.N., Kozhumov A.S. Metodologiya formirovaniya effektivnoi modeli gosudarstvennogo strategicheskogo planirovaniya i upravleniya [*Methodology for the formation of an effective model of state strategic planning and management*]. Economics: the strategy and practice. №16(2). 2021. P. 21-31 [in Russian]
- 5 Dannye Byuro natsional'noi statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan [*Data from the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan*]. Available at: — URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-culture/> [in Russian] (accessed: 20.01.2024)
- 6 Dorogovtseva A.A., Knyazeva M.F. Primenenie metodov strategicheskogo upravleniya dlya upravleniya gosudarstvennym uchrezhdeniem kul'tury [*The use of strategic management methods for the management of a public cultural institution*]. Ekonomicheskii vektor. №2(29). 2022. P.17-20 [in Russian]
- 7 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 26 fevralya 2021 goda №520 «Ob Obshhenatsional'nykh prioritetakh Respubliki Kazakhstan do 2025 goda» [*Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated February 26, 2021 No. 520 "On National Priorities of the Republic of Kazakhstan until 2025"*]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000520> [in Russian] (accessed: 20.01.2024)
- 8 Kamenskikh N.A. Regional'noe upravlenie i territorial'noe planirovanie: strategicheskoe partnyorstvo v sisteme regional'nogo razvitiya [*Regional management and territorial planning: strategic partnership in the regional development system*]. Uchebnoe posobie. NIC INFRA-M. 2023. 127 p. [in Russian]
- 9 Prikaz Ministra natsional'noi ekonomiki Respubliki Kazakhstan ot 25 oktyabrya 2021 goda №93 «Ob utverzhenii Metodiki razrabotki, monitoringa, realizatsii, otsenki i kontrolya Natsional'nogo plana razvitiya Respubliki Kazakhstan, Plana territorial'nogo razvitiya strany, kontseptsii, planov razvitiya gosudarstvennykh organov, planov razvitiya oblasti, goroda respublikanskogo znacheniya, stolitsy» [*Order of the Minister of National Economy of the Republic of Kazakhstan dated October 25, 2021 No. 93 "On approval of the Methodology for the development, monitoring, implementation, evaluation and control of the National Development Plan of the Republic of Kazakhstan, the country's Territorial Development Plan, concepts, development plans of state bodies, development plans of the region, the city of republican significance, the capital"*]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2100024908/history> [in Russian] (accessed: 20.01.2024)
- 10 Missiya teatra «Shalom» [*The mission of the Shalom Theater*]. Available at: — URL: <https://shalom-theatre.ru/zritelnyam/Missiya/> [in Russian] (accessed: 28.01.2024)
- 11 Missiya Novosibirskogo teatra opery i baleta [*The mission of the Novosibirsk Opera and Ballet Theatre*]. Available at: — URL: <https://novat.ru/theatre/mission/> [in Russian] (accessed: 28.01.2024)
- 12 Missiya Natsional'nogo akademicheskogo teatra russkoi dramy im. Lesi Ukrainki [*The mission of the National Academic Theatre of Russian Drama named after Lesya Ukrainka*]. Available at: — URL: <https://lesyatheatre.com.ua/ukr/articles/113> [in Russian] (accessed: 28.01.2024)
- 13 Predsedatel' Soveta Assotsiatsii natsional'nykh teatrov Rossii Valerii Fokin — o missii iskusstva, konsolidatsii i politike [*Valery Fokin, Chairman of the Council of the Association of National Theaters of Russia, on the mission of art, consolidation and politics*]. Available at: — URL: <https://yakutia-daily.ru/predsedatel-soveta-associazcii-nacZIONalnyh-teatrov-rossii-valerij-fokin-o-missii-iskusstva-konsolidaczii-i-politike/> [in Russian] (accessed: 28.01.2024)

Information about authors:

Anar Moldasheva – **corresponding author**, candidate of economic sciences, professor, Head of the “Art management and producing” educational department, Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: aing-oor@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7211-140X>

Nargiz Mussayeva – master’s student of the “Art management and producing” educational department, Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: 98id@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1063-2314>

Ainur Zhazylbek – master’s student of the “Art management and producing” educational department, Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhazylbek.ainuurraa@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0650-9388>

Информация об авторах:

Анар Молдашева – **основной автор**, кандидат экономических наук, профессор, заведующий кафедрой «Арт-менеджмент и продюсирование», Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: aing-oor@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7211-140X>

Наргиз Мусаева – магистрант кафедры «Арт-менеджмент и продюсирование», Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: 98id@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1063-2314>

Айнур Жазылбек – магистрант кафедры «Арт-менеджмент и продюсирование», Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: zhazylbek.ainuurraa@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0650-9388>

Авторлар туралы ақпарат:

Анар Молдашева – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, «Арт-менеджмент және продюсерлеу» кафедрасының меңгерушісі, Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aing-oor@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7211-140X>

Наргиз Мусаева – «Арт-менеджмент және продюсерлеу» кафедрасының магистранты, Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: 98id@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1063-2314>

Айнұр Жазылбек – «Арт-менеджмент және продюсерлеу» кафедрасының магистранты, Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhazylbek.ainuurraa@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0650-9388>

G. Talapbayeva^{1*}, Zh. Yerniyazova¹, A. Shilmanova¹, R. Muratbekuly¹

¹Korkyt Ata Kyzylorda University
Kyzylorda, 120014, Republic of Kazakhstan
*e-mail: Gulnar7575@mail.ru

GOVERNMENT SUPPORT FOR SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES IN KAZAKHSTAN: TRENDS, PROBLEMS AND PROSPECTS

Abstract.

This scientific article examines the role of state support for small and medium-sized businesses (SMEs) in Kazakhstan, identifies the main problems faced by entrepreneurs, analyzes the prospects for the development of this sector, and offers recommendations for improving the situation. To achieve these goals, data from various sources were used, as well as the results of an analysis of existing programs and measures of state support for SMEs.

Theoretical significance: 1. Contribution to the academic field: This scientific article will make an important contribution to the academic field by expanding knowledge about government support for small and medium-sized businesses in the context of Kazakhstan. It will help researchers, students, and the academic community better understand the key issues and aspects of supporting entrepreneurship in this country.

2. Theoretical developments: the analysis of the effectiveness of state support for SMEs in Kazakhstan complements the existing theoretical concepts and models for the development of small and medium-sized businesses. The scientific article helps to expand the theoretical understanding of the role of the state in stimulating entrepreneurial activity.

Practical significance:

1. Decision support: The research conducted within the framework of a scientific article will have practical significance for the government and the business community of Kazakhstan. The results and recommendations can be used to improve existing government support programs for SMEs and develop new measures that contribute to the development of the sector.

2. Improving business efficiency: The proposals and conclusions discussed in the article can help entrepreneurs and small businesses in Kazakhstan improve their efficiency, overcome obstacles, and use available resources more effectively.

Thus, the scientific article has theoretical and practical significance, contributes to the development of scientific knowledge, and provides valuable recommendations on specific business experience and government policy in the field of entrepreneurship support.

Key words: business, entrepreneurship, entrepreneur, small and medium-sized businesses, government support, microloan, trade, business projects, subsidy, grant financing.

Introduction.

Support for small and medium-sized businesses remains one of the priorities of state policy in Kazakhstan. Per the National Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025, the "new agenda" for the development of entrepreneurship is a national priority, where the cardinal change is the transition from the "digital" task of supporting business to the adoption of high-quality "package solutions" [1].

The Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan is carrying out systematic work on the formation of a state policy to support entrepreneurship, including in the form of the development and implementation of the Concept of Development of small and medium-sized enterprises (SMEs) until 2030 [2].

The purpose of this scientific article is to analyze the effectiveness and impact of government support on small and medium-sized businesses in Kazakhstan to identify the main problems, challenges, and ways to improve the effectiveness of support measures, as well as to provide specific recommendations to improve the situation in this area.

The study is aimed at identifying the main factors of achievements and barriers in the development of SMEs, assessing the current state of government programs and support measures,

as well as developing practical recommendations to improve and stimulate the conditions for the development of small and medium-sized businesses in Kazakhstan.

Materials and methods of research.

The object of the study is the state support provided to small and medium-sized enterprises in the Kazakh economy.

For the current situation in the field of state policy in the field of business support, a set of scientific methods has been applied:

- the method of analysis of public policy (policy analysis) and the case study method are used in the analysis of the current situation, in particular, the consideration of approaches of public policy to support entrepreneurship. The public policy analysis method provides an effective tool for understanding the use of scientific data in the development of public policy and for a deeper understanding of the values, interests, and political contexts underlying decision-making;

- the methods of secondary data analysis (desk research) and content analysis are used to analyze regulatory legal acts, in particular, the analysis of government strategies to support business. The method of analyzing secondary data during a comprehensive analysis allows you to identify the main ideas and track the pattern of relationships.

The following materials were used to study government support for small and medium-sized businesses in Kazakhstan:

1. Analysis of legislation: The laws and regulations of Kazakhstan concerning state support for small and medium-sized businesses were studied.

2. Statistical data: Data from national statistical agencies reflecting the state of the SME sector were used.

3. Reports and research: Reviews of existing scientific articles, studies, and reports on government support for SMEs in Kazakhstan were conducted.

Results and its discussion.

The development of small and medium-sized enterprises is one of the priorities of state policy in Kazakhstan. To date, the state policy of the Republic of Kazakhstan to support entrepreneurship is regulated by the Entrepreneurial Code of the Republic of Kazakhstan, the National Project for the Development of Entrepreneurship for 2021-2025. The concept of development of small and medium-sized enterprises in the Republic of Kazakhstan until 2030, In previous years, many programs have been implemented to ensure state support and development of SMEs: "Business Roadmap 2025", "Economy of Simple Things", "Program for the development of single-industry towns 2012-2020", the State Program for the development of productive employment and mass entrepreneurship for 2017-2021.G.

The scientific novelty of the research consists in the scientific substantiation of theoretical and methodological provisions aimed at identifying problem areas in support of small and medium-sized businesses in crisis conditions, which allowed to development of measures to support entrepreneurship to improve public policy.

In the context of the formation of a new model of development in Kazakhstan, one of the main priorities is the creation of an open and self-sufficient market economy, where one of the main drivers should be the development of SMEs [3].

According to official statistics, over the past 5 years, Kazakhstan has seen a steady increase in the share of SMEs in GDP. However, as it turned out, there are still a lot of problems in this area that have yet to be addressed [4].

According to the Ministry of National Economy, over the period from 2019 to 2023, the participation of Kazakhstani small and medium-sized enterprises in the economy increased from 31.7% to 36.4% by 4.7 percentage points. The total number of people employed in 2023 increased by 23.8% and reached 4.2 million people.

As of January 1 of this year, the total number of registered SMEs amounted to 2.2 million, of which 99.9% are small businesses, and the remaining 0.1% are medium-sized businesses. The

level of entrepreneurial activity is 89.7%, which represents the share of active business entities from the number of registered ones.

At the same time, activity among medium-sized businesses is higher than that of small businesses by 6.7 percentage points. In terms of categories of business entities, the share of gross value added of small businesses in the Gross regional product was 29.6%, and the average was 6.8%. In dynamics, starting in 2019, the growth of the contribution of small businesses amounted to 4.1 percentage points and the average – by 0.2 percentage points.

In the total number of operating SMEs, the share of individual entrepreneurs amounted to 67.9%, legal entities of small business – 18.7%, peasant or farm enterprises – 13.2%, and legal entities of medium-sized enterprises - 0.2% (1-figure).

The share of operating SMEs in the total number of registered entities amounted to 89.7%, which is 5.2 percentage points higher than the level of the previous year. (2-figure) [5]. The largest share in the regional context prevails in Turkestan (98.1%), Kostanay (93.9%), and Kyzylorda (93.5%) regions. The smallest share was recorded in Almaty (82.7%).

The SME sector accounts for 43.6% of the total economically active population of the country. The largest share in the regional context prevails in Almaty and Astana. The smallest share was recorded in Zhambyl region. (3-figure) [5].

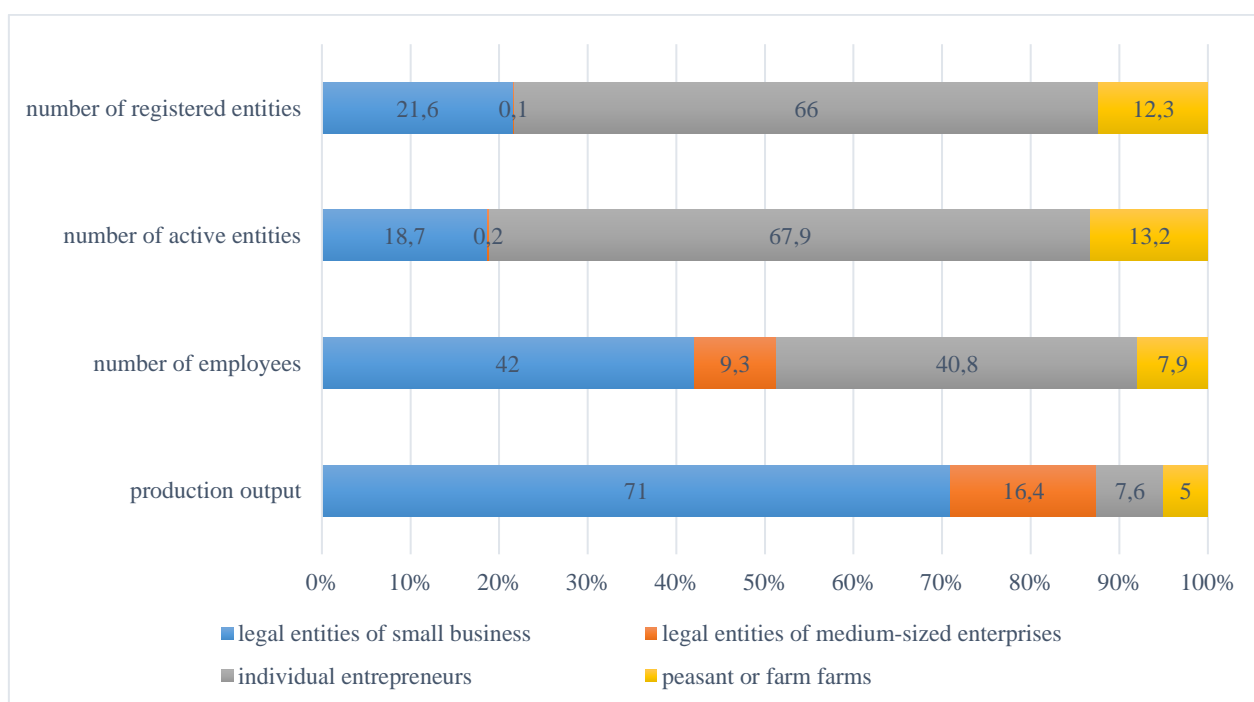

Figure 1 – The structure of the main indicators of the activity of SMEs in 2022

Note: compiled based on the source [5]

The number of registered SMEs as of January 1, 2023, amounted to 2026.5 thousand units and increased by 19.6% compared to the corresponding date in 2022 – 1694.7 thousand units.

The number of operating SMEs as of January 1, 2023, amounted to 1818.8 thousand units and increased by 27% compared to the same period in 2022 – 1431.6 thousand units.

The number of employees in SMEs as of January 1, 2023, amounted to 4,109.7 thousand people, which is 18.3% more.

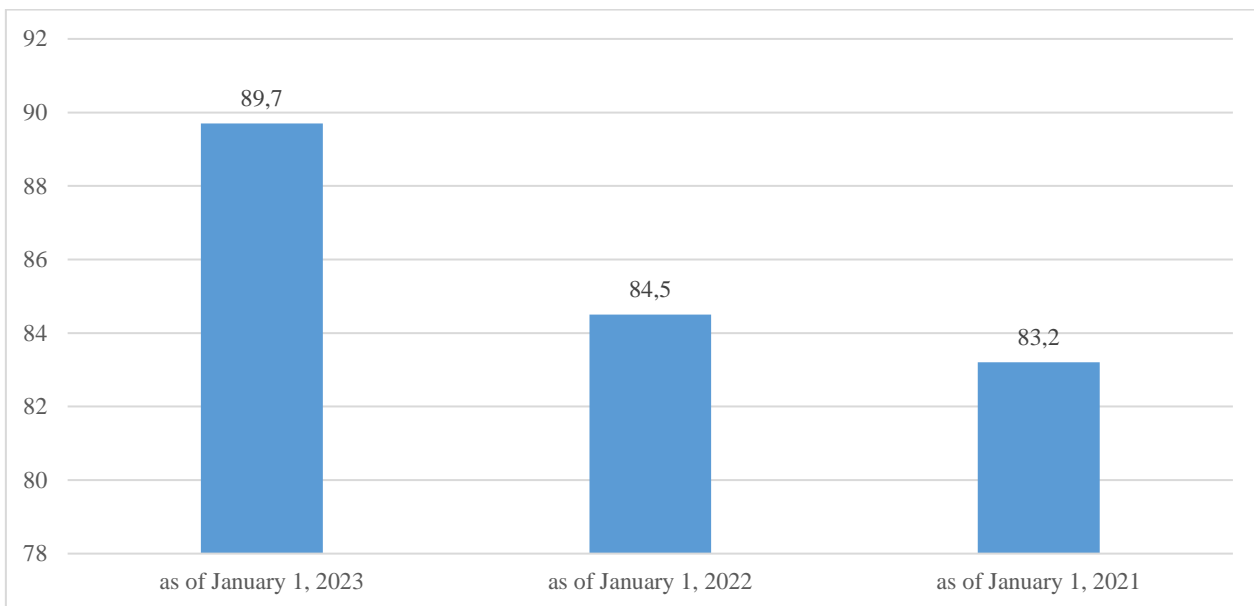

Figure 2 – The share of operating in the total number of registered SMEs

Note: compiled from the source [5]

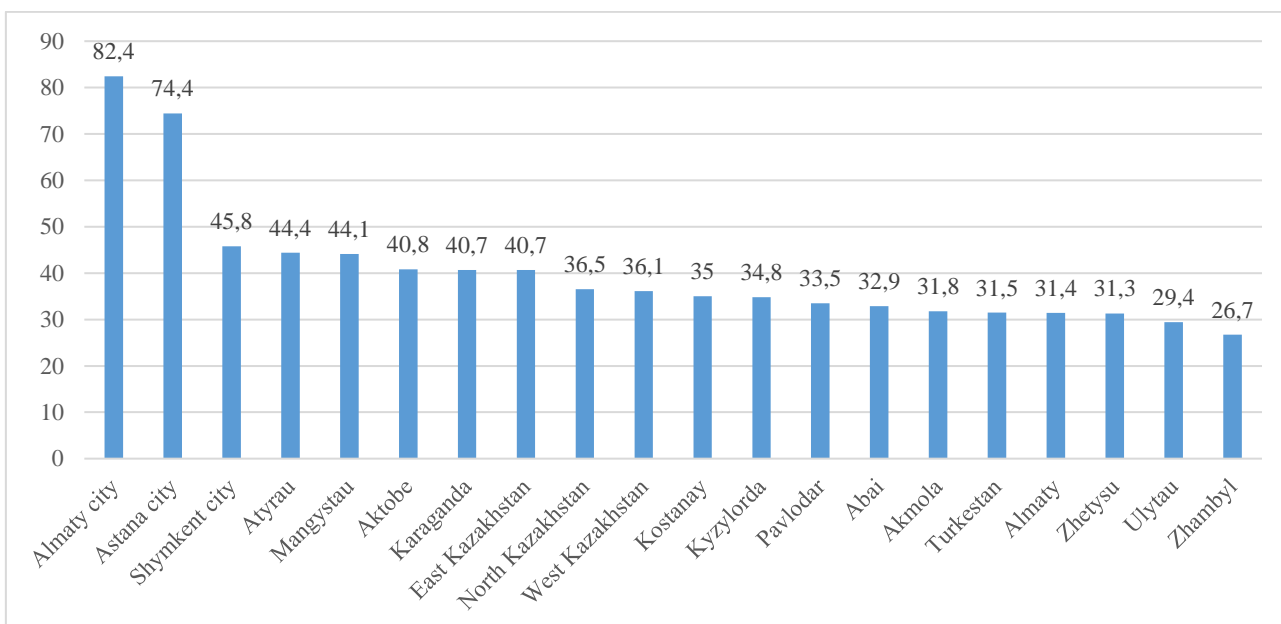

Figure 3 – Share of the number of employed SMEs in the economically active population (2022)

Note: compiled from the source [5]

The output of SMEs in January-December 2022 amounted to 59,221.5 billion tenge and increased by 38.2% compared to the corresponding period of 2021 in comparable prices.

The largest share of the number of subjects, the number of employees and output prevails in the industry "Wholesale and retail trade; repair of cars and motorcycles".

According to official statistics, over the past year, there has been an increase in the share of SMEs in GDP, over the period from 2021 to 2023, the participation of Kazakhstani SMEs in the

economy increased from 33.5% to 36.5% by 3 percentage points. The total number of employed in 2023 increased by 10.4% and reached 4.3 million people. Today, the tools of the Business Roadmap and the Economy of Simple Things programs, operated by the Damu Foundation, remain one of the most in-demand measures of state support for business.

In 2023, within the framework of the National Project for the Development of Entrepreneurship for 2021-2025, 957 projects were financed in the number of loans of 44 billion tenge, including 535 projects in the amount of 37.6 billion tenge were subsidized, 392 projects in the amount of 6.3 billion tenge were guaranteed, 30 grants in the amount of 141.2 million tenge were issued.

Since 2023, the Kasipker Regional Program has been launched (on a parity basis with Damu 50/50). In 2023, 41 projects worth 1.3 billion tenge were financed. As a result, 52 new jobs were created.

Thus, by the end of 2023, concessional financing measures through subsidized loans covered more than 12 thousand business projects in the amount of loans of about 1 trillion tenge, and guarantees were provided for 8 thousand projects for 340 billion tenge. Within the framework of non-financial support, about 10 thousand entrepreneurs have been trained, and more than 166 thousand have been provided with consultations on various business issues. This year, the budget provides about 300 billion tenge to support 40 thousand ongoing and 20 thousand new SME projects.

Despite the existence of programs and measures of state support for small and medium-sized businesses (SMEs) in Kazakhstan, there are many problems faced by entrepreneurs that make it difficult to fully develop the sector.

The Government is implementing systematic measures to improve business conditions, reducing and maintaining the administrative burden. A moratorium on inspections of small and micro business has been in effect in the country for three years. The principle of "regulation from scratch" is being successfully implemented. More than 10 thousand irrelevant requirements have been identified, 9 thousand of them have been removed at the subordinate level, and the rest are subject to cancellation within the framework of the bill in parliament by the end of the year. There will also be an automated risk management system (RMS), which from January 1, 2024, will allow for the appointment of inspections without human intervention. As a result, the scheduled inspection of the business will be halved, and the number of fines will be reduced several times. However, the picture is not so rosy and the increase in the number of small businesses in recent years is largely the result of business fragmentation. Today, the vast majority of small businesses operate in low-productivity sectors, trade remains the dominant activity here, which is engaged in about 35% of all small businesses.

Trade is an important sector of the economy, at the same time, it is necessary to ensure the growth of the number of SMEs, in particular, in the manufacturing sector. The rapid increase in the number of small businesses in recent years seems to be largely the result of business fragmentation for tax optimization purposes. At the same time, medium-sized businesses are almost stagnating today.

The contribution of medium-sized enterprises to GDP remains at the level of 2019 - about 6%. At the same time, almost 30% of medium-sized enterprises showed losses in the first half of the year. To ensure the solution of the tasks of economic diversification, the state should carefully analyze the effectiveness, it is necessary to reconfigure business support measures. First of all, it is important to pay attention to the development of the most promising and productive sectors. that currently state support is largely focused on small businesses and the opening of new businesses. The state needs to strengthen both the tools that stimulate the consolidation and scaling of effectively operating enterprises. It is also advisable to eliminate distortions in fiscal policy that motivate entrepreneurs to split up their businesses. We must continue to work to improve the

business climate in the country because there are many international ratings in this direction, and Kazakhstan's position is deteriorating in some of them today. There are also problems here.

NCE "Atameken" draws attention to the fact that domestic entrepreneurs are hampered by a lack of engineering and industrial infrastructure and difficulties in business planning due to price controls and export bans. These issues also require careful study. There are still problems with the constant revision of subsidies, which, in particular, farmers complain about. As the Head of State noted, the driving force of the chosen course should be domestic entrepreneurship. This segment of the economy is consistently increasing its contribution to the development of the country.

Over the past 5 years, the number of operating small and medium-sized businesses has increased by 46.5%. This growth, first of all, occurred due to a one-and-a-half-fold increase in individual entrepreneurs. And the number of medium-sized businesses increased by only 11.6%. Currently, of the total number of operating SMEs, only 0.2% belong to medium-sized enterprises, and the remaining 99.8% belong to small businesses. At the same time, according to data from 2022, the largest share of SMEs, or 35%, operate in the trade industry. The volume of products produced by SMEs has more than doubled over the five-year period. This sector employs more than 4 million people, that is, almost every second (43.6%) economically active Kazakhstani. Due to this growth, the share of small and medium-sized businesses in the country's GDP in the first half of this year increased from 28 to 36.4% compared to 2018. At the same time, it should be understood that statistical data do not always correspond to the real picture.

The work carried out made it possible to form a pool of more than 100 topical issues. Based on their structural analysis, many systemic business problems can be identified, which are, in fact, chronic.

First, it is necessary to fundamentally reconsider the approaches and mechanisms of state support. Despite the effect of many policy documents on the development of entrepreneurship for a long time, their effectiveness is rightly criticized. First of all, this is due to the limited coverage of business entities with support measures against the background of large-scale budget injections.

The evidence of this is the Business Roadmap program. According to the Supreme Audit Chamber, more than 270 billion tenge was allocated for its implementation in 2015-2019. At the same time, only 19.6 thousand subjects used the subsidy and guarantee tools during this period. That is, only 3 out of every 1,000 active entrepreneurs were covered by financial support measures every year. The limited coverage of support tools is complemented by the problem of their inaccessibility, especially in rural areas. First of all, because of the strict requirements for collateral. Compliance with the goals of government programs during their implementation raises big questions. An example of this is the Economics of Simple Things program. Even though this project was aimed at saturating the domestic market with goods and services from domestic producers, 35% of the activities (53 out of 150) eligible for concessional financing did not meet the designated goal. The trend that reduces the effectiveness of government support measures is also characteristic of the National Entrepreneurship Development Project. In particular, both the business community and akimats have big questions about grant support for business.

Firstly, the issue of monitoring the targeted use of grant support funds has not been resolved. Today, monitoring is carried out only selectively and has an extremely narrow scope. For example, according to the Mayor's Office of Almaty, out of 264 projects approved in 2022, only 27 are covered by control. That is, only every tenth project. A similar situation is observed in other regions. Therefore, we believe that all grant financing projects should be monitored for the targeted use of the funds provided and the achievement of the final result.

Secondly, without taking into account promising areas and focusing on the final result, preference is given to the implementation of small projects in the form of grant support for 5 million tenge, which simply leads to the dispersion of budget funds.

Thirdly, there are legal gaps. For example, today there is no specification of the definition of "novelty of a business idea". This leads to the fact that the concept is interpreted differently by

both entrepreneurs and members of the local competition commission. There is also no requirement to confirm the "novelty", which is the main condition for obtaining a grant.

The criteria for determining the List of priority sectors of the economy within which state support measures are provided to SMEs remain unclear. Now it is planned to include food retailing in this list by supporting "convenience stores", real estate rental, building maintenance, and car leasing. In our opinion, this approach is not only irrational but also fundamentally wrong. State support measures should stimulate the expansion of domestic production, and the development of the manufacturing industry and are more focused on sectors specializing in the production of finished products.

The business community has to rely more on government assistance, as bank lending conditions remain unacceptable. Despite the steady growth in the volume of lending by banks to SMEs, the share of such loans in the total loan portfolio has decreased from 33% to 26% since 2019.

At the same time, according to NCE "Atameken", Kazakhstan banks have accumulated a significant amount of free liquidity. However, the approval rate of business loan applications does not exceed 40 percent [6].

According to the National Bank, 52% of the total volume of business loans issued by banks last year were to large entrepreneurs, 34% to small businesses, and only 14% to medium-sized businesses. At the same time, the largest volumes of loans (51%) fall on the trade sector, more than half (54%) of which are issued to large entrepreneurs. The manufacturing sectors remain on the sidelines and do not receive adequate support from the banking sector. It is important to note that trade remains dominant even when receiving state support through the Damu fund. More than a third of both subsidized (37%) and guaranteed (39%) projects relate specifically to the trade industry. Therefore, the current approaches and mechanisms of state support require a fundamental revision.

This issue is of particular relevance in light of the implementation of the instruction of the Head of State on the development of a unified program for the development of small and medium-sized businesses. As you know, this program should radically change the approaches to providing support measures. Namely, by differentiating it according to the level of technological complexity of production and business categories, as well as ensuring the operational efficiency of state support. This is the task set by the Head of State.

Taking into account the proposals of the regions, it is advisable to provide a separate section in the Unified Program to support rural entrepreneurship by including the Auyl Amanaty project in the program [7]. This will allow combining all state support measures in one specific document, which is very convenient for SMEs, especially for those who are just starting their business. At the same time, to activate business in rural areas, it is important to ensure the availability of credit resources, first of all, by rationally optimizing supporting documents, as well as solving the problem of assessing collateral. The next systemic problem is related to the imperfection of tax policy concerning small and medium-sized businesses. It is this issue that causes a lot of complaints from the business community today. First of all, this concerns the value-added tax, namely the proposed increase in its rate from 12 to 16%. We believe that the issue of increasing the VAT rate requires detailed study and discussion with domestic entrepreneurs. The government also needs to consider alternative "painless" options that do not entail an increase in the tax burden on businesses. In addition, solutions require the problem of VAT refund, as well as maintaining a high burden on taxes and social payments on employers, reaching about 39%.

Tax policy needs a balance between the interests of business and the state. Fiscal measures should be aimed at encouraging small businesses to expand.

Unfortunately, the opposite picture is now being observed, namely the increasing fragmentation of business entities, which is one of the main reasons for the significant increase in the number of small enterprises. According to entrepreneurs, 80% of the reasons influencing this

negative trend are related to the current tax system. And 20% with state support measures, which are more focused on small businesses. Along with this, the business has reasonable questions about certain decisions of government agencies that discourage business development. An example is the agro-industrial complex.

According to NCE "Atameken", over the past two years, the Government has imposed export restrictions on 15 types of agricultural products. Undoubtedly, the main reason for such restrictive measures is the stabilization of prices in the domestic market. However, such decisions, which are often made in a short time, have negative consequences for business. These are the breakdown of contracts, product damage, production stoppage, as well as the loss of foreign markets accumulated over the years [8].

In addition, according to the data provided, various changes have been made to the sectoral subsidy Rules more than 50 times over the past 5 years. Constant changes not only disorient farmers and investors but also prevent them from building long-term development plans.

Another important issue is the presence of administrative barriers for domestic producers. As you know, per the order of the Minister of National Economy, at least 30% of the shelves of retail chains and markets should be allocated to food products of domestic production. However, as reported by most regions, in practice it turns out that this requirement is fulfilled by exhibiting goods only from large manufacturers of the country and affiliated companies from neighboring countries. And in the case of an agreement on the display of goods by smaller entrepreneurs, you have to pay an unaffordable amount, not to mention the display of products in passable places. The current situation not only hinders the development of Kazakhstani producers but also leads to an increasing dominance of imported goods.

Therefore, it is necessary to strengthen control over compliance with the current Rules, and also, taking into account the proposals of the regions, consider the possibility of increasing the established occupancy threshold for subjects of domestic trade in domestic goods to 50%.

Solving these problems requires an integrated approach and joint efforts on the part of the Government, the business community, educational institutions, and other stakeholders. It is necessary to continue to work on simplifying administrative procedures, ensuring the availability of financing, improving staff skills, developing consulting support, and improving infrastructure to create a favorable environment for the development of small and medium-sized businesses in Kazakhstan [9].

Conclusion.

Government support for small and medium-sized businesses plays a key role in their development. It is important to constantly analyze the current state and problems of this area, and develop new strategies and support measures to ensure sustainable growth of SMEs. Thanks to modern approaches innovations and government support, it is possible to create a favorable environment for small and medium-sized businesses, contributing to economic development and improving the standard of living of the population.

The prospects for the development of state support for small and medium-sized businesses (SMEs) in Kazakhstan can be defined as follows:

- taking into account the successful experience of the ICOP implementation, the launch of all regions of Kazakhstan, which will provide the basis for the transition of services from offline to online;
- expanding the availability of services without gender division for the areas of business review, training on attracting financing, and the "One Village – One Product" project;
- inclusion of non-financial support measures for social entrepreneurs among the recipients of services;
- organization of mass e-commerce training for SMEs in cooperation with the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan;

- together with JSC NUH Baiterek, second-tier banks, the Association of Financiers, akimats, finalizing financial instruments to support micro and small businesses;
- development of a separate program for micro and small businesses, taking into account regional specifics, integrated with the current MNE Program to support SMEs;
- for medium and large businesses with the Government, the Investment Staff, the Ministry of Foreign Affairs, and local executive bodies, the introduction of an interactive investment map with a Register of investment projects, which involves making changes to the state planning system, as well as approving a unified procedure for monitoring the implementation of investment projects.

REFERENCES:

- 1 Указ Президента Республики Казахстан. Об утверждении Национального плана развития Республики Казахстан до 2025 года и признании утратившими силу некоторых указов Президента Республики Казахстан: утв. 15 февраля 2018 года, №636. [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1800000636> (дата обращения: 13.02.2024)
- 2 Концепцию развития малого и среднего предпринимательства разработали в Казахстане. [Электронный ресурс] — URL: <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=12396814> (дата обращения: 13.02.2024)
- 3 Постановление Правительства Республики Казахстан. Об утверждении национального проекта по развитию предпринимательства на 2021-2025 годы: утв. 12 октября 2021 года, №728. [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000728> (дата обращения: 13.02.2024)
- 4 О некоторых вопросах обеспечения долгосрочной тенговой ликвидности для решения задачи доступного кредитования. Постановление Правительства Республики Казахстан от 11 декабря 2018 года №820. [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000820> (дата обращения: 13.02.2024)
- 5 Малое и среднее предпринимательство. [Электронный ресурс] — URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-org/publications/6344> (дата обращения: 13.02.2024)
- 6 Национальная палата предпринимателей «Атамекен» новый инструмент Развитие предпринимательского потенциала «Мен Кәсіпкер». [Электронный ресурс] — URL: <https://atameken.kz/ru/news/49228-v-stolice-presentationi-novyyj-instrument-podderzhki-predprinimatelej> (дата обращения: 13.02.2024)
- 7 Проект «Ауыл аманаты». Об утверждении Комплексного плана «Программа повышения доходов населения до 2029 года» Постановление Правительства Республики Казахстан от 14 апреля 2022 года №218. [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000218> (дата обращения: 13.02.2024)
- 8 Ежегодный отчет об итогах деятельности НПП РК «Атамекен» за 2021-2022 гг. [Электронный ресурс] — URL: <https://astana.atameken.kz/ru/projects/49092-godovoj-otchet-0-0/> (дата обращения: 13.02.2024)
- 9 Развитие малого и среднего бизнеса в Казахстане: проблемы и решения. [Электронный ресурс] — URL: <https://e-cis.info/news/566/113978> (дата обращения: 13.02.2024)

ҚАЗАҚСТАНДА ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ: ҮРДІСТЕР, ПРОБЛЕМАЛАР МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Андатпа.

Бұл ғылыми мақалада Қазақстандағы шағын және орта бизнесті (ШОБ) мемлекеттік қолдаудың рөлі қарастырылып, кәсіпкерлердің алдында тұрған негізгі проблемалар айқындалады, сондай-ақ осы саланың даму перспективалары талданып, жағдайды жақсарту бойынша ұсыныстар берілген. Осы мақсаттарға қолжеткізу үшін әртүрлі көздерден алынған деректер, сондай-ақ ШОБ-ты мемлекеттік қолдаудың қолданыстағы бағдарламалары мен шараларын талдау нәтижелері пайдаланылды.

Теориялық маңыздылығы: 1. Академиялық салаға қосатын үлесі: Бұл зерттеу жұмысы Қазақстан жағдайында ШОБ-ты мемлекеттік қолдау туралы білімді кеңейту арқылы академиялық салаға маңызды үлес қосады. Зерттеушілерге, студенттерге және академиялық қоғамдастыққа осы елдегі кәсіпкерлікті қолдаудың негізгі мәселелері мен аспектілерін жақсырақ түсінуге көмектеседі. 2. Теориялық өзіндіктері: Қазақстандағы ШОБ-ты мемлекеттік қолдаудың тиімділігін талдау шағын және орта бизнесті дамытудың қолданыстағы теориялық тұжырымдамалары мен үлгілерін толықтырады. Ғылыми мақала кәсіпкерлік белсенділікті ынталандырудағы мемлекеттің рөлі туралы теориялық түсініктерді кеңейтуге көмектеседі.

Практикалық маңыздылығы:

1. Шешім қабылдауды қолдау: ғылыми мақала аясында жүргізілген зерттеу Қазақстанның Үкіметі мен бизнес-қоғамдастығы үшін практикалық маңызға ие болады. Нәтижелер мен ұсынымдар ШОБ-ты

мемлекеттік қолдаудың қолданыстағы бағдарламаларын жақсарту және сектордың дамуына ықпал ететін жаңа шараларды әзірлеу үшін пайдаланылуы мүмкін.

2. Бизнесің тиімділігін арттыру: мақалада талқылауға шығарылатын ұсыныстар мен қорытындылар Қазақстанның кәсіпкерлері мен шағын бизнесіне өз тиімділігін арттыруға, кедергілерді еңсеруге және қолжетімді ресурстарды тиімдірек пайдалануға көмектесуге қабілетті.

Осылайша, ғылыми мақаланың теориялық және практикалық маңызы бар, ғылыми білімнің дамуына ықпал етеді және бизнесің нақты тәжірибесі мен кәсіпкерлікті қолдау саласындағы мемлекеттік саясатқа құнды ұсыныстар береді.

Негізгі сөздер: бизнес, кәсіпкерлік, кәсіпкер, шағын және орта бизнес, мемлекеттік қолдау, шағын несиесі, сауда, бизнес-жобалар, субсидия, гранттық қаржыландыру.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОДДЕРЖКА МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В КАЗАХСТАНЕ: ТЕНДЕНЦИИ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация.

В данной научной статье рассматривается роль государственной поддержки малого и среднего бизнеса (МСБ) в Казахстане, выявляются основные проблемы, с которыми сталкиваются предприниматели, а также анализируются перспективы развития данного сектора и предлагаются рекомендации для улучшения ситуации. Для достижения этих целей использовались данные из различных источников, а также результаты анализа существующих программ и мер государственной поддержки МСБ.

Теоретическая значимость: 1. Вклад в академическую сферу: Данная научная статья будет вносить важный вклад в академическую сферу путем расширения знаний о государственной поддержке малого и среднего бизнеса в контексте Казахстана. Она поможет исследователям, студентам и академическому сообществу лучше понять ключевые проблемы и аспекты поддержки предпринимательства в этой стране. 2. Теоретические разработки: Анализ эффективности государственной поддержки МСБ в Казахстане позволит дополнить существующие теоретические концепции и модели развития малого и среднего бизнеса. Научная статья способствует расширению теоретического понимания роли государства в стимулировании предпринимательской активности.

Практическая значимость:

1. Поддержка принятия решений: Исследование, проведенное в рамках научной статьи, будет иметь практическую значимость для правительства и бизнес-сообщества Казахстана. Результаты и рекомендации могут быть использованы для улучшения существующих программ государственной поддержки МСБ и разработки новых мер, способствующих развитию сектора.

2. Повышение эффективности бизнеса: Предложения и выводы, выносимые на обсуждение в статье, способны помочь предпринимателям и малому бизнесу Казахстана повысить свою эффективность, преодолеть препятствия и использовать доступные ресурсы более эффективно.

Таким образом, научная статья обладает как теоретической, так и практической значимостью, способствуя развитию научного знания и предоставляя ценные рекомендации для реальной практики бизнеса и государственной политики в области поддержки предпринимательства.

Ключевые слова: бизнес, предпринимательство, предприниматель, малый и средний бизнес, государственная поддержка, микрозайм, торговля, бизнес-проекты, субсидия, грантовое финансирование.

REFERENCES:

1 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan. Ob utverzhdenii Natsional'nogo plana razvitiya Respubliki Kazakhstan do 2025 goda i priznaniy utrativshimi silu nekotorykh ukazov Prezidenta Respubliki Kazakhstan: utv. 15 fevralya 2018 goda, №636 [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan. On the approval of the National Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025 and the invalidation of certain decrees of the President of the Republic of Kazakhstan: approved on February 15, 2018, No. 636.]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1800000636> [in Russian] (accessed: 13.02.2024)

2 Kontseptsiyu razvitiya malogo i srednego predprinimatel'stva razrabotali v Kazakhstane [The concept of development of small and medium-sized enterprises was developed in Kazakhstan]. Available at: — URL: <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=12396814> [in Russian] (accessed: 13.02.2024)

3 Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan. Ob utverzhdenii natsional'nogo proekta po razvitiyu predprinimatel'stva na 2021-2025 gody: utv. 12 oktyabrya 2021 goda, №728 [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan. On the approval of the national project for the development of entrepreneurship for 2021-2025: approved on October 12, 2021, No. 728] Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000728> [in Russian] (accessed: 13.02.2024)

4 O nekotorykh voprosakh obespecheniya dolgosrochnoi tengovoi likvidnosti dlja resheniya zadachi dostupnogo kreditovaniya. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 11 dekabrya 2018 goda №820 [On some issues of ensuring long-term tenge liquidity to solve the problem of affordable lending. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 11, 2018 No. 820]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000820> [in Russian] (accessed: 13.02.2024)

5 Maloe i srednee predprinimatel'stvo [Small and medium-sized enterprises]. Available at: — URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-org/publications/6344> [in Russian] (accessed: 13.02.2024)

6 Natsional'naya palata predprinimatelei "Atameken" novyi instrument Razvitie predprinimatel'skogo potentsiala «Men Kasipker» [The National Chamber of Entrepreneurs "Atameken" is a new tool for the development of entrepreneurial potential "Men Kasipker"]. Available at: — URL: <https://atameken.kz/ru/news/49228-v-stolice-prenzhevali-novyi-instrument-podderzhki-predprinimatelej> [in Russian] (accessed: 13.02.2024)

7 Proekt "Auyly amanaty". Ob utverzhdenii Kompleksnogo plana "Programma povysheniya dokhodov naseleniya do 2029 goda" Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 14 aprelya 2022 goda №218 [The Auyly Amanaty project. On approval of the Comprehensive Plan "Program for increasing household incomes until 2029" Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated April 14, 2022 No. 218] Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000218> [in Russian] (accessed: 13.02.2024)

8 Ezhegodnyi otchet ob itogakh deyatelnosti NPP RK "Atameken" za 2021-2022 gg. [Annual report on the results of the activities of NCE RK "Atameken" for 2021-2022]. Available at: — URL: <https://astana.atameken.kz/ru/projects/49092-godovoj-otchet-0-0> [in Russian] (accessed: 13.02.2024)

9 Razvitie malogo i srednego biznesa v Kazakhstane: problemy i resheniya [Development of small and medium-sized businesses in Kazakhstan: problems and solutions]. Available at: — URL: <https://e-cis.info/news/566/113978> [in Russian] (accessed: 13.02.2024)

Information about authors:

Gulnar Talapbayeva – **corresponding author**, candidate of economic sciences, senior lecturer of the educational program “Economics and Management”, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

E-mail: Gulnar7575@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5162-6028>

Zhanat Yerniyazova – candidate of economic sciences, senior lecturer of the educational program “Economics and Management”, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhan_san@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8393-3246>

Altynay Shilmanova – candidate of economic sciences, senior lecturer of the educational program “Economics and Management”, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

E-mail: altynsh@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8376-1275>

Rustem Muratbekulu – doctoral student of the educational program 8D04139 “State and local government”, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

E-mail: Rustemmuratbekulu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-1641-1571>

Информация об авторах:

Гульнар Талапбаева – **основной автор**, кандидат экономических наук, старший преподаватель образовательной программы «Экономика и управления», Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Республика Казахстан

E-mail: Gulnar7575@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5162-6028>

Жанат Ерниязова – кандидат экономических наук, старший преподаватель образовательной программы «Экономика и управления», Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Республика Казахстан

E-mail: zhan_san@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8393-3246>

Алтынай Шильманова – кандидат экономических наук, старший преподаватель образовательной программы «Экономика и управления», Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Республика Казахстан

E-mail: altynsh@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8376-1275>

Рүстем Мұратбекұлы – докторант образовательной программы 8D04139 «Государственное и местное управление», Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Республика Казахстан

E-mail: Rustemmuratbekulu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-1641-1571>

Авторлар туралы ақпарат:

Гульнар Талапбаева – негізгі автор, экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика және басқару» білім беру бағдарламаларының аға оқытушысы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Gulnar7575@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5162-6028>

Жанат Ерниязова – экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика және басқару» білім беру бағдарламаларының аға оқытушысы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhan_san@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8393-3246>

Алтынай Шильманова – экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика және басқару» білім беру бағдарламаларының аға оқытушысы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: altynsh@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8376-1275>

Рүстем Мұратбекұлы – 8D04139 «Мемлекеттік және жергілікті басқару» білім беру бағдарламасының докторанты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Rustemmuratbekulu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-1641-1571>

A. Karshalova^{1*} , M. Aitkazina² , A. Murzalieva³ ¹Kazakh-British Technical University
Almaty, 050000, Kazakhstan²Almaty Technological University
Almaty, 050000, Kazakhstan³Caspian University
Almaty, 050000, Kazakhstan*e-mail: ad.karshalova@mail.ru

DEVELOPMENT OF THE REAL ESTATE MARKET IN KAZAKHSTAN AND THE SPECIFICS OF ITS AUDIT

Abstract.

Housing in a market economy is the most striking indicator of growth, reflecting the dynamics of development of various sectors of the economy and the confidence of the population in their future and the future of the country as a whole. Current issues that determine the interests of every citizen of the Republic of Kazakhstan are the trends in the development of the real estate market in large cities of the country. In this regard, the most urgent issue is the provision of housing for the population and, accordingly, its audit for a real assessment of the prevailing trends.

For some sectors, problems of presenting fair values in financial statements are particularly difficult. The maintenance of real estate assets in firms is one example since assessing the market value of real estate assets is a difficult task. Concerns were expressed about how fair valuation should be ensured in the real estate sector.

Real estate is a capital-intensive industry consisting of high values, not least in terms of initial investments. More importantly, the value of real estate is very volatile and uncertain. This is because properties are very, if not perfectly, heterogeneous and there is the corresponding high level of asymmetric information.

As a result, transaction costs in the immovable property market are high, and transparency for investors may be low. The valuation of property assets is more complex than in many other industries. The complexity is due to the fact value of assets is based on expected future capitalized payments. Therefore, it can be expected that the need to report reliable valuations of property assets in communication with external stakeholders will be of particular importance in the sector.

Key words: accounting and auditing of real estate, transaction costs, asset value, investments, market information.

Introduction.

The real estate business has grown significantly in recent years and represents an important part of the modern economy. Therefore, understanding the valuation of values in this sector and how quality can be brought to the attention of stakeholders is of interest for the development of a sustainable real estate sector [1].

Audit is a central element of the modern economy with the fundamental contribution of increasing transparency and reducing transaction costs [2]. The early literature on ownership and control may explain why firms voluntarily use external audits to verify the correctness of firm performance data [3]. Ensuring such increased transparency is important both for society as a whole and for individual firms themselves. Carey et al. emphasize several internal advantages, such as increasing professionalism, improving corporate culture, and constant quality of work [4].

In the realm of business operations involving various stakeholders, effectively conveying the level of quality and achieved outcomes holds significant significance, and there is no indication to suggest that this requirement will diminish in the foreseeable future. On the contrary, in the modern economy with the standard features of procurement and outsourcing - the needs of firms in communicating with stakeholders are becoming increasingly important. In addition, companies with external audits have significantly lower debt costs [5]. As a result, it can be expected that the audit will not only benefit the company and its shareholders but also bring positive external value

to society. One of the external advantages is put forward by Chen et al., who emphasize that the information asymmetry between investors and the firm will decrease due to verified financial information and that investors pay more attention to verified financial information than unaudited information [6]. Thus, an audit can be a way to raise capital. For example, Blackwell et al. [7] and Minnies [5. – 458] conclude that the use of an independent auditor leads to lower interest rates for the company.

The disadvantages of modern research conducted in the field of real estate market audit are the weak practical applicability of their results in the practice of auditors of Kazakhstani companies.

The purpose of this article is to study the determinants of auditor selection in real estate companies, with special attention to the type of audit firms and analysis of the development of the immovable property market in Kazakhstan.

Materials and methods of research.

The main research methods are statistical and analytical and the direct construction of hypothesis tests for a complete sample and various subsamples depending on the size of the company to capture heterogeneous effects in the market.

The object of the study is the real estate market of the Republic of Kazakhstan and the assessment of the audit.

To analyze the development of the real estate market in Kazakhstan and the specifics of its audit, we use a combination of methods including the use of data and statistical reports.

We evaluate the factors influencing the choice of auditors in the real estate sector using detailed information about auditors. This analysis identifies trends and provides valuable information about the factors influencing the audit process in the industry.

To get an extensive overview of the state of the market and its dynamics, we refer to the statistical reports provided by the State Statistics Authority of the Republic of Kazakhstan. These data provide the basis for various studies and empirical calculations, allowing us to identify key trends in the development of the market.

For a deeper understanding of the financial aspects of real estate and its impact on the audit, financial statements are used. This information serves as the basis for an analysis aimed at identifying the features of the valuation of property assets and problems related to transparency and transaction costs in the market.

Based on the collected data, we carry out various empirical calculations and analyses aimed at identifying patterns and trends in the development of the real estate market in Kazakhstan. This allows you to gain a deeper understanding of the complexities in assessing the value of assets in this industry.

All these methods interact, providing a comprehensive analysis of the studied issues, as well as ensuring the reliability and reliability of the research results.

Results and its discussion.

If we assume that an audit can provide internal value for a firm through information for the market, and audit firms can provide different levels of quality, this also implies that the choice of an audit firm may be of strategic importance for the company [8], [9]. This is problematized by Lennox et al., who argue that the information in the audit report itself does not matter much since the information has already entered the market before publication in the annual report [10]. But according to Gutierrez et al., also conclude that the information requirements in the audit report give the company's managers an incentive to constantly disclose more information than otherwise [11].

Audit quality is considered differently in the literature, but it is generally believed that the so-called Big Four companies are considered as a sign of audit quality in the market. For example, Kausar et al. implied that the use of the Big Four audit firm helps companies to signal reliability to external stakeholders [12]. Ettredge et al. argued that the larger size of large companies allows

you to specialize in certain industries between auditors, and specialization allows you to better understand industry complexities, for example, to estimate the value of assets [13].

However, although the relationship between high-quality audits measured by a big Four audit firm and the quality of signaling to external stakeholders has been tested in several studies [14], [15], most studies consider a specific form of an owner or all companies in the country. No research has identified a specific industry, such as the real estate industry. We believe there are good reasons to specifically target real estate companies.

Early theories on the separation of ownership and control emphasize the role of disciplinary mechanisms, such as audit [16], in ensuring the viability of a firm's productivity [17]. Thus, the conclusion of an external audit contract is necessary for firms to demonstrate the accuracy of financial statements and other information, thereby signaling reliability.

Francis J.R. provides an early overview of audit differentiation and audit quality [8. – 349]. Early research has shown that larger audit firms may have more incentive to provide high-quality auditing than smaller firms. The audit market is increasingly dominated by several large firms, usually described as the four global audit companies, which are present internationally in both developed and developing countries. The review concludes that there is a lot of evidence that the big four companies provide better quality audits, but this can be explained by endogenous forces that firms with good incomes hire high-quality auditors. For this study, this is an interesting find. If there is a general perception that the audit of the big Four is associated with higher quality, this may also be a reason for firms with a particular interest in the quality of signals to use the auditor's choice as a signal to the market.

Previous studies also emphasize that this information asymmetry is valid not only in the ownership structure, but also between the firm and its stakeholders, for example, debt holders and suppliers [18], [19].

When the parties realize that they do not have the same information, it may be difficult to provide high-quality products and services, since entities with less information may know that they cannot distinguish good quality from poor quality and, therefore, assume overall poor quality. Signalling theory solves this problem and has evolved into many different fields, especially with the voluntary disclosure of information. According to Campbell et al., the theory can be applied to the reports of companies that believe they are performing better than other firms and can signal this to investors to attract investment and improve their reputation [20]. In their study on British firms, Porumb et al. We found that the extended audit provides relevant information for finance, and therefore plays a unique role in improving access to information [21]. According to Morris R., the theory shows how asymmetry can be reduced by allowing a party with additional information to signal this to others [22]. Although the theory was originally developed by Michael Spence in 1973 to explain the behaviour of the labour market, signalling is a common phenomenon that can be applied in any market with information asymmetry.

Thus, information asymmetry can be reduced by the fact that one side signals, that is, distributes information to the other side. Then you can create a positive reputation for the one who signals whether the information is reliable when one of the parties transmits the information. The created positive reputation will lead the party with a lot of information to leave it for its benefit [23]. When it's good for a company, they tend to provide more information to communicate their good performance in the market.

Although information asymmetry is to some extent present in all industries, the real estate market is characterized by a particularly high information asymmetry. Muller and Riedl use British investment real estate companies as a representative of high information asymmetry [24]. They argue that the complexity of auditing the firm's business, as well as evaluating real estate within the company, increases the complexity and makes it difficult for various stakeholders to understand the firm.

In addition, when firms are re-established, potential investors, as a rule, should have more confidence in the disclosure of information and prospectuses, since the firm has a shorter history to study [25], [26]. It also implies a greater need to signal trust and use the Big Four audit firms for newly established firms. However, it may also be a higher financial burden for a young startup to pay for a big four audit firm, compared to more established firms that, on the one hand, may have fewer benefits from doing so, but on the other hand, may consider audit costs relatively small given the overall costs. For example, Maki J. concludes that small real estate firms, as a rule, do not use external appraisers [2. – 117]. Maki J. also concludes that if a firm does not use an external appraiser, they often use a big four auditor.

The long-term nature and high level of transaction costs of real estate markets imply an overall high level of risk in associated industries. Real estate markets in many countries are also tightly regulated compared to many other markets, which can add an additional level of risk to already high levels of risk.

However, some parts of the immovable property markets are at risk more than others.

If we analyze the current state of the immovable property market, we should highlight the following.

The total value of construction activities in 2022 reached approximately KZT 6.3 billion, reflecting a 9.4% increase compared to the period of January-December 2021. The volume of construction and installation works in 2022 increased by 7.9% compared to 2021 and amounted to 5,353 trillion KZT. The volume of construction work on capital repairs increased by 15.9% compared to the corresponding period last year and current repairs increased by 22.1% and amounted to 432.7 billion tenge and 469.7 billion KZT, respectively.

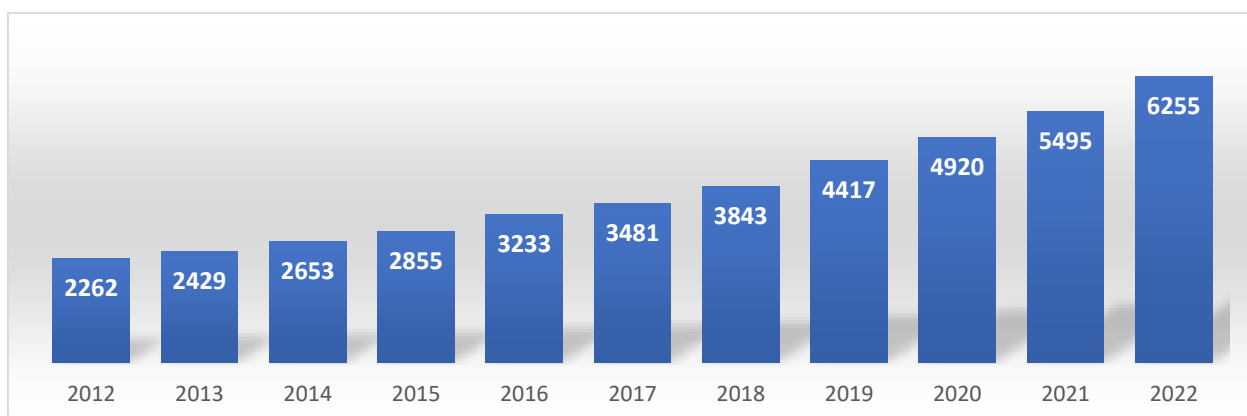

Figure 1 – Volume of completed construction works (billion tenge)

Note: Bureau of National Statistics RK

The largest volume of the total volume of construction work in the republic was carried out by private individuals 84.37%, foreign – 15.51%, state – 0.13%.

In the context of the regions of the Republic in 2022, there was an increase in the volume of construction work in all regions of the Republic of Kazakhstan, except for two regions: Karaganda (-5.7%) and Mangistau (-21.3%). A significant increase in the volume of construction work occurred in Akmola (36.8%), Almaty (28.4%), and Shymkent (35.5). In Astana alone, the volume of construction works in 2022 amounted to 703 billion tenge.

In 2022, the volume of construction activities across various types of projects exhibited the following distribution: residential buildings comprised approximately 20% of the overall volume of ongoing projects, equivalent to a value exceeding 1 billion tenge, while non-residential buildings constituted around 40% of the total volume or 2,455 billion tenge, structures – 42.7% or 2,671 billion KZT.

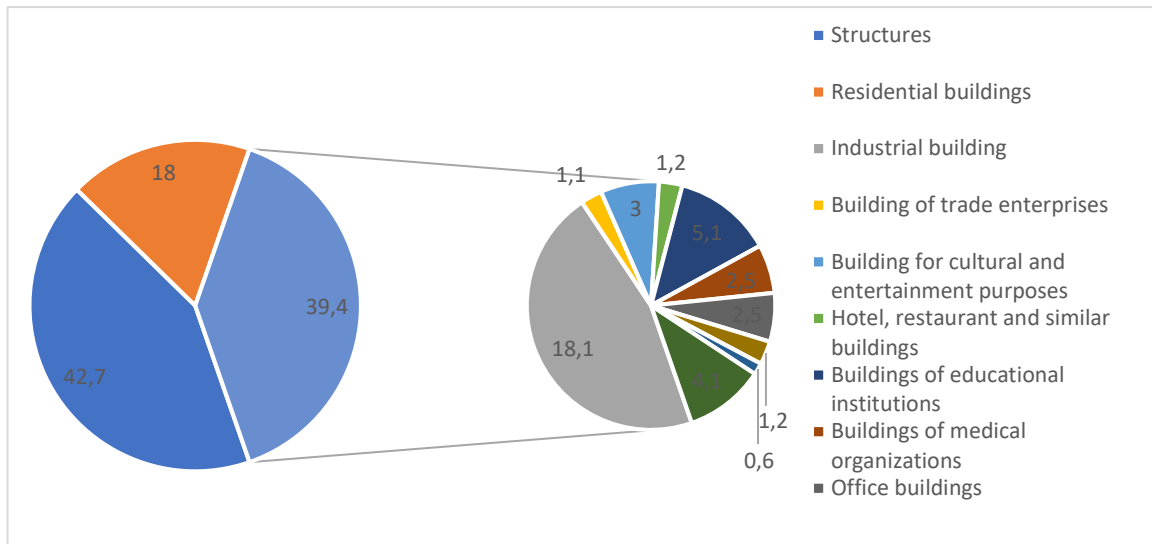

Figure 2 – The volume of construction works by types of objects under construction for 2022

Note: Bureau of National Statistics RK

In 2022, the volume of investments in housing construction experienced a significant increase of over 16% compared to 2021, reaching a total of 2,902 billion KZT.

In the regional context, investments were directed to Astana 686 billion tenge (more by 10.9% than in 2021), in Almaty – 598 billion KZT (more by 16.9% than in 2021), and Shymkent – 224 billion KZT more by 43.1% than in 2021).

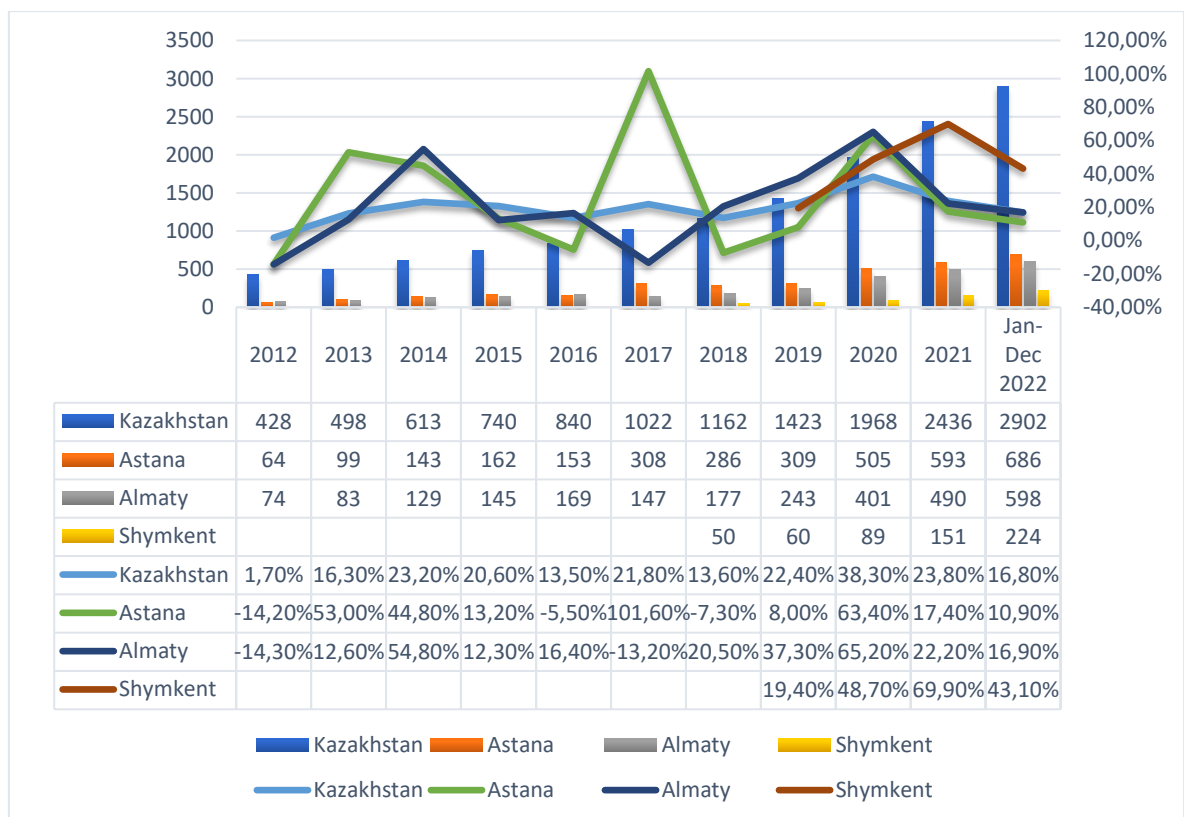

Figure 3 – Investments in housing construction, billion tenge

Note: RK Bureau of National Statistics

The cities of Almaty and Astana retain the largest share in the total volume of investments in housing construction (20.6% and 23.7%, respectively).

The predominant sources of financing in the structure of investments in housing construction in Kazakhstan in 2022 remain the funds of developers and the population (85.2%).

There is a significant reduction in the share of funds allocated from the budget – 9.9% against 16.6% in 2021. The share of funds allocated by banks for housing construction decreased – 0.69% against 1.1% in 2021. The share of other borrowed funds (except bank loans) in the total volume of investments in housing construction in 2022 amounted to 4.8%, which is 2% lower than the level of the same period in 2021.

To ensure a thorough analysis and further advancement of the suggested expertise and methodology, we intend to perform hypothesis tests on both the entire sample and different subgroups based on company size. This approach aims to capture diverse effects within the market, taking into account its heterogeneity.

Transparency is now playing an important role in the real estate market. It is an indicator of the effectiveness of this market. Participants make decisions easily because there is clarity and completeness of information. The Global Real Estate Transparency Index has determined the characteristics of transparency and performs a rating assessment of the market according to these characteristics given in Table 1.

Table 1 – Transparency of the real estate market

Characteristics of...	High transparency	Low, opaque transparency	Measuring indicators
Real estate investment performance	High frequency and high information value performance indicators, regularly evaluated and specific across property types	The absence of financial reference indicators, reduced frequency of application, and poor credibility of property valuations	Sub-index of performance measurement
The availability of information on the market	High-quality and accessible databases that record market dynamics	Lack of statistics on current or historical markets	Sub-index of market fundamentals
Corporate Governance	Strong corporate governance, detailed and available financial statement	Poor corporate governance, undeclared and non-standardized financial statements	Sub-index of governance of listed instruments
Legislative regulations	Strict regulation, robust regulatory framework	Unstable regulatory framework, unpublished procedures, and rules	Sub-index of regulatory and legal
Transaction process	A fair and consistent process for transactions, professional activities based on ethical standards, and good international practice	Incorrect and inconsistent transaction process, lack of professional standards	Sub-index of the transaction process
Sustainability	Mandatory regulations on energy efficiency of buildings and conservation standards	Absence of regulations on building sustainability	Sub-index of sustainability
Note: Compiled by the author			

The empirical part is based on data from statistical data. To measure the size in regression models, various indicators were initially tested, but due to the high level of correlation, the number of employees and EBITDA, expressed in absolute terms, are used in the analysis. EBITDA is defined as earnings before interest, taxes, depreciation, and amortization and is expressed in units of thousands of tenge.

To account for the significant size difference between firms in the industry, we perform estimates on various subsamples determined by the size of the firm in terms of their stated value of buildings and land. The following table shows the results of regressions.

Table 2 – Regression results

Variables	Odds ratio	Top 100	Top 50
ln	1,450**	1,436	2,213*
EBITDA	1,000*	1,000	1,000
listed	4,523**	7,320*	10,45*
risk	0,897	1,032	1,753
constant	0,00524**	0,0156*	0,00401*
Note: Own calculations			

The first general conclusion is that the size of the firm positively influences the choice of the four auditors of the four global audit companies. The number of employees shows a positive correlation, which means that firms with a large number of employees are more likely to contract with any of the four large accounting firms. However, the finding is unstable in terms of sample sizes. This is important for the full sample, as well as for the top 50 firms, but for the two middle groups it has no effect.

The second measure, EBITDA, is also a measure of size and measures the impact of economic size in terms of financial results. This turns out to be statistically significant for several specifications, although the impact is very minor. From an economic perspective, this implies that while there is a statistically significant impact indicating a correlation between stronger results and the likelihood of a decrease in any of the four global audit companies substantial changes in the results are required to alter the probabilities significantly

Being quoted on the stock market demonstrates a strong statistical effect. In the presented results, the enumeration is defined as 1 if any of the companies in the corporation is specified, and 0 otherwise. This means that, according to our first hypothesis, being on the public list increases the likelihood of signing a contract with a big four company. We interpret this as the need for the firm to signal quality and credibility to external stakeholders and overcome some agency costs and information asymmetries present in widespread companies. According to our data, the effect also increases in comparison with the sample size; this means that for the largest firms listed on the list, it is a strong indicator that firms will enter into a contract with the big Four auditing firm.

Previous research has shown that choosing one of the four largest audit firms can be seen as a signalling device to signal quality and trust in external stakeholders. However, our results show that it is older, more mature corporations that use four large audit firms, although these firms should already have a reputation based on long-term performance and financial success indicators. The presence of a large number of employees, as well as higher average financial results correlate with higher probabilities of a contract with four large companies, but with a stronger effect for the full sample. In conclusion, we interpret this conclusion as a sign that the auditor's choice serves other purposes besides the quality of signalling. Contracts with well-established audit firms seem to be more a sign of the maturity of firms in the real estate sector than a signalling quality tool.

Similarly, our results show that firms listed on the stock exchange demonstrate a significantly higher probability of using four big Four auditors than other firms.

The current real estate market comprises numerous public-private transactions that hold significant significance for land utilization and development. Gaining insights into how quality can be effectively communicated and evaluated forms a crucial piece of the puzzle in understanding the dynamics of interactions between private and public entities. For instance, the sale of public land serves as a vital tool in urban development; however, the specific transactions and underlying processes remain relatively obscure. Finally, our results can also serve as a

contribution to more aggregated studies in which real estate is just one of many sectors, but where the specifics of the real estate market are important to understand to understand the entire market and its various sectors.

The study implies that the audit industry should take into account that audits can serve different purposes for different industries and firms. Small firms with public sector stakeholders and clients may have a stronger need to demonstrate the quality of the audience, which in this study is provided by the selection of the big Four audit firm. But in general, our findings do not support the choice of audit as an important signalling mechanism. In addition, many real estate firms tend to have other ways to signal quality than using the big four audit firms.

We believe that future research should focus on how the specialization of auditors in the real estate industry can contribute to such development, as well as on how the market as a whole should evaluate the additional value of a specialized audit of the industry.

Conclusion.

Real estate is an industry with a significant level of asymmetric information and high risks, as well as a very capital-intensive industry. When it comes to auditing real estate companies, the level of complexity is high compared to many other industries because the underlying assets need to be evaluated and there is a potential risk of value distortion. The value of real estate is often estimated at the discount value of future rents, which by definition is unclear. A good current example is changes in the retail sector and future demand for retail space due to e-commerce or changes in demand for office space in the post-COVID era. The economy's ongoing structural changes have the potential to generate a decrease in demand and an increase in vacancy rates, which, in turn, can lead to rental losses and a subsequent decline in the value of immovable properties. Even if the premises can be converted, such changes are usually expensive. In addition, the transition to a new type of real estate sector, for example, the transformation of offices into housing, implies not only different tenants, but also different regulatory frameworks and market structures. Of course, there are other industries with complex audits, but we believe that these difficulties may differ, and therefore there are grounds for analyzing specific industries.

Thus, based on the conducted research, we came to the following conclusions:

- future research should focus on how the specialization of auditors in the real estate industry can contribute to such development, as well as on how the market as a whole should assess the additional value of specialized audit of the industry;
- the auditing industry should take into account that auditing can serve different purposes for different industries and firms;
- we interpret the results of the calculations as the need for the audit firm to signal quality and reliability to external stakeholders and overcome some agency costs and information asymmetries present in widespread companies.
- according to our data, the effect also increases compared to the sample size; this means that for the largest firms listed on the list, it is a strong indicator that firms will enter into a contract with the big four auditing firms.

REFERENCES

- 1 Nordlund B., Lorentzon J., Lind H. (2022) A note on auditing fair value of investment properties. *Journal of Property Investment and Finance*. Vol. 40. Issue 1. P. 108-115
- 2 Maki J. (2020) The role of investment property appraisal in European real estate companies. *Journal of European Real Estate Research*. Vol. 13. Issue 1. P. 105-122
- 3 Jensen M.C., Meckling W.H. (1976) Theory of the firm: managerial behavior, agency costs, and ownership structure. *Journal of Financial Economics*. Vol. 3. P. 305-360
- 4 Carey P., Knechel W.R., Tanewski G. (2013) Costs and benefits of mandatory auditing of for-profit private and not-for-profit companies in Australia. *Australian Accounting Review*. Vol. 23. Issue 1. P. 43-53
- 5 Minnies M. (2011) The value of financial statement verification in debt financing: evidence from private U.S. Firms. *Journal of Accounting Research*. Vol. 49. Issue 2. P. 457-506

- 6 Chen C.J., Srinidhi B., Su X. (2014) Effect of auditing: evidence from the variability of stock returns and trading volume. *China Journal of Accounting Research*. Vol. 7. Issue 4. P. 223-245
- 7 Blackwell E.W., Noland T.R., Winters D.B. (1998) The value of auditor assurance: evidence from loan pricing. *Journal of Accounting Research*. Vol. 36. Issue 1. P. 57-70
- 8 Francis J.R. (2004) What do we know about audit quality? *The British Accounting Review*. Vol. 36. Issue 4. P. 345-368
- 9 Guedhami O., Pittman J.A., Saffar W. (2009) Auditor choice in privatized firms: empirical evidence on the role of state and foreign owners. *Journal of Accounting and Economics*. Vol. 48. Issue 2-3. P. 151-171
- 10 Lennox C.S., Schmidt J.J., Thompson A.M. (2022) Why are expanded audit reports not informative to investors? Evidence from the United Kingdom. *Review of Accounting Studies*. P. 1-36
- 11 Gutierrez E., Minutti-Meza M., Tatum K.W., Vulcheva M. (2018) Consequences of adopting an expanded auditor's report in the United Kingdom. *Review of Accounting Studies*. Vol. 23. P. 1543-1587
- 12 Kausar A., Shroff N., White H. (2016) Real effects of the audit choice. *Journal of Accounting and Economics*. Vol. 62. Issue 1. P. 157-181
- 13 Ettredge M., Kwon S.Y., Lim C.Y. (2009) Client, industry, and country factors affecting the choice of big N industry expert auditors. *Journal of Accounting, Auditing and Finance*. Vol. 24. Issue 3. P. 433-467
- 14 Qomariya A. (2019) The influences of internal and external factors in auditor choice: a literature study. *Asia-Pacific Journal of Accounting and Economics*. Vol. 26. Issue 1-2. P. 124-130
- 15 Habib A., Wu J., Bhuiyan M.B.U., Sun X. (2019) Determinants of auditor choice: a review of the empirical literature. *International Journal of Auditing*. Vol. 23. Issue 2. P. 308-335
- 16 Watts R.L., Zimmerman J.L. (1983) Agency problems, auditing, and the theory of the firm: some evidence. *The Journal of Law and Economics*. Vol. 26. Issue 3. P. 613-633
- 17 Fama E.F. (1980) Agency problems and the theory of the firm. *Journal of Political Economy*. Vol. 88. Issue 2. P. 288-307
- 18 El Ghouli S., Guedhami O., Pittman J.A., Rizeanu S. (2016) Cross-country evidence on the importance of auditor choice to corporate debt maturity. *Contemporary Accounting Research*. Vol. 33. Issue 2. P. 718-751
- 19 Knechel W.R., Niemi L., Sundgren S. (2008) Determinants of auditor choice: evidence from a small client market. *International Journal of Auditing*. Vol. 12. Issue 1. P. 65-88
- 20 Campbell D., Shrivies P., Bohmbach-Saager H. (2001) Voluntary disclosure of mission statements in corporate annual reports: signalling what and to whom? *Business and Society Review*. Vol. 106. Issue 1. P. 65-87
- 21 Porumb V., Zengin-Karaibrahimoglu Y., Lobo G.J., Hooghiemstra R., de Waard D. (2019) Expanded auditor's report disclosures and loan contracting. *Contemporary Accounting Research*. Vol. 38. Issue 4. P. 3214-3253
- 22 Morris R. (1987) Signalling, agency theory, and accounting policy choice. *Accounting and Business Research*. Vol. 18. Issue 69. P. 47-56
- 23 Connelly B., Certo S., Ireland D., Reutzel C. (2011) Signalling theory: a review and assessment. *Journal of Management*. Vol. 37. Issue 1. P. 39-67
- 24 Muller K.A. III, Riedl E.J. (2002) External monitoring of property appraisal estimates and information asymmetry. *Journal of Accounting Research*. Vol. 40. Issue 3. P. 865-881
- 25 Titman S., Trueman B. (1986) Information quality and the valuation of new issues. *Journal of Accounting and Economics*. Vol. 8. Issue 2. P. 159-172
- 26 Datar S.M., Feltham G.A., Hughes J.S. (1991) The role of audits and audit quality in valuing new issues. *Journal of Accounting and Economics*. Vol. 14. Issue 1. P. 3-49

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖЫЛЖЫМАЙТЫН МҮЛІК НАРЫҒЫН ДАМУ ЖӘНЕ ОНЫҢ АУДИТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Андатпа.

Нарықтық экономикадағы тұрғын үй экономиканың әртүрлі секторларының даму динамикасын және халықтың өз болашағына және тұтастай алғанда елдің болашағына деген сенімін көрсететін өсудің ең жарқын көрсеткіші болып табылады. Қазіргі уақытта елдің ірі қалаларында жылжымайтын мүлік нарығын дамыту үрдістері Қазақстан Республикасының әрбір азаматының мүдделерін айқындайтын өзекті мәселелер болып табылады. Осыған байланысты халықты тұрғын үймен қамтамасыз ету және тиісінше қалыптасқан үрдістерді нақты бағалау үшін оның аудитін жүргізу мәселесі ең өзекті болып табылады.

Кейбір секторлар үшін қаржылық есептілікте әділ құндылықтарды ұсыну проблемалары әсіресе күрделі. Фирмалардағы жылжымайтын мүлік активтерін ұстау осындай мысалдардың бірі болып табылады, өйткені жылжымайтын мүлік активтерінің нарықтық құнын бағалау қиын міндет болып табылады. Жылжымайтын мүлік секторында әділ бағалауды қалай қамтамасыз ету керектігі туралы алаңдаушылық білдірілді.

Өздеріңіз білетіндей, жылжымайтын мүлік – бұл жоғары құндылықтардан тұратын капиталды қажет ететін сала, ең алдымен бастапқы инвестициялар тұрғысынан емес. Сонымен қатар, ең бастысы, жылжымайтын мүліктің құны өте өзгермелі және белгісіз. Себебі қасиеттер өте жақсы, егер мінсіз болмаса, гетерогенді және асимметриялық ақпараттың тиісті жоғары деңгейі бар.

Нәтижесінде жылжымайтын мүлік нарығындағы транзакциялық шығындар жоғары және инвесторлар үшін ашықтық төмен болуы мүмкін. Нәтижесінде, жылжымайтын мүлік активтерінің құнын бағалау көптеген басқа салаларға қарағанда күрделірек. Қиындық активтердің құны күтілетін болашақ капиталдандырылған төлемдерге негізделгендігімен байланысты. Сондықтан сыртқы мүдделі тараптармен қарым-қатынаста мүліктік активтерді сенімді бағалау туралы есеп беру қажеттілігі осы секторда ерекше маңызға ие болады деп күтуге болады.

Негізгі сөздер: жылжымайтын мүлік есебі және аудиті, транзакциялық шығындар, активтердің құны, инвестициялар, нарықтық ақпарат.

РАЗВИТИЕ РЫНКА НЕДВИЖИМОСТИ КАЗАХСТАНА И ОСОБЕННОСТИ ЕГО АУДИТА

Аннотация.

Жилье в рыночной экономике является наиболее ярким показателем роста, отражающим динамику развития различных секторов экономики и уверенность населения в своем будущем и будущем страны в целом. Актуальным вопросом, определяющим интересы каждого гражданина Республики Казахстан, в настоящее время являются тенденции развития рынка недвижимости в крупных городах страны. В связи с этим наиболее актуальным является вопрос обеспечения жильем населения и соответственно проведения его аудита для реальной оценки сложившихся тенденций.

Для некоторых секторов проблемы представления справедливых ценностей в финансовых отчетах особенно сложны. Содержание активов недвижимости в фирмах является одним из таких примеров, поскольку оценка рыночной стоимости активов недвижимости является сложной задачей. Была выражена озабоченность по поводу того, как должны обеспечить справедливую оценку в секторе недвижимости.

Как известно, недвижимость – это капиталоемкая отрасль, состоящая из высоких ценностей, не в последнюю очередь с точки зрения первоначальных инвестиций. Кроме того, что более важно, стоимость недвижимости очень изменчива и неопределенна. Это связано с тем, что свойства очень, если не идеально, неоднородны и существует соответствующий высокий уровень асимметричной информации.

В результате транзакционные издержки на рынке недвижимости высоки, а прозрачность для инвесторов может быть низкой. В результате оценка стоимости имущественных активов является более сложной, чем во многих других отраслях. Сложность связана с тем, что стоимость активов основана на ожидаемых будущих капитализированных платежах. Поэтому можно ожидать, что необходимость сообщать о надежных оценках имущественных активов в общении с внешними заинтересованными сторонами будет иметь особое значение в этом секторе.

Ключевые слова: учет и аудит недвижимости, транзакционные издержки, стоимость активов, инвестиции, рыночная информация.

REFERENCES

- 1 Nordlund B., Lorentzon J., Lind H. (2022) A note on auditing fair value of investment properties. Journal of Property Investment and Finance. №40 (1). P. 108-115 [in English]
- 2 Maki J. (2020) The role of investment property appraisal in European real estate companies. Journal of European Real Estate Research. №13 (1). P. 105-122 [in English]
- 3 Jensen M.C., Meckling W.H. (1976) Theory of the firm: managerial behavior, agency costs, and ownership structure. Journal of Financial Economics. №3. P. 305-360 [in English]
- 4 Carey P., Knechel W.R., Tanewski G. (2013) Costs and benefits of mandatory auditing of for-profit private and not-for-profit companies in Australia, Australian Accounting Review. №23 (1). P. 43-53 [in English]
- 5 Minnies M. (2011) The value of financial statement verification in debt financing: evidence from private U.S. Firms, Journal of Accounting Research. №49 (2). P. 457-506 [in English]
- 6 Chen C.J., Srinidhi B., Su X. (2014) Effect of auditing: evidence from the variability of stock returns and trading volume, China Journal of Accounting Research. №7 (4). P. 223-245 [in English]
- 7 Blackwell E.W., Noland T.R., Winters D.B. (1998) The value of auditor assurance: evidence from loan pricing. Journal of Accounting Research. №36 (1). P. 57-70 [in English]
- 8 Francis J.R. (2004) What do we know about audit quality? The British Accounting Review. №36 (4). P. 345-368 [in English]

- 9 Guedhami O., Pittman J.A., Saffar W. (2009) Auditor choice in privatized firms: empirical evidence on the role of state and foreign owners *Journal of Accounting and Economics*. №48 (2-3). P. 151-171 [in English]
- 10 Lennox C.S., Schmidt J.J., Thompson, A.M. (2022) Why are expanded audit reports not informative to investors? Evidence from the United Kingdom. *Review of Accounting Studies*. P. 1-36 [in English]
- 11 Gutierrez E., Minutti-Meza M., Tatum K.W., Vulcheva M. (2018) Consequences of adopting an expanded auditor's report in the United Kingdom *Review of Accounting Studies*. №23. P. 1543-1587 [in English]
- 12 Kausar A., Shroff N., White H. (2016) Real effects of the audit choice. *Journal of Accounting and Economics*. №62 (1). P. 157-181 [in English]
- 13 Ettredge M., Kwon S.Y., Lim C.Y. (2009) Client, industry, and country factors affecting the choice of big N industry expert auditors. *Journal of Accounting, Auditing and Finance*. №24 (3). P. 433-467 [in English]
- 14 Qomariya A. (2019) The influences of internal and external factors in auditor choice: a literature study. *Asia-Pacific Journal of Accounting and Economics*. №26 (1-2). P. 124-130 [in English]
- 15 Habib A., Wu J., Bhuiyan M.B.U., Sun X. (2019) Determinants of auditor choice: a review of the empirical literature. *International Journal of Auditing*. №23 (2). P. 308-335 [in English]
- 16 Watts R.L., Zimmerman J.L. (1983) Agency problems, auditing, and the theory of the firm: some evidence. *The Journal of Law and Economics*. №26 (3). P. 613-633 [in English]
- 17 Fama E.F. (1980) Agency problems and the theory of the firm *Journal of Political Economy*. №88 (2). P. 288-307 [in English]
- 18 El Ghouli S., Guedham, O., Pittman J.A., Rizeanu S. (2016) Cross-country evidence on the importance of auditor choice to corporate debt maturity *Contemporary Accounting Research*. №33 (2). P. 718-751 [in English]
- 19 Knechel W.R., Niemi L., Sundgren S. (2008) Determinants of auditor choice: evidence from a small client market. *International Journal of Auditing*. №12 (1). P. 65-88 [in English]
- 20 Campbell D., Shrivs P., Bohmbach-Saager H. (2001) Voluntary disclosure of mission statements in corporate annual reports: signalling what and to whom? *Business and Society Review*. №106 (1). P. 65-87 [in English]
- 21 Porumb V., Zengin-Karaibrahimoglu Y., Lobo G.J., Hooghiemstra R., de Waard D. (2019) Expanded auditor's report disclosures and loan contracting *Contemporary Accounting Research*. №38 (4). P. 3214-3253 [in English]
- 22 Morris R. (1987) Signalling, agency theory and accounting policy choice *Accounting and Business Research*. №18 (69). P. 47-56 [in English]
- 23 Connelly B., Certo S., Ireland D., Reutzel C. (2011) Signalling theory: a review and assessment. *Journal of Management*. №37 (1). P. 39-67 [in English]
- 24 Muller K.A. III, Riedl E.J. (2002) External monitoring of property appraisal estimates and information asymmetry. *Journal of Accounting Research*. 40 (3). P. 865-881 [in English]
- 25 Titman S., Trueman B. (1986) Information quality and the valuation of new issues. *Journal of Accounting and Economics*. №8 (2). P. 159-172 [in English]
- 26 Datar S.M., Feltham G.A., Hughes J.S. (1991) The role of audits and audit quality in valuing new issues. *Journal of Accounting and Economics*. №14 (1). P. 3-49 [in English]

Information about authors:

Alma Karshalova – **corresponding author**, PhD, associate professor, Business School, Kazakh-British Technical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: ad.karshalova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0065-8369>

Madina Aitkazina – PhD, research professor, “Accounting and finance”, Almaty Technological University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: madina.aitkazina73@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8410-0900>

Aimenay Murzalieva – PhD, associate professor, “Accounting and auditing”, Caspian University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: aimenaymurzalieva@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0350-0153>

Информация об авторах:

Алма Каршалова – **основной автор**, PhD, ассоциированный профессор, Бизнес школа, Казахстанско-Британский технический университет, Алматы, Республика Казахстан

E-mail: ad.karshalova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0065-8369>

Мадина Айтказина – PhD, профессор исследователь, кафедра «Бухгалтерский учёт и финансы», Алматинский технологический университет, Алматы, Республика Казахстан

E-mail: madina.aitkazina73@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8410-0900>

Айменай Мурзалиева – PhD, ассоциированный профессор, кафедра «Учет и аудит», Каспийский общественный университет, Алматы, Республика Казахстан

E-mail: aimenaymurzalieva@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0350-0153>

Авторлар туралы ақпарат:

Алма Каршалова – негізгі автор, PhD, қауымдастырылған профессор, Бизнес Мектебі, Қазақстан-Британ техникалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

E-mail: ad.karshalova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0065-8369>

Мадина Айтказина – PhD, ізденуші профессор, «Есеп және қаржы» кафедрасы, Алматы технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

E-mail: madina.aitkazina73@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8410-0900>

Айменай Мурзалиева – PhD, қауымдастырылған профессор, «Есеп және аудит» кафедрасы, Каспий қоғамдық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

E-mail: aimenaymurzalieva@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0350-0153>

К.М. Мусабаяев^{1*} , Ж.А. Захан¹

¹Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: musabaevkuat2@gmail.com

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ КИНОИНДУСТРИЯСЫНЫҢ ДАМУЫН ТАЛДАУ

Андатпа.

Соңғы жылдары Қазақстан киноиндустриясы айтарлықтай өсім мен дамуды көрсетуде. Отандық кинематографтың репертуалары кеңейіп, халықаралық аренада танылатын ұлттық картиналар саны артып келеді, бұл саланың дамуы мен елдің мәдени имиджінің нығайғанын айғақтайды. Мақалада қазақстандық кинолардың қазіргі жағдайы мен даму перспективаларының талдауы және негізгі үрдістері сипатталған.

Бұл мақалада қазіргі кезеңде Қазақстан киноиндустриясын дамытудағы негізгі бағыттары мен инновациялары қамтылған. Зерттеу цифрлық технологияның кинопродукцияларын өндіруге және таратуға әсерін талдауға, сондай-ақ аудиторияның қалауы мен маркетинг стратегияларындағы өзгерістерді қарастыруға бағытталған. Қазақстандық кинематографияны интернационалдандыруға, шетелдік студиялармен және фестивальдармен ынтымақтастықта бірге жұмыс істеуге ерекше назар аударылды. Мақалада келесі өндірістік процестерді диджитализациялау және ағындық қызметтердің кино өнімдерін таратуға әсері, жанрлардың эволюциясы және форматтармен эксперименттер қазақстандық кинематографистердің инновациялар мен визуалды шешімдердің алуан түрлілігіне деген ұмтылысының көрінісі ретінде, патриоттық кинематографияның өсуі, тарихи және әлеуметтік маңызы бар тақырыптарда кинопродукция жасауда мемлекеттік бастамаларды қолдау, копродукцияны дамыту және халықаралық байланыстарды нығайту: қазақстандық фильмдердің әлемдік кинофестивальдерге қатысуы, шетелдік инвестицияларды тарту және әлемдік киностудиялармен әріптестік, заманауи трендтердің қазақстандық мәдениет пен ұлттық бірегейлікті дамытуға бірегей және есте қаларлық контент жасауға әсері кеңінен талданады.

Мақаланың қорытындысы қазақстандық киноиндустрияның ағымдағы жай-күйі мен перспективаларының талдауы қорытындылайды, оның әлеуеті мен жақын болашақта оның алдында тұрған сын-тегеуріндерді атап көрсетеді. Автор мемлекет тарапынан индустрияны қолдау қажеттілігіне және тұрақты даму мен халықаралық табысты қамтамасыз ету үшін жаһандық үрдістерге бейімделудің маңыздылығына баса назар аударады.

Негізгі сөздер: киноиндустрия, басқару, заманауи үрдістер, трендтер, талдау.

Кіріспе.

Қазіргі әлемдік экономиканың дамуын, жай-күйі мен келешегін қарастыра отырып, жалпы адамзаттық құндылықтар құрылымындағы, оның ішінде 21 ғасырдағы еңбек ресурстарының кәсіби қасиеттерін қалыптастырудағы маңызды және ерекше байланыстырушы буын ретінде адами фактордың әлеуметтік-адамгершілік жағдайы мен рөлін қозғау, анықтау және әлемдік деңгейге көтеру қажет. Кәсіби-еңбек қызметі үдерісінде жеке және ұжымдық инновациялық идеяларды, жаңа рационализаторлық ұсыныстарды және еңбек ресурстары ұжымындағы басқа да бастамаларды табысты дамыту және уақытылы іске асыру маңызды элементтер, сондай-ақ адам факторы ұғымдарындағы адамгершілік-азаматтық және кәсіби-ұжымдық ерекшеліктерді көрсету мен бекітудің ерекше құрамдас бөлігі болып табылады.

Киноиндустрия әлеуметтік-мәдени технологиялар негізінде жұмыс істейтін әлеуметтік-мәдени қызметтің факторы ретінде демалыс индустриясының заманауи сегменттерінің жүйесіне органикалық түрде енетіні анық. Сонымен қатар, Н.В. Шарковскаяның пікірінше, соңғысының қызметі жеке тұлға мен педагогиканың экономикалық мәдениетінің тоғысында. Бұл ретте бос уақыт индустриясының, оның ішінде киноиндустрияның қазіргі жай-күйі мазмұнының форматы «оның жүйесі сегменттерінің

құрылымдық өзгерістеріне; әлеуметтік-мәдени қызметтің нақты мақсатына» байланысты [1]. Бұл үдерісте мәдени қызметтерді тұтынушылардың әлеуметтік-мәдени белсенділігінің мониторингі, біздің жағдайда – кино көрушілер маңызды рөл атқарады. Ол байланыс / қашықтық өзара әрекеттесулерінің таралу дәрежесін анықтайды. Айта кету керек, қазақстандық кино қазіргі кезеңде (2020-2022) көшбасшылар қатарына енбеді, бірақ әлемдік кино нарығында өзін қатты жариялады. Қазақстан киносының әлсіз тұсы қаржыландыру болды. Қазақстанда киноиндустрияның қаржылық инфрақұрылымы әлі толық қалыптасқан жоқ, бұл кассалар мен кинотеатрларға барудың өсуіне байланысты. Демек, киноиндустрияның өзара байланысы кеңістігінде көрсетілген проблемалық аймақтың пайда болуы және мәдени бастамалардың өсуі мен кино көруден түскен пайданың сәйкес келмеуі: бір жағынан, инновациялық жобалар мен ынтымақтастықтар аясында шығармашылық әзірлемелердің пайда болуы, екінші жағынан, интеграциялық даму келешектерінің болмауы. Сондықтан киноиндустрияға бюджеттік қаражат өсе бастады [2].

Қазақстандық киноиндустрия белсенді өсу кезеңін бастан өткеруде, оған мемлекеттік қолдау, кинотеатр желісін жаңғырту, сондай-ақ қазақстандық режиссерлер мен актерлердің халықаралық жобаларға қатысуы ықпал етеді. Зерттеу саланың ілгерілеуіне ең көп әсер ететін үрдістерді анықтауға бағытталған.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Зерттеу әдістемесі статистикалық деректерді талдауды, киноиндустрияға қатысушылардың сауалнамаларын, сондай-ақ фильмдер мен сыни шолулардың мазмұнын талдауды қамтыды.

1. Киноиндустрия қатысушыларының сауалнамасының статистикалық деректерін талдау:

Кинорежиссерлер, продюсерлер, актерлер және көрермендер сияқты киноиндустрияның әртүрлі қатысушылары арасында сауалнама ұйымдастыру кино түсірудің әртүрлі аспектілері туралы пікірлер, ұсыныстар мен көзқарастар туралы статистикалық мәліметтерді жинауға көмектеседі. Жиналған деректерді байланыстар мен заңдылықтарды анықтау үшін корреляциялық талдау немесе дисперсиялық талдау сияқты статистикалық әдістерді қолдану арқылы талдауға болады.

2. Мазмұнды талдау фильмдері:

Қазақстан Республикасында шығарылған фильмдерге контент-талдау жүргізу тақырыптар, жанрлар, сюжеттер құрылымы және түрлі кинематографиялық әдістерді пайдалану сияқты кино өндірісіндегі үрдістерді анықтауға көмектеседі. Бұл әдісті шетелдік туындылармен қазақстандық фильмдерді салыстырмалы талдау және қазақстандық киноәдениеттің ерекшеліктерін анықтау үшін де қолдануға болады.

3. Рецензияларды сыни талдау:

Қазақстандық фильмдерге сыни шолулар мен шолуларды зерделеу әртүрлі киноөндірістердің сапасы мен маңыздылығы туралы қоғамдық пікірді анықтауға мүмкіндік береді. Рецензиялардың құрылымы мен мазмұнын талдау қазақстандық киноны мәдени мұраның бір бөлігі ретінде қабылдауды түсінуге де көмектеседі.

4. Этнографиялық зерттеулер:

Байқау және терең сұхбат жүргізу сияқты этнографиялық әдістерді қосу киноиндустрия мамандары мен аудиторияның күнделікті тәжірибесін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл фильмнің өзін ғана емес, сонымен бірге оның жасалып, қабылданатын контекстін де зерттеуге көмектеседі.

5. Әлеуметтік-медиа талдау:

Қазақстандық фильмдер талқыланатын әлеуметтік желілер мен онлайн платформалардағы белсенділікті талдау аудиторияның қалауы мен қарым-қатынасы туралы

ақпаратты қамтамасыз ете алады. Хэштегтерді, форумдар мен блог тақырыптарын бақылау кино мәдениетінің қоғамға әсерін көрсете алады.

6. Эксперименттік зерттеулер:

Эксперименттерге негізделген әдістер, мысалы, фильмдерді сынау және кейінгі топтық талқылаулар көрермендердің алғашқы реакцияларын және олардың кинематографиялық жұмыстарға эмоционалды реакциясын анықтай алады [3]. Бұл әдістемелер үшін қазақстандық киноөндірістік ортаның ерекшеліктерін ескеру, сондай-ақ деректерді жинау және талдау кезінде этикалық нормалар мен құпиялылық ережелерінің сақталуын қамтамасыз ету қажет. Талдау жүргізу кезінде мәдени антропологияның, әлеуметтанудың және кинотанудың әртүрлі теориялары мен тұжырымдамаларын қолдану мүмкіндігін ескеру қажет.

Жоғарыда аталған әдістемелерді біріктіретін кешенді тәсілді қолдану оның дамуына әсер ететін айқын және жасырын факторларды анықтай отырып, Қазақстандағы киноиндустрияны жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді. Тарихи, экономикалық және әлеуметтік аспектілерді ескере отырып, деректерді одан әрі түсіндіру елдегі мәдени бастамаларды стратегиялық жоспарлау мен қолдаудың негізін құруға ықпал етеді [4].

Содан кейін алынған нәтижелер мен қорытындылар Қазақстан Республикасындағы заманауи кино мәдениетін тереңірек түсіну, үрдістер мен проблемаларды анықтау, сондай-ақ қазақстандық киноның сапасы мен әртүрлілігін жақсарту бойынша ұсынымдар әзірлеу үшін пайдаланылуы мүмкін.

Кинотеатр инфрақұрылымын жаңғырту заманауи технологияларды енгізуді және техникалық жабдықтарды жақсартуды қамтиды, бұл кино көрсетілімінің сапасын арттыруға ықпал етеді. Жаңа кинотеатрлардың құрылысы өз кезегінде кинопроекциялық алаңдар желісін кеңейтіп, әртүрлі фильмдерді көрсетуге және кең аудиторияны тартуға қосымша мүмкіндіктер жасайды. Бұл шаралар кинематографиялық жағдайдың жақсаруына ықпал етіп қана қоймай, жалпы кинематография индустриясының өсуіне ықпал етеді. Қолжетімді және заманауи кинофильмдер жергілікті кинопродукцияларға деген қызығушылықты оятады және елдің мәдени ландшафтын байытады. Нәтижесінде, кино инфрақұрылымын дамытуға салынған бұл инвестициялар көрермендер үшін жайлы ойын-сауықты қамтамасыз етіп қана қоймай, Қазақстанның кинематографиялық саласының тұрақты өсуіне ықпал етеді [5].

Нәтижелер және оларды талқылау.

Негізгі үрдістердің ішінде: 1. Мазмұнды әртараптандыру: қазақстандық фильмдер, биографиялық кино, деректі және анимация сияқты жанрларды қоса алғанда, әртараптандырылуда. Қазақстан киноиндустриясының эволюциясы шеңберінде отандық кинотаспалардағы тақырыптық бағыттардың спектрін кеңейтуде көрініс табатын мазмұнды әртараптандырудың айқын үдерісі байқалады. Бұл маңызды тренд өмірбаяндық кино, деректі және анимацияны қоса алғанда, бірақ онымен шектелмей, жанрлардың әртүрлілігін арттыруды білдіреді. Бұл үрдістің көрінісі әр түрлі көркемдік тәсілдер мен тақырыптық тұжырымдамалар арқылы елдің мәдени мұрасын байытып қана қоймайды, сонымен қатар көрермендерге әртүрлі талғамдарды ескере отырып, кең таңдау ұсынады. Әртүрлі жанрлық аспектілерді қамтитын фильмдердің пайда болуы Қазақстанның мәдени және көркемдік бірегейлігі туралы терең және жан-жақты түсінікке ықпал етіп қана қоймай, ұлттық кинематографияның ішкі және әлемдік деңгейлердегі бәсекеге қабілеттілігін нығайтады. Бұл тренд кино сүйер қауымның назарын аударуға ғана емес, сонымен қатар ұлттық кинематографиялық қоғамдастықтың орнықты дамуы мен танылуына мүмкіндік беретін әлемдік кино нарығында кеңірек үлесті қамтамасыз етеді.

2. Шетелдік серіктестермен Копродукция: бұл елдің мәдени мұрасын сақтауға көмектеседі және өндіріс сапасын жақсартады. Қазақстандық киноиндустрияның серпінді дамуы контекстінде шетелдік әріптестермен бірге фильм түсіру кезінде бірлескен күш-

жігерді білдіретін копродукцияның елеулі тренді байқалады. Кино түсірудің бұл маңызды аспектісі фильмдердегі мәдени контексттердің әртүрлілігі мен тереңдігін арттырып қана қоймайды, сонымен қатар елдің мәдени мұрасын мәңгілікке қалдыруда маңызды рөл атқарады. Халықаралық әріптестермен ынтымақтастық қазақстандық кинематографистерге өз мәдениетінің бірегей аспектілерін әлемдік контекстке біріктіруге мүмкіндік береді, бұл тәжірибе алмасуға және жаһандық мәдени ықпалды кеңейтуге ықпал етеді.

Сонымен қатар, шетелдік студиялары мен таланттары бар копродукция өндірістің техникалық аспектілерін жақсартуға ықпал етіп қана қоймай, қазақстандық кинематографияда сапа стандарттарын көтереді. Шетелдік әріптестерден тәжірибе және озық технологиялармен алмасу жергілікті кинематографиялық мүмкіндіктерді толықтырады, бұл қазақстандық фильмдердің кәсібилігі мен эстетикалық тартымдылығының артуына әкеледі.

Осылайша, халықаралық серіктестермен копродукция киноиндустрияны дамытудың стратегиялық маңызды элементі ғана емес, сонымен қатар Қазақстанның мәдени байлығын сақтау мен насихаттаудың, сондай-ақ елдегі киноөндірістің кәсібилігі мен сапасын арттырудың тиімді құралы болып табылады.

3. Жаһандық таратуға назар аудару: қазақстандық киноның халықаралық интеграциясы үшін елден тыс прокаттың маңыздылығын түсіну. Қазақстандық киноиндустрияның қарқынды дамуы шеңберінде отандық фильмдердің жаһандық таралуына баса назар аударумен байланысты елеулі тренд ерекшеленеді. Бұл стратегия ұлттық шекарадан тыс прокаттың маңыздылығын түсінуге бағытталған және қазақстандық киноның халықаралық интеграциясы процесінде шешуші рөл атқарады.

Кино өнімдерін шетелге табысты жылжыту әлемдік контексте қазақстандық мәдениеттің имиджі мен қабылдауын нығайту үшін елеулі маңызға ие. Фильмдердің жаһандық таралуы идеялармен, құндылықтармен және дәстүрлермен алмасуға ықпал ете отырып, Қазақстан мен басқа елдер арасындағы бірегей мәдени диалогты қалыптастыруға мүмкіндік туғызады. Бұл сондай-ақ мәдени кедергілерді еңсеруге және Қазақстанның әлемдік кинематографиялық аренадағы позициясын нығайтуға жәрдемдеседі.

Жаһандық таралудың маңыздылығын түсіну қазақстандық кинематографтың кең халықаралық аудиторияға деген ұмтылысын көрсетеді және әлемдік қоғамдастық алдында елдің оң имиджін қалыптастыруға ықпал етеді. Кино саласы арқылы халықаралық интеграцияға бағытталған бұл бағыт мәдени өзара іс-қимылды байытады және Қазақстанның әлемдік мәдени контексттегі ұстанымын нығайта отырып, елдер арасындағы тереңірек өзара түсіністікке мүмкіндік береді.

4. Кино инфрақұрылымын дамыту: жаңа кинотеатрларды жаңғырту және салу, бұл киноны көруді қолжетімді әрі ыңғайлы етеді. Қазақстандық киноиндустрияның қарқынды өсуі аясында кино инфрақұрылымын дамытумен байланысты қолданыстағы кинотеатрларды жаңғыртуды және жаңа кинотеатрлар салуды қамтитын елеулі тренд ерекшеленеді. Индустрияны дамытудың бұл маңызды аспектісі кино көру жағдайларын жақсартуға, оны көрермендерге қолжетімді және ыңғайлы етуге бағытталған.

Шығыс және батыс мәдениеттерінің қиылысында бола отырып, қазақстандық кино өзінің ықпалын кеңейту және шетелдік аудиторияның назарын аудару үшін осы Ережені белсенді қолдана бастайды. Өнімді жобалар санының артуы және отандық фильмдердің жаһандық таралуы қазақстандық кинематографистердің көкжиегін кеңейтуге ықпал етеді, бұл ретте шекараларды бұлдыратып, мәдениетаралық диалог үшін жаңа мүмкіндіктер туғызады.

Көптеген шетелдік көрермендер үшін қазақстандық кино ерекше сюжеттер мен бейнелерді, сондай-ақ көрнекі әңгімеге стандартты емес тәсілдерді ашады. Ұлттық бірегейлік элементтері – дәстүрлі музыка мен костюмдерден бастап, дала мен таулардың

бірегей пейзаждарына дейін – мұның бәрі қазақстандық фильмдерге ерекше тартымдылық пен экзотика береді.

Мемлекеттің қолдауы киноиндустрияны дамытуда маңызды рөл атқарады. Қазақстанда режиссерлер мен киноөндірушілер үшін жеңілдіктер мен гранттар жасалуда, бұл ішкі және халықаралық ынтымақтастыққа деген қызығушылықты арттырады. Сонымен қатар, фестивальдар тәжірибе алмасу және әлемдік аренада қазақстандық киноны ұсыну үшін платформа ұсынады [6].

Шетелдік киностудиялармен бірлескен жобаларға елеулі қызығушылық қазақстандық кино өзінің бірегейлігін экспорттап қана қоймай, сонымен қатар жаһандық трендтер мен стандарттарға бейімделетінін көрсетеді. Бұл өз кезегінде шетелдік инвесторларды тартады және ұлттық бірегейлікті сақтай отырып, кең халықаралық аудиторияның сұраныстарына жауап беретін өнімді жасауға мүмкіндік береді.

Цифрландыру және интернет-платформаны пайдалану қазақстандық кинематографтың дамуы мен қолжетімділігіне серпін берді. Стримингтік сервистер мен әлеуметтік желілер қазақстандық фильмдерді әлемнің түкпір-түкпіріне таратуға мүмкіндік береді, бұл дәстүрлі дистрибуция үшін қолжетімді емес.

Киноиндустриядағы инновациялық трендтер.

Қазіргі заманғы кинотеатр ең озық технологиялар мен үрдістерді үнемі енгізіп, бір орында тұрмайды. Оларды пайдалану керемет визуалды және аудио эффектілерді жасау және аудиториямен өзара әрекеттесуді жақсарту арқылы мүмкін болатын шекараларды кеңейтуге мүмкіндік береді.

Виртуалды шындық (VR) және кеңейтілген шындық (AR).

VR көрерменді экрандағы оқиғаларға, мысалы, арнайы көзілдірік немесе дулыға арқылы назар аудартады. Бұл өзара әрекеттесу көрерменге киноның бір бөлігі ретінде сезінуге мүмкіндік береді. AR қарапайым әлемге элементтерді қосады, оны толықтырады және одан да қызықты етеді. Мысал, смартфондардағы қосымшалар арқылы интерактивті элементтер қосылатын фильмдер [7].

Жасанды интеллект (AI) және машиналық оқыту.

AI бейнелерді өңдеу, визуалды эффекттер жасау, тіпті сценарий жазу үшін қолданылады. Машиналық оқыту өндіріс үдерісі мен маркетингтік науқандарды оңтайландыру арқылы аудиторияның қалауын талдауға көмектеседі.

Нақты уақыттағы фильм түсіру.

«Мандалориан» сериясын жасауға қатысатындар сияқты виртуалды өнім технологияларын пайдалана отырып, режиссерлер енді түсірілім кезінде соңғы визуалды нәтижені бірден көре алады. Бұл өндірістен кейінгі шығындар мен уақытты азайтады.

Жоғары динамикалық диапазон (HDR) және жоғары ажыратымдылық.

HDR технологиясы кескіндердің сапасын жақсартады, түстерді жарқын және қарама-қарсы етеді, ал жоғары ажыратымдылық экрандағы суретті мүмкіндігінше айқын етеді. Нәтижесінде фильмдердің спектакльдері жаңа биіктерге жетеді.

Ұшқышсыз ұшу аппараттары (дрондар).

Тарихи түрде әуе акробациялары мен тікұшақтарды қажет ететін күрделі әуе көріністері қазір дрондармен оңай түсіріледі. Бұл тәуекелдер мен көріністердің құнын төмендетеді, камераға үлкен еркіндік береді.

Терең жалғандық (Deepfake) және CGI.

Терең контрафактілер белгілі актерлердің, тіпті қайтыс болған адамдардың бет-әлпетін қолдана отырып, шындықтан ерекшеленбейтін көріністер жасауға мүмкіндік береді. CGI шынайы кейіпкерлерді жасау үшін жетілдіруді жалғастыруда [8].

Ақылды дыбыстық дизайн.

Dolby Atmos сияқты технологиялар дыбыс әсерлерін жақсартады, көрерменнің айналасында үш өлшемді дыбыс өрісін жасайды, бұл иммерсивтілікті арттырады.

Мәдени сезімталдық және инклюзивтілік.

Киноиндустриядағы инновациялар сонымен қатар мәдени ерекшеліктерді тереңірек түсінуді және инклюзивтілікті қамтиды, бұл әртүрлі аудиториялар үшін әртүрлі және сәйкес мазмұнды жасауға әкеледі. Осы трендтерді пайдалану тарихты баяндауға және бірегей әлемдерді құруға жаңа мүмкіндіктер бере отырып, неғұрлым серпінді, тартымды және ауқымды кино жасауға жол ашады. Киноиндустриядағы технологиялар мен креативтіліктің синергиясы кинорежиссерлер үшін де, көрермендер үшін де әсерлі болашақты уәде етеді.

Осылайша, дәстүрлер мен қазіргі заманның үйлесімді бірігуі, мәдениеттердің өзара іс-қимылы және киноиндустрияға экономикалық тиімді инвестициялар қазақстандық кинематографтың алдына үлкен келешекті қойып, халықаралық кинематографиялық қатынастар үшін жаңа көкжиектер ашады [9].

Сонымен қатар, авторлық деректі кинематография саласы проблемалық аймаққа айналуға: авторлық кинофестивальдер, ұлы режиссерлердің ретроспективалары, ұлттық кино апталары – Қазақстан қалаларының көрермендері үйреніп қалған және бұрынғы заңға сәйкес бағдарламаларды құрған барлық керемет іс-шаралар, тек бір-екі рет көрсетілетін фильмдерге прокат куәліктерін алмай. Бұл заңға түзетулер енгізуден туындаған шектеулерге байланысты. Осыған байланысты соңғы жылдары қазақстандық бейне хроника аясында еліміздің бейне хроникасын жасауға қайта оралуды талап ететін аймақтық кинохроникаларға деген қызығушылық артып келеді. Демек, проблемалық аймақтың пайда болуы – деректі кинематографиясы мен бейне хроникасын прокаттау және кино өндірісінің кластерлік жүйесін құру. Сонымен қатар, көрермендер залынан тыс кино кеңістігі өзектендірілуде. Бұл онлайн-кинотеатрлардың, көше кинотеатрларының және фестивальдердің таралуына байланысты, онда әдетте конкурстық фильмдер, деректі фильмдер, авторлық және қысқаметражды таспалар көрсетіледі [10].

Соңғы жылдары Қазақстанның кинематографиясы қарқынды дамып келеді. Сондықтанда бірқатар оң өзгерістер байқалуда. Атап айтқанда, киноөндірістің жалпы көлемі, толықметражды қазақстандық фильмдердің, шетелмен бірлесіп түсірген өнімдердің (ко-продукция) саны, елдегі кинотеатрлар мен кинозалдар, көрсетілген сеанстардың саны біршама артып, прокаттағы қазақстандық фильмнің үлесі де көбейді. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің статистикалық деректеріне сәйкес, 2023 жылғы көрсеткіш бойынша Қазақстанда 101 кинотеатр бар. Осыдан 10 жыл бұрын олардың саны 83 бірлікті құраған болатын.

Отандық киноөндірушілердің статистикасына көз жүгіртетін болсақ, қазіргі таңда Қазақстандағы нарықта кинофильмдердің өндірісін іске асыратын 64 ұйым бар. 10 жыл ішінде олардың да саны 3,5 есеге артты (2010 жылы – 18 бірлік). Аталған ұйымдардың шығарған кинофильмдері 2011 жылы 144 болса, 2021 жылы жалпы саны 480 жетті. Мұндағы өсу қарқыны – 3,3 есе. Жоғарыда көрсетілген статистикалық деректерді мемлекет тарапынан ұлттық фильмдерді қолдауға арналған бюджеттік қаражатпен және кино саласындағы қызметтерден түскен табыс көлемімен толықтыруға болады. Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің мәліметтеріне сәйкес соңғы жылдары мемлекеттік бюджеттен ұлттық фильмдерді шығаруға бір жылға 8 млрд. теңге шамасында бөлініп отырған (2019 жылы – 8,0 млрд. теңге, 2019 жылы – 8,5 млрд. теңге). 2021 жылы ұлттық фильмдердің өндірісі мен оларды қолдау және ілгерілетуді ұйымдастыру жұмыстарына барлығы республикалық бюджеттен 6,4 млрд. теңге жұмсалды.

Талдау барысында қазіргі таңда Қазақстанның кинонарығында 64 киноөндіруші ұйым бар екенін статистикалық көрсеткіштерден айқындалды. Алайда бұл 64 ұйымның жартысынан көбі – 51,5 % Алматы (33 бірлік) және үштен бір бөлігі 31,2% Астана (20 бірлік) қалаларында ғана шоғырланған. Қазақстанның қалған өңірлеріне шаққанда тек 1-3 ұйымнан ғана кездеседі. Бұл өңірлердегі кино түсіру әлеуетінің әлі де салыстырмалы түрде

төмен екенін білдіреді. Осы мәселені жалпы республика бойынша 2021 жылы кино саласындағы қызметтерден түскен 21,2 млрд. теңге көлеміндегі табыстың 61,5 % Алматы (8,5 млрд. теңге) және Астана (4,5 млрд. теңге) қалалары құрап отырғанынан да байқауға болады [11].

Қорытынды.

Қазақстанда кино саласындағы қатынастарды реттейтін «Кинематография» туралы Заң (2019 жылы) қабылданып, бүгінгі күні оның іске асырылуы өз нәтижелерін беруде. Бұған дейін болмаған осы басты құжат отандық кинематографияның өзекті мәселелерін қамти отырып, саланың бұдан әрі дамуына серпін беруге негізделген. Заңның белгілі бір баптарын орындау мақсатында бірнеше нормативтік құқықтық актілер қабылданып, тәжірибеде көптеген шаралар атқарылуда. Мемлекеттік қаржыландыру мен қолдаудың негізгі нысаны – ұлттық фильмдер мен оларға үміткер кинолар. Ұлттық фильм атану үшін киножобаларға қойылатын арнайы талаптар мен оларға берілетін жеңілдіктер де қарастырылған. Мемлекет қаржыландыру үшін тарихи оқиғалы, әлеуметтік маңызы бар және балаларға арналған жобаларға басты назар аударады. Сонымен қоса, комиссия мүшелері ойын фильмі, авторлық фильм, анимация сияқты әртүрлі жанрдағы киноны қарастырады. Бұл киножобаларды іріктеу барысындағы процесті объективті және әділ етіп көрсетеді. Қазақстандық кинонарықтағы тенденция қарқынмен дамып келеді. Жыл сайын киносеанстар мен келушілердің саны, оның ішінде ұлттық фильмдердің үлесі ұлғаюда. Отандық кино өндіруші компаниялар мен ұйымдардың саны көбеюде. Дегенмен, олардың басым көпшілігі Алматы, Астана қалаларында көп кездеседі. Бұл мәселе өңірлік кинонарықты дамыту қажеттігін тудырады.

Қазақстанның киноиндустриясын дамытудың қазіргі заманғы үрдістері ұлттық мәдениетті нығайтуға және орнықты, бәсекеге қабілетті кино сегментін қалыптастыруға деген ұмтылысты айғақтайды. Кино мазмұнының үздіксіз өсуі мен әртараптандырылуы, инфрақұрылымның дамуы және халықаралық ынтымақтастық ұлттық киноның өркендеуіне жаңа мүмкіндіктер ашады.

Сонымен, Қазақстанның киноиндустриясын талдау нәтижесінде біз мынадай даму ресурстық нүктелері мен қолдануға арналған ұсыныстарды көреміз:

1. Аймақтық мәдениеттің ұлттық ерекшелігін көрсетуді күшейту;
2. Жергілікті киноға аймақтық қаржы ресурстарын тарту;
3. Қазақстандағы «жоғары», элиталық кино өнерін (авторлық, деректі, эксперименттік кино) қолдау;
4. Кино саласын индустриялық дамыту, кино сапасын, киножобалардың бәсекеге қабілеттілігін және инвестициялық тартымдылығын арттыру үшін жағдайлар жасау.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Шарковская Н.В. Индустрия досуга как социально-культурный феномен. Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. — № 2 (94). — 2020. — С. 126–134
- 2 Кинобизнес. Информационный портал для профессионалов кинобизнеса. [Электронный ресурс] — URL: <https://crocokz.informacionnyj-veb-portal-osnovnyie-zadachi-i-osobennosti> (дата обращения: 20.05.2020)
- 3 Абикеева Г., Сабитов А. Кино советского Казахстана: как работали советские идеологи. Аста Slavica Iaponica. — №41. — 2020. — С. 47-72
- 4 Уразбаева Ш.Н. Заманауи қазақ киносындағы гендердің репрезентациясы (1991-2017)/философия докторы диссертациясы. — Алматы. — 2019. — 145 б.
- 5 Закон Республики Казахстан от 3 января 2019 года №212-VI «О кинематографии». [Электронный ресурс] — URL: <https://bit.ly/3W6J6QI> (дата обращения: 10.12.2022)
- 6 Малышев А.В. Киноиндустрия как сектор «креативных индустрий»: задачи диверсифицированного подхода. Креативная экономика. — Том 13. — №7. — 2019. — С. 1401-1410

7 Концепция укрепления и развития казахстанской идентичности и единства. Указ Президента Республики Казахстан от 28 декабря 2015 года №147. [Электронный ресурс] — URL: <https://bit.ly/3k9IPPo> (дата обращения: 10.12.2022)

8 Концепция формирования государственной идентичности Республики Казахстан. Распоряжение Президента Республики Казахстан 23 мая 1996 г. №2995. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/N960002995_links (дата обращения: 10.12.2022)

9 Косинова М.И. Кино и власть. Инновационные технологии в кинематографе и образовании VIII Международная научно-практическая конференция, Москва, 24 сентября, 20-22 октября 2021 г.: Материалы и доклады. Под общ. ред. О.Н. Раева. М.: ИПП «КУНА». — 2022. — С. 71-84

10 Манакбаева А.Б. Вопросы государственной поддержки и финансирования сферы кинематографии Казахстана. Central Asian Economic Review. — № 3. — 2020. — С. 135-152

11 Динамика расходов государственного бюджета за 2019-2021 годы. Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің ресми сайты. [Электронды ресурс] — URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mcs/documents/details/28951?lang=ru> (қарау уақыты: 01.07.2021)

АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ КИНОИНДУСТРИИ КАЗАХСТАНА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Аннотация.

В последние годы киноиндустрия Казахстана демонстрирует значительный рост и развитие. Репертуар отечественного кинематографа расширяется, увеличивается число национальных картин, получающих признание на международной арене, что свидетельствует о развитии отрасли и укреплении культурного имиджа страны. Статья описывает анализ основных тенденции, характеризующие современное состояние и перспективы развития казахстанского кино.

В данной статье освещаются ключевые направления и нововведения в развитии киноиндустрии Казахстана на современном этапе. Исследование фокусируется на анализе влияния цифровых технологий на производство и распространение кинопродукции, а также рассматривает изменения в предпочтениях аудитории и стратегиях маркетинга. Важное внимание уделено интернационализации казахстанского кинематографа, сотрудничеству с зарубежными студиями и фестивалями.

В статье описывается диджитализация производственных процессов и влияние потоковых сервисов на распространение кинопродукции, эволюция жанров и эксперименты с форматами как отражение стремления казахстанских кинематографистов к разнообразию инноваций и визуальных решений, рост патриотической кинематографии, поддержка государственных инициатив в создании кинопродукции на исторически и социально значимые темы, развитие копродукции и укрепление международных связей: участие казахстанских фильмов в мировых кинофестивалях, привлечение иностранных инвестиций и партнерство с мировыми киностудиями, влияние современных трендов на развитие казахстанской культуры и национальной идентичности на создание уникального и запоминающегося контента.

Заключение статьи обобщает анализ текущего состояния и перспективы казахстанской киноиндустрии, подчеркивает ее потенциал и вызовы, стоящие перед ней в обозримом будущем. Авторы подчеркивают необходимость поддержки индустрии со стороны государства и важность адаптации к глобальным тенденциям для обеспечения устойчивого развития и международного успеха.

Ключевые слова: управление киноиндустрией, анализ, современное состояние, цифровые технологий, государственная поддержка.

ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF THE FILM INDUSTRY OF KAZAKHSTAN AT THE PRESENT STAGE

Abstract.

In recent years, the film industry in Kazakhstan has demonstrated significant growth and development. The repertoire of the national cinema is expanding, and the number of national films receiving recognition in the international arena is increasing, which indicates the development of the industry and the strengthening of the cultural image of the country. The article describes the analysis of the main trends characterizing the current state and prospects of the development of Kazakhstani cinema.

This article highlights the key trends and innovations in the development of the film industry in Kazakhstan at the present stage. The research focuses on analyzing the impact of digital technology on the production and distribution of film products, as well as considering changes in audience preferences and marketing strategies. Important attention is paid to the internationalization of Kazakh cinema, and cooperation with foreign studios and festivals.

The article describes the digitalization of production processes and the impact of streaming services on the distribution of film products, the evolution of genres and experiments with formats as a reflection of the desire of

Kazakhstani cinematographers for a variety of innovations and visual solutions, the growth of patriotic cinematography, support for government initiatives in creating film productions on historically and socially significant topics, the development of co-production and strengthening international relations: participation of Kazakhstani films in world film festivals, the attraction of foreign investments and partnership with world film studios, the influence of modern trends on the development of Kazakh culture and national identity on the creation of unique and memorable content.

The conclusion of the article summarizes the analysis of the current state and prospects of the Kazakh film industry and highlights its potential and the challenges facing it in the foreseeable future. The authors emphasize the need for government support for the industry and the importance of adapting to global trends to ensure sustainable development and international success.

Key words: film industry management, analysis, current state, digital technologies, government support.

REFERENCES

- 1 Sharkovskaya N.V. Industriya dosuga kak sotsial'no-kul'turnyi fenomen [*The leisure industry as a socio-cultural phenomenon*]. Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv. №2 (94). 2020. P. 126–134 [in Russian]
- 2 Kinobiznes. Informatsionnyi portal dlya professionalov kinobiznesa [*The movie business. Information portal for film business professionals*]. Available at: — URL: <https://crocok.kz/informacziionnyij-veb-portal-osnovnyie-zadachi-i-osobennosti> [in Russian] (accessed: 20.05.2020)
- 3 Abikeeva G., Sabitov A. Kino sovetskogo Kazakhstana: kak rabotali sovetskie ideologemy [*Cinema of Soviet Kazakhstan: how Soviet ideologems worked*]. Acta Slavica Iaponica. №41. 2020. P. 47-72 [in Russian]
- 4 Urazbaeva Ş.N. Zamanai qazaq kinosyndaғы genderdiñ reprezentasiyası (1991-2017) [*Gene representation in modern Kazakh cinema (1991-2017)*]. Filosofiya doktory disertasiyası. Almaty. 2019. 145 p. [in Russian]
- 5 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 3 yanvarya 2019 goda №212-VI “O kinematografii” [*Law of the Republic of Kazakhstan dated January 3, 2019 No. 212-VI “On Cinematography”*]. Available at: — URL: <https://bit.ly/3W6J6QI> [in Russian] (accessed: 10.12.2022)
- 6 Malyshev A.V. Kinoindustriya kak sektor “kreativnykh industry”: zadachi diversifitsirovanogo podkhoda [*The film industry as a sector of "creative industries": the challenges of a diversified approach*]. Kreativnaya ekonomika. Tom 13. №7. 2019. P. 1401-1410 [in Russian]
- 7 Kontseptsiya ukrepleniya i razvitiya kazakhstanskoi identichnosti i edinstva [*The concept of strengthening and developing Kazakhstan's identity and unity*]. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 28 dekabrya 2015 goda №147. Available at: — URL: <https://bit.ly/3k9IPPo> [in Russian] (accessed: 10.12.2022)
- 8 Kontseptsiya formirovaniya gosudarstvennoi identichnosti Respubliki Kazakhstan [*The concept of formation of the state identity of the Republic of Kazakhstan*]. Rasporyazhenie Prezidenta Respubliki Kazahstan 23 maya 1996 g. №2995. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/N960002995_/links [in Russian] (accessed: 10.12.2022)
- 9 Kosinova M.I. Kino i vlast' [*Cinema and power*]. Innovatsionnye tekhnologii v kinematografe i obrazovanii VIII Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya, Moskva, 24 sentyabrya, 20-22 oktyabrya 2021 g.: Materialy i doklady. Pod obshch. red. O.N. Raeva. M.: IPP “KUNA”. 2022. P. 71-84 [in Russian]
- 10 Manakbaeva A.B. Voprosy gosudarstvennooi podderzhki i finansirovaniya sfery kinematografii Kazakhstana [*Issues of state support and financing of cinematography in Kazakhstan*]. Central Asian Economic Review. №3. 2020. P. 135-152 [in Russian]
- 11 Dynamics of the state budget for 2019-2021. Ministry of Culture and sports of the Republic of Kazakhstan official website. Available at: — URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mcs/ documents/details/28951?lang=> [in Russian] (accessed: 01.07.2021)

Information about authors:

Kuat Mussabayev – **corresponding author**, candidate of economic sciences, associate professor of the Department of “Art management and production” Temirbek Zhurgenov Kazakh National academy of arts, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: musabaevkuat2@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9327-6409>

Zhansaya Zakhana – master’s student, Temirbek Zhurgenov Kazakh National academy of arts, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: zakhana.zhansaya@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-5141-9015>

Информация об авторах:

Куат Мусабаев – **основной автор**, кандидат экономических наук, доцент кафедры «Арт-менеджмент и продюсирование», Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: musabaevkuat2@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9327-6409>

Жансая Захан – магистрант, Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: zakhan.zhansaya@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-5141-9015>

Авторлар туралы ақпарат:

Куат Мусабаев – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Арт-менеджмент және продюсерлеу» кафедрасының доценті, Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: musabaevkuat2@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9327-6409>

Жансая Захан – магистрант, Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zakhan.zhansaya@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-5141-9015>

А.М. Бакирбекова^{1*}, Э.М. Адиегова¹, А.Д. Мукашева¹, Б.Б. Қорған¹¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
*e-mail: aigul_bakirbek@mail.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫН ДАМУ: ӨНІРЛЕР ТҮРҒЫСЫНАН

Андапта.

Ғылыми зерттеулер ғылыми сыйымды экономика жағдайында инновациялық жүйенің маңызды буыны ретінде инфрақұрылымды дамыту бойынша ғылыми негізделген ұсыныстардың негізіне алынған теориялық және практикалық жасақтамаларды әзірлеуден тұрады. Алынған жаңа нәтижелер инновациялық жүйелердің (ұлттық, өңірлік және салалық) түрлері бөлінісінде инновациялық инфрақұрылымды талдауға және авторлардың Қазақстанның ҰИЖ (ұлттық инновациялық жүйе) тұрақты даму мәселелеріне стратегиялық көзқарасы негізінде инновациялық саясатты әзірлеуге мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты Қазақстанның инновациялық инфрақұрылымын қалыптастыру мен дамытудың теориялық-әдістемелік негіздерін зерделеу және ғылымды сыйымды экономика жағдайында оны дамыту бойынша ғылыми-практикалық ұсыныстарды негіздеу болып табылады. Қойылған мақсатқа сәйкес мынадай міндеттер шешіледі: ғылыми сыйымды экономика жағдайында инновациялық инфрақұрылым ерекшеліктерінің теориялық аспектілерін зерделеу; инновациялық жүйедегі инфрақұрылымдық буындардың жай-күйі мен дамуын бағалаудың әдістемелік негіздерін бағалау; ұлттық, өңірлік және салалық инновациялық жүйелердің жай-күйін олардың инфрақұрылымдарын дамытудың барабарлығы тұрғысынан талдау; экономикалық-математикалық тәсіл әдістерін қолдану негізінде инновациялық қызметті дамытудың әлеуметтік-экономикалық тиімділігіне баға беру; инновациялық дамудың келешекті стратегиялық бағыттарын әзірлеу және ғылыми сыйымды экономика жағдайында Қазақстанның инновациялық жүйесінің инфрақұрылымдық буындарын қалыптастыру және дамыту жөнінде ғылыми-практикалық ұсыныстар әзірлеу.

Негізгі сөздер: инновациялық жүйе, инфрақұрылым, ҒЗТҚЖ, инновациялық инфрақұрылым, Ұлттық инновациялық жүйе.

Кіріспе.

Әлемнің дамыған елдері өздерінің тәжірибесі көрсеткендей, басқарудың барлық деңгейлерінде және экономиканың барлық секторларында инновациялық қызметті жедел дамыту есебінен жоғары технологиялық, ғылыми сыйымды экономиканы құру негізінде бәсекелестік артықшылықтарға қолжеткізеді. Әлемдік экономиканың жаһандану сын-тегеуріндері жағдайында неғұрлым әртараптандырылған және бәсекеге қабілетті экономика құру қажеттілігін түсінуді негізге ала отырып, дамудың инновациялық жолы Қазақстан үшін басым міндеттердің бірі болып табылады. Зерттеу мақаласының мақсаты – Қазақстанның инновациялық инфрақұрылымын қалыптастыру мен дамытудың теориялық-әдістемелік негіздерін зерделеу және ғылыми сыйымды экономика жағдайында оны дамыту бойынша ғылыми-практикалық ұсыныстарды негіздеу болып табылады.

Ең алдымен, Қазақстанда ҰИЖ әртүрлі компоненттерінің, оның ішінде өңірлік және салалық инновациялық жүйелердің өзара іс-қимылын ескеретін инновациялық дамудың жүйелі пайымына қолжеткізілмейді, осы инновациялық жүйелердің әртүрлі компоненттерінің өзара тәуелділік тетіктеріне тиісті көңіл бөлінбейді.

Ең бастысы, инновациялық дамуды – Қазақстанның инновациялық жүйесі қандай болуы тиіс екендігі туралы толық түсініктің болмауы тежейді. Бұл жағдай инновациялық жүйелердің теориялық тұжырымдамасын Қазақстанның ғылыми сыйымды экономикасын дамыту міндеттеріне бейімдеу қажеттілігін күшейтеді [1].

Екінші жағынан, табысты инновациялық дамудың негізгі шарттарының бірі дамыған және құрылымдық жағынан теңдестірілген инновациялық инфрақұрылымды құру болып табылады деген түсінік бар.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы Қазақстанның инновациялық жүйесінің инфрақұрылымын одан әрі дамыту жөнінде ұсынымдар әзірлеу мақсатында ғылыми сыйымды экономика жағдайында инновациялық жүйелерді дамытудың негізгі үрдістеріне байланысты мәселелердің кең ауқымын зерделеуді талап етеді. Республикада инновациялық жүйенің тиімді инфрақұрылымын құру үшін оның барлық элементтерін жеке және жиынтықта, сондай-ақ олардың жүйе ретіндегі өзара іс-қимылын зерделеу қажет және тақырып өзектілігін айқындайды. Қазақстан Республикасының инновациялық жүйесінің инфрақұрылымдық буындарының қалыптасуы мен жұмыс істеу процестерін объективті зерделеу ғылыми сыйымды экономика құру мақсатында елдің инновациялық қызметінің тиімділігін арттырудың негізгі бағыттарын дұрыс негіздеуге мүмкіндік береді.

Әдеби шолу.

Көптеген зерттеулер ұлттық инновациялық жүйелерді тұжырымдамалауға және зерттеуге арналған. Атап айтқанда, К.Фриман, Б.А. Лундвалл, Р.Нельсон, К.Эдквист, Б.Амабли, Р.Буайе ұлттық инновациялық жүйелер тұжырымдамасын құрды [2].

Аймақтық және салалық инновациялық жүйелер мен олардың инфрақұрылымын талдауға Лукьянова, Н.В. Лясников, А.А. Маға, Л.Б. Соболев, И.М. Хасунцев, Н.О. Чистякова, А.Г. Шумилин және т.б. жұмыстары арналған [3].

Сондай-ақ ұлттық, өңірлік және салалық инновациялық жүйелерді және олардың элементтерін, соның ішінде Қазақстандағы инновациялық инфрақұрылымды дамыту мәселелерін отандық ғалымдар Ф.Г. Мырзахмет, З.Т. Сәтпаева, Р.К. Сагиева, Д.А. Ситенко, З.Т. Хишаева және т.б. зерттеді [4].

Бұл авторлардың жұмыстары инновациялық жүйелерді, атап айтқанда олардың ұлттық, сондай-ақ өңірлік және салалық деңгейлердегі буындарын қалыптастыру және дамыту мәселелеріне ғылыми қызығушылықтың бар екендігін айғақтайды. Бұл белгілі бір теориялық зерттеу базасын құруға ықпал етті. Алайда, пікірталастардың тұрақты тақырыбы болып қала беретін сұрақтар бар, атап айтқанда – инновациялық инфрақұрылымның құрамын анықтау және инновациялық жүйелердің әртүрі үшін оның компоненттерін анықтау бойынша әдістемелік ұсыныстар, оларды талдау және тиімділікті бағалау.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Мақалада статистикалық талдау, жиынтық (интегралды) әлеует әдісі, шолу-талдау әдістері қолданылды. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының, «Ұлттық технологиялық даму агенттігі» АҚ, салалық министрліктердің, Дүниежүзілік банктің, Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының, БҰҰ-ның, «Ұлттық ғылыми-техникалық сараптама орталығы» АҚ-ның талдамалық есептері, Қазақстанның инновациялық инфрақұрылым элементтерінің сайттарындағы деректер, ұлттық ғылым бойынша есептер, Өңірлерді дамытудың ресми статистикалық мәліметтері, сондай-ақ ғылыми-техникалық сараптама, ғылыми-практикалық конференциялар, мерзімді ғылыми басылымдар және интернет-ресурстар материалдары, мақала тақырыбын талдау барысында графикалық әдістер, статистикалық жиынтықтарды талдау әдістері және экономикалық-математикалық әдістер арқылы сараптамалар жасауға арқау болды.

Қазіргі таңда аталмыш тақырыпты зерттеу, саралау мәселелері бойынша еліміздегі Ұлттық инновациялық жүйе инфрақұрылымындағы Qazpatent Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің Ұлттық зияткерлік меншік институты, дамуына қолдау білдіруші, бірқатар банктер мен мемлекеттік және жеке ұйымдар, ресми және бейресми ұйымдар ақпараттарының алатын орны зор.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Көрнекі талдауға сәйкес, Алматы мен Астана инновациялық инфрақұрылымды дамыту деңгейі бойынша үздік болып табылады. Қарағанды облысы көш бастап тұр (кесте 1). Талданып отырған кезеңде Қостанай облысында ғылыми зерттеу, тәжірибелік және конструкторлық жұмыстарын (ҒЗТҚЖ) орындаған инновациялық белсенді кәсіпорындар мен жұмысшылар санының азаюына қарамастан, «Инновациялық өнім көлемі», «Сатылған инновациялық өнім көлемі» және «ЖІӨ-дегі инновациялық өнім үлесі» негізгі көрсеткіштері жетекші орында тұр.

Кесте 1 – Инновациялық инфрақұрылымды дамыту бойынша көшбасшы өңірлер, 2023 ж.

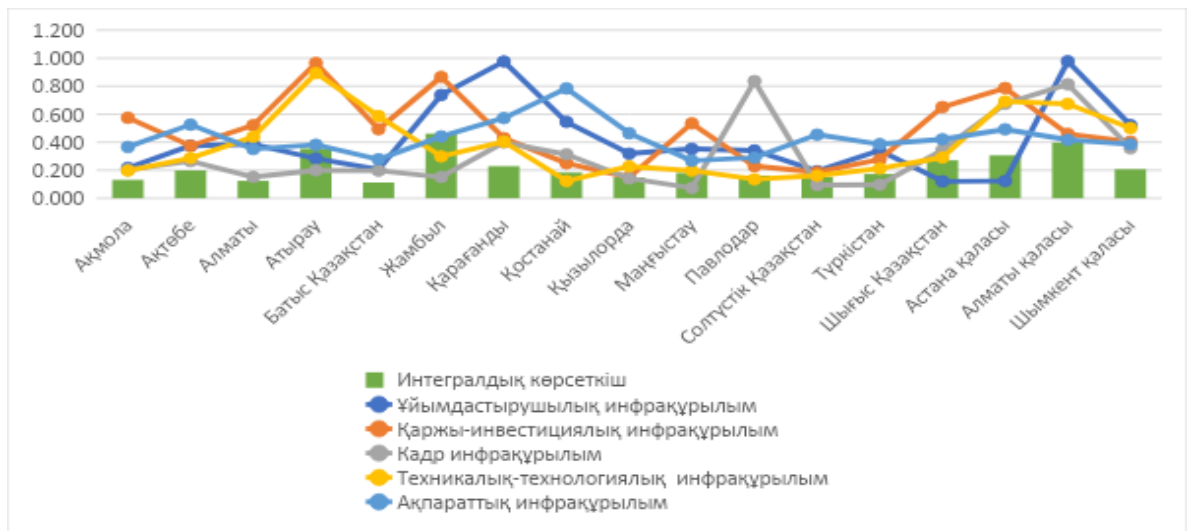
Көрсеткіштер	1 орын	2 орын	3 орын
Инновациялық өнімнің (тауарлар мен қызметтердің) жалпы көлемі	Қостанай	Қарағанды	Шымкент
Ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерді жүзеге асыратын ұйымдардың саны	Алматы	Астана	
Инновациялық ынтымақтастық саласындағы серіктестік түрі бойынша ұйымдардың саны	Қарағанды	Шығыс Қазақстан	Алматы
Инновацияларды жүзеге асыруға жұмсалған шығындар сомасы	Алматы	Ақтобе	Астана
ҒЗТҚЖ-ға ішкі шығындар	Алматы	Астана	Маңғыстау
ҒЗТҚЖ орындаған қызметкерлердің саны	Алматы	Астана	Шығыс Қазақстан
Жоғары оқу орнынан кейінгі оқытуды жүзеге асыратын жоғары оқу орындарының саны	Алматы	Астана	Қарағанды
Инновациялық белсенді кәсіпорындардың саны	Алматы	Астана	Қарағанды
Құрылған жаңа технологиялар мен техника объектілерінің саны	Алматы	Астана	Солтүстік Қазақстан
Инновациялары бар кәсіпорындар саны	Алматы	Астана	
Сатылған инновациялық өнімнің (тауарлар мен қызметтердің) көлемі	Қостанай	Қарағанды	Павлодар
Инновация саласындағы белсенділік деңгейі	Астана	Ақтобе	Қостанай
ЖІӨ-ге инновациялық өнімнің (тауарлар мен қызметтердің)	Қостанай	Жамбыл	Қарағанды
Ескерту: кесте [5] дереккөзі негізінде құрастырылған			

Талдау нәтижелері көрсеткендей, 2018-2023 жылдар кезеңінде инновациялық инфрақұрылымды дамытудың ең үлкен интегралды көрсеткіші Алматы қаласына сәйкес келеді, алайда бұл көрсеткіштің шамасы негізінен технологиялық кіші инфрақұрылымның кадрлық, ұйымдастырушылық-техникалық даму деңгейімен қамтамасыз етілген. 1-кестеде 2023 жылғы интегралдық көрсеткіш бойынша өңірлердің рейтингі ұсынылған. Инновациялық инфрақұрылымды дамытудың жоғары қазақстандық деңгейінің кестесінен

көріп отырғанымыздай, Алматы қаласынан басқа, бұл Астана, Атырау, Жамбыл, Қарағанды, Шығыс Қазақстан облыстары.

Жүргізілген есептеулер жалпылама көріністі растайды. Талдаулар Қазақстанның статистикалық деректері бойынша жүргізілді, Түркістан, Ұлытау, Абай, Жетісу облыстары Қазақстанның статистикалық деректері бойынша көрсеткіштер көрсетілмеген.

Сурет 1 – 2023 жылдағы Қазақстан өңірлерінің инновациялық инфрақұрылымының кешенді және интегралды көрсеткіштерінің деңгейі

Ескерту: [6] дереккөзі негізінде құрастырылған

Интегралдық көрсеткіштердің айтарлықтай өсуі инновациялық қызмет саласындағы белсенді мемлекеттік саясатқа байланысты қаржы инфрақұрылымы құрамдас бөлігіндегі өзгерістерге байланысты. Алайда, көріп отырғанымыздай, орташа өсу қарқыны теріс өңірлер бар, бұл 2018-2023 жылдар кезеңінде персонал мен өндірістік-технологиялық кіші жүйелердің кешенді көрсеткіштерінің біртіндеп төмендеуімен байланысты. Түркістан, Ұлытау, Абай, Жетісу облыстары Қазақстанның статистикалық деректері бойынша көрсеткіштер көрсетілмеген.

Кесте 2 – Өңірлердің инновациялық инфрақұрылымын дамытудың интегралдық көрсеткішінің импульсі

Өңірлер	2018	2019	2020	2021	2022	2023	Өсімнің орташа қарқыны, ΔТорт, %
Ақмола облысы	0,167	0,127	0,103	0,111	0,121	0,131	-4,27
Ақтөбе облысы	0,161	0,167	0,172	0,177	0,131	0,201	5,37
Алматы облысы	0,172	0,101	0,133	0,144	0,201	0,124	-3,80

Атырау облысы	0,377	0,326	0,371	0,313	0,224	0,354	-0,56
Батыс Қазақстан облысы	0,137	0,172	0,172	0,185	0,154	0,112	-1,59
Жамбыл облысы	0,184	0,174	0,171	0,182	0,212	0,399	38,14
Қарағанды облысы	0,216	0,225	0,242	0,241	0,199	0,229	1,58
Қостанай облысы	0,187	0,181	0,182	0,176	0,129	0,183	-0,49
Қызылорда облысы	0,161	0,148	0,151	0,145	0,143	0,149	-1,82
Маңғыстау облысы	0,192	0,114	0,11	0,186	0,179	0,181	5,57
Павлодар облысы	0,146	0,14	0,191	0,159	0,161	0,162	4,36
Солтүстік Қазақстан облысы	0,141	0,146	0,146	0,164	0,152	0,152	2,14
Түркістан облысы	0,138	0,147	0,132	0,161	0,168	0,173	6,44
Шығыс Қазақстан облысы	0,242	0,242	0,293	0,256	0,263	0,271	3,58
Астана қаласы	0,336	0,308	0,362	0,316	0,301	0,306	-1,67
Алматы қаласы	0,318	0,331	0,345	0,365	0,376	0,397	5,72
Шымкент қаласы	0,167	0,193	0,185	0,217	0,208	0,207	6,03
Түркістан облысы	-	-	-	-	-	-	-
Жетісу облысы	-	-	-	-	-	-	-
Ұлытау облысы	-	-	-	-	-	-	-
Абай облысы	-	-	-	-	-	-	-
Ескерту: кесте [7] дереккөзі негізінде құрастырылған							

Өңірлерді интегралдық көрсеткіш бойынша бөлу кезінде барлық өңірлер инновациялық инфрақұрылымды дамытудың әлсіз және төмен деңгейі бар топтарға жататыны анықталды.

2018 жылмен салыстырғанда Ақтөбе, Жамбыл облыстары мен Шымкент қаласы инновациялық инфрақұрылымды дамыту көрсеткіштерін жақсартты және әлсіз даму тобына көшті. Айта кету керек, инновациялық инфрақұрылымды дамытудың жоғары деңгейінің интегралды көрсеткіші бірнеше кешенді көрсеткіштермен анықталуы мүмкін, бұл дамудың оң тенденцияларын көрсетеді және 1-суретте көрсетілгендей бірқатар бағыттар бойынша артық болып табылады. Түркістан, Ұлытау, Абай, Жетісу облыстары Қазақстанның статистикалық деректері бойынша көрсеткіштер көрсетілмеген.

Инновациялық инфрақұрылымды дамытудағы аутсайдерлер болып Түркістан, Павлодар, Маңғыстау және басқа да облыстар табылады. Жалпы Қазақстан бойынша бұл

көрсеткіш 1,5 есе төмендеді. Мұндай жағдайдың себебі Қазақстанның көптеген өңірлерінде ғылыми зерттеулер мен жасақтамаларды жүзеге асыратын ұйымдар санының азаюы болып табылады.

Кесте 3 – Инновациялық инфрақұрылымды дамыту деңгейінің интегралдық көрсеткішінің мәні бойынша Қазақстан өңірлерін бөлу

Іри деңгейі	2018	2023
0,2 – 0,4 деңгейі	Атырау, Қарағанды, Шығыс Қазақстан облысы, Астана қ., Алматы қ.	Ақтөбе, Атырау, Жамбыл, Қарағанды, Шығыс Қазақстан облысы, Алматы қ., Астана қ., Шымкент қ.
0 – 0,2 деңгейі	Ақмола, Ақтөбе, Алматы, Батыс Қазақстан, Жамбыл, Қостанай, Қызылорда, Маңғыстау, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Түркістан облысы, Шымкент қ.	Ақмола, Алматы, Батыс Қазақстан, Қостанай, Қызылорда, Маңғыстау, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Түркістан облысы
Ескерту: кесте [7] дереккөзі негізінде құрастырылған		

Түркістан және Павлодар облыстарында инновацияларды енгізу шығындары айтарлықтай төмендеді. Шымкент қаласында, Ақтөбе және Павлодар облыстарында ҒЗТКЖ орындайтын қызметкерлер санының айтарлықтай қысқаруы байқалды. Жалпы Қазақстан бойынша бұл көрсеткіш 100 адамға төмендеді, оның ішінде ғылыми дәрежесі бар ғылыми мамандардың үлесі ғылыми мамандардың жалпы санында 5 жылда азайды және 32,2%-ды құрайды. Павлодар, Жамбыл және Маңғыстау облыстарында инновациялық белсенді кәсіпорындар саны айтарлықтай қысқарды. 2020 жылдан 2021 жылға дейін бұл көрсеткіш шамамен 400 кәсіпорынға дейін төмендеді. Осыған қарамастан, жаңа технологиялар мен жабдықтардың саны өсуде. 2022 жылы 2021 жылмен салыстырғанда өсім 31,8%-ды құрады. 2023 жылы сатылған инновациялық өнім көлемі Атырау, Шығыс Қазақстан облыстарында күрт қысқарды, бұл ел бойынша жалпы көрсеткішке әсер етті (11%-ға төмендеді).

Біздің ойымызша, құлдырауға COVID-19 пандемиясының салдары да әсер етті, өйткені көптеген кәсіпорындар тоқтап, шекаралары жабылып, бизнестің банкроттығына әкелді. Алайда, барлық аймақтарда ҒЗТКЖ-ға ішкі шығындар тұрақты болып қалады. Жалпы Қазақстан бойынша бұл көрсеткіштің өсуі 22%-ды құрады.

4-кестеде көрсетілген инновациялық инфрақұрылымды дамыту деңгейінің интегралдық көрсеткішінің зерттелетін аймақтардың көпшілігінде инновациялық инфрақұрылымдардың теңгерімсіздігі байқалатынын көрсетті, бұл көбінесе Қазақстан өңірлерінің инновациялық инфрақұрылымының кіші жүйелерін дамуының салыстырмалы түрде жоғары деңгейімен түсіндіріледі.

Кесте 4 – Қазақстан өңірлерінің инновациялық инфрақұрылымының кіші жүйелерін дамытудың баланстық көрсеткіштері, 2018-2023 жж.

Өңір	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Ақмола облысы	7,0509	12,0926	9,6661	10,3621	11,3173	12,3173
Ақтөбе облысы	5,8886	6,5198	7,0528	7,5567	8,5598	9,5598
Алматы облысы	7,4532	10,3733	13,4182	14,5163	13,4532	12,6947
Атырау облысы	27,8023	32,7271	37,1252	41,0992	42,3891	45,3731
Батыс Қазақстан облысы	3,8872	7,3691	7,4330	9,1022	10,5235	11,4485
Жамбыл облысы	7,8208	6,7662	6,3830	17,5403	25,7674	45,7674
Қарағанды облысы	11,8086	12,5748	14,4585	14,1553	13,7024	12,7311

Қостанай облысы	8,4466	7,9121	6,8004	6,8703	6,5809	7,8690
Қызылорда облысы	6,3736	5,1722	5,5785	5,4429	5,3324	5,5503
Маңғыстау облысы	92,8386	112,0235	110,8572	119,0304	112,5568	108,5781
Павлодар облысы	3,7541	3,0989	8,5478	5,7281	6,0237	6,2367
Солтүстік Қазақстан облысы	4,2969	5,0560	4,6580	6,2087	5,6987	4,8785
Түркістан облысы	4,2455	5,0537	3,2805	6,3994	7,1894	7,5162
Шығыс Қазақстан облысы	13,5102	13,4195	18,6790	15,4218	15,9863	16,9566
Астана қаласы	23,6403	21,0835	26,4759	21,7588	20,9362	20,5399
Алматы қаласы	22,4251	23,5103	24,7697	26,5758	27,3298	29,9308
Шымкент қаласы	6,5385	9,2318	8,4645	11,7232	11,2348	10,8115
Түркістан облысы	-	-	-	-	-	-
Жетісу облысы	-	-	-	-	-	-
Ұлытау облысы	-	-	-	-	-	-
Абай облысы	-	-	-	-	-	-
Ескерту: кесте [8] дереккөзі негізінде құрастырылған						

Қазақстан бойынша орташа теңгерімділік деңгейі норма шегінде ($I_{sb} < 33,3\%$), Маңғыстау облысында инновациялық инфрақұрылымды дамытудың жоғары теңгерімсіздігі бар, бұл негізінен қаржылық инфрақұрылымнан басқа инновациялық инфрақұрылымның барлық кіші жүйелерінің өте төмен дамуымен байланысты.

Қазақстанның инновациялық инфрақұрылымын дамытуды талдау нәтижелері бойынша Қазақстанның ҰИЖ бойынша инновациялық қызметті дамытудың стратегиялық бағыттарын әзірлеу мақсатында инфрақұрылымдық байланыстарды қалыптастыру және дамыту бойынша нақты ұсынымдарды белгілеуге SWOT-талдау жүргізіледі (кесте 5).

Кесте 5 – ҚР Ұлттық инновациялық жүйесін SWOT-талдауы*

Күшті жақтары	Әлсіз жақтары
1	2
<p>1. Қоғамдық және саяси тұрақтылық елдің тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуының негізі ретінде.</p> <p>2. ҒЗЖ дамуының нормативтік құқықтық базасының болуы.</p> <p>3. Басқарудың барлық деңгейлерінде (макро -, мезо - және микро -) ҰИЖ тиімділігін арттыру жөніндегі шараларды мемлекеттік қолдау.</p> <p>4. Базалық инновациялық инфрақұрылымның болуы.</p> <p>5. Мемлекеттік-жекешелік әріптестік институтын қоса алғанда, инновациялық қызмет пен жобаларды қаржыландыру көздерінің болуы.</p> <p>6. Инновациялық жобаларды венчурлық және жобалық қаржыландырудың жинақталған тәжірибесі.</p> <p>7. Қазақстанның жеткілікті дамыған ғылыми әлеуеті.</p> <p>8. Экономика салалары үшін білім беру мен кадрлар даярлаудың құрылған жүйесі.</p>	<p>1. Ғылыми сыйымды экономиканы дамыту мәселелеріне жүйелі, кешенді көзқарастың болмауы салдарынан мемлекеттік инновациялық саясатты іске асыруда дәйектіліктің жеткіліксіздігі.</p> <p>2. Инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау шаралары туралы хабардардың жеткіліксіз деңгейімен, сондай-ақ тиісті ынталандырудың болмауымен байланысты кәсіпорындардың инновациялық белсенділігінің өте төмен деңгейі.</p> <p>3. Өңірлік бөлімде инновациялық инфрақұрылымды дамытудың теңгерімсіздігі салдарынан Қазақстан өңірлері бойынша инновациялық қызметті дамытудың біркелкі еместігі.</p> <p>4. Мамандардың жоғары білікті инновациялық кадрларының тапшылығы.</p> <p>5. Мемлекеттік басқару жүйесіндегі инновациялық мәдениеттің барлық деңгейлеріндегі әлсіз деңгейі.</p> <p>6. Инновациялық өнімдердің тар ішкі тұтыну нарығы.</p> <p>7. ҒЗТҚЖ-ны қаржыландырудың жеткіліксіз деңгейін анықтайтын ғылым мен өндіріс арасындағы айтарлықтай алшақтық.</p>

	<p>8. Бизнес пен ғылыми қоғамдастықтың өзара іс-қимылының тиімді тетігінің болмауы.</p> <p>9. Инновацияларды енгізудің пәрменді тетіктерінің болмауына, оның ішінде зияткерлік меншік объектілерін бағалаудың сенімділігі мәселесіне байланысты инновациялық өнімге диффузиялауға көптеген жаңашылдықтың дайын еместігі.</p> <p>10. Мемлекеттік-жекешелік әріптестік институтының (МЖӘ) тиімділігінің жеткіліксіздігі.</p>
Мүмкіндіктері	Қатерлері
<p>1. Ғылыми сыйымды экономиканың қалыптасуы мен құрылуының кепілі ретінде ҰИЖ дамытуға мемлекеттің өсіп келе жатқан мүдделілігі.</p> <p>2. Негізінде ҰИЖ тиімділігін арттыру: – «ғылым – ҒЗТҚЖ – коммерцияландыру-өндіріс» желісі бойынша өзара іс-қимылды жақсарту; – инновациялық қызметті сүйемелдеудің инфрақұрылымдық объектілері желісін дамыту.</p> <p>3. Меншікті және трансферттік инновациялық технологияларды енгізу нәтижесінде еңбек өнімділігінің өсуі.</p> <p>4. Экономиканың бірқатар келешекті жоғары технологиялық салаларында инновацияларда бәсекелестік артықшылықтар әлеуетінің болуы.</p> <p>5. Әлемдік нарықтарға жоғары технологиялық өнім экспортының өсуі есебінен экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыру.</p> <p>6. Ғылымның академиялық, университеттік және салалық салаларын теңгерімді дамыту негізінде ҒЗТҚЖ ауқымының өсуі.</p> <p>7. Инновациялық бағыттағы зерттеу университеттерінің желісін құру.</p>	<p>1. Дамушы елдер арасында Қазақстанның инновациялық саладағы бәсекелестік позицияларының төмендеуі және отандық инновациялық нарықта шетелдік жоғары технологиялық компаниялардың өнімдерінің қатысуының артуы.</p> <p>2. Әлемнің дамыған елдерімен ғылыми-технологиялық дамуға алшақтықтың артуы.</p> <p>3. Экономиканың шикізаттық бағытын сақтау келешегі.</p> <p>4. Дамудың жеткіліксіздігі және экономиканы басқарудың бүкіл вертикалы бойынша ҰЭЖ инфрақұрылымының теңгерімсіздігінің өсуі.</p> <p>5. Банк секторының инновациялық жобаларға ұзақ мерзімді инвестицияларды жүзеге асыруға мүдделілігін төмендетуге байланысты инновациялық қызметті қаржыландыру көлемін қысқарту.</p> <p>6. Отандық ғылымның бәсекеге қабілеттілігінің төмендеуі: – ғалымдар мен мамандардың жоғары білікті кадрларының ғылыми саладан кетуі, оның ішінде олардың шетелге ағуы; – білім беру және кадрларды даярлау жүйесінде оқыту сапасының төмендеуі және оның инновациялық бағдарланған салалар мен кәсіпорындардың сұраныстарына әлсіз бағдарлануы.</p> <p>7. ҒЗТҚЖ нәтижелерін коммерцияландыру және оларды инновациялық өнімдерге айналдыру деңгейінің төмендеуі, оның ішінде зияткерлік меншік объектілеріне құқықтарды қорғауды заңнамалық қамтамасыз етудің жетілмегендігіне байланысты.</p>
<p>Ескерту: зерттеу негізінде авторлармен құрастырылды * ҰИЖ деп біз инновациялық қызметті үш деңгейлі ұйымдастыруды айтамыз: макро (шын мәнінде, ұлттық), мезо (аймақтық) және микро (салалар, кәсіпорындар) деңгейлерінде.</p>	

Жоғарыда жүргізілген зерттеулердің негізінде Қазақстанның ҰИЖ қамтамасыз ететін инновациялық инфрақұрылымын дамытудың басым стратегиялық бағыттарын жүзеге асыру жөніндегі нақты іс-шараларды белгілеуге болады.

Біріншіден, инновацияға деген сұранысты құру және ынталандыру.

Бірінші қадамды мемлекет жасауы керек. Жеке сектор тарапынан жергілікті инновацияларға сұраныстың ағымдағы күрделілігін назарға ала отырып, мемлекет мемлекеттік қызметтерді цифрландырудан бастап денсаулық сақтау, білім беру және медицинада мемлекеттік ресурстарды пайдалану тиімділігін арттыруға бағытталған жергілікті инновациялық шешімдерді пайдалануға дейін жоғары реттеуші күші бар салаларда инновациялық шешімдерді талап ете алады.

Сұранысты ынталандыру қазақстандық шешімдерді сатып алатын және пайдаланатын компаниялар, Қазақстан резиденттері үшін фискалдық преференциялар есебінен жүзеге асырылуы мүмкін.

Екіншіден, инновациялық ұсынысты ынталандыру қолданыстағы ойыншылар мен олардың серіктестерінің айналасында құрылуы керек.

Алдағы 10-15 жылда республикалық маңызы бар үш қалада: Астана, Алматы және Шымкент қалаларында инновациялық кластерлер мен өңірлік инновациялық жүйелерді трансформациялауға және одан әрі дамытуға назар аудару қажет. Дайындалып жатқан қала құрылысы құжаттары шеңберінде өңірлік инновациялық жүйеге және қаладағы жергілікті сараптамамен тығыз байланысты инновациялық кластерді дамытуға арналған арнайы бөлімді көздеу қажет. Әр қаланың өз тарихы болады, өйткені олардың барлығы әртүрлі позицияларда.

Үшіншісі – инновацияларды қолдау экожүйесін дамыту.

Үш қалада таланттарды, капиталды және ресурстарды шоғырландыру инновацияларды дамытудың қажетті, бірақ жеткіліксіз шарты болып табылады. Мамандандырылған сапа факторлары физикалық, цифрлық және ақпараттық инфрақұрылымды, адами және әлеуметтік капиталды дамыту жүйелерін қамтитын экожүйені құрайды.

Елдің ғылыми-инновациялық инфрақұрылымын қалыптастыру мен дамытудың келесі көрінісі ұсынылады (сурет 3).

Сурет 3 – Ұсынылған көзқарас, стратегияны жүзеге асыруға және әрбір маңызды мәселені шешуге ықпал ететін зерттеу және инновациялық инфрақұрылым.

Ескерту: авторлармен құрастырылған

Инфрақұрылымды құру, күтіп ұстау және пайдалану үшін қажетті зерттеушілерді, инноваторларды, инженерлерді, техниктерді және басқа мамандарды даярлау үшін бізге барлық салаларда және мансаптың барлық кезеңдерінде сенімді және өзара байланысты кадрлық резерв қажет және біз тиімді мансаптық қолдауды ұсынуымыз керек. Бұл

салаларда сұраныс ұсыныстан асып түседі және инфрақұрылым қажеттіліктеріне байланысты өткір тапшылық болады. Деректерді өңдеушінің әрбір екінші жұмысы машиналық оқытуды, ал әрбір сегізіншісі жасанды интеллектті қажет етеді. Таланттар мен дағдыларды дамыту стратегиясын әзірлеу кезінде елде салауатты және гүлденген болашақ ғылыми және инновациялық кадрлардың қалай көрінетіні, сондай-ақ мақсатқа жету контекстінде қажетті әрекеттер туралы жан-жақты түсінік болуы керек [9].

Зерттеулер мен инновациялардың сапалы деңгейіне шығу үшін Қазақстанға электрондық инфрақұрылымға инвестициялардың ұзақ мерзімді стратегиялық бағдарламасы қажет. Бұл инфрақұрылым ғылыми топтар мен кәсіпорындардың әртүрлі қажеттіліктерін және ресурстарды тиімді пайдалануды көрсетеді. Электрондық инфрақұрылым – бұл тек компьютерлер мен сақтау жабдықтары ғана емес, сонымен қатар бағдарламалық жасақтама, желілер, қауіпсіздік және стандарттар, онсыз қазіргі заманғы зерттеулердің көпшілігі мүмкін емес еді.

Экономикалық контекстегі өзгерістер, жаңа технологиялар мен тәжірибелер зерттеу мен инновация әдістерін өзгертеді. «Үлкен деректерді» дамыту, цифрландыру, синтетикалық биология және жасанды интеллект экономиканың сипатын өзгерткен кезде әлем Төртінші өнеркәсіптік революциясын дамытуда. «Болашақ зертханасы» бүгінгіден мүлдем өзгеше болуы мүмкін, өйткені деректер көлемін және жасанды интеллект пен машиналық оқыту мүмкіндіктерін арттыру міндеті барлық пәндер мен салаларға әсер етеді. Мысалы, нақты тәжірибені ескере отырып, үлгілеу мүмкіндіктерін кеңейту экономикалық өсуді ынталандыру арқылы жаңа идеяларды, өнімдер мен үдерістерді сынау және тексеру қабілетімізді арттырады.

Сонымен қатар, ҰИЖ қамтамасыз ететін инновациялық инфрақұрылымын дамытуда жаңа бизнес-модельдер, қызметтер мен өндіріс арасындағы алшақтық жойыла бастаса да, ғылыми зерттеу, тәжірибелік және конструкторлық жұмыстары мамандандырылған ғылыми-зерттеу қызметтері мен инновациялық шағын және орта бизнеске аутсорсингке әкеледі. Бұл өзгерістердің қарқыны күрделірек өзара әрекеттесуді ынталандыру және зерттеушілер мен инноваторлардың қалай жұмыс істейтініне қарсы тұру арқылы жеделдетіледі. Бизнес пен зерттеушілердің қажеттіліктері көбінесе әртүрлі пәндерде және сапаны қамтамасыз етудің дәстүрлі тетіктеріне қарсы тұратын ауқымда жұмыс істеу қажеттілігін талап етеді.

Қорытынды.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, ҰИЖ қамтамасыз ететін инновациялық инфрақұрылымы дамуы қазіргі ел экономикасының өркендеуінің негізгі және анықтаушы факторы болып табылады деген қорытынды жасауға болады. Ол үшін ғылыми қызметке инвестицияларды ұлғайту қажет. Міндетті шарт – бұл инновациялық компаниялар үшін жеңілдіктер жүйесінің болуы, оған ішінара мемлекеттік бюджет қаражатынан, сондай-ақ ресейлік және шетелдік жеке инвесторлардың қаражатынан субсидиялар кіруі керек. Мұның бәрі инновациялық қызметті жүргізуге және дамытуға оң әсер етеді, ғылым мен техниканың жаңа жетістіктерін өндіріске тез енгізуге ықпал етеді, оның субъектілері үшін ынталандыру болып табылады.

Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде, мақала мақсатына сәйкес теориялық және практикалық сипаттағы келесі тұжырымдар жасауға болады:

1. Мақалада үш деңгейлі жалпыұлттық инновациялық жүйені дамытудың негізгі проблемалық аспектілерін жалпылау негізінде автор мүмкіндіктер мен тәуекелдердің арнайы кестесін құра отырып, Қазақстанның ҰИЖ дамуының SWOT-талдауын жүргізді.

2. SWOT-талдауының нәтижесіне сүйене отырып, авторлар стратегиялық мақсатты белгіледі – шараларды тұрақты жүзеге асыру және жоғары тиімді ғылыми сыйымды экономикаға сыртқы факторлардың әсеріне төзімді қозғалыс, сондай-ақ осы мақсатқа жету үшін іс-әрекеттің негізгі стратегиялық бағыттары әзірленді, атап айтқанда:

- бәсекеге қабілетті ғылыми сыйымды экономиканы қалыптастыру мақсатында инновациялық қызметті дамыту мәселелеріне жүйелі көзқарасты қалыптастыру;
- толыққанды және тиімді ұлттық инновациялық жүйені қалыптастыру үдерістерінде ғылыми-зерттеу секторын жандандыру;
- білім беру жүйесін инновациялық экономика үшін кадрлар даярлауға бағдарлау;
- инновациялық қызметті ынталандыру жүйесін үнемі жетілдіру;
- инновациялық қызметтің нормативтік құқықтық базасын үздіксіз-тұрақты жетілдіру.

Жоғарыда аталған шараларды іске асыру Қазақстанның ғылымы мен инновациялық экономикасының тиімді дамуына ықпал ететін болады. Ал ғылымның, бизнестің, қоғам мен мемлекеттің тиімді өзара іс-қимылы есебінен тұтастай алғанда елдің қарқынды экономикалық дамуы мүмкін болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Днишев Ф.М. Проблемы развития инновационной системы Казахстана. Большая Евразия: развитие, безопасность, сотрудничество: сб. ст. — М. — 2019. — С. 359-361
- 2 Максимцева И.А. Основы наукоемкой экономики: знания, креативность, инновации. учеб. пос. — М.: Креативная экономика. — 2021. — 456 с.
- 3 Лапаев С.П. Национальные и региональные инновационные системы: общие черты и особенности. Вестник ОГУ №8(157). — 2020. Научная электронная библиотека «КИБЕРЛЕНИНКА». [Электронный ресурс] — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnye-i-regionalnye-innovatsionnye-sistemy-obschie-cherty-i-osobennosti/viewer> (дата обращения: 13.12.2023)
- 4 Кенжегузин М.Б., Днишев Ф.М., Альжанова Ф.Г. Наука и инновации в рыночной экономике: мировой опыт и Казахстан. — Алматы: ИЭ МОН РК. — 2021. — 256 с.
- 5 Данные Комитета по статистике МНЭ РК. Раздел «Научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы» — 2023. — 53 с.
- 6 Итоги года АО «Фонд науки». [Электронный ресурс] — URL: <http://science-fund.kz/stati/novosti/itogigoda> (дата обращения: 18.02.2024)
- 7 Национальный доклад по науке. — Алматы. — 2023. — 187 с.
- 8 Днишев Ф.М. Проблемы развития инновационной системы Казахстана. Научная электронная библиотека «КИБЕРЛЕНИНКА». [Электронный ресурс] — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-razvitiya-innovatsionnoy-sistemy-kazahstana/viewer> (дата обращения: 29.03.2024)
- 9 Корган Б.Б., Сабирова Р.К., Адиегова Э.М. Особенности формирования инновационной инфраструктуры Казахстана в условиях наукоемкой экономики. Экономические и гуманитарные науки, научно-практический журнал, Научные тенденции развития инвестиций и инноваций. — №8 (355). — 2021. — С. 12-20

DEVELOPMENT OF INNOVATIVE INFRASTRUCTURE IN KAZAKHSTAN: FROM THE PERSPECTIVE OF THE REGIONS

Abstract.

Scientific research consists in the development of theoretical and practical recommendations for the development of infrastructure as the most important link of the innovation system in a knowledge-intensive economy. The new results obtained will make it possible to analyze the innovation infrastructure in the context of types of innovation systems (national, regional and sectoral) and develop an innovation policy based on the authors' strategic approach to the sustainable development of the NIS of Kazakhstan (national innovation system). The purpose of the study is to study the theoretical and methodological foundations of the formation and development of innovative infrastructure in Kazakhstan and substantiate scientific and practical recommendations for the development of science in a capacious economy. In accordance with this goal, the following tasks are being solved: studying the theoretical aspects of the features of innovation infrastructure in a knowledge-intensive economy; evaluating the methodological foundations for assessing the state and development of infrastructure links in the innovation system; analysis of the state of national, regional and sectoral innovation systems for the adequacy of their infrastructure development; assessment of the socio-economic efficiency of innovation development based on the application of methods of an economic and mathematical approach; development of promising strategic directions for innovative development and development of scientific and practical proposals for the formation and development of infrastructural links of the innovation system of Kazakhstan in a knowledge-intensive economy. Keywords: innovation system, infrastructure, diversification, competitiveness, SWOT analysis.

Key words: innovation system, infrastructure, R&D, innovation infrastructure, National innovation system.

РАЗВИТИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ КАЗАХСТАНА: С ПОЗИЦИИ РЕГИОНОВ

Аннотация.

Научные исследования состоят в разработке теоретических и практических рекомендаций по развитию инфраструктуры как важнейшего звена инновационной системы в условиях наукоемкой экономики. Полученные новые результаты позволят проанализировать инновационную инфраструктуру в разрезе видов инновационных систем (национальных, региональных и отраслевых) и разработать инновационную политику на основе стратегического подхода авторов к вопросам устойчивого развития НИС Казахстана (национальной инновационной системы). Целью исследования является изучение теоретико-методических основ формирования и развития инновационной инфраструктуры Казахстана и обоснование научно-практических рекомендаций по развитию науки в условиях емкой экономики. В соответствии с поставленной целью решаются следующие задачи: изучение теоретических аспектов особенностей инновационной инфраструктуры в условиях наукоемкой экономики; оценка методических основ оценки состояния и развития инфраструктурных звеньев в инновационной системе; анализ состояния национальных, региональных и отраслевых инновационных систем на предмет адекватности развития их инфраструктуры; оценка социально-экономической эффективности развития инновационной деятельности на основе применения методов экономико-математического подхода; разработка перспективных стратегических направлений инновационного развития и разработка научно-практических предложений по формированию и развитию инфраструктурных звеньев инновационной системы Казахстана в условиях наукоемкой экономики. Ключевые слова: инновационная система, инфраструктура, диверсификация, конкурентоспособность, SWOT-анализ.

Ключевые слова: инновационная система, инфраструктура, НИОКР, инновационная инфраструктура, Национальная инновационная система.

REFERENCES

- 1 Dnishev F.M. Problemy razvitiya innovatsionnoi sistemy Kazakhstana [*Problems of development of the innovation system in Kazakhstan*]. Bol'shaya Evraziya: razvitie, bezopasnost', sotrudnichestvo: sb. st. M. 2019. P. 359-361 [in Russian]
- 2 Maksimtseva I.A. Osnovy naukoemkoi ekonomiki: znaniya, kreativnost', innovatsii [*Fundamentals of the knowledge-based economy: knowledge, creativity, innovation*]. ucheb. pos. M.: Kreativnaya ekonomika. 2021. 456 p. [in Russian]
- 3 Lapaev S.P. Natsional'nye i regional'nye innovatsionnye sistemy: obshhie cherty i osobennosti [*National and regional innovation systems: common features and peculiarities*]. Vestnik OGU №8 (157). 2020. Nauchnaya elektronnyaya biblioteka «KIBERLENINKA». Available at: — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnye-i-regionalnye-innovatsionnye-sistemy-obshchie-cherty-i-osobennosti/viewer> [in Russian] (accessed: 13.12.2023)
- 4 Kenzheguzin M.B., Dnishev F.M., Al'zhanova F.G. Nauka i innovatsii v rynochnoi ekonomike: mirovoi opyt i Kazakhstan [*Science and Innovation in a market economy: world experience and Kazakhstan*]. Almaty: IE MON RK. 2021. 256 p. [in Russian]
- 5 Dannye Komiteta po statistike MNE RK. Razdel “Nauchno-issledovatel'skie i opytно-konstruktorskie raboty” [*Research and development work*]. 2023. 53 p.
- 6 Itogi goda AO “Fond nauki” Results of the year of JSC “Science Foundation” Available at: — URL: <http://science-fund.kz/stati/novosti/itogi-goda> [in Russian] (accessed: 18.02.2024)
- 7 Natsional'nyi doklad po nauke [*National Science Report*]. Almaty. 2023. 187 p. [in Russian]
- 8 Dnishev F.M. Problemy razvitiya innovatsionnoi sistemy Kazakhstana. Nauchnaya elektronnyaya biblioteka «KIBERLENINKA». Available at: — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-razvitiya-innovatsionnoy-sistemy-kazahstana/viewer> [in Russian] (accessed: 29.03.2024)
- 9 Korgan B.B., Sabirova R.K., Adietova E.M. Osobennosti formirovaniya innovatsionnoi infrastruktury Kazakhstana v usloviyakh naukoemkoi ekonomiki [*Features of the formation of Kazakhstan's innovation infrastructure in a knowledge-intensive economy*]. Ekonomicheskie i gumanitarnye nauki, nauchno-prakticheskii zhurnal, Nauchnye tendentsii razvitiya investitsii i innovatsii. №8 (355). 2021. P. 12-20

Information about authors:

Aigul Bakirbekova – **corresponding author**, candidate of economic sciences, associate professor, professor of the Department of “Economic”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan
E-mail: aigul_bakirbek@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0981-8306>

Elmira Adiyetova – candidate of economic sciences, associate professor, professor of the Department of “Management”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: adiet_elm79@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2400-6357>

Akmaral Mukasheva – Master of Economics, Senior Lecturer at the Department of “Economics”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.mukasheva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6799-8317>

Bibinur Korgan – PhD, Associate Professor of the Department of “Management”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: b.korgan@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7545-5075>

Информация об авторах:

Айгуль Бакирбекова – **основной автор**, кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, и.о. профессора кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: aigul_bakirbek@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0981-8306>

Эльмира Адиетова – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор; и.о. профессора кафедры «Менеджмент», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: adiet_elm79@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2400-6357>

Акмарал Мукашева – магистр экономических наук, ст. преподаватель кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: a.mukasheva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6799-8317>

Бибинур Қорған – PhD, ассоциированный профессор кафедры «Менеджмент», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: b.korgan@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7545-5075>

Авторлар туралы ақпарат:

Айгуль Бакирбекова – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Экономика» кафедрасының профессор м.а., Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aigul_bakirbek@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0981-8306>

Эльмира Адиетова – экономика ғылымдарының кандидаты, «Менеджмент» кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: adiet_elm79@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2400-6357>

Акмарал Мукашева – экономика ғылымдарының магистрі; «Экономика» кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: a.mukasheva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6799-8317>

Бибинур Қорған – PhD, «Менеджмент» кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: b.korgan@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7545-5075>

Zh. Abuzyarova*^{ID}

Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Atyrau, 060011, Republic of Kazakhstan

*e-mail: zh.abuzyarova@asu.edu.kz

IMPROVING THE SYSTEM OF MOTIVATION OF CIVIL SERVANTS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract.

The motivation system of civil servants is quite relevant today since it directly affects the quality of public services provided to citizens. Civil servants are responsible for carrying out government functions and implementing policies that affect the lives of millions of people.

Motivation is crucial to ensure that government employees are focused, productive, and accountable in their work. A well-thought-out motivation system can help attract and retain talented people in public service while contributing to the effectiveness of public service delivery.

Without the creation of a competitive civil service, it is impossible to achieve the main goal - building a prosperous Kazakhstan, and radically improving the efficiency of government agencies is impossible without creating an effective motivation system in the professional activities of civil servants. The motivation system for civil servants is a crucial factor in improving the overall efficiency and accountability of the public sector. By ensuring the motivation, commitment, and accountability of public servants, we can create a more effective public service that meets the needs of citizens and contributes to the development of our societies.

The purpose of the study is to improve the motivation system of civil servants, and the Office of the Akim of Atyrau region was considered as the object and subject of the study, as well as factors affecting the motivation of civil servants and the development of an effective motivation system that increases their work efficiency and accountability, formed the basis of the subject of the study. The scientific novelty of the research is aimed at providing a comprehensive understanding of the motivation system of civil servants and its impact on their work efficiency and accountability. The study used mixed-method approaches combining qualitative and quantitative methods to collect and analyze data from various sources, including document analysis.

Key words: public administration, civil servant, motivation, efficiency, public service.

Introduction.

Motivation is a fundamental concept that governs human behavior and influences decision-making processes. The main purpose of motivation is to inspire and energize people to take action aimed at achieving their goals. Motivation provides the drive, focus, and determination needed to overcome difficulties, persevere through failures, and achieve success [1].

In management, several classifications of staff motivation can be used to encourage and improve employee performance (Figure 1).

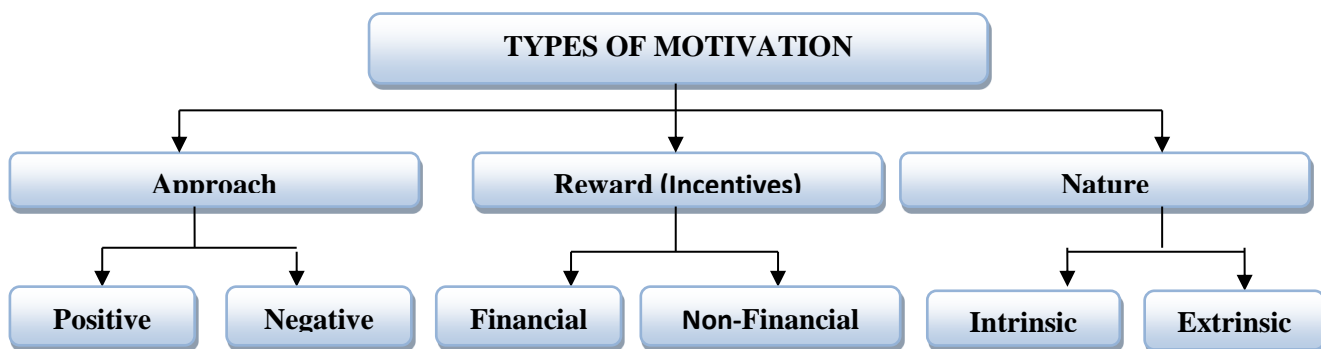

Figure 1 – Classification of types of motivation

Note: Compiled by the author

The motivation system is a complex and dynamic structure that plays a crucial role in managing human behavior. Understanding the different levels of motivation and the strategies that are most effective at each level can help organizations develop effective motivation programs that can lead to increased engagement, productivity, and overall effectiveness. By strengthening motivation, managers can increase employee productivity, engagement, creativity, collaboration, and development, which leads to improved business results and overall success [2].

The main purpose of the study is to improve the motivation system of civil servants, as improving the work of civil servants is a complex and continuous process that requires the cooperation and support of various stakeholders, including politicians, managers, and civil society organizations. This is an important step towards creating a responsive, efficient, and effective public service that meets the needs of citizens and contributes to the development of our societies.

The system of motivation and the motivational mechanism as a whole has been considered by many researchers at different times, among them representatives of the classical theory of A. Smith, J.S. Mill. The issues of labor motivation were considered in the works of such scientists as A. Naumov, N. Volgin, O. Vikhansky, Y. Gordienko, J. Perry, H. Meskon and many others. The works of such scientists as M. Wu Alfred, N.C. Saxena, G. Mulgan, E. Kononov, who in practice began to apply efficiency-oriented labor motivation mechanisms through the use of a remuneration system for civil servants, taking into account job evaluation.

The development and implementation of such a system in our country is at an early stage, and in this regard, the developments of A. Baymenov and S. Kaparov are of particular interest. The works of A. Beisembayev, B. Dzhunusbekova, K. Ainabek, and others consider the issues of the personnel system in the civil service, as well as the assessment of the activities of state bodies.

The choice of the topic and its goals predetermined the fact that, given the amount of research in the field of motivation of public service and public administration, however, they do not fully reflect the relationship between the effectiveness of a public authority and the remuneration of employees with a specific economic and mathematical apparatus. The salary structure of civil servants and its relationship with the effectiveness of their activities have not been fully analyzed.

Materials and methods of research.

The Office of the Akim of Atyrau region was considered as the object of the study, the factors influencing the motivation of civil servants and the development of an effective motivation system that increases their work efficiency and accountability formed the basis of the subject of the study.

The office of the Akim of Atyrau region is the head of the local executive authority in the Atyrau region of the Republic of Kazakhstan. The akim's office is the highest authority in the region responsible for the implementation of state policy and supervision of the administration of the region [3].

The organizational structure of the state institution "Office of the Akim of the Atyrau region of the Republic of Kazakhstan" is linear, combined with functional, providing for the division of management functions between separate departments of the management apparatus, and may vary depending on the specific needs and priorities of the region. However, the general management structure includes the following: akim, deputy akims, departments, support services, and local executive bodies.

As already noted, motivation is a complex phenomenon that motivates people to act and pursue certain goals. The fundamentals of motivation for the work of civil servants are reflected

in regulatory legal acts of a general nature and special internal acts. In this regard, the analysis of the motivation of civil servants in this article will be carried out through the analysis of the factors of the motivational mechanism of the organization of public service, such as salary, social protection, moral encouragement, the system of benefits in the organization, the elimination of administrative and psychological barriers, professional development, the creation of favorable conditions for the performance of work duties, etc., provided by regulatory legal documents of the Republic Kazakhstan.

Results and its discussion.

The specifics of the motivation system in public service in Kazakhstan are related to the institutions of behavior and socio-cultural factors that were inherited from the Soviet system of labor relations and which have been preserved to a greater extent in the most conservative and least mobile sector – the state.

Based on the study of scientific sources, patterns in the motivation of civil servants have been identified, which are determined by job categories, gender, and age differences: the most important are material motives, career growth, social guarantees, and job stability.

The motivation of civil servants in the Republic of Kazakhstan can provide valuable information about the dynamics of the public services sector and its effectiveness in meeting the needs of the population. The analysis of the motivation of civil servants in Kazakhstan can be divided into three stages:

1. 1991-1996 – formation of the civil service;
2. 1997-2011 – improvement of the motivational mechanism in the public service system;
3. 2011-2020 – the formation of a new model of public service.

The first stage is the stage of formation of the civil service and, accordingly, the stage of formation of the foundations of the motivation mechanism for the considered category of employees. During this period, a Government Commission on Civil Service Reform was established, the main task of which was to comprehensively contribute to the establishment of an effective public administration system in the republic that meets the interests of society, the state, and modern international standards. Independent Kazakhstan was the first in the post-Soviet space to lay the foundations for the institutionalization of the Kazakh civil service, respectively, the initial foundations of the motivation mechanism for civil servants.

The second stage is the stage of improving the motivational mechanism in the public service system. Special attention was paid to the priority of creating a professional government that can create an effective management structure and, consequently, achieve the priority goals of the state.

In 1999, the Government adopted a new law on public service, the purpose of which was to improve the efficiency of public service by establishing clear rules and procedures for recruitment, promotion, and dismissal. The law also established a system of incentives for civil servants based on the results of their activities [4]. In the 2000-s, Kazakhstan introduced a merit-based motivation system for civil servants. This system included performance evaluation, bonuses, promotions, and training opportunities. In 2008, a new public service remuneration system was introduced, the purpose of which was to provide a more transparent and fair system of remuneration and benefits. The Government has also established a Civil Service Agency to oversee and regulate the civil service system.

The motivation system of civil servants in the office of the Akim of Atyrau region is aimed at ensuring that employees are motivated to effectively perform their duties in the interests of the region and its citizens. One of the aspects of the motivation system for civil servants in the office of the akim of Atyrau region may be financial remuneration, such as salary increases, bonuses, and other forms of recognition. These incentives can be effective in motivating employees to achieve or exceed performance targets, especially when they are associated with specific goals and key performance indicators.

The remuneration system for civil servants, adopted back in the 2000-s, does not provide for an assessment of the quality and result of work, that is, all employees are equalized, and the salary increases only if they move to a higher category of the position of corps "B" or move to another position assigned to corps "A" (the only variable factor "work experience"). Thus, the monthly minimum official salary of a leading specialist of a district executive body, funded from the local budget, a city of district significance, villages, towns, and rural districts is 62 461 tenge, and the maximum is 84 115 tenge, according to table 1.

Table 1 – The size of the minimum and maximum official salaries of various categories of positions of administrative public positions of corps "B" (taking into account the increase, data for 2024)

The position category of the building is "B"	Name	Minimum	Maximum
1	2	3	4
Category group D			
<i>Offices of akims, maslikhats, audit commissions, offices (of the secretariat) Assemblies of the People of Kazakhstan of regions, capitals, and cities of republican significance</i>			
D-1	Head of the Maslikhat Staff	182 988	246 879
D-2	Deputy Head of the Akim's Office Deputy Head of the Maslikhat Staff Head of the Staff (Secretariat) of the APK	163 166	244 891
D-3	Head of the structural unit Assistant, advisor to the akim of the region, the capital, the city of republican significance Chief Inspector Press Secretary	145 771	192 644
D-4	Main expert	116 623	157 326
D-5	Leading Specialist	98 926	140 514
<i>Regional executive bodies, executive bodies of the capital, cities of republican significance, financed from the local budget</i>			
D-O-1	Head	182 456	246 519
D-O-2	Deputy Head	161 446	242 533
D-O-3	Head of Department	141 576	191 482
D-O-4	Main expert	108 875	146 396
D-O-5	Leading Specialist	95 895	135 514
D-O-6	Specialist	85 538	116 800
Category Group E			
<i>Offices of akims of districts, districts in the city, and cities of regional significance Devices of maslikhats of districts</i>			
E-1	Deputy akims of districts, districts in the city, and cities of regional significance	150 778	203 262
E-2	Head of Staff	134 916	182 387
E-3	Head of the structural unit Assistant, adviser, and chief inspector of the akim of the district	112 730	152 017
E-4	Main expert	100 696	136 444
E-5	Leading Specialist	89 901	121 224
<i>District executive bodies funded from the local budget, Akims of cities of regional significance, villages, towns, rural districts</i>			
E-R-1	Akims of cities of regional significance, villages, towns, rural districts Head of Department	142 461	192 366

E-R-2	Deputy Head of the Department	127 421	172 394
E-R-3	Head of the sector	106 359	142 815
E-R-4	Main expert	95 210	128 834
E-R-5	Leading Specialist	84 410	114 854
<i>Offices of akims of cities of regional significance, villages, towns, rural districts</i>			
E-G-1	Deputy Akim	122 412	164 899
E-G-2	Head of the structural unit Assistant, and advisor to the akim	110 932	149 908
E-G-3	Main expert	69 957	94 109
E-G-4	Leading Specialist	62 461	84 115
Note: Compiled by the author based on legislative acts, as well as announcements of vacant positions of the Agency of the Republic of Kazakhstan for Civil Service Affairs			

An analysis of the level and dynamics of official salaries of various categories of administrative civil servants indicates the presence of many problematic issues that need to be addressed today. As can be seen from Table 1, in the current wage system there is a gap between groups of categories and categories within the same group.

The methodology for calculating salaries of civil servants, introduced back in 2004, was associated with the division of positions within one category into management levels: higher; secondary; and grassroots. Steps were also set in the remuneration of civil servants within the management units – 12% and between the units – 32% [5].

Due to the changes made to regulatory legal acts, these proportions are noticeably violated, there is no relationship in the amount of official salaries and a step-by-step gap between the levels and categories of positions when calculating official salaries.

At the same time, it should be noted that the levels of official salaries of the remaining categories of administrative civil servants of corps "B" have not changed, except for an increase due to an annual increase under the Messages of the Head of State presented in table 2.

Table 2 – Salary increase for administrative civil servants supported by the state budget for 2005-2024 according to the annual Messages of the Head of State

Year	Percentage increase	Date of promotion	Extract from the Messages
1	2	3	4
2005	32%	01.07.2005	The message of the Head of State in 2005: "..... from July 1 of this year, it is necessary to raise wages for public sector workers by an average of 32%, and since 2007 - by an average of 30%"
2007	30%	01.01.2007	The message of the Head of State in 2005: "..... from July 1 of this year, it is necessary to raise wages for public sector workers by an average of 32%, and since 2007 - by an average of 30%"
2008	25%	01.01.2009	The message of the Head of State in 2008 was "... to ensure an increase in wages for public sector employees in 2009 by 25%, in 2010 by 25% and in 2011 by 30%"
2009	25%	01.04.2010	The message of the Head of State in 2009: in 2010, the salaries of state employees and scholarships will be increased by 25%, and in 2011 - by another 30%"
2011	30%	01.07.2011	The message of the Head of State in 2009: in 2010, the salaries of state employees and scholarships will be increased by 25%, and in 2011 - by another 30%"
2015	30%	01.01.2016	The message of the Head of State in 2015: "... in 2016, to increase the salary of civil servants of the corps "B" by 30%" Increase in official salaries only for administrative civil servants of the corps "B"

2019	25-30%	01.06.2019	The instruction of the Head of State in 2019 to the Government of the Republic of Kazakhstan
2021	30%	01.07.2021	Based on the introduction of a new wage system in Kazakhstan
2022	20%	01.01.2022	The instruction of the head of state dated September 1, 2021 "...from 2022 to 2025, the state will increase wages by an average of 20% annually."
2023	20%	01.01.2023	The instruction of the head of state dated September 1, 2021 "...from 2022 to 2025, the state will increase wages by an average of 20% annually."

Note: Compiled by the author based on the Messages of the Head of State of the Republic of Kazakhstan to the People of Kazakhstan and the Department of the Agency for Civil Service Affairs for the period from 2005 to 2024.

Table 2 shows that even taking into account the multiple increases in salaries of civil servants, it did not significantly affect the growth of incomes of civil servants, and, as a rule, salary increases are usually "eaten up" by inflation. Also, the stages of wage increases were carried out mechanically without taking into account the analysis and the existing imbalances in the wage system.

A 20-30% increase in wages for all administrative civil servants of corps "B", made at the next third stage, led to the fact that the level of remuneration for civil servants of corps "B" in some cases reached and/or exceeded the level of remuneration for civil servants of corps "A". This led to a violation of the institutional status of the "A" corps as a management corps and the highest level in the administrative civil service.

Also, the Government annually sets the amount of the basic official salary (17 697 tenge), thereby fulfilling the function of protecting wages from inflationary processes [6], which has lost relevance today, since its size has not changed since 2016. This circumstance once again confirms the need for a fundamental change in the current system of remuneration for civil servants.

As already noted, the only variable factor in the structure of official salaries of civil servants is the "length of service", which gives the right to set the official salary [7]. However, as world experience shows, length of service is not always an indicator of best practice and, in general, we consider it insufficient to determine the official salary.

Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated January 16, 2023 No. 18 On Amending Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 31, 2015, No. 1193 "On the remuneration System for civil Servants, Employees of organizations Maintained at the expense of the State Budget, employees of State-owned enterprises" decided:

The official salary of employees is determined by multiplying the appropriate coefficients approved for calculating their official salary (tariff rate), depending on the assignment of their positions to functional blocks and work experience in the specialty, assigned qualification categories (for workers), by the amount of the basic official salary established by subparagraph 1 of part 1 of paragraph 1 of this resolution [8].

In November 2023, the Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan developed a draft amendment to the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan "On the remuneration system for civil servants, employees of organizations maintained at the expense of the state budget, employees of state-owned enterprises", providing for an increase in salaries of civil servants and employees of state-owned enterprises. This is due to the increase in the minimum wage from January 1, 2024, to 85 thousand tenge. Per labor legislation, the salary of a first-class employee cannot be lower than the established minimum level. In this regard, it was proposed to increase the coefficients for calculating official salaries depending on the qualification level of the employee. The decree comes into force on January 1, 2024.

Another key aspect of the motivation system for civil servants in the office of the Akim of Atyrau region is a clear and transparent performance management system. Performance assessment can help identify areas where employees need to improve and provide feedback on their work. They can also be used to determine the right to promotion and other forms of recognition. For a motivation system to be effective, it is important to involve employees in its development and implementation. Civil servants should have a say in how they are evaluated and incentivized, and they should be given regular opportunities to provide feedback on the effectiveness of the system.

In the case of civil servants of the Atyrau region Akim's office, their motivation system may be influenced by various factors, such as the nature of their work, the level of autonomy they possess, the level of recognition they receive, the degree of support from superiors and the level of job security. It is also possible that the motivation system includes incentives or bonuses based on performance, learning and development opportunities, as well as career paths.

It is worth noting that civil servants can also receive additional benefits and bonuses, such as allowances for housing, transport, and communications, depending on their job responsibilities and the region in which they work.

Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated 08/29. 2001 No. 1127 "Rules for bonuses, financial assistance and establishment of allowances to official salaries of employees of the Republic of Kazakhstan at the expense of the state budget, as well as bonuses to administrative civil servants" defines the procedure for payment of surcharges and allowances to official salaries of employees of state bodies of the Republic of Kazakhstan, presented in Table 3 [9].

Table 3 – Types of allowances and financial assistance to civil servants

Salary allowances
1. Performing the functions of reduced and/or temporarily absent employees without being released from their main job
2. Assignment of an expanded range of responsibilities, sufficient experience (seniority), and work skills combined with a high professional level and competence, with their successful application in practice, as well as other indicators
3. The use of the state language in the direct performance of functional duties
4. Work with documents containing information constituting state secrets, depending on the scope of their execution, as well as for the restriction of some of his rights and additional responsibility
5. When transferring (appointing) an employee to a lower-paid position (lighter work) related to an occupational injury, occupational disease, or other damage to health received in connection with the performance of work duties in this body, until the restoration of working capacity or the establishment of disability
6. When transferring (appointing) an employee to a lower-paid position (lighter work) related to a change in the management structure of the body up to one year from the date of transfer (appointment)
Provision of financial assistance
1. In case of death of family members, close relatives (spouses, parents, children, adoptive parents, adopted, full and half-siblings, grandfathers, grandmothers, grandchildren), or relatives (brothers, sisters, parents, and children of spouses)
2. In case of marriage
3. In the case of the birth of a child, adoption or adoption of children
Note: compiled by the author based on the source [9].

The remuneration of civil servants consists of a permanent (12 official salaries and 2 salaries per year) and a variable part (bonuses and allowances due to savings).

The amount of bonuses varies depending on the state body and the level of public administration, the central office and its territorial bodies, the regional akimat, and the district akimat, as presented in Table 4.

Table 4 – Information on the structure of the remuneration fund for civil servants of Atyrau region (2023)

Name of the State body	Staffing, units	Salary fund (12 salaries+2 medical benefits+2 salary bonuses)	The amount of premiums due to savings	thousand tenge	
				The number of bonuses due to savings, in salaries	
				in CEB, in regional executive bodies	in the territory. bodies of the CEB at the district level
1	2	3	4	5	6
Atyrau region	1 344	3 874 482,5	764 910,3	5,2	2,8
Note: Compiled by the author according to the MNE of the Republic of Kazakhstan.					

So, in 2023, the amount of bonuses due to savings averaged 5,2 salaries per year in local executive bodies and 2,8 salaries per year in district akimats.

In the third stage, a new model of public service was formed, the beginning of which is associated with the adoption of the Concept of a new model of public service of the Republic of Kazakhstan [10].

This system includes setting clear goals and objectives in the field of productivity, regular performance assessment, and linking wages and bonuses to work results. At this stage, the register of civil service positions was updated, and the competitive procedures for admission to the civil service and the personnel reserve were optimized. In recent years, the Government has focused on improving the quality of public services and increasing citizens' satisfaction with public services, a basic educational center for training highly qualified civil servants has been formed and improved training programs have been introduced to improve the effectiveness of government agencies, a system for evaluating the performance of civil servants has been introduced and mechanisms aimed at improving the quality of public services have been adopted. This has led to the renewed emphasis on performance-based incentives and the development of new measures to assess the performance of public servants and ensure accountability [11].

In the period from 2013 to 2015, the professionalization of the civil service was carried out, the distance learning system was expanded, a career planning system was introduced, individual professional development and training plans were introduced, the motivation system of civil servants was improved, an automated information system of the civil service was developed and a two-level administrative ethics management system was developed.

In the period 2016-2020, Kazakhstan began to introduce a new remuneration system, taking into account the factor-point assessment of positions and the introduction of regional correction coefficients. Currently, the activities of authorized state bodies are aimed at improving the financial motivation of civil servants.

The Government of Kazakhstan pays more and more attention to the professionalism and education of civil servants, and has introduced a certification system for civil servants based on their level of education and professional experience. In 2020, the Rules and Conditions for the certification of civil servants of subordinate state institutions of the Administration of the President of the Republic of Kazakhstan were approved. The Government has also increased funding for training and advanced training programs for civil servants [12].

As already noted in this article, the development of motivation of civil servants of the Republic of Kazakhstan requires a multifaceted approach, including competitive wages, performance-based remuneration, training and development opportunities, recognition and appreciation, job security, and a favorable working environment. The motivation of civil servants in Kazakhstan can have both positive and negative effects on the effectiveness of the public services sector in meeting the needs of the population, and here it is necessary to find a balance between guaranteed employment, personal and professional growth, and public interests in creating a competent, innovative and accountable public services sector [13].

For effective work and improvement of the staff motivation system, I propose the following main activities:

1. Social packages for civil servants as an effective way to attract, retain, and motivate talents, including:

health and wellness benefits, including medical and dental insurance, annual medical checkups, and gym memberships; family support benefits, which include maternity leave, flexible work hours, and child care assistance; education and vocational training and retraining benefits, including tuition compensation, professional development programs and mentoring opportunities.

These social packages can help government employees maintain their physical and mental health, balance their work and family responsibilities, and plan for their future. They can also help increase job satisfaction, reduce stress, and increase productivity, which can benefit both government employees and the government.

2. The use of an individual motivation card as a tool for selecting candidates for public service positions can be useful in certain situations. In an individual motivation card, candidates are usually asked to provide information about their interests, career goals, and personal motives for pursuing a career in public service.

This information can be useful to hiring managers in determining whether a candidate is interested in a given position and is likely to be motivated to do their job well. It can also help identify candidates whose values and goals coincide with those of the civil service organization.

3. Creation of a conflict prevention system at the state level, aimed at eliminating the root causes of conflicts and promoting cooperation and communication between all parties involved. A conflict prevention system may include: conducting conflict analysis, developing a conflict prevention strategy, establishing communication channels, providing conflict resolution training, and monitoring and evaluate the system.

In general, the creation of a conflict prevention system in the public service requires an active approach aimed at addressing the root causes of conflicts and promoting communication and cooperation between all parties involved. By taking these steps, civil servants can work together to prevent conflicts and constructively resolve any issues that arise.

Conclusion.

Improving the motivation system for civil servants is an important issue that has received increasing attention in recent years, as it is crucial to improve efficiency, productivity, and accountability in the provision of public services, but it is not a one-time solution, it requires constant efforts on the part of politicians and public sector managers. In this regard, it is necessary to endow the authorized body for civil service affairs, which systematically ensures the normative and methodological design of the new model of public service, with functions on improving the motivation system of civil servants, including remuneration. This will demonstrate the importance of organizational and individual responsibility for a comprehensive personnel policy in the public service system.

A well-thought-out motivation system is necessary to create a highly efficient and engaged workforce. By implementing measures to improve this system, the state can create a positive work environment, attract and retain the best specialists, and, ultimately, achieve state and public

goals. Improving the motivation of civil servants will ensure a reduction in turnover and an increase in productivity and efficiency of their work, which together will lead to an increase in the welfare of the citizens of the country and is the main mission of any state.

REFERENCES

- 1 Korotkov E. (2022) Management: textbook for universities 3rd ed., reprint. and an additional one. Moscow: Yurait Publishing House. 175 p.
- 2 Mardas A. (2022) Theory of management: textbook for universities. 2nd ed., is. and add. Moscow: Yurait Publishing House. 127 p.
- 3 Постановление акимата Атырауской области от 4 июля 2016 года №129 «Об утверждении Положения о государственном учреждении «Аппарат акима Атырауской области Республики Казахстан» (внесение изменений в постановление акимата Атырауской области от 21 сентября 2023 года № 183). [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/G23T000183A> (дата обращения: 20.12.2023)
- 4 Закон Республики Казахстан от 23 июля 1999 года №453-1 «О государственной службе» (утратил силу с 1 января 2016 года в соответствии с Законом РК от 23 ноября 2015 года №416-V). [Электронный ресурс] — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1013958 (дата обращения: 22.12.23)
- 5 Капаров С.Г. Система оплаты труда государственных служащих в Казахстане: основные направления модернизации. Казахстан-Спектр. — Научный журнал. — №4. — 2004. — 47 с.
- 6 Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2015 года №1193. О системе оплаты труда гражданских служащих, работников организаций, содержащихся за счет государственного бюджета, работников казенных предприятий. [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1500001193> (дата обращения: 25.01.2024)
- 7 Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 октября 2017 года, №687. Об утверждении Правил исчисления стажа работы государственных служащих, дающего право на установление должностного оклада. [Электронный ресурс] — URL: <https://primeminister.kz/ru/decisions/30102017-687> (дата обращения: 25.01.2024)
- 8 Постановление Правительства Республики Казахстан от 16 января 2023 года №18. О внесении изменения в постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2015 года №1193 «О системе оплаты труда гражданских служащих, работников организаций, содержащихся за счет средств государственного бюджета, работников казенных предприятий». [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000018> (дата обращения: 25.01.2024)
- 9 Постановление Правительства Республики Казахстан от 29 августа 2001 г. №1127 «Об утверждении Правил премирования, оказания материальной помощи и установления надбавок к должностным окладам работников Республики Казахстан за счет средств государственного бюджета, также выплаты бонусов административным государственным служащим» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 09.03.2023 г.). [Электронный ресурс] — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1024547 (дата обращения: 12.01.2024)
- 10 Указ Президента Республики Казахстан от 21 июля 2011 года, №119. О Концепции новой модели государственной службы Республики Казахстан. [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1100000119> (дата обращения: 09.01.2024)
- 11 On the Concept of the new model of civil service of the Republic of Kazakhstan (Decree of the President of Kazakhstan dated July 21, 2011, № 119). Available at: — URL <https://adilet.zan.kz/eng/docs/U1100000119> (accessed: 09.01.2024)
- 12 Правила и условия проведения аттестации государственных служащих подведомственных государственных учреждений Администрации Президента Республики Казахстан (утверждены Приказом руководителя Администрации Президента Республики Казахстан от 22 мая 2020 года №20-01-38.20). [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000020805> (дата обращения: 09.01.2024)
- 13 Nurtazin M. (2009) Motivation mechanisms of civil servants of the Republic of Kazakhstan (regional level). Bulletin of the Volgograd University. №1 (9). 213 p.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІ ЫНТАЛАНДЫРУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ

Андатпа.

Бүгінгі таңда мемлекеттік қызметкерлерді ынталандыру жүйесі өте өзекті, өйткені ол азаматтарға көрсетілетін мемлекеттік қызметтердің сапасына тікелей әсер етеді. Мемлекеттік қызметкерлер Үкіметтің функцияларын орындауға және миллиондаған адамдардың өміріне әсер ететін саясатты жүзеге асыруға жауапты.

Мотивация мемлекеттік қызметкерлердің өз жұмысында мақсатты, өнімді және есеп беруін қамтамасыз ету үшін өте маңызды. Жақсы ойластырылған мотивация жүйесі талантты адамдарды мемлекеттік қызметке тартуға және сақтауға көмектеседі, сонымен бірге мемлекеттік қызмет көрсетудің тиімділігіне ықпал етеді.

Бәсекеге қабілетті мемлекеттік қызметті құрмай-ақ басты мақсатқа – гүлденген Қазақстанды құру мүмкін емес, ал мемлекеттік органдар қызметінің тиімділігін түбегейлі арттыру мемлекеттік қызметкердің кәсіби қызметінде уәждеменің тиімді жүйесін құрмай мүмкін емес. Мемлекеттік қызметкерді ынталандыру жүйесі мемлекеттік сектордың жалпы тиімділігі мен есептілігін арттырудың маңызды факторы болып табылады. Мемлекеттік қызметкерлердің уәждемесін, мақсаттылығын және есептілігін қамтамасыз ете отырып, біз азаматтардың қажеттіліктерін қанағаттандыратын және қоғамдарымыздың дамуына ықпал ететін неғұрлым тиімді мемлекеттік қызмет құра аламыз.

Зерттеудің мақсаты мемлекеттік қызметкерлерді ынталандыру жүйесін жетілдіру болып табылады және зерттеу объектісі мен пәні ретінде Атырау облысы әкімінің аппараты қаралды, сондай-ақ мемлекеттік қызметкердің уәждемесіне әсер ететін факторлар және олардың жұмысының тиімділігі мен есептілігін арттыратын уәждеменің тиімді жүйесін әзірлеу зерттеу пәнінің негізін қалады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы мемлекеттік қызметкерлерді ынталандыру жүйесін жан-жақты түсінуді және оның жұмыс тиімділігі мен есеп беруіне әсерін қамтамасыз етуге бағытталған. Зерттеу әртүрлі көздерден, соның ішінде құжаттарды талдаудан деректерді жинау және талдау үшін сапалық және сандық әдістерді біріктіретін аралас әдістерді қолданды.

Негізгі сөздер: мемлекеттік басқару, мемлекеттік қызметкер, уәждеме, тиімділік, мемлекеттік қызмет.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ МОТИВАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация.

Система мотивации государственных служащих на сегодняшний день достаточно актуальна, поскольку напрямую оказывает влияние на качество государственных услуг, предоставляемых гражданам. Государственные служащие несут ответственность за выполнение функций правительства и реализацию политики, которая влияет на жизнь миллионов людей.

Мотивация имеет решающее значение для обеспечения того, чтобы государственные служащие были целеустремленными, продуктивными и подотчетными в своей работе. Хорошо продуманная система мотивации может помочь привлечь и удержать талантливых людей на государственной службе, одновременно способствуя эффективности предоставления государственных услуг.

Без создания конкурентоспособной государственной службы невозможно достижение главной цели - построение процветающего Казахстана, а кардинальное повышение эффективности деятельности государственных органов, невозможно без создания эффективной системы мотивации в профессиональной деятельности государственных служащих. Система мотивации государственных служащих является важнейшим фактором повышения общей эффективности и подотчетности государственного сектора. Обеспечивая мотивацию, целеустремленность и подотчетность государственных служащих, мы можем создать более эффективную государственную службу, которая удовлетворяет потребности граждан и способствует развитию наших обществ.

Целью исследования является совершенствование системы мотивации государственных служащих, и в качестве объекта и предмета исследования был рассмотрен Аппарат акима Атырауской области, а также факторы, влияющие на мотивацию государственных служащих и разработка эффективной системы мотивации, повышающие эффективность их работы и подотчетность, легли в основу предмета исследования. Научная новизна исследования направлена на обеспечение всестороннего понимания системы мотивации государственных служащих и ее влияния на эффективность их работы и подотчетность. В исследовании использовались подходы со смешанными методами, сочетающий качественные и количественные методы для сбора и анализа данных из различных источников, включая анализ документов.

Ключевые слова: государственное управление, государственный служащий, мотивация, эффективность, государственная служба.

REFERENCES

- 1 Korotkov E. (2022) Management: textbook for universities. 3rd ed., reprint. and an additional one. Moscow: Yurait Publishing House. 175 p. [in English]
- 2 Mardas A. (2022) Theory of management: textbook for universities. 2nd ed., is. and add. Moscow: Yurait Publishing House, 127 p. [in English]

3 Postanovlenie akimata Atyrauskoï oblasti ot 4 iyulya 2016 goda №129 “Ob utverzhdenii Polozheniya o gosudarstvennom uchrezhdenii “Apparat akima Atyrauskoï oblasti Respubliki Kazakhstan” (vnesenie izmenenii v postanovlenie akimata Atyrauskoï oblasti ot 21 sentyabrya 2023 goda №183) [Resolution of the Akimat of the Atyrau Region dated July 4, 2016 No. 129 “On approval of the Regulations on the state institution “Apparatus of the Akim of the Atyrau Region of the Republic of Kazakhstan” (amending the Resolution of the Akimat of the Atyrau Region dated September 21, 2023 No. 183)]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/G23T000183A> [in Russian] (accessed: 20.12.2023)

4 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 23 iyulya 1999 goda №453-1 “O gosudarstvennoi sluzhbe” (trail silu s 1 yanvarya 2016 goda v sootvetstvii s Zakonom RK ot 23 noyabrya 2015 goda №416-V) [Law of the Republic of Kazakhstan dated July 23, 1999 No. 453-1 “On Civil Service” (lost force as of January 1, 2016 by the Law of the Republic of Kazakhstan dated November 23, 2015 No. 416-V)]. Available at: — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1013958 [in Russian] (accessed: 22.12.2023)

5 Kaparov S.G. Sistema play truda gosudarstvennykh sluzhashhikh v Kazakhstan: osnovnye napravleniya modernizatsii [The remuneration system for civil servants in Kazakhstan: main directions of modernization]. Kazakhstan-Spektr. Nauchnyi zhurnal. №4. 2004. 47 p. [in Russian]

6 Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 31 dekabrya 2015 goda №1193. O sisteme oplaty truda grazhdanskikh sluzhashhikh, rabotnikov organizatsii, soderzhashhikhsya za sshhet gosudarstvennogo byudzheta, rabotnikov kazennykh predpriyatii [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 31, 2015 No. 1193. On the system of remuneration for civil servants, employees of organizations supported by the state budget, employees of state-owned enterprises]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1500001193> [in Russian] (accessed: 25.01.2024)

7 Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 30 oktyabrya 2017 goda, №687. Ob utverzhdenii Pravil ischisleniya stazha raboty gosudarstvennykh sluzhashhikh, dayushhego pravo na ustanovlenie dolzhnostnogo oklada [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 30, 2017, No. 687. On approval of the Rules for calculating the length of service of civil servants, giving the right to establish an official salary]. Available at: — URL: <https://primeminister.kz/ru/decisions/30102017-687> [in Russian] (accessed: 25.01.2024)

8 Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 16 yanvarya 2023 goda №18. O vnesenii izmeneniya v postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 31 dekabrya 2015 goda №1193 “O sisteme play truda grazhdanskikh sluzhashhikh, rabotnikov organization, soderzhashhikhsya za sheet sredstv gosudarstvennogo byudzheta, rabotnikov kazennykh predpriyatii” [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated January 16, 2023 No. 18. On amendments to the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 31, 2015 No. 1193 “On the system of remuneration for civil servants, employees of organizations supported by the state budget, employees of state-owned enterprises.”]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000018> (accessed: 25.01.2024)

9 Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 29 avgusta 2001 g. №1127 “Ob utverzhdenii Pravil premirovaniya, okazaniya material'noi pomoshhi i ustanovleniya nadbavok k dolzhnostnym okladam rabotnikov Respubliki Kazakhstan za sshhet sredstv gosudarstvennogo byudzheta, takzhe vyplaty bonusov administrativnym gosudarstvennym sluzhashhim” (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 09.03.2023 g.) [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated August 29, 2001 No. 1127 “On approval of the Rules for bonuses, provision of financial assistance and the establishment of bonuses to official salaries of employees of the Republic of Kazakhstan at the expense of the state budget, as well as payment of bonuses to administrative civil servants” (with amendments and additions as of as of 03/09/2023)]. Available at: — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1024547 [in Russian] (accessed: 12.01.2024)

10 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 21 iyulya 2011 goda, №119. O Kontseptsii novoi modeli gosudarstvennoi sluzhby Respubliki Kazakhstan [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated July 21, 2011, No. 119. About the Concept of a new model of civil service of the Republic of Kazakhstan]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1100000119> [in Russian] (accessed: 09.01.2024)

11 On the Concept of the new model of civil service of the Republic of Kazakhstan (Decree of the President of Kazakhstan dated July 21, 2011, № 119). Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/U1100000119> [in English] (accessed: 09.01.2024)

12 Pravila i usloviya provedeniya attestatsii gosudarstvennykh sluzhashhikh podvedomstvennykh gosudarstvennykh uchrezhdenii Administratsii Prezidenta Respubliki Kazakhstan (utverzhdeny Prikazom rukovoditelya Administratsii Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 22 maya 2020 goda №20-01-38.20) [Rules and conditions for certification of civil servants of subordinate state institutions of the Administration of the President of the Republic of Kazakhstan (approved by Order of the Head of the Administration of the President of the Republic of Kazakhstan dated May 22, 2020 No. 20-01-38.20)]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000020805> [in Russian] (accessed: 09.01.2024)

13 Nurtazin M. (2009) Motivation mechanisms of civil servants of the Republic of Kazakhstan (regional level). Bulletin of the Volgograd University. №1 (9). 213 p. [in English]

Information about authors:

Zhanna Abuzyarova – **corresponding author**, master of economic sciences, senior lecturer at the Department of “Management”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: zh.abuzyarova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2067-6046>

Информация об авторах:

Жанна Абузьярова – **основной автор**, магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры «Менеджмент» Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: zh.abuzyarova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2067-6046>

Авторлар туралы ақпарат:

Жанна Абузьярова – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының магистрі, «Менеджмент» кафедрасының аға оқытушысы Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zh.abuzyarova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2067-6046>

A.F. Abdulvaliev* Tyumen State University
Tyumen, 625000, Russian Federation
*e-mail: almaz.abdulvaliyev@mail.ru

SOME ISSUES OF INVESTIGATION OF TERRORIST CRIMES

Abstract.

The problem of combating terrorist crimes is one of the most urgent tasks facing law enforcement agencies and special services. However, a successful fight against this phenomenon, which has horrific consequences, is impossible without the development of special methods for investigating terrorist crimes. The methodology of terrorism investigation studies the patterns of organization and implementation of disclosure, investigation and prevention of terrorist crimes in order to develop, in accordance with the requirements of legality, scientifically sound recommendations for the most effective investigation.

The generalization of investigative practice involves the development of such an important thing for the fight against terrorism as the search for new scientifically sound ways and forms in the work of the investigator. The success of the investigation of crimes depends not only on a methodically correct approach to the investigation process, but also on close interaction with operational staff, effective use of special knowledge in order to establish the truth, the help of the media and the public. The study revealed the main features of the investigation of terrorist crimes, as well as a comparison with the investigation of other types of crimes. The main results of the study were the development of recommendations for improving the methods of investigating terrorist crimes, as well as identifying key points that law enforcement agencies should pay attention to when investigating such cases.

The theoretical significance of the conducted research lies in expanding knowledge about the methods of investigating terrorist crimes and identifying the main difficulties faced by law enforcement agencies. The practical significance of this work lies in the possibility of using the developed recommendations in planning and conducting investigations of terrorist crimes, which contributes to improving the effectiveness of the fight against terrorism and ensuring public safety.

Key words: terrorist crimes, extremism, criminal investigation, investigative actions, psychological portrait.

Introduction.

Terrorist crimes are one of the most serious challenges for modern society. They threaten the life and safety of citizens, disrupt social stability and can cause panic and fear. To combat such crimes, it is necessary to conduct in-depth and high-quality investigations that will identify and punish the perpetrators.

However, the investigation of terrorist crimes is a complex and multifaceted process that requires a special approach and specific skills. This article discusses some issues related to the investigation of terrorist crimes, including the collection and analysis of evidence, work with witnesses, cooperation with various services and institutions, as well as problems encountered in the investigation. The need to study this problem is due to its relevance in the modern world, where terrorist acts are becoming more widespread and violent.

The purpose of this study is to analyze the main issues related to the investigation of terrorist crimes, to study the methods and materials used in the investigation of such crimes, to identify the main difficulties faced by law enforcement agencies and to identify effective methods and techniques to combat this phenomenon.

To date, there are a number of works devoted to the study of this topic, but some aspects remain insufficiently explored. First of all, it is necessary to pay attention to the issues of collecting and analyzing evidence, training law enforcement officers, as well as improving legislation in this area. To achieve this goal, the forensic investigation materials of cases related to terrorist acts were analyzed and modern methods of investigating such crimes were studied.

Materials and methods of research.

To conduct a full-fledged and comprehensive study, the article used statistical data: to study trends, analyze past events and predict future threats of a terrorist nature, identify patterns and features of crimes, identify their characteristics and motives, expert assessments, sociological and general scientific methods, information analysis: collection, processing and interpretation of data from various sources, including the media, the Internet, databases, etc. to identify new threats, trends and methods of implementing terrorist actions.

Results and its discussion.

The initial investigative actions in the investigation of terrorist crimes are aimed at fixing the initial information, which has evidentiary value and can only be obtained by examining the crime scene. The initial examination of the crime scene is (one) of the most important investigative and operational investigative importance, since the traces of the crime and the mechanism of their formation are directly related to the establishment of the method of committing the crime, and may also characterize the identity of the criminal or criminal group.

According to E.D. Isaev, and one can hardly disagree with him, "terrorist crimes represent a complex system of interrelated and mutually conditioned objective and subjective circumstances, physical and mental processes, decisions and actions of intruders, other people who find themselves involved in the sphere of a criminal event, objective processes of reflection in the material environment of the circumstances of the use of weapons crimes" [1].

The actions under discussion are further complicated by the fact that they can be sequential and committed in a chain, separately in time, sequentially, or jointly. Such crimes are particularly dangerous in nature, as they inspire a special atmosphere of fear and horror, insecurity and the inability of law enforcement agencies to protect citizens from socially dangerous attacks that can occur anywhere and at any time. The lack of understanding about the motives and reasons for the commission of a crime exacerbates the consequences of a terrorist crime and is a catalyst for panic among both victims who survived the crime and other citizens who were involved in the crime event.

Such examples of terrorist attacks dissected in time and space are known in world practice, and they are marked by a large number of victims, dead and injured. Often, the tactics of criminals are such that the initial terrorist acts are aimed at distracting the attention of society and law enforcement agencies from the main goal of the terrorists, which is achieved by committing the main terrorist act, as was the case with A. Breivik in Norway.

In 2011, an explosion occurred near government buildings in the Norwegian capital, after which a terrorist in a police uniform shot people for an hour and a half at a youth camp on the island of Uteya. The result of this double terrorist attack was the death of seventy-seven people. As the development of events showed, the first explosion was committed by a terrorist to distract the attention of law enforcement agencies and lull vigilance in other areas requiring protection. In the case of the Norwegian terrorist attack, such a site was an island where schoolchildren and students gathered, who were shot for an hour and a half by A. Breivik. At the same time, law enforcement agencies arrived at the crime scene very late, which caused such a large number of victims of the crime. No one was injured at all from the first explosion near the government building, and the main target of the criminal was precisely the youth camp, where he went immediately after the first explosion.

Thus, the tactics of terrorist acts dismembered in time leads to a large number of victims and is very dangerous.

At the end of 2015, several terrorist attacks occurred simultaneously in Paris. The terrorists carried out seven attacks in different parts of the city – shooting at restaurants and shopping malls, explosions at the stadium and the seizure of a concert hall. The result of these terrorist attacks was the death of one hundred and fifty people, and about two hundred more people were injured. In this case, the terrorists did not choose the main and "auxiliary" terrorist attacks, each of the terrorist

attacks was a separate crime that led to numerous victims. In this case, we can talk about a massive terrorist attack not only on the city, but also on the state as a whole, since such large-scale incidents and crimes always receive a political context and are ideological in nature.

In the case of European terrorist attacks, such crimes are presented as the result of the collision of the European modern world, modern civilization with the Muslim world, the world of religious extremism and fundamentalism.

As the development of events shows, the possibility of committing such terrorist attacks is directly linked to the migration policy of the authorities, measures to non-proliferation of religious extremism and the actions of the authorities to neutralize religious and national segregation and discrimination. The tolerant and soft migration policy of the European authorities, thanks to which Europe has proved very attractive to the bearers of the most extremist and fundamentalist Muslim ideas, ultimately leads to the possibility of committing such terrorist attacks.

It is obvious that the initial investigative actions directly depend on the place, time and method of committing a terrorist act. In the case of an explosion, these are some actions, while the place of the explosion is of decisive importance – in the case of an explosion in a cramped enclosed space filled with a large number of people (train station, metro, airport) – these are some actions, in the case of a terrorist attack in an unlimited space (explosion on board an airplane, bus, train) – these are other actions. Nevertheless, a common feature of such actions is the initial need to ensure the safety of the surviving citizens, localization of the crime scene, localization of the consequences of the crime, first aid to victims and their interrogation, ensuring the safety of other citizens in the surrounding area, which is achieved by localization of the crime scene, as well as in other potentially dangerous places of congestion within this the locality.

As emphasized by most criminologists, "the complexity of carrying out measures to counter terrorism lies in the peculiarities of the methods and means used by terrorists, the use of high technologies, the surprise factor, the wave of terrorist acts that swept around the world showed low efficiency and the obvious inconsistency of the developed and available methods for the prevention and suppression of such crimes" [2]. As M.R. Kim points out in his research, "the features of modern terrorist activity include careful preparation and the covert nature of the activities of terrorist groups, the flexibility and diversity of terrorist tactics throughout the terrorist attack, the high level of technical equipment and armament of terrorists, the presence of persons familiar with the methods and techniques of operational investigative work in terrorist groups" [3].

Many researchers unanimously emphasize that "most crimes of a terrorist nature cannot be solved using only the possibilities of conducting investigative actions, without organizing interaction between employees of the preliminary investigation bodies and operational services" [4]. However, it should be noted that "the last decade has been marked by an increased number of uses of explosion as the most generally dangerous method of committing a terrorist act." In the event of an explosion, the initial investigative actions, taken separately from operational investigative measures, cannot provide exhaustive and sufficient information about a particular person or group of persons who committed a crime, therefore the above statement by researchers in this field is justified. In this case, terrorist crimes not only pose an increased public danger, but are also marked by the high complexity of the investigation. For example, in the case of murder, the initial investigative actions – inspection of the crime scene, interrogations of witnesses and other persons – are able to provide comprehensive information about the identity of the victim, his social circle, possible involvement in the murder of a certain person, possible motives and causes of the crime. In this case, operational investigative measures will be needed only to find the culprit and bring him to the preliminary investigation body. In the case of a terrorist act, all such methods and methods are inapplicable. The explosion destroys or renders unusable many objects and materials of evidentiary value. The explosion itself can be carried out remotely, or by suicide bombing. In both cases, it is difficult to establish the identity of the perpetrator only on the basis of initial investigative actions. Of course, in the case of a suicide bombing, such a task is facilitated.

Analysis of samples of his body remains can provide comprehensive information about the identity of the perpetrator, however, the fact that an entire terrorist organization (Al-Qaeda, ISIS, etc.) is usually behind the suicide bomber does not help to establish the involvement of other persons, as well as the motives and causes of such a crime. In this case, the suicide bomber himself does not even act as a criminal, but only as a way of committing a crime [5].

In the case of a remote explosion, the task becomes even more complicated. The investigation does not have any primary information about the perpetrators of the crime. All that can be obtained initially is an analysis of the composition of the explosive, an analysis of its destructive power and the components of the composition. In such cases, the materials of video recordings of installed surveillance cameras provide invaluable assistance to the investigation. Since terrorist attacks are committed in crowded places, such places are always equipped with video surveillance cameras, the study of which helps the investigation to identify those involved in the terrorist attack. The next most important investigative action is to interview the affected persons, who are often in serious condition. The task of the investigator is to identify those persons who suffered the least and are able to testify about the circumstances of the explosion, while they were close enough to the scene of the terrorist attack and saw something important that is relevant to the investigation. In the case of a terrorist attack in the subway, video recordings obtained from each subway car are examined, eyewitnesses of the terrorist attack, victims who are able to testify are interviewed. Since terrorist attacks are committed without obvious explicit motives and are deeply hidden right up to the very moment of commission, it is information about an indefinite wide range of people that is of crucial importance – this is information from CCTV cameras.

In the case of explosions in trains, buses, and other public transport vehicles, the necessary information is also obtained from surveillance cameras. Sketches of the alleged criminal or criminal group are obtained from CCTV cameras and are supplemented with verbal descriptions of the affected citizens. Thus, the initial empirical information is information obtained directly from the scene of the terrorist attack, both in visual form and in the form of testimony from the injured people. An analysis of the method of the explosion, as well as the placement of the explosive device, its composition and damaging effect can also provide certain information about the criminals - whether they had special knowledge about the composition of the explosive, which method of detonation they used, how and where the explosive was placed, what object they disguised, etc. If professionalism is established in the planning, preparation and conduct of a terrorist attack, we can talk about special training in a combat camp. In this case, even if the crime was committed by a suicide bomber, we are talking about an organized, planned and targeted crime to destroy many innocent people, which indicates religious fanaticism and fundamentalism inherent in certain religious, national and ethnic groups. An initial inspection of the explosion site is essential. At the same time, the investigative task force working at the crime scene must be provided with security. When examining the explosion site, the following signs must be established:

- signs that make it possible to separate a volumetric explosion from a physical explosion or other explosion that occurred naturally, not through deliberate actions of terrorists;
- the area of direct explosive impact;
- identification of possible sources of supply of explosive components.

During the inspection of the scene of an incident in terrorist cases, "it is necessary to take into account its features, it is required to describe the damage in each area with a description of their original dimensions, as well as pay attention to the presence of any containers with flammable liquids or pressure cylinders in the explosion area, the concentration of explosive vapors in the in the case of using flammable liquids" [6].

The inspection of the explosion site during the commission of a terrorist crime has a number of its own characteristics. At the preparatory stage, the investigative task force should include a criminologist, an explosives technician, a specialist in the field of forensic medicine, an automotive

technician if the explosion was committed in a vehicle, a psychologist. After arriving at the scene of the crime and providing first aid to the victims, the investigator must proceed from the fact that the situation of the place of the terrorist attack was preserved as much as possible in the form in which it was immediately after the explosion. The examination of the crime scene begins with a photo or video recording, which is carried out by a forensic expert. The objects of the shooting are the situation of the crime scene, corpses, their fragments, buildings damaged by the explosion, vehicles, objects, fragments of explosive devices, explosives. The explosion site is divided into three zones: the zone of close (high-explosive) explosion action, the zone of the strongest air shock wave action (high-explosive action), the zone of local damage caused by the action of an air shock wave.

The explosion site is divided into zones, and examined separately, special attention should be paid to the examination of corpses. According to scientists, "when examining bodies, one should pay attention and indicate in the protocols of investigative actions the location of the body relative to the explosion site, soot deposition zones, foci of thermal exposure, mechanical impact. It is emphasized separately that "clothing belonging to various deceased persons should be packed separately, since the presence of explosion products on it will help to determine the location of the deceased".

The second and third explosion zones are zones, according to forensic scientists, "of the greatest interest for explosive expertise. "The researchers emphasize that" these are the zones of action of the shock wave, and fragments of an explosive device can be found in them, as well as fragments and fragments of destroyed objects of the physical environment of the scene". The third explosion zone is a high-explosive zone, according to researchers, "characterized by the destructive effect of an explosive wave that destroys the glazing of nearby buildings". Scientists focus our attention on the fact that "the glazing either collapses completely or is covered with a network of cracks and the nature and size of damage to objects located in this area are recorded in the protocol of inspection of the scene" [7].

Thus, the initial investigative actions in the investigation of a terrorist crime are of a reinforcing nature, when all empirical information available at the time of the crime scene inspection is investigated and documented. As a rule, we are talking about an explosion as a method of terrorist attack. The entire situation of the crime scene should be preserved as much as possible in the form in which it was immediately after the explosion.

The characteristic features of conducting investigative actions in this case are the expanded composition of the investigative task force and its complement of specialists and experts of the explosive and transport profile, a specialist in the field of forensic medicine and a psychologist to help victims. Operational search information can include the seizure and destruction of all video recording materials from outdoor surveillance cameras that are installed in places where a large number of people gather, since it is in such places that terrorist attacks are committed. These are train stations, airports, metro stations, transport infrastructure facilities, public transport vehicles, etc. Visual information, which includes video recording materials, is compared with the testimony of eyewitnesses and witnesses of the incident, helping to restore an objective picture of the crime.

Since terrorist crimes are committed in most cases by a group of persons, it is necessary to apply investigative techniques and methods of operational and investigative work with group forms of crime. It is necessary to separate suspects and defendants who want to cooperate with the investigation from defendants who conflict with the investigation and deny their involvement in the crime. Subsequent investigative actions include interrogations, confrontations, the production of forensic examinations and familiarization of the accused with their results

The study of the personalities of the accused is the main task of the preliminary investigation, while the social ties of the accused are analyzed and studied, his closest circle of communication is worked out, as well as relatives for establishing links with terrorist organizations. Since the terrorist motive of the crime must be established at the preliminary investigation, cross-

examinations and confrontations of the accused and suspects can provide important information for the investigation.

The separation of the accused according to the investigative position and the differentiated investigative tactics and approach can help in the investigation of crimes. Defendants cooperating with the investigation can provide valuable information regarding the motives of the crime, while defendants in conflict with the investigation may be confronted with the fact of deterioration of their position by their chosen position.

Non-admission of guilt and refusal to cooperate with the investigation in the case of a group commission of a crime can be used by the investigation as an opportunity to aggravate the qualification of the degree of complicity.

As A.A. Abramova points out in her fundamental study "The psychological portrait of a criminal who commits the financing of terrorism and extremist activities as an element of criminalistic characteristics", "the main rule of using tactical and psychological techniques of interrogation and presentation of evidence is their systematic use. The scientist focuses our attention on the fact that "systematic use strengthens each of the techniques and methods discussed above and ensures reliable overcoming of the most acute conflict situations" [8].

The identification of terrorist motives for the crime is achieved by analyzing the materials and documents seized during the search. Special importance is attached to the study of the seized literature, which is checked for the presence of religious extremist and radical ideas.

So, for example, according to the materials of the verdict of the North Caucasian Military District Court dated July 24, 2015 in early 2011 on the territory of the Republic of Dagestan by another person, the materials of the criminal case, in respect of which were allocated to a separate proceeding in connection with his search, for attacks on law enforcement officers, citizens and organizations in order to A stable armed group (gang) has been created to forcibly establish an Islamic state with a Sharia form of government on the territory of the Republic of Dagestan.

This group was characterized by the presence of automatic firearms, ammunition, explosive devices in it, cohesion and stability, which were achieved through the coherence of joint criminal actions and the unity of criminal intentions, ensuring control over the behavior of its participants and maintaining internal discipline, stability of its composition, close interconnection between participants based on the territorial principle of compact residence and ethnic community based on participation in the so-called "Jamaat", commitment to radical Islamic ideology, on the relationship of kinship, friendship and long-standing acquaintance [9].

The presentation of charges of a terrorist act, as well as the organization of an illegal armed formation and participation in it, incriminated by the investigation by the accused, required proof of the presence of firearms and ammunition at the place of residence of the accused. In addition, the forcible establishment of the Islamic State in the Sharia form of government, which was the motive for the commission of a crime, must be proved through numerous interrogations and confrontations of the accused, as well as the presence of certain physical evidence confirming extremist and terrorist motives.

The involvement of the accused in terrorism is also characterized by extremist motives. So, in this case, the establishment of a form of government in the state by force is an extremist motive.

Also, in this case, the circumstances of the creation of an armed group on the basis of friendly and family relations should be proved. The unity of criminal intentions should also be established on the basis of cross-examination of the accused. Thus, the main investigative work begins after the identification of the persons involved in the terrorist act, their detention and the development of social ties.

A particularly important circumstance to be proved is the intent of the accused and suspected of committing a terrorist act. In case of conflict with the investigation and refusal to cooperate, such information can be clarified only by studying the communication of suspects and accused both with each other and with the organizers of a terrorist act, who may be in another state and

even on another continent. In such cases, it is mandatory to request details of telephone conversations of the accused, as well as requests for computer information on the provision of personal correspondence of the accused using various messengers and electronic applications – Whatsapp, Telegram, etc. As practice shows, the accused increasingly do not discuss the details of the crime over telephone conversations, resorting to the use of encrypted data, which is provided by electronic messengers. Since such information is stored on the servers of service operators for six months, the investigation must track down the accused within the prescribed period and request all this information from the mobile operator.

Thus, the subsequent investigative actions in the investigation of terrorist crimes are aimed at establishing the involvement of the accused and suspects in the commission of this crime, establishing the motives and causes of the crime.

Such actions consist in the seizure and reclamation of all available correspondence, including through the use of electronic messengers and other means of communication, establishing control and wiretapping of telephone conversations, conducting searches at the place of residence of the accused, conducting various examinations, and choosing a preventive measure for the accused.

As a rule, such crimes provide for mandatory detention, and further investigative actions are carried out with the accused already in the pre-trial detention center.

It is important to conduct a comprehensive psychological and psychiatric forensic examination with the accused for their sanity.

As a rule, all suspects and defendants in such criminal cases are sane and are subject to criminal liability on general grounds.

The problems of proving a terrorist motive occur in the practice of investigative authorities, therefore, special attention should be paid to the analysis of seized materials and documents during searches.

This may be special religious literature, as well as correspondence of the accused on relevant topics with the presence of extremist religious radical and fundamental ideas.

Conclusion.

The results of the conducted research allowed us to draw the following conclusions about the work done and formulate proposals and practical recommendations.

It is proved that terrorist crimes are aimed at destroying as many people and property as possible in order to instill fear and a sense of complete insecurity. Terrorist activity is anti-State in nature, as it is aimed at undermining one of the most protected state interests - public safety and law and order;

It has been established that the criminalistic characterization of terrorist crimes is another way of their scientific and research study, characterizing such signs of a criminal act that are not included in the criminal law characteristic. These include the prevalence of the criminal act, the method of committing the crime, the typical characteristics of the victims, the typical features of the crime itself, the behavior of suspects and accused.

It is emphasized that the initial investigative actions in the investigation of a terrorist crime are of a reinforcing nature, when all empirical information available at the time of the crime scene inspection is investigated and documented.

It is reasonable that the subsequent investigative actions in the investigation of crimes of a terrorist nature are aimed at establishing the involvement of the accused and suspects in the commission of this crime, establishing the motives and causes of the crime.

It is concluded that the problems of proving a terrorist motive take place in the practice of investigative authorities, therefore special attention should be paid to the analysis of seized materials and documents during searches. This may be special religious literature, as well as correspondence of the accused on relevant topics with the presence of extremist religious radical and fundamental ideas.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Исаева Е.Д. Использование поисковой криминалистической техники борьбе с терроризмом Бизнес в законе. Экономико-юридический журнал. — №4. — 2019. — С. 138-141
- 2 Кряжев В.С. Взгляд на проблему борьбы с терроризмом и экстремизмом с учетом современных реалий. Российский следователь. — №2. — 2019. — С. 35-39
- 3 Ким М.Р. Вербовка в ряды террористов. В сборнике: Современный терроризм. Проблема вербовки молодёжи в социальных сетях. Материалы Региональной студенческой научно-практической конференции. — №5. — 2021. — С. 49-52
- 4 Калдыбай К.К., Отеген Б.А. Механизмы борьбы с религиозным экстремизмом и терроризмом: эффективность и пути применения. Молодой ученый. — №8 (298). — 2020. — С. 337-340
- 5 Вассалатий Ж.В. Методика расследования преступлений террористического характера. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Южно-Уральский государственный университет. — Челябинск. — 2010. — 22 с.
- 6 Букаев Н.М., Вассалатий Ж.В. Проблематика определения понятия «терроризм» в формировании методики расследования преступлений террористического характера. Труды Оренбургского института (филиала) Московской государственной юридической академии. — №39. — 2019. — С. 99-101
- 7 Аминев Ф.Г. Особенности использования специальных знаний как составной части методики расследования преступлений, связанных с экстремизмом и терроризмом. Правовое государство: теория и практика. — №3 (49). — 2017. — С. 130-137
- 8 Абрамова А.А. Психологический портрет преступника, совершающего финансирование терроризма и экстремистской деятельности, как элемент криминалистической характеристики. Фундаментальные и прикладные исследования в современном мире. — №17-3. — 2021. — С. 105-111
- 9 Попов С.Е. О соотношении понятий «борьба с терроризмом» и «противодействие терроризму»: Теория, право, практика. История государства и права. — №3. — 2020. — С. 52-54

ТЕРРОРИСТІК БАҒЫТТАҒЫ ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа.

Террористік бағыттағы қылмыстарға қарсы күрес мәселесі құқық қорғау органдары мен арнайы қызметтердің алдында тұрған ең өзекті міндеттердің бірі болып табылады. Алайда, террористік сипаттағы қылмыстарды тергеудің арнайы әдістерін жасамай, қорқынышты салдары бар бұл құбылыспен сәтті күресу мүмкін емес. Терроризмді тергеу әдістемесі заңдылық талаптарына сәйкес тергеуді неғұрлым тиімді жүргізу бойынша ғылыми негізделген ұсынымдар әзірлеу мақсатында террористік сипаттағы қылмыстарды ашуды, тергеуді және алдын алуды ұйымдастыру және жүзеге асыру заңдылықтарын зерделейді.

Тергеу практикасын жалпылау тергеушінің жұмысында жаңа ғылыми негізделген жолдар мен формаларды іздеу сияқты терроризмге қарсы маңызды күресті дамытуды қамтиды. Қылмыстарды тергеудің сәттілігі тергеу процесіне әдістемелік тұрғыдан дұрыс көзқарасқа ғана емес, сонымен бірге жедел қызметкерлермен тығыз қарым-қатынасқа, арнайы білімнің ақиқатын анықтау үшін тиімді пайдалануға, бұқаралық ақпарат құралдары мен халықтың көмегіне байланысты. Мақала мақсаты террористік қылмыстарды тергеудің негізгі ерекшеліктерін анықтап, қылмыстың басқа түрлерін тергеумен салыстыруды жүргізу. Зерттеудің негізгі нәтижелері террористік сипаттағы қылмыстарды тергеу әдістерін жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу, сондай-ақ мұндай істерді тергеу кезінде құқық қорғау органдарына назар аудару керек негізгі ойларды анықтау болды.

Жүргізілген зерттеудің теориялық маңыздылығы террористік қылмыстарды тергеу әдістері туралы білімді кеңейту және құқық қорғау органдарының алдында тұрған негізгі қиындықтарды анықтау болып табылады. Бұл жұмыстың практикалық маңыздылығы терроризмге қарсы күрестің тиімділігін арттыруға және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге ықпал ететін террористік сипаттағы қылмыстарды жоспарлау және тергеу кезінде әзірленген ұсыныстарды пайдалану мүмкіндігінен тұрады.

Негізгі сөздер: террористік қылмыстар, экстремизм, қылмыстық істерді тергеу, тергеу әрекеттері, психологиялық сурет.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ТЕРРОРИСТИЧЕСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ

Аннотация.

Проблема борьбы с преступлениями террористического характера является одной из наиболее актуальных задач, стоящих перед правоохранительными органами и спецслужбами. Однако успешная борьба

с этим явлением, имеющим ужасающие последствия, невозможна без разработки специальных методов расследования преступлений террористического характера. Методология расследования террористических актов изучает закономерности организации и осуществления раскрытия, расследования и предупреждения террористических преступлений с целью разработки, в соответствии с требованиями законности, научно обоснованных рекомендаций для наиболее эффективного расследования.

Обобщение следственной практики предполагает развитие такого важного для борьбы с терроризмом направления, как поиск новых научно обоснованных способов и форм в работе следователя. Успех расследования преступлений зависит не только от методически правильного подхода к процессу расследования, но и от тесного взаимодействия с оперативными сотрудниками, эффективного использования специальных знаний с целью установления истины, помощи средств массовой информации и общественности. Целью статьи является выявление основных особенностей расследования преступлений террористической направленности, а также проведено сравнение с расследованием других видов преступлений. Основными результатами исследования стали разработка рекомендаций по совершенствованию методов расследования преступлений террористической направленности, а также выявление ключевых моментов, на которые правоохранительным органам следует обращать внимание при расследовании подобных дел.

Теоретическая значимость проведенного исследования заключается в расширении знаний о методах расследования преступлений террористической направленности и выявлении основных трудностей, с которыми сталкиваются правоохранительные органы. Практическая значимость данной работы заключается в возможности использования разработанных рекомендаций при планировании и проведении расследований преступлений террористической направленности, что способствует повышению эффективности борьбы с терроризмом и обеспечению общественной безопасности.

Ключевые слова: террористические преступления, экстремизм, расследование уголовного дела, следственные действия, психологический портрет.

REFERENCES

- 1 Isaeva E.D. Ispolzovanie poiskovoy kriminalisticheskoy tekhniki v borbe s terrorizmom [*The use of forensic search technology in the fight against terrorism*]. *Biznes v zakone. Ekonomiko-yuridicheskii zhurnal*. 2019. №4. P. 138-141 [in Russian]
- 2 Kryazhev V.S. Vzglyad na problemu borby s terrorizmom i ekstremizmom s uchetom sovremennikh realii [*A look at the problem of combating terrorism and extremism taking into account modern realities*]. *Rossiyskii sledovatel*. 2019. №2. P. 35-39 [in Russian]
- 3 Kim M.R. Verbovka v ryady terroristov. V sbornike: Sovremennyyi terrorizm. Problema verbovki molodezhi v sotsialnykh setyakh [*Recruitment into the ranks of terrorists*]. *Materialy Regionalnoy studencheskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii*. 2021. P. 49-52 [in Russian]
- 4 Kaldyibay K.K., Otegen B.A. Mekhanizmy borby s religioznym ekstremizmom i terrorizmom: effektivnost i puti primeneniya [*Mechanisms of combating religious extremism and terrorism: effectiveness and ways of application*]. *Molodoy uchenyi*. 2020. №8 (298). P. 337-340 [in Russian]
- 5 Vassalati Zh.V. Metodika rassledovaniya prestuplenii terroristicheskogo kharaktera [*Methods of investigating crimes of a terrorist nature // abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Law*]. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni kandidata yuridicheskikh nauk / Yuzhno-Uralskii gosudarstvennyi universitet. Chelyabinsk. 2010. 22 p. [in Russian]
- 6 Bukaev N.M., Vassalati Zh.V. Problematika opredeleniya ponyatiya "terrorizm" v formirovaniy metodiki rassledovaniya prestuplenii terroristicheskogo kharaktera [*Problematics of the definition of the concept of "terrorism" in the formation of a methodology for investigating crimes of a terrorist nature*]. *Trudy Orenburgskogo instituta (filiala) Moskovskoy gosudarstvennoy yuridicheskoy akademii*. 2019. №39. P. 99-101 [in Russian]
- 7 Aminev F.G. Osobennosti ispolzovaniya spetsialnykh znaniy kak sostavnoy chasti metodiki rassledovaniya prestuplenii, svyazannykh s ekstremizmom i terrorizmom [*Features of the use of special knowledge as an integral part of the methodology for investigating crimes related to extremism and terrorism*]. *Pravovoe gosudarstvo: teoriya i praktika*. №3 (49). 2017. P. 130-137 [in Russian]
- 8 Abramova A.A. Psikhologicheskii portret prestupnika, sovershayushhego finansirovanie terrorizma i ekstremistskoy deyatel'nosti, kak element kriminalisticheskoy kharakteristiki [*Psychological portrait of a criminal who commits the financing of terrorism and extremist activities as an element of criminalistic characteristics*]. *Fundamentalnye i prikladnye issledovaniya v sovremennom mire*. №17-3. 2017. P. 105-111 [in Russian]
- 9 Popov S.E. O sootnoshenii ponyatii «borba s terrorizmom» i «protivodeystvie terrorizmu»: Teoriya, pravo, praktika [*On the relationship between the concepts of "combating terrorism" and "countering terrorism": Theory, law, practice*]. *Istoriya gosudarstva i prava*. №3. 2020. P.52-54 [in Russian]

Information about authors:

Almaz Abdulvaliev – **corresponding author**, candidate of law, associate professor, associate professor of the Department of “Criminal Law Disciplines, Institute of State and Law”, Tyumen State University, Tyumen, Russian Federation

E-mail: almaz.abdulvaliyev@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-4384-2955>

Информация об авторах:

Алмаз Абдулвалиев – **основной автор**, кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры «Уголовно-правовых дисциплин института государства и права» Тюменского государственного университета, г. Тюмень, Российская Федерация

E-mail: almaz.abdulvaliyev@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-4384-2955>

Авторлар туралы ақпарат:

Алмаз Абдулвалиев – **негізгі автор**, заң ғылымдарының кандидаты, доцент, Тюмень мемлекеттік университетінің «Мемлекет және құқық институтының қылмыстық-құқықтық пәндер» кафедрасының доценті, Тюмень қ., Ресей Федерациясы

E-mail: almaz.abdulvaliyev@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-4384-2955>

С.Н. Сабикенов*

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық ғылымының жанындағы
Сорбонна-Қазақстан институты
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: salahiden.sabikenov@mail.ru

АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа.

Бұл мақаланың негізгі мақсаты адам өмірінде тумысынан берілетін, ажырамас, аса бағалы қазынасы танылатын адам құқықтарының халықаралық құқықтық теориясының бірнеше мәселелерін қарастыру болып табылады. Адам құқықтарының теориялары бастау алатын Ежелгі Грекия, Рим кезеңінен бастап, XVII-XVIII ғасырлардағы Еуропа ұлы ғұламаларының адам құқығы жөніндегі теорияларын зерттеп, 1789 жылғы Француз революция кезеңі мен Бірінші және Екінші дүниежүзілік соғыс уақытында енгізілген өзгерістерге үңіліп, қазіргі күнге дейінгі адам құқықтарының дамуын түсіндіре отырып, халықаралық қатынастарда, халықаралық құқық саласында алатын орны қарастырылады. Халықаралық деңгейде ұлы философтардың адам құқықтары ұғымына берген әртүрлі түсініктемелері мен көзқарастары, оның ішінде иерархия, бірлік, біржүйелілік, тәуелсіздік, билік, әділеттілік және заңдылық мәселелері сияқты халықаралық құқықтық теориялық мәселелері қарастырылады. Сонымен қатар, адам құқықтарының халықаралық құқық саласындағы құндылығы, ерекшелігі, тәуелсіздігі, өзара теңдігі және оларды қорғауда мемлекет және өзге де құқықтық институттарының міндеті туралы түсінік беріледі. Халықаралық қатынастарда утилитаризм, конструктивизм, либерализм, феминизм, космополитизм және басқа да теориялардың шығуы мен мәні, қазіргі замандағы адам құқықтары туралы түсінікке қосқан үлесі қарастырылады. Біріккен Ұлттар Ұйымы және Еуропалық адам құқықтары Соты сияқты халықаралық ұйымдардың адам құқықтарын қорғау мен насихаттаудағы рөлі және аталған ұйымдардың нормативтік актілерді әзірлеп, оған мүше мемлекеттердің актілерді сақталуын бақылауы, адам құқықтарының бұзылуына қатысты шағымдарды қарап, реттеу секілді қызметтері көрсетіледі.

Негізгі сөздер: адам құқығы, халықаралық құқық, халықаралық шарттар, келісімдер, адам құқығы туралы теориялар, адамзаттық құндылық, құқықтық мәдениет.

Кіріспе.

Қазіргі таңда әлемде адам құқықтары мәселелері Халықаралық құқық саласындағы ең өзекті, әрі даулы мәселелердің бірі болып табылады. Олар әр адамның ұлтына, нәсіліне, жынысына немесе әлеуметтік жағдайына қарамастан, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды және сақтауды қамтамасыз ететін принциптер арасындағы күрделі өзара әрекеттесуді көрсетеді. Адам құқықтары теориялары табиғи құқықтан бастап, әр адамның өмір сүру табиғаты бойынша белгілі бір ажырамас құқықтары мен бостандықтары бар деген болжамға негізделген, утилитаристік тәсілдерге дейінгі көптеген тәсілдерді қамтиды, мұнда құқықтар белгілі бір қоғамдық мақсаттарға немесе мүдделерге қолжеткізу құралы ретінде қарастырылады.

Біріккен Ұлттар Ұйымы және Еуропалық адам құқықтары Соты сияқты халықаралық ұйымдар адам құқықтарын қорғау мен насихаттауда шешуші үлкен рөл атқарады. Олар нормативтік актілерді әзірлеп, оған мүше мемлекеттердің актілерді сақталуын бақылайды және адам құқықтарының бұзылуына қатысты шағымдарды қарап, реттейді.

Алайда, халықаралық құқықтық институттар мен адам құқықтары теориялары алдында тұрған бірқатар қиындықтар мен проблемалар бар. Олардың ішінде – кейбір үкіметтер адам құқықтарының ұлттық мүдделерінің бұзылуы мәселесі; адам құқықтары саласындағы бірыңғай халықаралық стандарттың болмауы, әрі бұлардың пікірталастар мен екіұшты түсіндірулерге алып келуі, сондай-ақ адам құқықтары жөніндегі шешімдерді

мәжбүрлеп орындау тетіктерінің тиімділігінің жеткіліксіздігі секілді бірқатар мәселелер бар.

Халықаралық құқықтық мәселелер мен адам құқықтары туралы теориялар – бұл барлығының назары мен күш-жігерін қажет ететін күрделі және өзекті мәселе болып табылады. Сондықтан халықаралық құқықтық жүйені нығайту, әмбебап нормалар мен стандарттарды дамыту және бүкіл әлемде әрбір адамның құқықтары мен бостандықтарын тиімді қорғауды қамтамасыз ету бойынша жұмысты жалғастыру қажет.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Адам құқықтары туралы халықаралық теорияларды зерттеу бірнеше себептерге байланысты өзекті болып қала береді. Алдымен, жаһандану және халықаралық қақтығыстар себебінен. Яғни, жаһандану мен мәдени, діни және этникалық топтардың алуан түрлілігі жағдайында әлемде адам құқықтары саласында жаңа сын-қатерлер туындайды. Бұл теорияларды зерттеу адам құқықтарының әртүрлі тәсілдері халықаралық қақтығыстарды шешуге және дауларды шешу тәсілдеріне қалай әсер ететінін түсінуге мүмкіндік береді. Екіншіден, технологиялық прогресс және цифрлық құқықтар: цифрлық технологиялардың дамуымен интернеттегі адам құқықтары туралы жаңа сұрақтар туындайды, соның ішінде құпиялылық, сөз бостандығы, ақпаратқа қолжетімділік және тағы да басқа теорияларды зерттеу қолданыстағы нормалар мен стандарттарды цифрлық әлемнің жаңа шындықтарына қалай бейімдеу керектігін түсінуге көмектеседі. Үшіншіден, адам құқықтары ұғымының кеңеюі: қазіргі қоғамда адам құқықтары ұғымы үнемі дамып, кеңейіп келеді. Теорияларды зерттеу адам құқықтарының жалпы тұжырымдамасы шеңберінде жануарлар құқықтары, экологиялық құқықтар, әлеуметтік және экономикалық құқықтар сияқты жаңа аспектілерді қарастыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, адам құқықтары мен бостандықтары туралы Ежелгі Грекиядан бастап, XVII-XVIII ғасырларда өмір сүрген Еуропа ғұламаларының еңбектерін зерттей отырып, қазіргі кезге дейінгі халықаралық теориялар талданады.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Халықаралық құқық саласында адам құқықтары әр адамға өзінің адамдық қадір-қасиетіне қарай тиесілі әмбебап және ажырамас құқықтарды білдіреді. Оларды халықаралық қауымдастық әділеттілікті, теңдікті және жеке құқықтар мен бостандықтарды құрметтеуді қамтамасыз ету мақсатында мойындайды және қорғайды. Халықаралық құқықтағы адам құқықтары тұжырымдамасының негізгі белгілеріне мыналар жатады:

1. Әмбебаптық: адам құқықтары әмбебап болып саналады. Олардың ұлтына, нәсіліне, жынысына, дініне немесе әлеуметтік мәртебесіне қарамастан, барлық адамдарға қолданылады.

2. Ажырамас және бөлінбейтін болуы: яғни, әр адамның қадір-қасиеті мен құндылығын бұзбай айыруға немесе бұзуға болмайды.

3. Тәуелсіздік және өзара байланыс: адамдар өз құқықтарын жүзеге асыруда тәуелсіз, алайда басқа адамдардың құқықтарын бұзбауы қажет.

4. Мемлекеттердің міндеттемесі: мемлекеттер өз азаматтары мен тұрғындарының адам құқықтарын халықаралық нормалар мен стандарттарға сәйкес қорғауға, сақтауға және оларды жүзеге асыруға міндетті.

5. Халықаралық қорғау: халықаралық қауымдастық пен ұйымдар адам құқықтарын қорғауға және әлемнің кез келген елінде олардың бұзылуына жауап беруге міндетті.

6. Прогрессивті даму: адам құқықтарын түсіну және қорғау қоғамның өзгеретін жағдайлары мен қажеттіліктеріне сәйкес үнемі дамып, жетілдіріліп отырады.

Халықаралық құқық саласында адам құқықтарының тарихы ғасырлар бойы жалғасып келеді. Қоғамның әділеттілік, бостандық және теңдік мәселелеріне көзқарастарының эволюциясына тоқталатын боламын. Ежелгі дәуірде әртүрлі өркениеттер қоғам мүшелері үшін белгілі бір құқықтар мен бостандықтарды мойындайтын нормалар мен ережелер

кодекстерін тұжырымдаған. Діни мәтіндерде адам құқықтарын түсінуге негіз болатын әділеттілік пен мораль принциптері де болды. Мәселен, Адам құқықтары туралы алғашқы теориялар ежелгі Грекиядан бастау алған болатын. Осы уақытта адамдар бостандық, қоғамның теңдігі туралы мәселелерге көңіл бөлді. Себебі, құлдар субъект ретінде емес, объект ретінде ғана өмір сүрді. Белгілі заң шығарушы Солон б.з.д. 594 жылы қарыздық құлдықты жойып, қоғамда демократияны енгізді. Сондай-ақ, адам құқығын қалыптастыруда Пифагор зор үлесін енгізді. Ол «әділ» деген ережені шығарды, яғни, «тең дәрежеде жазалаудан тұру» деген тұжырымда болды. Бұл сөйлемде теңдік принципін түсінуге болады. Бұл қағида жасалған теріс қылық үшін адамдардың қандай сатылық деңгейіне қарамастан тең жауапкершілікке тартылуы туралы айтады. Сонымен қатар, біздің эрамызға дейінгі V-IV ғасырлардағы софистер теңдік пен әділеттілік идеясын қарастырды. Бұл кезеңде Протагор: «барлық нәрсенің өлшемі — бар адамның өмірде бар екені және жоқтың жоқ екендігі», - деді. Оның пікірінше, саясаттағы өмір барлығына бірдей және тең дәрежеде қолжетімді болуы керек. Софист Алкидтің әйгілі «Құдай бәрін еркін жаратты, ал табиғат ешкімді құл етпеді» деген сөзі адамдардың теңдігі мен табиғи бостандығы идеясының дамуын көрсетеді [1].

Рим юрисдикциясына тоқталатын болсам, онда құқық жеке тұлға мен мемлекет арасындағы бостандыққа негізделген қатынастардың жиынтығы болды. Ежелгі Римдегі жеке тұлғаның құқықтық мәртебесі идеяларының дамуына стоиктер ықпал етті. Заң, олардың пікірінше, Құдайдың күші негіз болатын адамның тағдыры [2].

XVII-XVIII ғасырлардағы ағарту кезеңінде Еуропада бүкіл адамзатқа тән табиғи адам құқықтары туралы алғашқы идеялар пайда болды. Джон Локк, Жан-Жак Руссо және Иммануил Кант секілді ұлы философтар адам құқықтары туралы тұжырымдамалар жасады. Бұл тұжырымдамалары халықаралық құқықтың қалыптасуына негіз болды. Мәселен, Джон Локк адамдардың міндеттер мен бостандықтар арасындағы айырмашылықты жасады. Оның пікірінше, бостандық деген бұл алдында міндет болмаса, кез келген нәрсені жасау мүмкіндігі. Яғни, тыйым салынбайтын кез келген әрекет. Ал міндет дегенді белгілі бір іс-әрекетті жасамауға болмайтын әрекет ретінде түсіндірді. Францияның ұлы ойшылдарының бірі болып Жан-Жак Руссо болып табылады. Ол адамдардың шығу тегі және адамдар арасындағы теңсіздіктің негіздері туралы пайымдаулар берген. Сонымен қатар, Жан-Жак Руссо мемлекеттің шарттық шығу теоретигі және халықтық егемендік теоретигі ретінде танылады [3]. Ол мемлекеттің табиғи жағдайы теориясына ерекше назар аударған болатын. Философ Иммануил Кант халықаралық құқықты қазіргі мағынада, үстемдік принципі бойынша жіктейтін мемлекеттер арасындағы қатынастарды реттеу ретінде түсіндірді. Ол сондай-ақ «соғыс құқығын» тек өзін-өзі қорғау мақсатында қолдану мүмкіндігін шектейтін «жалпыға бірдей қонақжайлылық қағидатына негізделген Дүниежүзілік Азаматтық құқық» идеясын жақтаған болатын.

Француз революциясы кезіне келсем, 1789 жылы Ұлы француз революциясының адам және азамат құқықтары туралы Декларацияны қабылдауына әкелді, онда сөз бостандығы, діни сенім және заң алдындағы теңдік сияқты адам құқықтарының негізгі принциптері тұжырымдалды. 1789 жылы Француз Ұлттық Ассамблеясы қабылдаған адам және азамат құқықтарының Француз декларациясы адам құқықтарының көптеген заманауи тұжырымдамаларын шабыттандырған маңызды тарихи құжат болып табылады. Бұл декларация кейбір негізгі принциптерге, соның ішінде заң алдындағы теңдікке, сөз бостандығына, дінге және баспасөзге баса назар аударады. Сонымен қатар, меншік құқығын және биліктің бөліну принципін мойындайды. Бұл құжат адам құқықтарын дамытудағы маңызды қадам болған еді. Француз декларациясы бүкіл әлемдегі адам құқықтарын қорғаудың басқа қозғалыстарын шабыттандырған еді. Солайша, көптеген халықаралық құжаттардың, соның ішінде 1948 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымы қабылдаған адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының бастаушысы болып табылады.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Біріккен Ұлттар Ұйымы болашақ қақтығыстардың алдын алу және бейбітшілік пен әділеттілікке ықпал ету мақсатында құрылды. БҰҰ хартиясы адам құқықтарын қорғау қағидаттарын бекітті және барлық мүше мемлекеттердің осы құқықтарды сақтауына жәрдемдесуге шақырды. 1948 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын қабылдады, ол адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын бекітетін алғашқы жалпыға ортақ халықаралық құжат болды. Бұл құжат барлық кейінгі халықаралық шарттар мен адам құқықтары туралы конвенциялардың негізі болып табылады. 1948 жылы 10 желтоқсанда Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) қабылдаған адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы бүкіл әлемдегі барлық адамдар үшін қорғалуы тиіс негізгі құқықтар мен бостандықтарды бекітетін тарихи құжат болып табылады. Декларация өмір сүру құқығы, бостандық, жеке басының қауіпсіздігі, заң алдындағы теңдік, жеке өмірге қол сұғылмаушылық, ой, ар-ождан, дін және басқалары сияқты негізгі құқықтарды мойындайтын 30 баптан құралған. Декларация бұл құқықтардың әмбебап, ажырамас және бөлінбейтін екенін және кемсітушіліктің кез келген түрінсіз қорғалуы керек екенін атап көрсетеді. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы көптеген халықаралық шарттар мен ережелерді әзірлеуге негіз болды және бүкіл әлем бойынша әділеттілік, теңдік және адам құқықтарын қорғау үшін күреске шабыт ретінде қызмет етеді. Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясы қабылданғаннан кейін адам құқықтарының бұзылуына қатысты шағымдарды қарайтын Еуропалық адам құқықтары соты және америкааралық адам құқықтары соты сияқты халықаралық соттар құрылды. Еуропалық адам құқықтары соты мен америкааралық адам құқықтары соты өз континенттерінде адам құқықтарын қорғауда маңызды рөл атқарады. Францияның Страсбург қаласында орналасқан адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот Еуропалық Одақ азаматтарының Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропалық Конвенциямен кепілдендірілген құқықтардың бұзылуы туралы шағымдарын қарайтын сот. Бұл сот Еуропа Кеңесіне мүше мемлекеттер үшін міндетті шешімдер қабылдайды, әрі оның жұмысы аймақтағы адам құқықтарының сақталуын қамтамасыз ету үшін өте маңызды. Еуропалық соты Адам құқықтары мен негізгі құқықтарын қорғау туралы Конвенцияның принциптері негіздене жүзеге асады [4]:

1. Автономия принципі: Кепілдендірілген құқықтар мен бостандықтар Конвенцияның мазмұнына сүйене отырып, дербес түсіну.

2. Эволюциялық принцип: Конвенция демократиялық елдерде басым болып табылатын заманауи шарттар мен тұжырымдамалар негізінде дамитын серпінді құрал.

3. Тиімділік принципі: Конвенцияның ережелері, олардың нақтылығы мен тиімділігін қамтамасыз ету үшін талқыланып, қолданылуы.

4. Масштаб принципі: Мемлекеттер құқықтар мен бостандықтарды шектеуде дискрециялық өкілеттіктерге ие, ал шектеулер демократиялық қоғамда қажет және маңызды әлеуметтік қажеттіліктерге байланысты болуы керек. Қолдану аясы заңның сипатына және шектеу мақсаттарына байланысты өзгеріп отырады.

5. Пропорционалдылық принципі: Қоғам мүддесі үшін құқықтардың шектеулері барабар болуы керек. Сонымен қатар, қабылданған шаралар мен олар көздейтін мақсаттар арасындағы ақылға қонымды қатынасты сақтауы керек.

6. Субсидиялау принципі: Сот адам құқықтарының ұлттық жүйелерін алмастырмай, қосымша сипатқа ие. Ұлттық билік Конвенцияда көзделген құқықтарды қамтамасыз ету үшін шараларды таңдауда еркін болады.

Америкааралық адам құқықтары соты – Америкалық адам құқықтары туралы конвенцияға қол қойған елдердегі адам құқықтарының бұзылуы туралы шағымдарды қарайтын сот органы болып табылады. Ол Коста-Рикада орналасқан. Латын Америкасында адам құқықтарын қорғауда шешуші рөл атқарады. Сот шешімдері оның құзыретін

мойындаған елдер үшін міндетті болып табылады. Американдық адам құқықтарын қорғау жүйелері аймақтық ұйыммен тікелей байланысты – Америка мемлекеттерінің ұйымы (АМҰ), оның мүшелері Кариб теңізі аймағындағы Американың барлық мемлекеттері болып табылады. Америка мемлекеттерінің ұйымының құрылтай шарты көпжақты шарт – Америка мемлекеттері ұйымының Жарғысы болып табылады. 1948 жылы Америка мемлекеттерінің ұйымы Жарғысының 3 тармағында «өкілді, демократияны» тиімді жүзеге асыруға негізделген осы саяси ұйым шеңберіндегі мемлекеттердің ынтымақтастығын қарастырады. Яғни, нәсіліне, жынысына немесе этникалық тегіне қарамастан адамның негізгі құқықтарын жариялайды [5].

Екі сот та адам құқықтарын қорғау үшін күресте маңызды құрал болып табылады. Олар азаматтардың халықаралық инстанциялардағы құқықтардың бұзылуына шағымдану тетіктерін қамтамасыз етеді.

Адам құқықтары – мәдениеттер, ұлттар мен идеологиялардың шекараларын кесіп өтетін әмбебап құбылыс. Көптеген жылдар бойы әртүрлі теориялар осы құқықтардың табиғаты мен негіздерін түсіндіруге талпынуда. Адам құқықтары туралы бірнеше танымал халықаралық теорияларды және олардың қазіргі әлемдегі маңыздылығын қарастыратын болсам:

1. Табиғи құқық теориясы

Адам құқықтары туралы ең көне теориялардың бірі – табиғи құқық ұғымы. Бұл теорияға сәйкес, адам құқықтары белгілі бір табиғи тәртіптен немесе Құдайдың еркінен туындайды. Заңдар мен үкіметтерден тәуелсіз болып табылады. Бұл теория адам құқықтарының әмбебаптығы мен тұтастығына баса назар аударады.

2. Утилитаризм теориясы

Утилитаризм теориясы адамдардың ең көп саны үшін ең үлкен бақыт принципіне негізделген адам құқықтарын түсінуге ықпал етеді. Адам құқықтары контекстінде бұл құқықтарды құрметтеу және қорғау қоғамның жалпы әл-ауқатына ықпал етуі керек дегенді білдіреді.

3. Конструктивизм теориясы

Конструктивистік теория адам құқықтары қозғалмайтын жиынтық емес, әлеуметтік құрылым мен диалог нәтижесінде қалыптасады деп тұжырымдайды. Осы тұжырымдамаға сәйкес, әлеуметтік нормалар мен құндылықтар адам құқықтарының мазмұнын анықтайды және олар өзгертін жағдайларға сәйкес дамып, өзгеруі мүмкін.

4. Либерализм теориясы

Либералды теория жеке бостандық пен автономия идеясына негізделген адам құқықтарын ақтайды. Осы тұжырымдамаға сәйкес, адам құқықтары әр адамның жеке басының бостандығы мен қадір-қасиетін қорғауға, сондай-ақ мемлекет билігін шектеуге кепілдік береді.

5. Космополотизм теориясы.

Адам құқықтарына сыни көзқарас олардың әлеуметтік және экономикалық әділеттілікпен ажырамас байланысын көрсетеді. Бұл теория адам құқықтарын жүзеге асыруға әсер ететін саяси және экономикалық факторларды талдайды және адам құқықтары тұжырымдамасын әлеуметтік теңсіздіктер мен езгіге қарсы күрес құралы ретінде алға тартады.

Қазіргі әлемде адам құқықтары туралы халықаралық теориялар дамып, жаңа қиындықтар мен жағдайларға бейімделуді жалғастыруда.

Адам құқықтары туралы халықаралық теориялар адам құқықтары мен бостандықтарын жаһандық деңгейде дамыту мен қорғаудың негізі болып табылады. Ондаған жылдар бойы әртүрлі елдер мен ұйымдар осы құқықтарды негіздейтін және қорғайтын әртүрлі тұжырымдамалар жасады. Бұл саладағы негізгі құжаттардың бірі, жоғарыда көрсетілгендей, 1948 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы

қабылдаған адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. Ең маңызды теориялардың бірі – әмбебаптылық – адам құқықтары мәдени, әлеуметтік немесе саяси ерекшеліктеріне қарамастан барлық адамдарға қолданылатын ажырамас және әмбебап болып табылады. Бұл теория әр адамның құқықтарының қол сұғылмаушылығы мен бөлінбейтіндігін көрсетеді. Қарама-қарсы көзқарас, релятивизм теориясы, адам құқықтары белгілі бір мәдениеттің немесе қоғамдық ортаның контекстінде қарастырылуы керек деген идеяны көрсетеді. Бұл құқықтардың анықтамасы мен қорғалуы тарихи, мәдени және діни факторларға байланысты өзгеруі мүмкін дегенді білдіреді. Диалектика теориясы әмбебаптылық пен релятивизм арасындағы өзара әрекеттесудің тұрақты процесі бар екенін айтады. Ол әртүрлі мәдени контексттерде адам құқықтарының әртүрлі түсіндірмелері болуы мүмкін екенін мойындайды, сонымен бірге әмбебап стандарттарға ұмтылу қажеттілігін атап көрсетеді. Екінші жағынан, космополиттік теория әлем азаматтарының халықаралық деңгейде танылуы және қорғалуы тиіс ортақ құқықтары мен міндеттері бар деген идеяны алға тартады. Халықаралық қатынастар теориясын айтатын болсам, ол адам құқықтарын жаһандық қатынастар мен саясаттың әсері тұрғысынан қарастырады. Бұл тәсіл халықаралық ұйымдар мен шарттардың құқықтарды қорғау стандарттары мен тетіктерін құрудағы рөліне назар аударады. Адам құқықтарының феминистік теориясы болса, бұл тәсіл құқықтар мен бостандықтардың гендерлік аспектілеріне назар аударады. Жыныстық кемсітушілікті анықтайды және әйелдер мен қыздардың құқық қорғау және әлеуметтік өмірдегі жағдайының ерекшеліктерін ескеруге шақырады.

Бұл теориялардың барлығы халықаралық құқық пен адам құқықтарын қорғау саясатының дамуына маңызды үлес қосады. Бұл мәселеге қатысты әртүрлі көзқарастар болғанымен, мақсат бүкіл әлемде әр адамның құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу, қорғау және сақтау болып қала береді. Аталған теориялар әлемдік практика мен ғылымдағы табиғатқа, деректерге және адам құқықтарын қорғауға қатысты әртүрлі көзқарастарды білдіреді. Осы теорияларды зерттеу және қолдану әртүрлі мәдени, саяси және әлеуметтік контексттерде адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау және ілгерілету бойынша тиімдірек стратегияларды дамытуға мүмкіндік береді.

Адам құқықтары мемлекеттер, халықаралық ұйымдар және әлемдік қоғамдастықтың басқа да қатысушылары арасындағы өзара іс-қимылға әсер ете отырып, халықаралық қатынастарда маңызды рөл атқарады [6]. Адам құқықтары мен халықаралық қатынастарды байланыстыратын бірнеше аспектілерді атап өтсем, алдымен, дипломатия және адам құқықтары. Бұл мемлекеттер адам құқықтарын халықаралық аренада қорғауды қолдай отырып, өздерінің дипломатиялық стратегиясының бөлігі ретінде пайдаланады. Бұл адам құқықтарының бұзылуы туралы баяндамаларды ұсынуды және адам құқықтары мәселелері бойынша келіссөздер жүргізуді қамтуы мүмкін. Екіншіден, халықаралық құқық және адам құқықтары: адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт және экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт сияқты адам құқықтарын қорғауға бағытталған көптеген халықаралық құқықтық құралдар, актілер бар. Бұл құжаттар халықаралық құқықтың негізін құрайды. Сонымен қатар, әлемдік масштабта адам құқықтарын қорғауға негіз болады. Үшіншіден, халықаралық сот және адам құқықтары жөніндегі органдарға көз жүгіртсек, еуропалық адам құқықтары жөніндегі сот, америкааралық адам құқықтары жөніндегі комиссия және халықаралық қылмыстық сот сияқты бірқатар халықаралық соттар мен органдар адам құқықтарын бұзу туралы істерді қарауға және олар бойынша шешім шығаруға құқылы [7]. Гуманитарлық дағдарыстар және адам құқықтары: халықаралық қатынастар көбінесе, адам құқықтары елеулі түрде бұзылуы мүмкін реакцияны қамтиды. Бұл гуманитарлық көмек көрсетуді, бітімгершілік операцияларды немесе адам құқығын бұзушыларға қарсы санкциялар енгізуді қамтуы мүмкін [8]. Адам құқықтары туралы халықаралық шарттар мен келісімдер бойынша мемлекеттер адам құқықтарын қорғауға

және ілгерілетуге бағытталған халықаралық шарттар мен келісімдер жасай алады. Мұндай келісімге мысал келтіре келсем, «Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық түрлерін жою туралы» Конвенция (1979) немесе «Ядролық қаруға тыйым салу туралы» шартты (2017) айтуға болады. Бұл аспектілер адам құқықтары мемлекеттердің саясатына, халықаралық құқыққа және қауіпсіздікке әсер ете отырып, халықаралық қатынастарды қалыптастыру мен реттеуде маңызды рөл атқаратынын көрсетеді [9].

Қорытынды.

Адам құқықтары әлемдегі әрбір адамға тумасынан берілетін негізгі құқықтар мен бостандықтар болып табылады. Олар адмның қандай болмысына қарамастан тең әрі бірдей қолданылады.

Адам құқықтары – адам өмірінің ажырамас бөлігі. Ол адамның ұлтына, нәсіліне, жынысына, тіліне, дініне немесе басқа мәртебелеріне тәуелді емес және оларды саяси жүйесіне қарамастан, барлық мемлекеттер мен институттар құрметтеп, қорғауы қажет. Адам құқықтары азаматтық, саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени аспектілерді қамтиды. Яғни, адамның өмір сүру құқығы, бостандығы мен қауіпсіздігі, сөз бостандығы, әділ сот ісін жүргізу құқығы, еңбек, білім беру, медициналық қызмет көрсету құқығы, теңдік пен кемсітпеу құқығы, мәдени өзін-өзі анықтау құқығы және басқалары.

Адам құқықтарының принциптері адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, «Азаматтық және саяси құқықтар туралы» халықаралық пакт, әлеуметтік, экономикалық және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт сияқты халықаралық құжаттарда, сондай-ақ көптеген жергілікті және ұлттық заңнамалық актілерде бекітілген. Адам құқықтарын сақтау әділетті және демократиялық қоғамның негізі болып табылады. Мұнда әр адам өзінің қадір-қасиетін құрметтеуге және жеке басының еркін дамуына құқылы.

Адам құқықтары теориясындағы халықаралық құқықтық мәселелер өзекті болып қала береді және үнемі талқылау мен дамуды қажет етеді. Адам құқықтарын қорғау әртүрлі қиындықтар мен қайшылықтарға қарамастан, адамның нәсіліне, жынысына, дініне немесе әлеуметтік мәртебесі секілді ерекшеліктеріне қарамастан, барлық адамдар үшін әділеттілікті, бостандық пен қадір-қасиетті қамтамасыз етудегі халықаралық қауымдастықтың маңызды міндеттерінің бірі болып қала береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 История политических и правовых учений / под общ. ред. В.С. Нерсесянца. — 2000. — С. 44-50
- 2 Исаев И.А. «О противоречиях у стоиков»: естественное право и справедливость. История государства и права. — 2013. — 222 с.
- 3 Алексеев-Попов В.С. О социальных и политических идеях Жан-Жака Руссо / Руссо Ж.Ж. Трактаты. — 1969. — С. 487-554
- 4 Европейская конвенция по правам человека / Конвенция ЕКПЧ — СТ. 53 Гарантии в отношении признанных прав человека. [Электронный ресурс] — URL: <https://www.coe.int/ru/web/compass/the-european-convention-on-human-rights-and-its-protocols> (дата обращения: 20.05.2022)
- 5 Celicia M. (1990) The Inter-American Commission on Human Rights and The Inter-American Court of Human Rights: Reflections on a Joint Venture. 439 p.
- 6 Мовчан А.П. Права человека и международные отношения. — 1982. — 123 с.
- 7 Baylis Ch. (1944) Towards an International Bill of Rights. N.Y. P. 244-253
- 8 Всеобщая декларация прав человека и основных свобод: 45-я годовщина. — Париж. — 1994. — С. 43-63
- 9 Montgomery J.W. (1984) The Marxist Approach to Human Right: Analysis and Critique. California. P. 69-99

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ ТЕОРИИ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация.

Основной целью данной статьи является рассмотрение нескольких вопросов международно-правовой теории прав человека, передаваемых из жизни человека, которые являются неотъемлемыми и особо ценными сокровищами. Начиная с древнегреческого, римского периодов, в которых берут свое начало теории прав человека, затем исследуя теории прав человека великих ученых Европы XVII-XVIII веков, по течению исследуя изменения, внесенные в период Французской революции 1789 года и во время Первой и Второй мировых войн, в этой статье объясняется развитие прав человека до наших дней, рассматривая место в международных отношениях и в области международного права. Рассматриваются в данной статье различные комментарии и взгляды великих философов на понятие прав человека, включая теоретические вопросы международного права, такие как вопросы иерархии, единства, единообразия, независимости, власти, справедливости и законности и другие. Кроме того, дается представление о ценности, особенности, независимости прав человека в сфере международного права. Поясняется о задаче государства и иных правовых институтов в защите прав человека. В международных отношениях рассматриваются истоки и сущность утилитаризма, конструктивизма, либерализма, феминизма, космополотизма и других теорий, их вклад в современное понимание прав человека. Также, указана роли международных организаций, таких как Организация Объединенных Наций и Европейский суд по правам человека, в защите и пропаганде прав человека, а также о деятельности указанных организаций, таких как разработка нормативных актов, контроль за соблюдением актов государствами-членами, рассмотрение и урегулирование жалоб на нарушения прав человека.

Ключевые слова: права человека, правовая система, международное сотрудничество государств, теории о правах человека, ценность человека, правовая культура.

REFERENCES

- 1 Istoriya politicheskikh i pravovykh uchenii / pod obshh. red. V.S. Nersesyantsa [*History of political and legal doctrines / edited by. ed. V.S. Nersesyants*]. 2000. P. 44-50 [in Russian]
- 2 Isaev I.A. «O protivorechiyakh u stoikov»: estestvennoe pravo i spravedlivost' / Istoriya gosudarstva i prava [*“On the contradictions of the Stoics”: natural law and justice / History of state and law*]. 2013. 222 p. [in Russian]
- 3 Alekseev-Popov V.S. O sotsial'nykh i politicheskikh ideyakh Zhan-Zhaka Russo [*On the social and political ideas of Jean-Jacques Rousseau*]. Russo Zh.Zh. Traktaty. 1969. P. 487-554 [in Russian]
- 4 Evropeiskaya konventsiya po pravam cheloveka / Konventsiya EKPCН — P. 53 Garantii v otnoshenii priznannykh prav cheloveka [*European Convention on Human Rights / ECHR Convention – Art. 53 Guarantees concerning recognized human rights*]. Available at: — URL: <https://www.coe.int/ru/web/compass/the-european-convention-on-human-rights-and-its-protocols> [in Russian] (accessed: 20.05.2022)
- 5 Celicia M. (1990) The Inter-American Commission on Human Rights and The Inter-American Court of Human Rights: Reflections on a Joint Venture. 439 p. [in English]
- 6 Movchan A.P. Prava cheloveka i mezhdunarodnye otnosheniya [*Human rights and international relations*]. 1982. 123 p. [in Russian]
- 7 Baylis Ch. (1944) Towards an International Bill of Rights. N.Y. P. 244-253 [in English]
- 8 Vseobshhaya deklaratsiya prav cheloveka i osnovnykh svobod: 45-ya godovshhina [*Universal Declaration of Human Rights and Fundamental Freedoms: 45th Anniversary*]. Parizh. 1994. P. 43-63 [in Russian]
- 9 Montgomery J.W. (1984) The Marxist Approach to Human Right: Analysis and Critique. California. P. 69-99 [in English]

INTERNATIONAL LEGAL ISSUES IN THE THEORY OF HUMAN RIGHTS

Abstract.

The main purpose of this article is to consider several issues of the international legal theory of human rights transmitted from human life, which are inalienable and precious treasures. Starting from the ancient Greek and Roman periods, in which the theories of human rights originate, then exploring the theories of human rights of the great scientists of Europe of the XVII-XVIII centuries, exploring the changes made during the French Revolution of 1789 and during the First and Second World Wars, this article explains the development of human rights to the present day considering the place in international relations and the field of international law. This article examines various comments and views of great philosophers on the concept of human rights, including theoretical issues of international law, such as issues of hierarchy, unity, uniformity, independence, power, justice, and legality, among others. In addition, an idea is given about the value, peculiarities, and independence of human rights in international law. It

explains the task of the state and other legal institutions in protecting human rights. International relations examines the origins and essence of utilitarianism, constructivism, liberalism, feminism, cosmopolitanism, and other theories, and their contribution to the modern understanding of human rights. The role of international organizations, such as the United Nations and the European Court of Human Rights, in the protection and promotion of human rights, as well as the activities of these organizations, such as the development of regulations, monitoring compliance with acts by Member States, consideration and settlement of complaints of human rights violations, is also indicated.

Key words: human rights, legal system, international cooperation of States, theories of human rights, legal culture, human value.

Information about authors:

Salahiden Sabikenov – **corresponding author**, academician of the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan, Sorbonne-Kazakhstan Institute at the Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Department “Law”, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: salahiden.sabikenov@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2251-1835>

Информация об авторах:

Салахиден Сабикенов – **основной автор**, академик Национальной академии наук Республики Казахстан, профессор кафедры «Право» института Сорбонна-Казахстан при Казахского национального педагогического имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: salahiden.sabikenov@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2251-1835>

Авторлар туралы ақпарат:

Салахиден Сабикенов – **негізгі автор**, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық ғылымының жанындағы Сорбонна-Қазақстан институты, «Құқық» кафедрасының академигі, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: salahiden.sabikenov@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2251-1835>

Б.К. Тажгарина* Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
*e-mail: Tazhgarina@mail.ru

СОТТАЛҒАН ӘЙЕЛДЕР ҚҰҚЫҒЫН ҚОРҒАУ

Андатпа.

Бұл мақалада сотталған әйел құқықтарының жағдайы қарастырылады. Әйелдер құқығын қорғау тұжырымдамасындағы маңызды тетік адам құқықтары жөніндегі Уәкіл институты болды. Осы мемлекеттік құқық қорғау институтын қалыптастыру Қазақстандағы демократияны тереңдетудің маңызды қадамы, мемлекеттің барлық ұмтылыстарына қарамастан, әйелдер әлі де тұрмыстық және басқа жағдайларда зорлық-зомбылыққа ұшырайтыны баса айтылады. Отбасындағы агрессия жазасыздықпен, құқықтық тәртіп органдарының жеткіліксіз бастамашылығымен және қоғамның әйелдерге қарсы мәжбүрлеу актілеріне төзімділігімен байланысты проблема болып қала береді, ал Қазақстандағы әйелдердің жағдайы нақты қолдау мен гендерлік түзетуді қажет етеді. Адам құқықтары саласындағы халықаралық стандарттардың қайнар көздері халықаралық шарттардың баптары, халықаралық ұйымдардың қарарлары, саяси келісімдер, конфедерация мен кездесулердің құжаттары, халықаралық әдет-ғұрыптар болып табылатындығы да сөз болады. Адам құқықтары саласындағы халықаралық стандарттардың ерекшелігі – олардың барлығы дерлік жазбаша құқық түрінде пайда болуы. Адам құқықтарын қорғау саласында әдеттегі нормалар халықаралық ұйымдардың шарттарында немесе қарарларында бекітілген нормаларды жалпы тану және қолдану арқылы қалыптасады.

Мақала мақсаты: Қазақстанда сотталған әйелдер құқықтарының сақталуына әсер ететін факторларды анықтап, әйелдердің құқықтарын қорғауға және қамтамасыз етуге бағытталған практикалық ұсынымдар әзірлеу.

БҰҰ-ның көпжылдық қызметі адам құқықтарын Халықаралық қорғау адам құқықтарын қорғау саласында жалпыға бірдей ұсынымдар мен мемлекеттердің адам құқықтары саласындағы өздерінің халықаралық міндеттемелерін орындауын тексеру, мемлекеттерге заңды міндеттемелер жүктейтін адам құқықтары туралы халықаралық келісімдерді әзірлеу жөніндегі арнайы тетік жасаудан тұратынын көрсетеді.

Негізгі сөздер: Қазақстан Республикасы, әйелдер құқықтары, адам құқықтары, Бас Ассамблея, Конвенция, түрме, мемлекет.

Кіріспе.

Әйелдер құқықтары адам құқықтарының ажырамас бөлігі болып табылады. Қазіргі уақытта басты мәселелердің бірі – әйелдердің құқықтарын қорғау. Бұл мәселені қарастыру үшін тарихты аздап зерттеу керек. Осы мақалада Қазақстан Республикасында әйелдердің құқықтарын қорғауды дамыту мәселелері қаралатын болады. Кез келген құқықтық мемлекеттің ең жоғары құндылығы – адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары. Біздің әрқайсымыздың дүниеге келген сәттен бастап құқықтарға ие боламыз. Адам құқықтары декларациясында бекітілген құқықтар. 1948 жылы 10 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын, адамның барлық негізгі құқықтарын қамтитын алғашқы халықаралық құжаты қабылдады. Қазіргі уақытта үкіметтік және үкіметтік емес құқық қорғау ұйымдары табысты жұмыстануда. Алайда, адам құқықтары саласында әлі де сарқылмас мәселелер бар екенін атап өткен жөн. Айта кету керек, адам құқықтары туралы мәселені жыныстардың теңдігі тақырыбын зерттеу мүмкін емес. Статистикалық мәліметтерге сәйкес, республика халқының көпшілігі (52%) – әйелдер құрайды. Әйелдер құқықтарын зерттеудің өзектілігі сонымен қатар қолда бар статистика мен алынған социологиялық сауалнамалар тек қолжетімділікті ғана емес, сонымен бірге әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықтың өсу тенденциясын көрсететіндігімен байланысты. Сонымен қатар, репродуктивті жастағы әйелдер жиі

зорлық-зомбылыққа ұшырайды, бұл әйелдің өзі мен оның балаларының денсаулығына теріс әсер етеді [1].

Біздер әрқайсымыздың дүниеге келген сәттен бастап құқықтарға ие боламыз. Олар халықаралық қоғам қабылдаған адам құқықтары Декларациясында бекітілгені белгілі. Адам құқықтарын түсіну және оларды ресми түрде бекіту үшін ғасырлар қажет болды. Менің ойымша, егер барлық адамдар өздерінің және басқалардың құқықтарын құрметтесе, жер бетінде қайғы, көз жасы мен әділетсіздік айтарлықтай азаятын еді. Адамның бірінші және басты құқығы – оның өмір сүру құқығы. Әркімнің өз өмірін өткізіп қана қоймай, оны абыроймен сүруге құқығы бар, сондықтан ешкім де жеке тұлғаны моральдық жағынан да, физикалық жағынан да қорламауы тиіс. Адамның жеке басының қадір-қасиеті мен бостандығына құқығы бар. Сондықтан ол еркін таңдау құқығына ие: білім, мамандық, жұмыс. Сондай-ақ, әрқайсысына жеке меншік құқығы беріледі. Бұл адамның табиғаты, біз бәріміз өзіміздің жылжымалы, жылжымайтын мүлікке және басқа құндылықтарға ие болғымыз келеді. Мұны бізден тартып алуға ешкімнің құқығы жоқ. Мемлекет пен оның заңдары адам құқықтарын қорғауға тиіс.

Ежелгі заманнан бері заң барлық мүмкіндікті білдірмейді, бірақ қоғамның өзі орнататын іс-әрекеттің жалпыға бірдей міндетті принциптері. Жыл сайын 10 желтоқсанда адам құқықтары күні атап өтіледі. Тарих бізге көрсеткендей, бұл 67 жыл бұрын, қамқор анаға ұқсайтын жас емес әйел сөйлеп, бүкіл әлем тыңдаған кезде болған. Бұл 1948 жылы 10 желтоқсанда Парижде болды. Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы Шайо сарайына жиналып, БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі комиссиясының төрағасы сөз сөйлеуге көтерілді. АҚШ президенті Франклин Рузвельттің жесірі Элеонора Рузвельт жиналғандарға сенімді түрде: «бүгін біз Біріккен Ұлттар ұйымының өмірінде де, адамзат өмірінде де ұлы оқиғаның қарсаңында тұрмыз – Бас Ассамблеяның адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын бекітуінің қарсаңында тұрмыз», - деді [2]. Ол кіріспе сөз тіркестерін және декларацияның 30 бабын оқығаннан кейін Бас Ассамблея құжатты қабылдады. Күннің соңында Рузвельт ханым қысқаша: «ұзақ жұмыс аяқталды», - деп жазды.

1947 жылдың қаңтарында, БҰҰ комиссиясы жұмыс істей бастағаннан кейін, БҰҰ-ның барлық мүшелеріне сәйкес келетін адам құқықтары туралы құжатты жасау өте қиын міндет екені анық болды. Келіспеушіліктерге байланысты 18 адамнан тұратын Комиссия шексіз дау тудырды. Қытайдан келген Делегат бұл құжатқа Конфуций философиясы кіруі керек деп есептеді; Католик комиссиясының мүшесі Томас Аквинскийдің ілімдерін жақтады; АҚШ өз кезегінде американдық «құқықтар туралы Биллді» талап етті; кеңес өкілдері декларацияға Карл Маркстің идеяларын енгізгісі келді. Бұрын Рузвельт ханым – ол 1948 жылы Сорбонда дәріс оқығанда бөлісті – үлкен отбасын тәрбиелеу оның шыдамдылығын шегіне дейін сезінді деп сенді. Бірақ «Адам құқықтары жөніндегі комиссияға төрағалық ету одан да көп ұстамдылықты қажет етті», - дейді Рузвельт ханым көрермендердің көңілін көтеріп. Бірақ ана болу тәжірибесі де оған пайдаға асты. Сол кезде бір репортер оның Комиссия мүшелерімен қалай келіскенін жазды; Рузвельт ханым «үлкен отбасын жиі шулы, кейде тентек, бірақ көбінесе даңқты ұлдар басқарады, оларды анда-санда орнына қою керек» деп еске алды. Алайда, ол ақкөңілділікті шешімділікпен үйлестіре отырып, басқаларды сендіре алды және сонымен бірге қарсыластарының алдында өзіне жау жасамады.

Екі жылдық отырыстардың, жүздеген түзетулердің, көптеген тұжырымдар мен дауыс берулердің нәтижесінде іс жүзінде әрбір сөз бен ереже бойынша Комиссия әлі күнге дейін жер бетіндегі барлық ерлер мен әйелдердің адам құқықтарын, деректерін тізімдейтін құжат шығарды. Құжат адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясы деп аталды. Кейде мүмкін емес болып көрінген жұмыс орындалды.

1948 жылы 10 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын қабылдады. Бұл адамзат тарихындағы маңызды оқиғалардың бірі, ол мемлекет пен оның азаматтары арасындағы қарым-қатынаста жаңа дәуірдің басталуын белгіледі.

Әйел ол кім? Әйел – туғаннан бастап өмір сүруге, бостандыққа және жеке басына қол сұғылмаушылыққа құқығы бар азамат. Ең алдымен, әйел – ана, пештің қамқоршысы. Тұтқын әйелдердің саны тұтқындар санынан 2-ден 9%-ға дейін құрайды. Жыл сайын бұл көрсеткіш өсіп келеді және оның өсу қарқыны ерлер үшін ұқсас көрсеткіштен асып түседі. Қазақстандағы түзеу мекемелерінде ұсталатын әйелдердің жалпы саны (2017 жылғы 10 қаңтардағы жағдай бойынша) 2 185 құрайды. Қазақстанда қамауда отырған 20 әйелдің әрбір 15-і Ана болып табылады. Ал бүгінгі күні бас бостандығынан айыру орындарындағы әйелдер саны 2 744 адамды құрайды, оның ішінде тергеу изоляторында 8 жүкті әйел, балалары бар 22 әйел және 1 кәмелетке толмаған қыз отыр.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Зерттеу пәні – бас бостандығынан айыру орындарындағы әйелдердің құқықтарын қорғау мәселелерін құрайды.

Зерттеу мақсаты – Қазақстанда әйелдер құқықтарының сақталуына әсер ететін факторларды анықтау: Қазақстанда әйелдердің құқықтарын қорғауға және қамтамасыз етуге бағытталған практикалық ұсынымдар әзірлеу. Бас бостандығынан айыру орындарында әйелдерді қорғауды қамтамасыз ету үшін жаңалық құру. Бас бостандығынан айыру орындарындағы әйелдер үшін қолайлы жағдайлар жасау. Жазасын өтегеннен кейін әйелдердің бейімделуі. Медициналық-санитарлық, гигиеналық қызметтердің кемшіліктерін анықтау.

Осы мақсатқа жету үшін бірқатар келесі міндеттерді шешу көзделеді, атап айтқанда:

- Қазақстан Республикасындағы әйелдер құқығын қорғаудың түрлі нысандарының тиімділігін ашу;
- Бас бостандығынан айыру орындарындағы әйелдерді зорлық зомбылық пен қанаудың барлық түрлерінен қорғау;
- Әйелдер құқығын қорғау саласындағы халықаралық құжаттардың ерекшелігін ашу және олардың ұлттық заңнамаға әсерін анықтау;
- Әйелдер құқығын қорғау саласындағы ұлттық заңнаманы жетілдіруде практикалық ұсынымдар әзірлеу.

Әмбебап Конвенцияның ең тән мысалы – «әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық түрлерін жою туралы» 1979 жылғы Конвенция. Аймақтық конвенциялардың мысалы – Еуропалық әлеуметтік хартия және Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы Еуропалық конвенция (1950). Бұл 1979 жылғы «әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты жою туралы Декларация» Конвенциясымен қатар маңызды халықаралық құжат болып табылады [3]. Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау бойынша БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитеті, Еуропалық адам құқықтары жөніндегі сот, Еуропалық адам құқықтары жөніндегі комиссия, БҰҰ азаптауға қарсы комитеті сияқты халықаралық органдар жатады. Денсаулық сақтау және медициналық көмек құқығы. Сотталған әйелдердің жеке қауіпсіздігін қамтамасыз етуге. Азаптауға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын емдеу мен жазалауға қарсы Конвенция (1984).

Бас бостандығынан айыру орындарындағы әйелдердің денсаулығын қорғауға, жазасын өтеу шарттарына, әйелдерді күзетпен ұстауға, медициналық көмек көрсетуге, оның ішінде психикалық, санитарлық-гигиеналық қызмет көрсетуге қатысты мәселені шешуге басты назар аударылған. Пенитенциарлық саясатта мекемелердің сапасы және өтеу жағдайларын жақсарту маңызды элемент болып табылады [4].

Сотталған әйелдердің ерекшеліктерін ескере отырып және оларды қайта әлеуметтендіру тиімділігін арттыру. Жеке тұлғаны қайта әлеуметтендіру процесі, жаңа әлеуметтік ортаға кіру, қоршаған ортаның құндылық бағдарларының жүйелері, моральдық талаптарды, көзқарастарды, әлеуметтік ұстанымдарды қабылдау деп түсінілетін әлеуметтік бейімделу процесіне ерекше назар аудару қажет. Бас бостандығынан айыру жазасын өтеген сотталған әйелдердің әлеуметтік бейімделу процесі – олар бұрын қабылданған және сақталуы керек әртүрлі себептерге байланысты ережелерін бұзған сол қоғамға оралады. Түзеу мазмұнындағы ұстау шарттары нормаларға сәйкес және қолайлы болуы тиіс [5]. Гигиена талаптарын сақтау, дұрыс тамақтану. Сотталған әйелдерге отбасын сақтауға, туыстарымен әлеуметтік байланыстарды нығайтуға және дамытуға көмек көрсету. Тұтқын әйелдердің түрмеден кейінгі өмірге және қоғамға қабілеттілігі.

Бостандыққа шыққаннан кейін өмір жалғасады, бірақ көлеңкелерін қалдырады. Жыл сайын бас бостандығынан айыру орындарынан жұмыс табу жағынан көмекке мұқтаж мыңдаған әйелдер шығады. Алайда, бұл әйелдердің тағдырына мемлекет, айналасындағылар, ұжым тарапынан назар аударудың жеткіліксіздігін атап өткен жөн. Босатылған әйелдерге жұмысқа орналасу, тұрғын үймен қамтамасыз ету, сондай-ақ әлеуметтік қызмет көрсету және басқа да мәселелер қажет.

Қазақстан Республикасының жоғары дамыған мемлекеттерінің қатарына кіру мақсаттары аз жұмыс атқаруда, оның ішінде әйелдер – бұл бостандықтың көрінісі, құқықтарды қорғау жөніндегі жұмыстар көрсетілген. Осы бағытта үлкен ғылыми жұмыс жазу барысында әйелдердің құқықтарын қорғаудың нәтижелерімен қатар, бірқатар қиындықтар мен кемшіліктерді, әсіресе жазаны өтеу орындарында олардың жеткілікті екенін көрсетуге тырыстым.

Бұл мәселеде Халықаралық әйелдер құқығын қорғау мәселесіне кешенді көзқарастан тұрады. Әйелдердің құқықтарын қорғау жөніндегі халықаралық құжаттар зерделенді, сондай-ақ сотталған әйелдердің құқықтарын қорғау бойынша маңызы бар құжаттар бар.

Біз адам құқықтары саласындағы халықаралық құқықты дамыту тәжірибесіне сүйене отырып, өзіміз қойған мәселені шешуде шет мемлекеттерді қозғай отырып, зерттеу жүргіздік. Әйелдер құқықтарын іске асырудың тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретін әйелдерге қатысты кемсітушілікті жоюға тырыстық.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Барлық елдерде қылмыстық сот төрелігінің күшеюі әйелдердің аздаған құқық бұзушылықтар үшін бас бостандығынан айыру орындарына түсуін азайтады. Басқа елдерде есірткіге байланысты қылмыс жасағаны үшін қатаң заңдар мен жазалар түрмедегі әйелдердің санына және оның өсу қарқынына түбегейлі әсер етті. Заңнамалық нормалар рухани нормаларды дұрыс түсіндіруге негізделген елдерде әйелдерге қатысты қысым жиі кездеседі және олар «адамгершілікке қарсы құқық бұзушылықтар» деп аталатын бас бостандығынан айыру орындарына түседі. Қорғансыз және осал болғандықтан, әйелдер алдын ала қамауға алу орындарына жиі барады, өйткені олар сотқа дейін кепілге босатылып немесе адвокаттың қызметі үшін ақы төлей алмайды. Маңызды елдерде сотқа дейін сотталғандарға қарағанда көптеген немесе одан да көп әйелдер қамауда болады. Белгілі бір елдерде алдын ала қамауда отырған әйелдердің саны Халықаралық нормаларда белгіленген қағидатқа қарамастан, сотқа дейін ұсталған ер адамдар санына қарағанда тезірек артады: «алдын ала қамауда ұстау қылмыстық іс жүргізуде мәжбүрлеудің соңғы шарасы болып табылады, бұл ретте болжамды қылмысты тергеу тиісті түрде сызылуы тиіс, сондай-ақ қоғамды да, тұтқындау субъектісін де қорғауды құру қажет» [6].

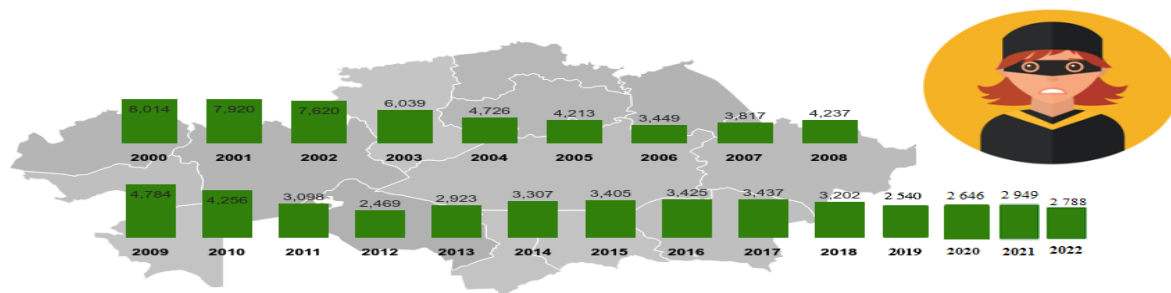
Бұл әйелдердің көпшілігіне қатысты олардың бас бостандығынан айыру орындарында болуы қажет етілмейді, өйткені олар ұсақ құқық бұзушылықтар мен зорлық-зомбылықсыз қылмыстар жасады деп айыпталып, қоғамға қауіп төндірмейді. Кейбіреулер кедейлікке байланысты бас бостандығынан айыру орындарында болады, көпшілігі психикалық сау

емес немесе алкогольді, есірткіні теріс пайдаланады және қоғамнан оқшауланғаннан гөрі арнайы көмекке мұқтаж. Әйелдердің барлығы дерлік құрбан болып табылады, бірақ сонымен бірге оларға қатысты кемсітушілік заңнама нормаларының қолданылуына байланысты түрмеде отыр.

Сотталған еркектер әрқашан әйелдерге қарағанда әлдеқайда көп, бұл сотталған әйелдердің ерекше қажеттіліктерін елемеуге қызмет етеді. Олар сондай-ақ түрмеде отырған ер адамдар сияқты көптеген мүмкіндіктерге қолжеткізе алмайды. Жазаларды орындау жүйесінің әйелдер қылмысының мәні бар себептерді жоюға дәрменсіздігі басқа елдерде әйелдердің жаңа құқық бұзушылықтар жасау жағдайлары санының өсуінен көрінеді.

Жалпы Қазақстан Республикасы бойынша сотталған әйелдердің статистикалық көрсеткішіне сүйенетін болсақ 2000-2022 жылдар арасындағы сотталған әйелдердің саны, барлығы төмендегідей көрсеткішті көрсетіп отыр:

Кесте 1 – Қазақстан Республикасында сотталған әйелдердің саны

Ескерту: кесте [7] дереккөзі негізінде құрастырылған

Ұстау кезінде әйелдер жыныстық қысымға ұшырайды және аяусыз қарым-қатынастың басқа түрлерін сезінеді, мұндай Әйелдердің зорлық-зомбылығы үшін олар жасаған қылмыстарын мойындауға қабілетті. Қауымдастықтар желісінде тікелей мұның жағдайы, сауалнаманы ер адам жүргізеді және ол, оған дейін басқа еркек өкілдерімен шектеулі байланыста болған әйелді қорқытуға қабілетті. Сонымен қатар, осы қауіптің шындығына қарамастан, жыныстық қудалаудан қорқу бар. Кедей және сауатсыз әйелдердің мойындау куәліктеріне қол қоюы туралы көптеген мәліметтер бар, олар қандай да бір жолмен көрсетілмейді (бұл жағдайда бас бармақтың ізі көбінесе қолтаңбаға арналған). Сот төрелігінің жекелеген жүйелерінде айыпталушының мойындауына шамадан тыс сенім арту белгіленді, ал басқа дәлелдердің жоқтығында мұндай нығайтылмаған мойындау негіз бола алады. Тергеу жүргізіліп жатқан мемлекеттің аумағында тұрақты тұрмайтын шетелдіктер айыпталушылардың ең осал санатын білдіреді. Олар бүкіл сот процесінде қиындықтарды сезінеді. Бұл қиындықтар тілдік тосқауылмен, қоғамдық қатынастардың болмауымен (оның болуы әйелді көптеген нұсқаларда қолдауы мүмкін) және мұндай әйелдермен қарым-қатынасты жиі теріс пайдаланумен, сонымен қатар олардың шет елде жұмыс істейтін заңды құқықтары туралы хабардар болуымен байланысты.

Түрме жағдайында әйелдер әсіресе дәрменсіз. Олар қолсұғушылықтан немесе жаман қарым-қатынастан ерекше қорғауды қажет етеді. Оларға физиологиялық қауіпсіздікке кепілдік беру керек.

Бас бостандығынан айыру аймақтарына түскен жүкті әйелдер немесе бала емізетін аналар өте қиын жағдайға тап болады, яғни түзету мекемесі баланы тәрбиелеу үшін өте қолайлы орын емес, оның ішінде осы мақсатта қажетті санитарлық-гигиеналық және басқа жағдайлар болған жағдайда ғана. Сонымен қатар, кішкентай баланы анасынан бөлу туралы

шешім қабылдау оңай емес. Колонияда болу кезінде оларды толыққанды қалыптастыру үшін түзеу мекемесінің шекарасынан тыс жерде балаларды тәрбиелеу жағдайларына өте жақын болатын арнайы тұру, тамақтандыру, қызмет көрсету, медициналық қызмет көрсету жағдайларын қамтамасыз ету қажет. Сондай-ақ, бала 3 жасқа толғаннан кейін балалар үйінен кетіп, анасынан бөлінетін процедураларға қатысты мәселеге ерекше назар аудару қажет. Ананың баламен қарым-қатынасы тоқтап қалмауын қамтамасыз ету өте маңызды.

Қорытынды.

Бұл тақырыпты тек әйелдердің жағдайына арнадық. Бұл тақырып қоғам алдында ауқымды рөл атқарады және біз оның бір бөлігін ғана қозғадық. Планетаның осал бөлігі, олар өздеріне үйреніп қалған нәрселерден шектелген жерлерге түсіп, үлкен күйзеліске ұшырайды, психика мен денсаулыққа соққы береді. Түзеу колониялары мінсіз емес. Сотталған әйелдерді қателерін түзету, қайта тәрбиелеу және олардан қоғамнан тыс адамдар жасау үшін қамауға алады.

Әйелдер оларға азаптау мен қатыгездікті қолдануға осал болып қана қоймайды, сонымен қатар олар бас бостандығынан айыру орындарында назардан тыс қалуға бейім ерекше қажеттіліктерге ие.

Біз бұл адамдарды азаптаудан және қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе арнамысты қорлайтын әрекеттердің басқа түрлерінен қорғау тетігін нығайту үшін тұтқындармен қарым-қатынасты бақылауды жүзеге асыру туралы мәселелерге тоқталдық.

Демек, бас бостандығынан айыру орындарындағы әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық пен азаптау ықтималдығы тек осы мекемелердегі жағдайды түзетуге бағытталған жұмыс арқылы шешілмейтін мәселе болып табылады.

Негізінен проблема – бұл бағдарламаларды әзірлеу кезінде әйелдердің ерекше қажеттіліктері жиі ескерілмейді және олардың қорғанысы мен қауіпсіздігі жиі назардан тыс қалады. Әйелдердің тек әйелдер түрмелеріндегі қажеттіліктеріне, олардың бас басқару деңгейіндегі ерекше қажеттіліктерін ескере отырып, әзірлеу, сондай-ақ тиісті бюджеттерді бөлу тұрғысынан көп көңіл бөлу қажет болғанымен, мұның бәрі пенитенциарлық жүйеде ұстау шарттарына әсер етеді.

Мақала барысын тарихтан бастауымыз, халықаралық шарттар мен ережелерді қозғадық (БҰҰ-ның Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық түрлерін жою туралы Конвенциясы, 1993 жылғы Венадағы адам құқықтары жөніндегі дүниежүзілік конференция, әрине, Бангог ережелерінсіз болған жоқ).

Ақпараттық технологияларға келетін болсақ, қазір бәрі уақытпен қатар жүруі керек, жаңа технологиялар орнатылуы қажет. Егер біз халықаралық стандарттарға сүйенетін болсақ, біздің мемлекетіміз үлкен қадаммен алға басар еді. Егер әрбір әйел түзеу мекемелерінде білім алса немесе жалғастырса, тәрбие іс-шаралары өткізілсе, онда еліміздің болашағы үшін аландауға болмайды. Өйткені кез келген адамды қайта тәрбиелеп, жақсы жаққа ауыстыруға болады. Осы жерлерде болу жағдайларын жақсартуға тырысып, түрмедегі әйелдердің физиологиялық ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескеру қажет деп шешті. Әрине, бұл өлім қауіпін, жұқпалы ауруларды, ұрпақты болу қауіпін азайтады.

Шынында да, сотталған адамның психологиясын нығайтуда жетістікке жету үшін денсаулықты сақтау шараларын әзірлеу, Денсаулық сақтау органдарының, пенитенциарлық мекемелердің күш-жігерін біріктіру және бұрынғы сотталғандарға босатылғаннан кейін оларға тиімді қолдау көрсету қажет.

Әйел тұтқындар қоғамның мүшесі болып қала береді, сондықтан түзеу мекемелерінің қызметкерлері олармен, отбасыларымен бірге тиісті бағдарламаларды орындау және олар келген сәттен бастап психологиялық көмек көрсету үшін жұмыс істеуі керек. Сотталғандарды қалыпты өмірге оралу үшін бас бостандығынан айыруға ынталандыру және оларға көмек көрсету болашақ пен адамға қамқорлық жасауға бағытталған мекемелер

ретінде түзеу колонияларының басты міндеті болуы керек. Жоспарлау арқылы әйелдер түзеу мекемелерінің қызметкерлері құрметпен қарауы керек.

Мұндай көзқарасыз бас бостандығынан айыру орындары сотталғандар мен қызметкерлердің психикалық денсаулығына айқын қауіп төндіреді, бірақ бас бостандығынан айыру сотталғандардың өзін-өзі бағалауын арттыру, олардың өмірдегі мүмкіндіктерін арттыру және оларды пайдалы және заңға бағынатын азаматтар ету мүмкіндігі ретінде пайдаланылса, сотталғандардың психикалық денсаулығы сақталады және нығаяды.

Бүгінгі таңда пенитенциарлық саладағы әлеуметтік қызметкерлердің негізгі жұмыс принципі дәл бас бостандығынан айыру орындарында болған алғашқы күндерден бастап сотталған адам бостандыққа шығуға дайындалып, өзін босатып, қоғаммен одан әрі қарым-қатынас орнатуды білуі керек. Олардың мақсаты сотталушыға қатысты жазаның орындалуын қамтамасыз ету ғана емес, сонымен қатар пенитенциардан кейінгі кезеңде жаңа өмірге бейімделуге көмектесу болуы керек. Әрине, өтеу шарттарында әлі де шешілмеген мәселелер жеткілікті, бірақ біз сотталған әйелдер үшін маңызды болып табылатын кейбір аспектілерді бөліп көрсетуге тырыстық.

Қорытындылай келе біз әйелдердің құқықтарын қорғау мәселелерін іске асыру және шешу үшін мыналарды ұсынғымыз келеді: Әйелдер өз құқықтарын, сондай-ақ ана мен басқа құқықтарды жүзеге асыра алмайды. Сондықтан әйелдерге әйел, ана сияқты өз құқықтарын пайдалана алуы үшін көмектесу керек.

Ана құқықтарын іске асыру бойынша: бас бостандығынан айыру орындарындағы балалар неге анасы сотталғандықтан зардап шегуі керек?

Қазақстанда осындай жағдай болды: Наталья Слекишина біреудің мүлкін ірі мөлшерде ұрлау мақсатында жасалған қарақшылық үшін сегіз жылға бас бостандығынан айырылды. 2015 жылдың қаңтарында Наталья Слекишина екі серігімен бірге өз жұбайының үйіне, сонымен қатар сол үйде өзі тұрып, шабуыл жасады, процестің пайдаланылған материалдарымен, осы оқиғаға дейін көп ұзамай Слекишина мен оның жұбайы арасында отбасылық оқиғалар пайда бола бастады, содан кейін ер адам оған олардың ажырасып жатқанын айтты. 2015 жылғы 27 қаңтарда кешке қарай Слекишина өзінің үйіне сол кезде ақша керек болған досы Р.Б. Жексенбаевты шақырды. Жексенбаев Слекишинаның ұсынысына келісті, содан кейін олар осы қылмысты жасаудың барлық элементтері мен әдістерін талқылады, яғни олар зорлық-зомбылық қолдану қауіпімен біріктірілген ірі мөлшерде бөтеннің мүлкін ұрлау мақсатында шабуыл жасауға қылмыстық қастандық жасады. Шабуылды жүзеге асыру үшін тағы бір адам тартылды. 2015 жылдың 28 қаңтарында ер адамдар Слекишина мен оның жұбайының анасы болған үйге кірді. Олар қайын енесін байлап, оны ұрып тастады. Сонымен бірге, істің қолданылған материалдарынан көрініп тұрғандай, Слекишаның өзі көмек пен қарсылық туралы айқайды салғаны мәлім. Нәтижесінде қылмыскерлер, қылмыстық іс материалдарына сәйкес, үйден зергерлік бұйымдарды, ұялы телефондарды және 7 400 доллар мен 799 мың теңгені ұрлап әкеткен. Айта кету керек, ұрланған 7 400 доллар Слекишинаның өзіне тиесілі болды. Кейінірек қылмыскерлер соманы өз араларында бөлгені анықталды. Сонымен бірге, қыздың жұбайы шабуылға дейін көп ұзамай бірге тұратын әйелдің қатысуында үлкен ақша санағаны туралы айтты. Бірақ ол бұл ақшаны үйде сақтамады. Сонымен қатар, Слекишинаның бұрын сотталмағаны, сұлулық салонында маникюр шебері болып жұмыс істегені белгілі болды. Сот ісін жүргізу барысында сотталушы Слекишина өзінің кінәсін мойындамады. Бірақ тағы екі сотталушы оның шабуылды дайындауға тікелей қатысқанын көрсетті. Сонымен қатар, қоңыраулардың егжей-тегжейіне сәйкес, көп ұзамай тонауға дейін ол бірнеше рет ұялы телефон арқылы қылмыскерлермен байланысып, қылмыскерлер қайын енесіне қауіп төндірген пышақты жасыруға тырысты. Үшеуі де Алматы аудандық сотының шешімімен мүлкі тәркіленіп, жалпы режимдегі колонияларда 8 жылға бас бостандығынан

айырылды. Естеріңізге сала кетейік, 2015 жылдың маусымында Слекишина ТИЗО қызметкерлерін топтық зорлады деп айыптады. Кейінірек сараптамада анықталғандай, олардың біреуінен қыз баланы дүниеге әкелді. Зорлау күдігі бойынша уақытша ұстау изоляторының күзетшісі Руслан Хакимов ұсталды. Соттың мәліметінше, Хакимов бірнеше бап бойынша айыпталуда «бірнеше рет жасалған зорлау және билікті немесе лауазымдық өкілеттіктерді асыра пайдалану» Слекишинаның адвокаты Айман Умарова 2 қылмыстық іс қозғалғанын мәлімдеді. Біреуі Алматының №18 тергеу изоляторы бастығының орынбасары Омарбековке қатысты, ол Слекишинаның зорлау туралы мәлімдемесін жасырған, екіншісі – 5 миллион туралы алдау туралы. Бақылаушы Хакимов Слекишинаға 5 миллион теңге төлегенін мәлімдеді, ол Хакимовпен жақын қарым-қатынас ерікті екендігі туралы қате айғақтар беріп, сонымен бірге адвокаттардан бас тарту туралы қолхат жазғандай болды. Енді түрме күзетшілерінің құрбаны қалған үш бақылаушыға қарсы қылмыстық іс қозғауға ұмтылуда. Мысалы, ол айыптау үкімінен кейін бақылаушы Хакимовқа тынышталды ма деген сұраққа Слекишина «жоқ, Мен әлі тынышталған жоқпын, біз соғысып жатырмыз» деп жауап берді.

- Әділеттілік жеңіске жете алмады деп ойлайсыз ба?

- Жоқ, өйткені бәрі бірдей жазаланбаған.

Слекишина қазір қандай қаражатқа тұратындығы туралы сұраққа ол: жұмыс істей бастады, туыстары мен достары көмек көрсете бастады. Сонымен қатар, ол бостандықтағы өмірін бақытты деп санайтын нәрсені қосты, ол және бала өзін керемет сезінеді. Мекеменің бақылаушысы Хакимов зорлағаны үшін 9 жылға бас бостандығынан айырылды. Әрі қарай, әйел жазаны кейінге қалдыру туралы өтініш білдіріп, соттан оны колонияда дүниеге келген бала 14 жасқа толғанға дейін босатуды сұрады. Сот өтінішті ішінара қанағаттандырып, жазасын өтеуді 5 жылға кейінге қалдырды.

Экономикалық құқықтар: тігінші, аспаз, шаштараз, суретші болу және т.б. болашақта өз мамандығы бойынша жұмысты жалғастыру.

Нарықтық қатынастар: бостандыққа шыққаннан кейін әйелдің өз капиталы бар ма (шот). Ақша табуға мүмкіндік бар ма?

Жүргізілген зерттеу негізінде біз бас бостандығынан айыру орындарында әйелдердің құқықтарын қорғаудың маңызды мәселелерін анықтадық. Жалпы, біз әйелдердің құқықтарын қорғау мәселелерін шешуді жетілдіру және іске асыру үшін ұсынғанымыз түзеу мекемесі қызметінің, сондай-ақ әйелдерді қорғау құқықтарының тиімділігін айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся обращения с заключенными в 2015 году. [Электронный ресурс] — URL:

https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/prison.shtml (дата обращения: 24.01.2024)

2 Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. 1948 жылы 10 желтоқсанда. [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001> (қаралу уақыты: 24.01.2024)

3 Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактіні Қазақстан Республикасының орындауы туралы екінші кезеңдік баяндаманы бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 20 шілдедегі №435 қаулысы. [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000435/compare> (қаралу уақыты: 24.01.2024)

4 Пробация туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2016 жылғы 30 желтоқсандағы №38-VI ҚРЗ [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000038> (қаралу уақыты: 20.01.2024)

5 Миканадзе Г. Общественный контроль в пенитенциарных учреждениях Грузии. Материалы круглого стола. — 4(16). — 2023. — С. 74-77

6 Зайролла С.Т. Қазақстан Республикасының қылмыстық – атқару құқығы. Лекциялар курсы. — 2015. — С. 88-89

7 Сотталған әйелдердің саны, барлығы. [Электрондық ресурс] — URL: https://gender.stat.gov.kz/page/frontend/detail?id=91&slug=-74&cat_id=4&lang=kk (қаралу уақыты: 27.01.2024)

ЗАЩИТА ПРАВ ОСУЖДЕННЫХ ЖЕНЩИН

Аннотация.

В данной статье рассматривается состояние прав осужденных женщин. Важным механизмом в концепции защиты прав женщин стал Институт уполномоченного по правам человека. В статье подчеркивается, что несмотря на формирование этого государственного правоохранительного института как важного шага к углублению демократии в Казахстане, на все стремления государства, женщины по-прежнему подвергаются насилию в бытовых и других ситуациях. Агрессия в семье остается проблемой, связанной с безнаказанностью, недостаточной инициативностью органов правопорядка и толерантностью общества к актам принуждения против женщин, а положение женщин в Казахстане требует реальной поддержки и гендерной коррекции. Также следует отметить, что источниками международных стандартов в области прав человека являются статьи международных договоров, резолюции международных организаций, политические соглашения, документы Конфедерации и встреч, международные обычаи. Особенностью международных стандартов в области прав человека является то, что почти все они появляются в форме письменного права. В области защиты прав человека обычные нормы формируются путем общего признания и применения норм, закрепленных в договорах или резолюциях международных организаций.

Цель статьи-выявить факторы, влияющие на соблюдение прав женщин, осужденных в Казахстане, разработать практические рекомендации, направленные на защиту и обеспечение прав женщин.

Многолетняя деятельность ООН показывает, что международная защита прав человека заключается в выработке универсальных рекомендаций в области защиты прав человека и специального механизма по проверке выполнения государствами своих международных обязательств в области прав человека, разработке международных соглашений о правах человека, налагающих на государства юридические обязательства.

Ключевые слова: Республика Казахстан, права женщин, права человека, Генеральная Ассамблея, Конвенция, тюрьма, государство.

PROTECTION OF THE RIGHTS OF CONVICTED WOMEN

Abstract.

This article examines the state of the rights of convicted women. The Institution of the Commissioner for Human Rights has become an important mechanism in the concept of protecting women's rights. The article emphasizes that despite the formation of this state law enforcement institution as an important step towards deepening democracy in Kazakhstan, despite all the aspirations of the state, women are still subjected to violence in domestic and other situations. Aggression in the family remains a problem related to impunity, insufficient initiative of law enforcement agencies, and tolerance of society to acts of coercion against women, and the situation of women in Kazakhstan requires real support and gender correction. It should also be noted that the sources of international human rights standards are articles of international treaties, resolutions of international organizations, political agreements, documents of Confederation and meetings, and international customs. The peculiarity of international human rights standards is that almost all of them appear in the form of written law. In the field of human rights protection, customary norms are formed through the general recognition and application of norms enshrined in treaties or resolutions of international organizations.

The purpose of the article is to identify the factors influencing the observance of the rights of women convicted in Kazakhstan and to develop practical recommendations aimed at protecting and ensuring women's rights.

The long-term activities of the United Nations show that international human rights protection consists of the development of universal recommendations in the field of human rights protection and a special mechanism to verify the fulfillment by States of their international obligations in the field of human rights, the development of international human rights agreements imposing legal obligations on States.

Key words: Republic of Kazakhstan, women's rights, human rights, General Assembly, Convention, prison, state.

REFERENCES

1 Minimal'nye standaptnye pravila Opganizatsii Ob"edinennykh Natsii, kasayushhiesya obrashheniya s zaklyuchennymi v 2015 godu [United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners in 2015]. Available at — URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/prison.shtml [in Russian] (accessed: 24.01.2024)

2 Birikken Ұлттап Үйімінің Bas Assambleiasy Adam құқықтапанын jalpyға birdei deklarasiyasы. 1948 jly 10 jeltoqsanda [The General Assembly of the United Nations is a general declarator of human rights. On December 10, 1948]. Available at — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001> [in Kazakh] (accessed: 24.01.2024)

3 Ekonomikalyq, әleumettik және мәдени құқықтап туралы halyqаралыq paktini Qazaqstan Respublikasynyñ oryndauy туралы ekinši kezeñdik baiandamany bekitu туралы Qazaqstan Respublikasy Ұkimetiniñ 2017 jylғы 20 шildedegi №435 qaulysy [Ekonomikalyq, әleumettik және мәдени құқықтар туралы halyqаралыq paktini Qazaqstan Respublikasynyñ oryndauy туралы ekinši kezeñdik baiandamany bekitu туралы Qazaqstan Respublikasy Ұkimetiniñ 2017 jylғы 20 шildedegi №435 qaulysy]. Available at — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000435/compare> [in Kazakh] (accessed: 24.01.2024)

4 Probasia туралы Qazaqstan Respublikasynyñ Zañы 2016 jylғы 30 jeltoqsandaғы №38-VI QPZ [Law of the Republic of Kazakhstan on Publicity No. 38-VI dated December 30, 2016]. Available at — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000038> [in Kazakh] (accessed: 20.01.2024)

5 Mikanadze G. (2023) Obshhestvennyi kontrol' v penitentsiarnykh uchrezhdeniyakh Gruzii. Materialy kruglogo stola [Public control in penitentiary institutions of Georgia. Round table materials]. 4(16). P. 74-77 [in Russian]

6 Zairolla S.T. (2015) Qazaqstan Respublikasynyñ qylmystyq – atqaru құқығы [Criminal law of the Republic of Kazakhstan]. Leksialar kursy. P.88-89 [in Kazakh]

7 Sottalğan әiелдердiñ sany, барlyғы [Number of female convicts, total]. Available at — URL: https://gender.stat.gov.kz/page/frontend/detail?id=91&slug=-74&cat_id=4&lang=kk [in Kazakh] (accessed: 30.01.2024)

Information about authors:

Bela Tazhgarina – **corresponding author**, master of legal sciences, senior lecturer of the Department “Criminal legal disciplines”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: Tazhgarina@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-8706-1811>

Информация об авторах:

Бәла Тажгарина – **основной автор**, магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры «Уголовно-правовых дисциплин», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: Tazhgarina@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-8706-1811>

Авторлар туралы ақпарат:

Бәла Тажгарина – **негізгі автор**, заң ғылымдарының магистрі, «Қылмыстық-құқықтық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Tazhgarina@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-8706-1811>

**ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ,
ПУБЛИКУЕМЫМ В
НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ «ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
Х.ДОСМУХАМЕДОВА»**

**Вестник
Атырауского
университета
имени
Х.Досмухамедова**

***УДК, МРНТИ**

***Ф.И.О. автора(-ов), ORCID iD** *Инициалы и фамилия авторов (первый автор текста, затем соавторы и научные руководители);*

***Место работы автора(-ов)** *Наименование учреждения, город, индекс, страна, ORCID;*

***Электронная почта (обязательно);**

***Название статьи должно быть максимально кратким, информативным, без сокращений;**

***Аннотация (не менее 150 слов) на 3-х языках (казахский, русский, английский). Содержание: Что сделано. Что обнаружено. Чем важны результаты, область применения.**

***Ключевые слова на 3-х языках – 5-7 ключевых слов и словосочетания**

Полный текст статьи (Введение, основная часть IMRAD и заключение)

Список литературы должен быть оформлен согласно ГОСТ 7.1-2003, ГОСТ Р. 7.0.100–2018

***Сведения об авторе(-ах) на трех языках.** Пишется в строчку на английском, русском и казахском языках, ФИО, ученая степень, звание (при наличии), должность, название принадлежности к кафедре/ департаменту, а также организации /учреждения, должно быть полным, без сокращений, название страны, адреса всех авторов публикаций, в том числе с указанием основного автора в каждой статье, E-mail, ORCID (каждого автора)

Все статьи проходят процедуру **двойного слепого рецензирования**

Отв. за выпуск,
редактор
Г. Кайргалиева
Технический редактор,
компьютерная верстка
С. Батыргалиева

Подписано в печать
26.06.2024
Формат 60x84/8
Усл.-печ. л. 25,75
Тираж 300 экз.
Заказ 1
Цена договорная

**Издательство
Атырауского
университета
имени Х.Досмухамедова**

060011, г. Атырау,
пр. Студенческий, 1
**Отпечатано
в типографии
университета**

ISSN 2077-0197 (Print)
ISSN 2790-332X (Online)

9 772077 019131 02